

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бағий, исфилмоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12 (151)

2009 йил, декабр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Анна АХМАТОВА. **Нақадар тотлидир тириклик жоми**.....3
Япон мумтоз шеъриятдан. **Сукунатда гуллайди олча**.....76

НАСР

Жан-Мари Леклезю. **Диего ва Фрида. Хужжатли роман**.....13
Шарль БОДЛЕР. **Насрий назмлар**.....72
Араб хикоялари.....82
Жауме ФУСТЕР. **Талваса. Роман**.....97

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

АЗИЗИЙ. **Фаридиддин Аттор. Бадиа**.....122

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Хуршида ҲАМРОҚУЛОВА. **Рухият оламининг тадқиқи: жараён ва эврилиш**.....156

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Исо ЖАББОРОВ. **Ўзбекларнинг этник тарихи**.....161
Фазлиддин ҲУСАНОВ. **Тасаввуф талқини**.....166

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

Олмос УЛВИ. **Озар шоирига эҳтиром**.....169
Бахтиёр НАЗАРОВ. **Шукроналик**.....175
Шерали ТУРДИЕВ. **Дўстлик армуғони**.....181

ЁДНОМА

Шабот ХЎЖАЕВ. **Фанимиз машъали**.....183

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Абдуҳамид ПАРДАЕВ. **Дурдоналар гулдастаси**.....187

ЖАҲОН КУЛАДИ

Бенедикт САРНОВ. **Ҳеч ажабланманг!**.....189
Янги нашрлар.....200
2009 йил «Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарлар.....203

ТОШКЕНТ
ДЕКАБР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ

Навбатчи муҳаррир О. АБДУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 12. 2009

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 29.12.2009 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1300 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2009 й.**

Шоира таваллудининг 120 йиллигига

Анна АХМАТОВА

Нақадар тотлидир тириклик ЖОМИ

* * *

Куёш тафти сўниб борар юракда.
Дала заъфарон.
Илк қорга чулганиб еллар эсмакда,
Қораяр осмон.

Сойлардаги сувлар урмайди тўлқин –
Муз қотган бу чоғ.
Қушлар чуввос солмас, ҳорғин олар тин
Яйдоқ, бўм-бўш боғ.

Толлар юпун-яланг – тўлиб ангизга
Йўлга қарар зор.
Эҳтимол, яхшидир чиндан ҳам – сизга
Бўлмаганим ёр.

Куёш тафти сўниб борар юракда.
Бу не? Нечук иш?
Балки, етиб келар шу кечада, ҳа,
Қаҳрин сочиб қиш.

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Анна Андреевна АХМАТОВА (ҳақиқий фамилияси – Горенко) 1889 йил 11 июнда Одессада таваллуд топди. У она томонидан татар хони Ахмат хонга бориб тақалади (тахаллуси шундан). Отаси – флотда механик-муҳандис бўлиб, баъзан журналистика билан ҳам шуғулланарди. Аннани болалик чоғидаёқ Царское Селога келтиришади ва у ерда бўлажак шоира ўн олти ёшигача яшайди. Анна ўзининг илк шеърини ўн бир ёшида ёзган.

Шоиранинг биринчи шеърий тўплами “Оқшом” номи билан 1912 йилда чоп этилиб, муваффақият қозонади. 1914 йилда унинг иккинчи – “Тасбиҳ” тўплами эълон қилинади ва у бу тўплами билан бутун Россия бўйлаб шуҳрат қозонади. Шоиранинг истеъдодини ўз вақтида пайқаган В.В.Маяковский унга шундай баҳо беради: “Анна Ахматова шеърлари яхлитлиги билан эътиборга моликдир, улар ҳар қандай танқидга дош бера олади, ҳар қандай тазйиқда дарз кетмайди”.

А.Ахматованинг Октябр тўнтаришидан кейинги ёзган шеърларида замонавий мавзуларга, муҳим воқеаларга ўз муносабатини билдирган оҳангларни илғашимиз мумкин. Шоира инқилобни қабул қила олмайди, айна чоғда Ватанни ҳам ташлаб кетолмайди.

МУҲАББАТ

Гоҳ илондек қошингда унсиз,
Қилар сенга сеҳру жодулар.
Гоҳ деразанг ёнида кундуз
Оқ кабутар бўлиб “ғув-ғув”лар.

Гоҳ шабнамда жилоланар шан,
Гоҳ гул ўйнар ўйчан, шикаста...
Хуллас, сени ором бағридан
Ғамлар сари етаклар аста.

Най сасидан бўлиб гоҳ зада,
Ҳўнграб қолар чиройли, шоён.
Бироқ уни ёт бир жилвада
Таниб қолмоқ кўрққулик, ёмон.

* * *

Гулдан чамбар таққан қизалоқ,
Най чалувчи чўпон бола ҳам,
Ўрмондаги кесишган сўқмоқ
Ва чироқлар — оқшом тушган дам, —

Бари ёлда. Кўзим олдида,
Юрагимда асрайман барин!
Фақат у йўқ менинг қалбимда,
Хаёлимдан фақат у нари.

Биллур орзу дарз кетди, синди,
Исинайин, олов беринг, оҳ!
Вужуд титрар... Қошимга энди
Қайтмагай у — хуш-хандон илоҳ.

* * *

Эшик ярим очилган,
Жўка бўй тарар шу тоб...
Столда унутилган
Хипчин ҳамда оқ қўлқоп.

1921 йили инқилоб душмани сифатида унинг эри (Н.С.Гумилёв)ни отишга ҳукм қилишади. 1935 йилда ўглини қамоққа олишади. Шоира 17 ойни қамоқхона навбатларида ўтказади. Бошига тушган мислсиз уқубат ва изтиробларни у «Марсия» поэмасида ёрқин ифода этган.

Урушдан кейинги йилларда Анна Ахматова яна бир зарбага дучор бўлади: уни Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчиришади. Лекин унинг ижоди тўхтаб қолмайди. Айни чоғда жаҳоннинг машҳур шоирлари ижодидан таржималар қилади. 60-йилларда унинг «Кўга» ва «Еттинчи китоб» тўпламлари дунё юзини кўради. 22 йил давомида ёзган «Қаҳрамонсиз дoston» поэмаси яқунланади.

А.Ахматова Иккинчи жаҳон уруши даврида Тошкентга кўчиб келганлиги ва у ерда икки ярим йил яшаганлиги кўпчиликка маълум. Унинг бу даврда ушбу заминга бағишлаб яратган шеърларида Шарқ нафаси гупуриб туради ва улар шу жиҳати билан ўзига мафтун қилади.

Шоира умрининг охирида Италиянинг Этна-Таормина (1964) номли адабий мукофоти ва Оксфорд университетининг фахрий доктори (1965) унвонига сазовор бўлади.

1966 йил 5 мартда Анна Ахматова Москвада ҳаётдан кўз юмади.

Ўз даврида кўплаб мухлислари қалбида чуқур из қолдирган шоира ижоди бугунги кунда ҳам севиб мутолаа қилинмоқда.

Чироқнинг нури ғамгин...
Ёғдуси унинг хира,
Нега сен кетиб қолдинг,
Тушунмадим мен сира...

Эртага бирам ҳарир,
Ёрқин тонг отар, бешак.
Ҳаёт, ахир, гўзалдир,
Тентаклик қилма, юрак.

Ҳа, сен ёмон чарчадинг,
Ҳасратим санчди тикан...
Биласанми – ўқувдим,
Қалблар ҳеч ўлмас экан.

* * *

Кунларингга ғам-кадар қўнса,
Тутиб турмам, кетгин, кета қол.
Кимки агар эркин қуш бўлса,
Кутар уни, албат, бахт-иқбол.

Йиғламасман кечиб ўзимдан,
Маҳқумдирман ёлғиз ўтгали.
Ўпма мени сўлгин юзимдан, –
Ўлим келар мени ўпгали.

Эзди дилни мубҳамлик, фироқ
Ва қиш бўйи зерикдик қордан.
Айтгин, айтгин, ниманг яхшироқ
Менинг кўнглим тусаган ёрдан?

* * *

Кийиб олмиш яйдоқ боғ,
Муздан либос – ярқироқ.
Мендан кетган чекар оҳ,
Ортга йўл йўқдир бироқ.

Ўчган қуёш оташи –
Дарчадек бўм-бўш, гирён;
Кимнинг қиёфадоши
Бош суққан, менга аён.

Бир мунг аро дил ёнар,
Озурда юрак музлар.
Ях остида товланар
Кечаги қаро излар.

Уфқларга тушар кўлка –
Мудҳиш бир ғам нафаси.
Ва қотиб қолар кўкда
Кечиккан турна саси.

* * *

Дилгирликдан безиб кетди жон,
Юрагимга ҳар лаҳза оғу.
Тепаликда турар тегирмон,
Йиллаб балки суқут сақлар у.

Дайди ари излаб юрар бол
Чечакларни оралаб – сўлган.
Чорлайман сув парисин алҳол,
Аммоки сув париси ўлган.

Сув ўтларин тутиб чоҳида
Қуриб ётар кўл ҳам, ҳойнаҳой.
Оқ қайиннинг яйдоқ шоҳида
Ялтиллайди янги чиққан ой.

Ҳамма нарса ажиб ва рангин,
Теракларда майин илтижо!
Тўкиб дилдан ҳасратлар чангин,
Тупроқ бўлгим келаётир, о!

ОҚ ТУНДА

Эшикни қулфламадим,
Ёқмадим шамни эса.
Ҳорганман, лекин, билгин –
Кўз юммасман бу кеча.

Кўргайман – нурланар тун
Арчазор уфқлар бўйлаб.
Сасларга қулоқ тутгум
Сеникими деб ўйлаб.

Лек бўлдим мотамсаро,
Кўрдинг менга гамни эп.
Ишонган эдим-ку, о,
Сени қайтиб келар деб.

* * *

Қалб йўғрилиб шан хаёлларга,
Кўрмасдим гап-сўзинг адоғин.
Эрта кузак гавжум толларга
Ёйган эди сариқ байроғин.

Муртад юртда кездик саргардон,
Пушаймондан энди диллар хун.
Гангисак ҳам чорасиз, ҳайрон,
Жилмаймоқчи бўламиз нечун?

Юз бургандик одми қисматдан,
Не ёзуқ бу – бўлдик мунглиғ, хор...
Мен гам аро ташлаб кетмасман
Далли, дарвеш дўстимни зинҳор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Мовий узумзорлар бўйи ифорли...
 Дилни сархуш қилар олис-олислар.
 Сенинг овозингда туймадим зорни,
 Энди менга ётдир ачиниш ҳислар.

Мискин руҳ ажиб бир сурур туяди...
 Чайир новдаларда мевалар сара.
 Кўкдаги булутлар парча муз каби
 Зангори дарёда сузарлар, қара.

Қуёш чарақлайди, нур сочар ёрқин,
 Тўлқинларга айтгин дардинг бўлса гар.
 Балки бергай улар сенга бир таскин,
 Балки юз-кўзингни силаб ўпарлар.

* * *

Севгинг сўрамам, бас, дилимдан — бу аҳд,
 Уни ўзга қўллар кучмишдир маҳкам...
 Ишонгил, мен сенинг ёринга ҳеч вақт
 Йўллагасман рашким тўла хатлар ҳам.
 Бироқ айтар сўзим шудир, қулоқ сол:
 Ундан шеърларим сен қизганма тақир,
 Суратларимни ҳам тақдим эта қол —
 Ошиқлар мард бўлар одатда, ахир!
 Маъшуқаларга-чи, унингдек гўл, гўр —
 Мутлақ голибликка эришсалар, бас;
 Юлдузлар уларга бермас оташ-қўр,
 Илк кунлар сафосин улар ҳеч туймас...
 Оддий, жўн бахтингга бўлиб андармон
 Сен яшар экансан, топган каби ганж,
 Дафъатан шуур-ла англагунг аён,
 Ҳаммаси аянчли, ҳаммаси жирканч, —
 Келма сен тантана кечамга маним
 У чоғ танимасман сени мутлақо.
 Нимада ҳам сенга кўмак берайин,
 Халос этолмайман бахтдан мен асло.

* * *

Кўзларим беизн жавдирар ҳар бор
 Не қилай, бир титроқ ёқар ичимни —
 Тилга олишганда қошимда такрор
 Кўркам ва жарангдор қисқа исмни.

Дала сўқмоғидан бораман ёлғиз,
 Гўлалар тахлами бир ёнда қат-қат.
 Бунда хуш эпкинлар кезар тизгинсиз,
 Баҳорий шўхликлар қилишиб фақат.

Орзиққан юрагим эшитар шу он
 Олис-олислардан бир тансиқ мужда.
 Биламан: у — тирик, юрар у шодмон,
 Фамларни енгишни билади жуда.

* * *

Шамол, мени дафн қил, шамол!
Хешларимдан йўқ дил умиди,
Қўнмоқдадир шом шафағи ол,
Таралмоқда намчил ер ҳиди.

Бир пайт мен ҳам эдим сен янглиғ,
Яшар эдим хуш-хандон, эркин.
Энди эса мурдаман совуқ,
Юзларимни силамас ҳеч ким.

Қанотинг бос бу мажруҳ танга,
Ўра уни тунга зимзиё.
Ҳамда айтгин ҳарир туманга,
Бош устимда ўқисин дуо.

Тоинки мен – бир шўрлик осон
Мангуликка кўз юмайин жим.
Шамол, шамол, куйла сен шоён
Баҳор васфин, баҳорим маним.

* * *

Бизлар шўх-шаддотмиз, қавммиз хуррам,
Жунбушга тушсак гар, жўшар қиёмат.
Деворда – қуш, гуллар сурати пургам,
Мовий осмонларни қўмсарлар фақат.

Узун трубкагни тутасан сен,
Кўтарилар ундан тутун киройи.
Мен ҳам калта этак кўйлагим кийдим,
Бўлай деб янада кўҳли, чиройли.

Дарчалар тақа-тақ, ғуборлар инган,
Ташқарида наҳот аёз ёки қор?
Атрофга термилар кўзларинг зимдан,
Мушукникидан-да ҳуркак, эҳтиёткор.

О, юрак недандир озурда, беҳуд,
Сўнгги сониями – боққан жилвагар?
Муқом қилаётган анови вужуд
Дўзахга тушгайдир шаксиз, муқаррар.

* * *

Энтикардим мен ёлғиз дамда
Ўйлаб ҳумор кўзларингизни.
Энди эса узлат хонамда
Алам билан эслайман сизни.

Сиз Неванинг у қирғоғида
Ёт қўлларга асирсиз, ҳамдард.
Менинг машҳур замондошим, ҳа,
Бари содир бўлди пировард –

Сиз айтгандек — севгингни ўлдир,
 Дегандингиз, ургандек ханжар.
 Мана, бу кун паймонам тўлди,
 Лекин қонда ишқ ортар баттар.

Агарда мен сўнсам, тугасам,
 Шеърларимни ким ёзгай сизга?
 Ким бахш этгай бетакрор жаранг
 Айтилмаган ҳар битта сўзга?

* * *

Биз битта косадан ҳеч вақт ичмаймиз
 На сувни ва на-да шаробни гулгун.
 Тонглар уйғонмаймиз бир ёстиқда биз,
 Бирга энтикмаймиз чўкканида тун.
 Сен нафас оласан кундан, мен — ойдан,
 Лекин тирикмиз биз бир севги билан.

Меҳрли дўст менга доим гиргиттон,
 Сенинг ҳамдамингдир ҳар вақт мунис ёр.
 Кўзларинг ҳадиги мен учун аён,
 Чеккан оҳларимга сенсан сабабкор.
 Биз шошмаймиз бот-бот висолга ҳеч вақт,
 Шаънимиз асрамоқ биз учун қисмат.

Шеърларимга сенинг илҳоминг ёрдир,
 Сенинг шеърларингда — мен талпинган бахт.
 Уларда шундайин бир олов борки,
 Ўчира олгайдир на қўрқув, на вақт.
 Билсайдинг қанчалар соғинганим, о,
 Сени узоқдан бир кўрмоқни ҳатто!

* * *

Дарёда муз қарсиллар ногоҳ,
 Осмон гўё недандир зада.
 Азоблайсан нега мени, оҳ,
 Билолмайман — айбим нимада.

Сочаверма қаҳрингни ҳарчанд,
 Керак бўлса — ўлдир, мендан кеч.
 Истамайсан сен мендан фарзанд,
 Ёқмас сенга шеърларим ҳам ҳеч.

Маҳв эт, майли, менга берма эрк!
 Лиммо-лимдир кўнглим сабрга.
 Сенга умрим бердим, гуссам лек
 Ўзим билан кетгай қабрга.

* * *

О, хаста ҳолимни сўраб келдингми,
 Менинг тортинчоғим, беозоргинам...
 Гарчи ётар эдим мажолсиз, мунгли,
 Келмасанг-да сендан йўқ эди гинам.

Қўлингда гулчамбар — омонат, одми,
Мени тугади деб ўйловдингми ё?
Далли жилмайишинг кўп оғир ботди —
Унда меҳримди ёки истехзо?

Ўлим ваҳми энди мен-чун ҳеч, бекор!
Қолсанг қошимда гар тагин бирор дам,
Сўрагум худодан ажру истиғфор —
Сенга ва яна сен севганларга ҳам.

* * *

Шундай кунлар бўлар баҳор олдидан:
Қалин қор остида энтикар ўтлоқ,
Яланғоч новдалар қўшиқ куйлар шан,
Эпкинлар эсади илиқ ва юмшоқ,
Вужудинг туюлар қушдайин енгил,
Боқасан уйингга ажиб ҳайратда,
Эскиган қўшиққа тўйса ҳамки дил,
Куйлайсан янгидек уни бу пайтда.

* * *

Кўз юмар эканман, мунаввар қалбим
Мангулик ўйига яна бўлар гарқ...
Кўҳна китоблардан битиклар қадим,
Тўсдек қаро зулмат аро уриб чарх —

Келиб рўпарамга, майлига, гаддор
Даҳшатлар шевасин этингиз талқин,
Фақат хотирамга тегманг сиз зинҳор,
Сўнгги нафасгача қолсин у ёрқин.

Тоинки азоблар силсиласида
Сен менга туюлма ёт сиймо бўлиб;
Майли, қийноқ ортсин яна юз ҳисса,
Турсанг бас қошимда сен масрур, кулиб.

Ўлим ўз оғусин сўнгги сония
Босгайдир лабимга бамисли малҳам.
Шундан сўнг одамлар келиб, қабрга
Кўмгайлар вужудим, овозимни ҳам.

* * *

Ишқнинг хотираси бунчалар аччиқ!
Куйлайман — захрини ютиб мен тун-кун,
Бошқаларга эса — бу олов тансиқ,
Бедор кечаларда исинмоқ учун.

Зериккан қалбларга у бергай сафо,
Мени тортар фақат ҳасрат комига...
Тангрим, шу сабаб мен куйладимми, о,
Шу сабаб тушдимми севги домига!

Тутқаз қўлларимга шундайин оғу —
 Айласин, майлига, мени соқов-гунг
 Ҳамда дoston бўлган қисматимни у
 Йўқликка фарқ этсин, қолдирмай бир мунг.

* * *

Шону шуҳрат ўткинчи шаксиз,
 Ҳавасмиди бу туйғу менга...
 Яшамадим бенаво, ёлғиз,
 Мен бахт бердим жазманларимга.
 Бири мудом яшар омонда,
 Юрагида муҳаббат саси...
 Бугунги кун катта майдонда
 Кўркам ҳайкал эрур бошқаси.

* * *

Ҳақиқий севгини ҳеч нарса билан
 Янглиштириб бўлмас, билмас у таъма.
 Сен тўним мўйнасин тузатаркансан,
 Қиласан қўксимни совуқдан пана.

Сўнг дейсан ҳаяжон туймайин тақир,
 Илк севги ҳақида чиройли сўзлар.
 Сезиб турибман-ку нигоҳинг, ахир,
 Бир оч ютоқиш-ла нимани кўзлар!

* * *

Сўнгги бор учрашган эдик ўшанда,
 Нева бўйи ҳар гал эди сўлим, шан...
 Бу кеч кўпирарди дарё ўзанда,
 Шаҳар хавотирда эди тошқиндан.

У ёз ҳақида сўзлаб, деди сўнг,
 Шоирлик бу — аёл ишимас сира.
 Шунда разм солганча шоҳ қасрига чўнг,
 Юксак Петропавловск қалъасига-да! —

Туйдим, бирдан ўзга тус олди ҳаво,
 Бошим айлангирди унинг хуш иси.
 Ва ато этилди менга шу асно
 Барча телба қўшиқларим сўнггиси.

* * *

Бисёрдир севилган қалбда карашма!
 Ўкинчли юракнинг нажоти узлат.
 Нақ кўзим ўнгида беором чашма
 Замҳарир остида бормоқда музлаб.

Беюпанч руҳимга фараҳ берар ўй:
 Аламнок вужудим совугай бир кун.
 У чоғ хатларимни менинг асраб қўй,
 Биз ҳақда авлодлар ҳукм этсин учун, —

Токи улар сендан туйсинлар фахр,
Доно, жасур бўлиб кўрингин у чоғ;
Сенинг таржимаи ҳолингда, ахир,
Бўлиши мумкинми кемтик ёхуд доғ?

О, нақадар тотли тириклик жоми,
О, нақадар чигал ишқнинг риштаси!..
Майли, қачонлардир менинг ҳам номим
Ўқишсин дарсликдан келажак насл.

Бу ғамли қиссани англашсин теран,
Ўтли ишқ жазмига қолсинлар қойил...
Севгингни қизганган эдинг сен мендан,
Аччиқ шон-шуҳратга эт энди ноил.

* * *

Яна қиш — чанғилар кумуш қор узра
Майин ғичирлар.
Ойдин кенгликларни буркаб нуфузга,
Оқарар қирлар.

Олисларда милт-милт чироқлар бу дам
Сукутга чўмар.
Сўқмоқлар, бутазор, ҳатто сойни ҳам
Оппоқ қор кўмар.

Сув париси макон тутган мажнунтол,
Йўлдан қоча қол.
Зоғлар тўп-тўп... Энди уларга хушҳол
Бағринг оча қол.

Жан-Мари ЛЕКЛЕЗИО

Диего ва Фрида

Хужжатли роман

МУҚАДДИМА

1910 йилнинг бешинчи октябрида президент Порфирио Диас Мексика мустақиллигининг юз йиллигини мутлақ монархияга хос тарзда ўта дабдабазлик билан нишонлашга ҳозирлик кўраётган кезларда жаҳон тарихида мисли кўрилмаган ва испан конкистадорлари томонидан истило этилган даврлардан буён жиддий ўзгариш бўлмаган ана шу мамлакатни ларзага солган воқеа юз берди. Франциско Мадеронинг даъвати билан (унинг “Сан-Луис” режаси Порфирио Диаснинг сохталаштирилган сайловлари натижаларини бекор қилади ва исён бошлашга ундайди) халқ кўлига қурол олди. Шу тариқа, бир миллиондан зиёд кишининг ҳаётига зомин бўлган ҳамда мавжуд тузумнинг ағдарилишига сабаб бўлган қисқа ва шиддатли уруш бошланди.

Бехосдан бошланган бу ҳаракатнинг чинакам қаҳрамонлари деҳқонлар бўлгани боис у бутун мамлакатга ёйилди. 1910 йилда ҳам Мексика испан кўчманчилари давридан деярли фарқ қилмасди: йирик ер мулкдорлари, бир ҳовуч маҳаллий ҳукмдорлар ва уларнинг қуролланган тузилмалари деҳқонлар оммасини эзиб келарди. Ер бепоён майдонга эга (масалан, Синалоа штатидаги Сан-Блас ёки Юкатан штатидаги Прогрессода жойлашган ҳар бир асьенданинг ер майдони бир миллион гектардан зиёд бўлган) ўн бешта мулкдор ўртасида бўлиб олинган; заминдорларнинг ҳоқимияти чексиз, улар дарё ва ҳиндулар қишлоқларининг эгаси ҳисобланар ва ҳатто айримлари улкан ер майдонларини айланиб чиқиш учун темир йўл қурган

*Русчадан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси*

Француз адабиётининг ёрқин вакили Жан-Мари ЛЕКЛЕЗИО 1940 йили Ницца шаҳрида ҳарбий шифокор оиласида дунёга келган. Унинг илк бадиий асари — “Жараён” романи эса 1963 йилда нашр этилган. Ана шу давр оралигида у тўрт йил Марказий Америка ҳиндулари билан яшайди, Таиланд ва АҚШ университетларида дарс беради, кўплаб роман, қисса, эссе, ҳикоялар тўпламларини эълон қилади. Адибнинг “Жараён” романи унга катта шуҳрат келтирди. Адабий танқидчиларнинг фикрича, бу асар адабиётга ўз сўзи, услуби ва ўзига хос қарашларга эга, “янги романчи”ларнинг ўрнини эгаллайдиган ижодкор кириб келганидан далолат беради. Бироқ ёш ёзувчи адабий давралардан кўра сайр қилишни, турли халқ ва элатлар ҳаёти, турмуш тарзи билан яқиндан танишишни афзал билади. У Африка, Лотин Америкаси, Осиёнинг кўплаб мамлакатларига сафар қилади, турли халқлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

13

эди. Ер мулкдорлари тўплаган бойликларни тасаввур этиш амрима-ҳол. Улар болаларини ўқитиш учун Англиядан тарбиячи келтиришар, кирларини ювдириш учун Парижга жўнатишар, ўтда ёнмайдиган улкан сейфларни эса Австрияда тайёрлатишар эди.

Ўша замонларда Мексика — келгиндилар ҳукмронлик қилаётган тобе мамлакат эди. Саноат ва савдо-сотиқ тўлиқ уларнинг измида: кўмир конлари ва цемент заводларига америкаликлар эгалик қиларди, қурол-яроғ ва майда-чуйда металл буюмларни немислар ишлаб чиқарарди, озиқ-овқат савдоси билан испанлар, мато-газлама савдоси билан французлар шуғулланарди. Тагин, французлар улгуржи савдони қўлга олиб, машҳур “Барселонет” дўконлар тармоғини назорат этарди. Темир йўллар инглизлар ва бельгияликлар, нефтга бой ерларга эса Дохени, Гуггенхайм ва Куклар сингари америка нефть саноати корчалонларининг сулоалари эгалик қилар эди.

Порфирио Диас ҳукмронлиги даврида Мексика европача мезонлар бўйича яшарди. Ҳатто санъат ва маданиятда ҳам европа андозалари устувор эди. Париж кўча ва хиёбонларидан руҳланган ҳукмдор талаби билан Мехикода барпо этилаётган бино ва иншоотларда европача андозаларга кўр-кўрона тақлид қилинарди. Мамлакатдаги деярли ҳар бир шаҳарда, худди Австриядагидек, вальс ва кадрилларни чалиб турган оркестр жойлашган павильонлар барпо этилган эди. Мусаввир Сатурнино Эрран томонидан тасвирланган ацтекларнинг шонли тарихига оид асарлар ҳисобга олинмаса, маҳаллий аҳолининг кўҳна маданияти, қадриятлари деярли унутилаёзганди.

Порфирио Диас якка ҳукмронлигининг сўнгги йилларида мамлакатда кулгили ва шу билан биргаликда ғоят аянчли дабдабозлик муҳити ҳукм сураб, аксарият адиб ва мусаввирлар, чунончи, Васконселос, Альфонса Рейес, Сикейрос ва Ороско сингари ижодкорлар сарой санъатининг димиққан муҳитидан қочиб, Европадаги озодлик нашидасидан баҳраманд бўлишга интиларди.

Мадеро даъвати билан бошланган инқилоб сабабларини шунчаки жунбушга келган оломоннинг зўравонлиги билангина изоҳлаб бўлмайди. Бу ҳаракат босқинчиларнинг шафқатсизлиги, ҳиндуларнинг истило этилиши, қисқаси, тўрт асрлик азоб-уқубатларга қарши кўтарилган улкан тўлқин эди. Мамлакат тарихида тенги йўқ икки шахс инқилобий жараёнларга етакчилик қилди. Ҳар иккиси ҳам — жиловланмаган, оми, мурасимсиз, яъни маҳаллий аҳоли вакили эди. Инқилобий тўлқин уларни юксакликка — бир вақтлар Теночтитланнинг илоҳий ҳукмдорлари ва испан вице-қироллари истиқомат қилган Мехиконинг бош майдонидаги Миллий саройга етаклади.

Жон Рид “Бош кўтарган Мексика” туркум очерклариди исёнчилар етакчиларидан бири — чўпон, кейинчалик “жанубий дивизия” генерали бўлган Франциско Вилья ҳақида шундай деб ёзади: “Вилья

маданий мероси билан танишади. Унинг аксарият асарлари, жумладан, “Жараён”, “Олтин балиқча”, “Африкалик одам”, “Диего ва Фрида”, “Мексика туши”, “Гамгин тропиклар”, “Адашган юлдуз” романлари ана шу саёҳатлар, таассуротлар маҳсулидир.

Адиб 2008 йилда “Ўзига хос бадиий услуб ва чизгилар орқали инсон ҳис-туйғулари, инсонийлик масаласини янгича талқин этгани учун” адабиёт бўйича Нобел мукофотиغا сазовор бўлди.

Куйида адибнинг энг машҳур асарларидан бири — Лотин Америка тасвирий санъати ривожига улкан ҳисса қўшган, уни янгича ғоя ва шакллар билан бойитган мексикалик икки буюк мусаввир Диего Ривера ва Фрида Калоларнинг ҳаёти ва ижоди, ғаройиб муҳаббати ва руҳий изтироблари ўзига хос услубда баён этилган “Диего ва Фрида” ҳужжатли романи жузъий қисқартишлар билан босилаётир.

мен кўрган одамларнинг энг тўпориси эди. У шу жиҳати билан ёввойи махлуқлардан унчалик фарқ қилмайди”.

“Жануб Аттиласи” Эмилиано Сапата тимсолида эса — чинакам романтик, мачете¹ билан қуролланган, сомбреро²сида Гваделупа муқаддас авлиёси сурати акс эттирилган деҳқонлар армиясига етакчилик қилган ва “Ер ва эрк учун” курашга отланган ҳиндулар вакили намоён бўлади.

Мексикада инқилоб юз берганда йигирма тўрт ёшни қаршилаган Диего узоқда бўлгани сабабли (санъатда эркинликка мойиллиги уни кубистлар макони — Парижга етаклаган эди) бу жараёнларда иштирок эта олмас эди. У фақат золимнинг тахтдан ағдарилганига хурсанд эди; бироқ, тақдирнинг ўйинини қарангки, собиқ ҳукмдор мусаввир истиқомат қилган шаҳарда қувғинликда яшашни ихтиёр этади. Мадеро даъвати жаранлаганда Фрида Кало уч ёшга тўлган ва шу боис Мехикодаги воқеа-ҳодисалар унинг Койоакандаги ҳаётига деярли таъсир этмаган эди.

Аслида, ҳар иккиси — Диего ҳам, Фрида ҳам мамлакатнинг чекка худудларида туғилиб ўсган. Диего ўзгаришлар эпкинлари ҳамиша четлаб ўтадиган, ҳиндулар билан муомалада аллақандай бепасандлик ва калондимомглик урф бўлган кончилар шаҳарчаси — Гуанохуатода дунёга келган. Фрида эса онаси — Матильда “қишлоқ” деб атайдиган, “Маркиз” Эрнан Кортеснинг руҳи кезиб юрган, теварак-атрофдаги Хочимилко, Сан-Херонимо, Истапалапа, Мильпа Альта қишлоқларидан келган ҳинду деҳқонлар тўпланадиган ҳар ҳафталик бозордан бошқа деярли ҳеч қандай воқеа-ҳодиса юз бермайдиган Койоакан шаҳарчасида туғилиб вояга етган.

Диегони ҳам, кейинчалик Фридани ҳам индустриал давр асирлари учун ўзига хос пистирмага ўхшаб қолган ҳозирги мегаполис эмас, айнан инқилобдан сўнг талабалар, авантюристлар, севишганлар, мутафаккирлар, иззатталаб сиёсатчилар ҳамда замонавий санъат асосларини эгаллашга интилаётган назариётчи-санъатшунослар учрашадиган чарақлаб турган, беғам ва шу билан бирга, жўшқин шаҳар — Мехико ўзига оҳанрабодек тортар эди.

Инқилобдан кейин Мексика пойтахти ниҳоятда гавжум шаҳарга айланиб қолди. Вилья ва Сапата ортидан келган исёнчиларнинг улкан оқими шаҳарнинг маркази ва Сокало майдонини тўлиқ эгаллаб олди. Ҳар куни мамлакатнинг турли бурчакларидан минг-минглаб деҳқонлар ва қизиқувчан одамлар келиб, шаҳар кўчалари, бозорлар, хиёбонларда кезишар, илгарилари фақат асилзодалар кўриши мумкин бўлган кўҳна обидалар атрофида тўпланиб, бир-бири билан учрашар, танишишарди. Шаҳарда кўчада савдо қиладиганлар, ресторанлар, арзон меҳмонхоналар ҳамда жамоат транспорти кундан-кун кўпайиб борарди. Ўзлигини англашга интилаётган мексикаликлар миллий санъати ва халқ мусиқасини қайтадан кашф этиш имконига эга бўлди.

Диего ва Фриданинг Мехикоси. Ижод руҳи, сир-синоат ва янгиликларга ташналик ҳукмрон бўлган шаҳар. Назаримда, биронта ҳам бошқа шаҳар Мехико сингари инқилобнинг чинакам тимсоли, эзилган америка халқлари учун ҳақиқий маёқ бўлгани йўқ. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларида Мексика пойтахти Диккенс давридаги Лондон ёхуд Монпарнас гуллаб-яшнаган даврдаги Париж сингари санъат ва тафаккур ривожини учун озиқ берадиган шаҳар эди.

¹ М а ч е т е — шакарқамиш йиғиб олишда қўлланадиган узун ўткир пичоқ.

² С о м б р е р о — мексикаликларнинг бош кийими.

1926 йилнинг августида Миллий саройни таъмирлаш жараёнида ишчилар тепасида қуёш акс этган тош қўйилган улкан Теночтитлан эҳроми қолдиқларига дуч келади. Шу тариқа, қуёш акси туширилган буюк ибодатхона тикланган кунда ҳокимият аждодлардан авлодларга ўтиши ҳақидаги кўҳна афсона ҳақиқатга айланди. Диего Ривера Чапингодаги Миллий деҳқончилик мактабида безаш ишларига киришганда ана шу эҳромнинг очилиш маросими ўтказилди. Бу ҳол ҳиндуларнинг қадимий маданиятини тиклашга киришилганидан далолат берарди.

Маълум маънода, Диего ва Фрида Мексика маданий қадриятлари, Колумбгача бўлган тамадунлар санъати ва ижодий тафаккури тикланаётган ана шу даврга хос ижобий ва салбий жиҳатларни ўзида мужассам этган ижодкорлар эди. Диего биринчилардан бўлиб Мексиканинг инқилобий истиқболи ва ҳиндулар ўтмиши билан узвий боғлиқлиги ҳақида гапира бошлаган: унинг фикрича, “қадимий мексикаликлар учун қоҳинларнинг ажабтовур расм-русумларидан тортиб энг оддий кундалик ишларгача — барча-барчаси юксак гўзаллик туйғулари билан йўғрилган. Тоғ-тошлар, булутлар, қушлар ва балиқлар улар учун завқ-шавқ манбаи ҳамда Буюк Моҳият ифодаси бўлиб келган”¹.

Диего ва Фрида бутун умри ва истеъдодини ҳиндуларнинг ана шу идеалини излашга сарфлади.

Диего ва Фриданинг Мехикоси — улкан имкониятларга эга ва ташқи дунёга очиқ шаҳар эди: унинг кўчалари санъат галереясидан ўрин олган гўё тугалланмаган санъат асарига ўхшаб кетарди.

Бу ерда, шаҳарнинг қоқ марказида, нисбатан чекланган ҳудудда (Архентина, Монета — Соказо мавзелари, Аламеда боғи ҳамда Долорес кўчаси оралиғида) ҳар иккисининг ҳаётидаги асосий воқеалар бўлиб ўтади. Диегонинг дастлабки фрескалари яратилган ва Фрида билан илк учрашуви бўлиб ўтган Тайёрлов мактаби Архентина кўчасида жойлашган. Икки кўча нарида, Архентина ва Белезарио Домингес кўчалари муюлишида таълим вазирлиги, Фридани майиб-мажруҳ қилган автофалокат содир бўлган Сан-Хуан бозори эса олти кўча нарида жойлашган. Диего умрининг ўттиз йилини бағишлаган Миллий сарой шаҳарнинг қоқ марказида, бир вақтлар Теночтитлан ҳукмдори яшаган макон — Монтесума ўрнида барпо этилган. Фриданинг, кейинроқ Диегонинг дафн маросими ўтказилган, оқ катафалкка ўхшаб кетадиган Нафис санъат саройи севишганларнинг тунги макони — Аламеда боғи билан туташиб кетган.

Ана шу шаҳар ва икки ижодкор ўртасида гаройиб боғлиқлик бордек: назаримда, уларни инқилобий эътиқод, Мексика ҳиндулари ўтмишини тараннум этишга интилиш бирлаштирган эди.

Диего ва Фрида ўртасидаги муҳаббат тарихи ўтмишга айлангани йўқ, чунки у Мексика билан, гавжум шаҳар шовқин-сурони, кўчалар ва бозорлар ифори, кўҳна ибодатхоналар ва асрий дарахтлар билан уйғунлашиб кетган.

Чинакам санъат асарлари вақт ўтиши билан ўзгармайди, эскириб қолмайди. Бугунги кунда не-не орзу-умидлар армонга айланганига, кўримсиз савдо империялари томонидан ҳиндуларнинг бетакрор маданияти ҳар куни оёқости қилинаётганига гувоҳ бўлган бу дунёда Диего ва Фрида яратган муҳаббат ва ҳақиқатга ташна тимсоллар кишини ҳайратга солади. Мексика тарихида улар жонли маёқ сингари ҳамон порлаб турибди.

¹ Бертрам Вольф. Диего Ривера. Нью-Йорк, 1979.

“ОДАМХҶР” БИЛАН УЧРАШУВ

Диегонинг Фрида билан илк учрашуви Таълим вазирлиги буюртмаси билан университетнинг бўлғуси талабалари ўқийдиган Тайёрлов мактаби биносини деворий суратлар билан безаш ишлари бошлаган пайтда бўлиб ўтади. Кейинчалик Диего ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган, Фрида тақдирида ҳам муҳим босқич бўлган ана шу учрашувни бот-бот эсга олар эди.

У концертлар ўтказиладиган ва сахна асарлари қўйиладиган Боливар амфитеатрида ишлаб турган пайтида устунлар ортидан кимнингдир масхаромуз овози қулоғига чалинди: “Эҳтиёт бўл, Диего! Науи келаётир!” Науи Олин деганлари — ҳақиқий исми шарифи Кармен Мондрагон, мусаввир Мурильо ҳамда машҳур доктор Атлнинг хуштори, ўзи ҳам тасвирий санъат билан қизиқадиған, расм чишида Диегога кўмаклашадиган хонимлардан бири. Бошқа куни Науи Олин расм олдириш учун унинг олдида турганда яна ўша истеҳзоли овоз эшитилади: “Эҳтиёт бўл, Диего! Лупе келаётир!” Кунларнинг бирида Диего кечки маҳал ҳавозанинг юқори қисмида ишлаётганда, Лупе Марин эса пастда кашта тикиб ўтирган пайтда эшик ортидан қандайдир овозлар эшитилди ва гўё кимдир атайлаб итариб юборгандек, тўсатдан залда ёшгина қизалоқ пайдо бўлди.

Диего Тайёрлов мактаби талабалари кийимидаги, аммо уларнинг ҳеч бировига ўхшамайдиган “ўн-ўн икки яшарлик қизалоқ” қа (аслида у ўн бешда эди) ҳайрон бўлиб тикилди. Кейинчалик 1944-1957 йилларда Глэдис Марч билан бўлиб ўтган суҳбатларида ўша учрашувни эслаб, Диего шундай деган эди: “У ўзига ишонган, қадр-қимматини биладиган одамдек тутар, кўзлари порлаб турарди. У хушрўй, кўкраклари бўлиқ эди”. Ким билади, Фрида ва Лупе Марин юзма-юз туриб, нигоҳлари билан тешиб юборгудек бир-бирига қараб қолгани ҳақидаги гаплари ҳақиқатдан йироқ бўлиши ҳам мумкин. Ҳарҳолда, тақдир тақозоси билан рақ-қосалардек ҳаракатчан, шумтака ва шу билан бирга ўта жиддий қизалоқнинг «одамхўр» — аёлларнинг қушандаси ва ишга жон-дили билан берилган мусаввирнинг юзма-юз бўлгани айни ҳақиқат.

Қанчадан-қанча воқеа-ҳодисалар юз берган, бир-бири билан тўқнашадиган ва бир-бирини бойитадиган гаройиб гоълар пайдо бўлган инқилобдан кейинги даврдаги бу учрашув уларнинг тақдирини ҳал қилди-қўйди. Бу учрашув Диегонинг ҳаётини тубдан ўзгартирди, шахсиятининг илгарилари у мутлақо ҳаёлига ҳам келтирмаган янги-янги қирраларини намоён этди, ўша қизалоқни эса замонамизнинг ўзига хос, энг истеъдодли мусаввирларидан бирига айлантирди.

Шундай қилиб, Фрида ҳавоза устида турган девқомат одамга кўрқмасдан юзланиб, у қандай ишлаётганини кўришга рухсат сўраганда чиндан ҳам Боливар амфитеатрида қандайдир гаройиб ҳодиса юз берган кўринарди. Ҳарҳолда Диегонинг Фрида ҳақидаги “ўзига ишонган, қадр-қимматини биладиган одамдек тутарди”, деган сўзлари қизнинг болаларча содда ва дадил нигоҳи ҳамда жозибаси унинг ҳиссиётларини қитиқлаб, мусаввир қалбини ром этганидан далолат берарди. Кейинчалик Диего у билан Лупе Марин ўртасидаги ришта-лар узилгандан сўнг амфитеатрдаги ўша учрашув қанчалик муҳим бўлганини тушуниб етади, қайта-қайта уни ҳаёлидан ўтказди.

1928 йилда маориф вазирлигида рус инқилобининг фожиавий оқибатлари таъсирида ғамгин фреска лар яратаётган пайтда залга ки-

¹ Ф р е с к а — деворга солинадиган сурат.

риб келган “ўн саккиз яшар ғоят хушсурат, қораялоқнинг думига ўхшаб кетадиган қалин тим қора қошлари чимирилган”, сочлари узун қизни кўриб, Диего аввалига Боливар амфитеатрига югуриб кирган ўша қизалоқни танитайди. Эҳтимол, уларни умрбод бири-бири билан боғлаган иккинчи учрашув бошқача бўлгандир, аммо мусаввирнинг ўзи уни айнан шундай тасвирланишини истайди. Бир вақтлар амфитеатр устунлари ортидан истеҳзоли овози эшитилган қизалоқ ўтган беш йил ичида мислсиз азоб-укубатларни бошидан кечирган, ўзи ҳам мусаввирликка меҳр қўйган қизга айланган эди. Фрида уни мафтун этган, жуфти ҳалоли бўлишга қарор қилган ҳамда бир этак фарзанд кўришни орзу қилган инсон билан учрашишни сабрсизлик билан кутарди. Тасвирий санъат эса хоҳлаган пайтда учрашиш, яна ва яна амфитеатр эшикларини очиб, севгилисининг ҳаётига шиддат билан кириб боришга имкон берарди.

Албатта, бу қадар кичик ва ҳаводек енгил жисмдаги мислсиз жасорат ва кучли ирода, тим қора кўзларнинг жозибали нигоҳи Диего-ни беэтибор қолдириши мумкин эмасди. У ҳавозадан оҳиста пастга тушиб, Фрида томон юра бошлади. У Фридани дарров таниёлмади: қирқ икки ёшлик эркак учун беш йил бир йилдек ўтиб кетгандек бўлса, бўйи етган қизга айланган Фрида учун бу йиллар ниҳоятда оғир ва изтиробли бўлган эди. Фрида яратган асарлари ва зўр мусаввир бўлиш истаги ҳақида гапира бошлаганда Диегонинг кўнгли бирдан ёришиб кетди: ахир, бу хуштори Лупе Маринга рақиб сифатида қараган, у билан қўрқмасдан тиллашган ва танобини тортиб қўйган ўша шартаки, шумтака қизалоқ-ку! Ҳатто ўзига бино қўйган Лупе бир оз эсанкираб, “Буни қаранглар-а! Ҳали оғзида она сути қуриманган бу қизалоқ мендек дуркун ва қудратли аёлдан қўрқмаса-я!” деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Ким билади, дейсиз, бу гаплар Диегонинг ҳаёлий мушоҳадалари маҳсули бўлиши ҳам мумкин. Нима бўлганда ҳам, орадан беш ўтиб, Лупе Марин ёнида йўқ, унинг эрки ўзида. Дарвоқе, Фрида ҳам бундан хабардор, шу боис у Диегони ўзига ром эта олишини, уники бўлишини яхши биларди.

Диего билан иккинчи бор учрашганда (бу пайтда мусаввир Маориф вазирлигида деворий суратлар устида ишлаётган эди) Фрида-нинг кўз ўнгида етук, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган одам намоён бўлди. Девсифат (ҳазиллашиб Фрида уни “Фил” деб атарди) бу одамнинг ёши икки баробар катта, икки бор уйланган, тўрт фарзанднинг отаси: Ангелинадан ўғли, хуштори Моревнадан қизи ва Лупе Мариндан икки қизи бор эди.

Аммо сураткаш Эдвард Вестон кундалигида ёзганидек, юзининг қиёфаси худди боланикидек, пешонаси кенг, боши улкан гумбаздек эди; унинг юз тузилиши ва қиёфасида гўё барча ирқлар Васконселос¹ тасаввуридаги ғаройиб тимсолга бирлашгандек. Уни нью-йорклик муштарийларга таништирган Анита Бреннер (“Тасвирий санъатнинг жасоратли рицари”, “Нью-Йорк таймс”, 1933 йил апрель) мусаввирнинг ҳайратомуз тимсолини яратади: “Мулойим хулқ-атвор, муомала ва жуссани италияликлардан, гапга чечанлик ва жиддий қиёфани испанлардан, терининг рангини, кичик ва кенг кафтларни мексикалик ҳиндулардан, жонли ва теран нигоҳни яҳудийлардан, индамасликни руслардан олган; бундан ташқари, унга хос бўлган

¹Хосе Васконселос (1882-1959) — мексикалик адиб, файласуф, тарихчи ва давлат арбоби, “ибороамерика фалсафаси”нинг асосчиларидан бири.

ёқимтойлик, ўткир зехн, ақл-заковат, фикрни тизгинга сола билиш хислати билан ҳар қандай суҳбатдошни ўзига ром этарди”.

Унинг қиёфасидаги ана шу тафовут: улкан, девқомат ҳамда майин қиёфа ва кичиккина безовта қўллар барчани ҳайратга солар эди. Қиёфаси ҳарчанд беўхшов бўлмасин, унинг жисмидаги аллақандай ибтидоий кучга камдан-кам аёл дош бера оларди. Албатта, Диегонинг шуҳрати ва бадавлатлиги ҳам аёлларни жалб этарди: унинг атрофида ҳамиша таниқли сиёсатчилар ва ақл соҳиблари ўралашиб юрарди. Қолаверса, унинг кўзларидаги қандайдир илоҳий нур, жисмидаги ҳайбат, эҳтиросларидаги заифлик, унинг устидан ҳукмронлик қилишдан лаззатланиш мумкинлиги барчанинг диққат-эътиборини тортар эди. Кунларнинг бирида урушдан кейин Монпарнаста унга дуч келган Эли Фор¹ унинг жисмоний куч-қудратига қойил қолиб, шундай деб ёзади: “Ун икки йил муқаддам Парижда улкан ақл-заковат соҳибига дуч келдим. Гомердан ўн аср илгари Пинда ва Эгей оролари соҳилларида яшаган кўплаб оқинларни шундай тасаввур қилардим. Уни афсунгар деса ҳам бўлади”. Дарҳақиқат, Диего Ривера фақат девсифат қомати билан эмас, гайритабиийлиги, сўзлаш услуби билан ҳам барчани ҳайратга соларди. У бир вақтнинг ўзида ҳам афсунгар, ҳам мақтанчоқ, ҳам хаёлпараст эди.

Диего ўзига тегишли бўлган ҳар қандай афсонавий шов-шувларни жон-дили билан қабул қиларди. Айтишларича, у Гуатохуато тоғ ёнбағридаги ўрмонда туғилиб ўсган, отоми қабиласига мансуб ҳинду аёл қўлида тарбия топган эмиш. Олти ёшга тўлганда у Гуатохуато исловатхонаси “тарбиячи”лари даврасининг тўрида бўлган экан. Ун ёшида тасвирий санъатга муҳаббат ва шуҳратпарастлик уни Мехикодаги Сан-Карлос бадий академиясига етаклаган.

Диего ўзи ҳақидаги даҳшатли воқеаларни гапириб юришни хуш кўрарди. У қадар ишончли бўлмаган таржимаи ҳолларидан бирида унинг ҳатто “одамхўрлик тажриба”лари ҳақида ҳам сўз боради...

Албатта, тоғни талқон қиладиган девсифат одам, аёллар кушандаси тимсоли — бу шунчаки Диего хаёлоти маҳсули бўлса, болалик даври ҳақидаги гаплари, эҳтимол, ҳақиқатга яқинроқ бўлса ажаб эмас. Бир ярим яшарлигида эгизак укаси Карлос вафот этиб, онаси гам-аламдан тўшакка миҳланиб қолганда, у бутун фарзандлик эҳтироси билан энагаси — ҳинду аёл Антониога боғланиб қолади.

Антонио ҳақида маълумот кўп эмас. Диегонинг синглиси Мария дель Пьеронинг таъкидлашича, у шунчаки садоқатли хизматкор, тўпори, аммо соғлом фикрлайдиган оддий деҳқон аёли бўлган экан. Баъзан у болани ўзи билан Гуанахуато яқинида жойлашган тоғ ёнбағридаги ўрмонга олиб борар, бу ерда Диего тенгқурлари ва фермадаги жониворлар билан ўйнар эди. Диегонинг ўзи эса энагасини тамоман бошқача тасвирлайди, у ҳақда ҳайрат ва чексиз меҳр-муҳаббат билан сўзлайди. Унинг айтишича, бу ҳинду аёл болалик давридаги энг яқин кишиларидан бири бўлган, айнан Антонио Диего ҳаётида чуқур из қолдирган ҳиндуларнинг ранг-баранг ва гаройиб оламига уни ошно қилган экан. “У мен учун ҳамиша барҳаёт, — деб ёзади Диего таржимаи ҳолида. — Йигирма яшар сарвқомат, хотиржам, ҳаракатлари нозик, оёқлари ғоят чиройли бу аёл, бошида қандайдир юк кўтариб тургандек, доимо ўзини ғоз тутиб юрарди”.

Диего умрининг охиригача Американинг Колумбгача бўлган мислсиз гўзаллиги ва куч-қудратини ўзида мужассам этган ана шу тим-

¹ Э л и Ф о р (1873-1937) — франциялик врач, ёзувчи ва танқидчи.

солга содиқ қолди. “Мусаввир учун, — деб ёзади у, — Антонио ҳинду аёлининг чинакам тимсоли эди; мен кўп бора хотирамга таяниб, уни мексикача узун қизил либосда ва катта кўк рўмол боғлаб турган ҳолда тасвирлаганман”.

Отоми қабиласи таомилига кўра, қизил либос кийиб, бошига кўк рўмол боғлаб юрадиган ана шу аёл Диего ижодини озиқлантириб келган ҳиндулар оламига олиб кирди. Айнан Антонио туфайли унинг болалиги мароқли ўтди: у ўрмонда ўсиб-улғайди, кўҳна афсунгарлик санъати ҳамда доривор ўтлар билан даволаш муолажаси билан танишди. Диего эркинлик нашидасини сураб, эчки сутидан симирар, ўрмон жониворларининг барчасини, ҳатто энг йиртқич ва заҳарлиларини ҳам ўзига дўст деб биларди. Бошқача айтганда, Диего тимсолида навқирон Геракл ёхуд афсонавий чақалоқ Пантагрюэль намён бўлди. Ҳайратланарлиси шундаки, Диего учун ҳинду энага ва сут берувчи эчки ҳамма нарсадан ҳам муҳим ва қимматлидир; улар болалигидаги барча яқинлари — онаси, ҳолалари, ҳатто синглиси Марияни хотирасидан сиқиб чиқарган эди.

Сирасини айтганда, Диего аксарият ёлғиз кишилар сингари болалик нималигини билмаганман, аслида чинакам ҳаёт тасвирий санъатга қизиқишдан ҳамда муҳаббат эҳтиросидан бошланган демоқчи.

Айнан шу жиҳати билан у Фридага жозибали кўринади: у иззатта-лаб, эҳтиросларга лиммо-лим ҳақиқий эркак, аёллар назарида боладек заиф, ўта худпараст, ҳавойи, рашкчи, хаёлпараст, уйдирмачи, шу билан бирга, куч, жўшқинлик ҳамда фақат ўта содда одамларда учрайдиган аллақандай латифлик унга хос эди. У ҳаёт берадиган ҳамма неъматлардан баҳраманд бўлишни хоҳларди: тасвирий санъат оламида шуҳрат чўққисига кўтарилишни, аёлларнинг диққат-эйтиборини қозонишни, мол-дунё ва ҳокимиятга эришишни орзу қиларди.

Бир гал яланғоч аёл суратини чизиб, Сан-Карлос академиясидаги устози Рибэлнинг эйтиборини жалб этганини Диего гурур билан гапириб берганди. Ўшанда устози унга: ишни таомилга кўра бошламабсан, энди уни охирига етказишинг амримаҳол дея, танбеҳ берганда, у пинагини бузмай чизишда давом этар, курсдошлари эса устоз яна нима деркин дея, Диего атрофида тўпланишди. Этюд яқунланиши билан, анча вақт сукут сақлаган устоз: “Нима ҳам дердим: асар қизиқарли чиқибди. Эрталаб устахонага келсангиз, гаплашиб олардик”, деди. Бу ўринда устознинг баҳоси ва Диегонинг санъатдаги қарашлари бир-бирига мос тушган эди: “Энг муҳими — ҳаракат ва ҳаётга қизиқишингиз сўнмагани. Танқидчилар ва ҳасадчи ҳамкасбларингизга эса парво қилмаганингиз маъқул”.

Ана шу оддий сўзларда Диегонинг келажаги мужассам эди: тинимсиз ҳаракат, ҳаётга чанқоқлик ва руҳий эркинлик. Мусаввирнинг ижодий камолот йўлида буюк истеъдод соҳиби, чинакам ижодкорни эмас, қандайдир афсунгар ва хаёлпарастни “кашф этган” ҳасадгўйлар ҳам унга ҳамроҳ бўлиши табиий ҳол эди.

Мехикодаги ўқишнинг дастлабки йилларида Диего XIX аср охирида яшаб ижод этган мексикалик буюк мусаввир, миллий санъат ривожига улкан ҳисса қўшган хассос ижодкор, кейинчалик устоз дея ардоқлаган зот — Хосе Гуадалупе Посада билан танишади.

Зўр безакчи рассом, карикатура устаси, буюк ўймакор асли Гуанохуатода туғилиб ўсган. Улар учрашган кезларда Мехиконинг марказида, бадий академиянинг ёнгинасида Сан-Инес (ҳозирги пайтда Монеда) кўчасидаги 5-уйда Посаданинг ўймакорлик дўкони ва устахонаси жойлашган эди. Диего деярли ҳар куни, бўш вақти бўлди

дегунча, устахона ойнасига қўйилган янги суратларни томоша қилишга шошиларди. Бу асарлар (кўча кўринишлари, таниқли сиёсатчилар, руҳонийлар, генераллар, судьялар, Гойянинг “Капричос”лари ва Домьенинг шаржларига ўхшаб кетадиган зодагон аёллар) Сан-Карлос академиясидаги кўримсиз анъанавий расмлардан кўра унинг эҳтиросларига мос бўлиб, кучли таъсир этарди.

Айнан Хосе Гуадалупе Посада дўкони олдида унинг мусаввирлик миссиясини белгилаб берган нарсалар: халқ номидан сўзлашга интилиш, Уйғониш давридаги итальян усталар ёхуд барокко даврида испан тасвирий санъат усталари сингари азалий маданиятидан узилиб қолган, эзилган халқлар орзу-интилишларини акс эттиришни кўнглига жо этди. Кейинчалик у Глэдис Марчга бу ҳақда шундай деган эди: “Айнан Посада Мексика халқининг бетакрор гўзаллиги, унинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини англашимга кўмаклашди. У ҳар қандай санъатнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган асосий тамойилни тушунтириб берди: ҳис-туйғулар кучига таянмасдан туриб ҳеч нимани ифода этиб бўлмайдди, асарнинг руҳи ана шу ҳис-туйғуларнинг кучи билан белгиланади”¹.

Ўлим ва изтироб, дўзах манзараси ва азоб-уқубатлари акс эттирилган, ҳатто ҳаёт қувончлари ҳам даҳшатли яқун муқаррарлигини эслатадиган Посада асарлари кишилар ҳаётининг беқарорлигини ҳар сонияда ҳис этиш мумкин бўлган дон Диас давридаги Мексика воқелигини (қуролсиз аҳолининг ўққа тутилиши, ташқи тажовуз хавфи, ҳокимият тепасида ўтирганларнинг баднафслиги, жангариларнинг шафқатсизлиги, оммавий қирғинлар, майдонлардаги байрам, ўйин ва томошалар ҳамда тобора аён бўлиб бораётган исён, қўзғолон таҳдиди) аниқ намоён этарди. Диего худди Посада сингари ўлим ва ҳаёт доимо ёнма-ён юрадиган ана шу мамлакат руҳининг чинакам ифодаловчиси эди.

Бертрам Вольф Диегога бағишланган китобида унинг Посада асарларини Микеланжело гравюраларига қиёслаб, болаларча ҳайрат ва завқ-шавқ билан сўзлагани ҳақида ҳикоя қилади. Посада Диего ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берган ижодий “мен”ининг икки қиррасини англаб етишига кўмаклашган эди. Биринчидан, Диегонинг мексиканча ўзига хослиги: кўҳна ҳиндулар маданиятидан озиқланадиган халқ бадий ижодиёти умрининг охиригача унинг учун илҳом манбаи сифатида хизмат қилди. “Мексикалик ҳиндулар санъатининг ҳаётбахш қудрати, — деган эди у Глэдис Марчга, — ватан, замин, табиат, ҳайвонот олами, уларни қуршаб турган турфа рангларнинг узвий боғлиқлиги ва муштараклиги билан белгиланади. Ҳис-туйғу эса ана шу санъатнинг, акс эттирмоқчи бўлган энг муҳим нарсаларнинг ўзагини ташкил этади. У кишилар орзу-умидлари, қувонч-ташвишлари, хурوفот ва изтироблари билан йўғрилган”. Айнан устози туфайли Диегонинг ҳиндулар санъатига бундай муносабати умрининг охиригача унга илҳом бахш этган, йўналтирган ҳамда Фрида билан яқинлаштирган асосий ижодий тамойилга айланди, оғир, мусибатли кунларда унга куч бағишлади, ўзлигидан воз кечмаган ҳолда турли зиддиятларни ҳал этишга кўмак берди.

Посада асарларини кўздан кечирган Диего англаб етган иккинчи жиҳат бу — инқилобий кураш зарурати. Посаданинг ҳажвий расмлари, Диас режимига қарши чиқишлари, димоғдор зодагонлар устидан истеҳзоли кулиши, руҳонийлар ва ҳарбийларга қаратилган заҳархан-

¹ Diego Rivera. My Art, my Life. New York, 1960, p.43.

да асарлари Диегонинг қалбига исёнкорлик руҳини олиб кирди. Ҳеч қандай сиёсий воқеа-ҳодисалар эътиқодини ўзгартира олмайди: у сиёсатчи бўлиб туғилмаган эди. Бу Посада гравюралари кашф этган яна бир ҳақиқат. Вақт ўтиб, сиёсий арбоб Троцкий ёки адабиётдаги аслзодалардан бири Андре Бретон билан учрашганда, у ўзга ғояларга дуч келган одам сингари ўзини ноқулай ҳис этганди. Унинг учун бу ғоялардан кўра, мексикаликларнинг дағал истехзоси ва донишмандлиги, ўлим акси ва ҳиндуларнинг бетакрор гўзаллиги, гулларга бурканган ҳинду қиз ва ғаройиб нақшларнинг ўзаро муштарақлигини тасвирлаш муҳимроқ эди: 1947-1948 йилларда, мусаввир умрининг охирида яратилган асарларда ана шу ғаройиб олам юксак маҳорат билан акс эттирилди.

“ЁВВОЙИ” ОДАМ ПАРИЖДА

Диего ҳам, Фрида ҳам, ҳар бири ўз даврида ва ўзига хос тарзда, яқинининг бурилиш палласида Ғарбий Европа маданиятининг янги шакл-шамойиллари таъсирига берилди. Айниқса Диего учун бу жараён узоқ давом этди: у умрининг ўн тўрт йилини Франция ва Испанияда ўтказди, бу мамлакатларни кезиб чиқди, санъатда бурилиш ясаган таниқли ижодкорлар билан учрашди. Шу ерда у уйланди, ўғил кўрди, ижод аҳли ҳаётини ўрганди, қашшоқлик ва урушни бошдан кечирди, санъатда ўз йўлини топишга эришди. Катта тажриба орттирган, шон-шуҳратга бурканган, инқилобий ғоялар таъсирига берилган Диего ниҳоят Мексикага қайтиб келди.

Фрида эса шахс ва мусаввир сифатида шакллангандан кейингина ҳамда унинг ёрдамида бир оз сўниб қолган нуфузини тиклашни кўзлаган Андре Бретон ва сюрреалистлар таклифи билан истар-истамас Парижга борди. Бу ерда қисқа вақт бўлган Фридада Париж ва парижлик мусаввирларга нисбатан нафрат туйғуси пайдо бўлади, ҳатто мактубларида бу шаҳарни *este pinche paris* — “иблислар шаҳри” деб атайти ҳамда унинг билан парижлик мусаввирлар ўртасида улкан жарлик борлигини англаб етган заҳоти Мексикага қайтиб кетади. Унинг назарида, Европа, айниқса, Франция бир вақтлар Диего билан Сан-Францискода кўргани — Гринголандиядан фарқ қилмасди. Эҳтимол, у Европага Диегосиз бир ўзи келгани учун бу саёҳатдан кўнгли тўлмагандир.

Диего учун ҳаммаси ўзгача бўлган эди: Европага саёҳат унинг ҳаётида чуқур из қолдирди. Ўспиринлик даври ва Сан-Карлос академияси билан хайрлашиб, дастлаб Испанияга боришга қарор қилди. У уйдаги ришталардан узилиш, моддий аҳволини ўнглашдан ташқари (Порфирио Диас ҳукмронлиги даврида мусаввирларнинг аҳволи танг эди), дунёқараш ва билим доирасини кенгайтириш, буюк мусаввирлар билан мусобақалашини кўзлаганди. 1909 йили Диего илк хорижий сафарга отланган пайтда санъат асарлари ҳали экспорт товарига айланмаган эди. Музейлардаги сара асарлар ҳеч қаёққа олиб чиқилмас, репродукциялар ҳали пайдо бўлмаган, нусхалар ҳам кўнгилдагидек эмасди. Бинобарин, Эль Греко, Гойя, Веласкес, Рафаэль, Рембрандт, Брейгел, Босх, Ван Эйк ва Микеланжело асарларидан баҳраманд бўлиш учун музейга бориш лозим эди. Верактус штати губернатори Теодор Деэсадан стипендия ундирган, мусаввир Маурильонинг (доктор Атл) ҳикояларидан руҳланган Диего шу тариқа ўтган аср бошларида Европада пайдо бўлди.

У дастлаб Испанияга ташриф буюриб, Мадриддаги Прадо музейида намойиш этилаётган Гойя ва Веласкеснинг ноёб асарларини томоша қилди. Гойя ижодидан ҳайратланганидан унга тақлид қилишга интилди ва ҳатто сохта, ясама нусхалар чизишни кўнглига тугди, аммо тез орада бу ниятидан воз кечди: у ҳеч қачон бошқа мусаввирнинг услубини ўзлаштириб, мукамал нусха олишга эриша олмаслигини англаб етди. Испанияда уни фақат тасвирий санъатгина ўзига жалб этмаган эди. Зеро, XX аср бошлари Испания — кескин зиддиятлар мамлакатига бўлган: бу ерда, бир томонда, ақл бовар қилмайдиган бойлик, Карл Бешинчи империяси ва қиролича Изабелланинг мероси, иккинчи томонда, даҳшатли қашшоқлик ҳукм сураб эди. Диего учун Экстремадура деҳқонлари ва Каталония батраклари Мехико водийсида, Велакрусдаги шакарқамиш пайкалларида тонг саҳардан қош қорайгунча меҳнат қиладиган пеонлар ёхуд Герреро ва Мичоакандаги ерларни чопиқ қиладиган ҳиндулар оға-ини эди. Уларнинг азоб-уқубатларини кўрган мусаввирнинг қалбида барча эзилган халқларнинг ўзаро биродарлиги ҳақидаги орзулар ва испан зодагонларига нисбатан нафрат туйғуси пайдо бўлади. Кейинчалик буларнинг барчаси Чапингодаги конкистадорлар¹ акс эттирилган мусаввирнинг деворий суратларида зўр маҳорат билан ифодаланган эди.

Аммо Диего фақат Испания таассуротлари билан қониқмайди. Чунки 1909-1910-йилларда дунё миқёсидаги санъат маркази Париж ва ижодкорлар манзили — Монпарнаста бўлиш унинг азалий орзуси эди. Айнан шу ерда — Монпарнаста камхарж Диего дастлаб пансионда, кейинчалик эса Депар кўчасидаги устахонада истиқомат қилди.

Брюссельга сафари чоғида у соф славянча қиёфага эга, кўзлари мовий, кейинчалик Диегонинг ўзи хотирлаганидек, “бағоят нозик, эҳтиросли ва софкўнгил” ёш рус аёли — Ангелина билан танишди. У Диего жозибасига таслим бўлди. “Бахтиқаро бу аёлнинг, — дея эслайди мусаввир, — мен билан қонуний турмуш қуришга жазм этганига ҳайронман”. Диегонинг Париждаги ҳаёти даврида Ангелина қувончли кунларда ҳам, ташвишли дамларда ҳам ҳамиша унинг ёнида бўлди. У ўзига ўхшамаган, жаҳлдор, баъзан эса болаларча соддадиллиги, гайритабиий қобилияти билан барчани ҳайратга солган ана шу ёш мусаввир, қизиққон мексикалик баҳодирга ошиқ бўлиб қолганди.

1915 йилда (ўша пайтда Фрида ҳали бола эди) Ангелина кўрган фарзанд кўп ўтмай вафот этди. Фрида бу фожиа ҳақидаги хотираларни юмшатиш мақсадида ҳали Диего билан учрашмасиданоқ, унга ўғил туғиб беришни кўнглига тугиб, бу ниятини Тайёрлов мактабидаги курсдошларига ғурур билан эълон қилган эди.

Париж Диего учун шунчаки маданият марказигина эмас, у тасвирий санъатнинг чинакам мактаби ҳам эди. Диего бу шаҳарга келганидан кейин тасвирий санъат асарлари билан савдо қилувчи Амбруз Воллар дўкони ойнасидан Сезаннинг асарини кўриб, қанчалар ҳаяжонга тушганини шундай тасвирлайди:

“Мен бу асарни соат ўн бирларда томоша қила бошладим. Пешин маҳали Воллар овқатлангани кетаётиб, галерея эшигини ёпиб қўйди. Бир соатдан кейин қайтиб келгач, ҳамон асар рўпарасида туриб, ўйга толиб турганимни кўриб, менга галати қараб қўйди. Сўнг курсига бориб ўтирди-да, кўз қири билан мени кузата бошлади. Эгнимдаги кийимлар ҳаддан ташқари юпун бўлганидан, у ҳойнаҳой мени ўғри,

¹ XV—XVI асрларда Испаниянинг Марказий ва Жанубий Америкага уюштирган босқинчилик юришлари иштирокчилари; 2. Босқинчи, истилочи, талончи. — (Тарж.)

деб ўйлаган бўлса керак. Кейин шиддат билан ўрнидан туриб, Сезаннинг бошқа асарини олди-да, биринчиси билан алмаштирди. Дақиқа ўтар-ўтмас, унинг ўрнига учинчи асарни келтириб қўйди. Кейин бирин-кетин Сезаннинг яна учта асарини келтирди. Бу вақтда қош қорая бошлаган эди. Воллар витринадаги чироқни ёқиб, Сезаннинг яна бир асарини келтириб қўйди. Ниҳоят, сабри тугади шекилли, ёнимга келиб бақира кетди: “Тушунсангиз-чи! Менда унинг бошқа асари йўқ!”

Диего тунги икки яримда уйга қайтди: Париж кўчаларидаги изгирин таъсириданми ёки Сезанн асарларидан ҳаяжонга тушганиданми, кечаси билан иссиғи кўтарилиб, алаҳсираб чиқди.

Қисқа вақтга ватанига келган Диего замонавий тарихнинг муҳим воқеаси — кейинчалик кўплаб инқилобий ҳаракатларнинг дебочаси бўлган 1910 йилдаги Мексика инқилобига гувоҳ бўлди. Чақмоқдек бошланган инқилоб ўтида ёнмаганларнинг барчаси: аксарияти буржуазияга мансуб хайрихоҳлар, мусаввирлар, ақл соҳиблари четга улоқтирилди. Бинобарин, Диего ҳам, унинг дўсти Васконселос ҳам инқилобда бевосита иштирок этмаган бўлса-да, бу воқеаларга беварқ қолмади. Франциско Мадеро ҳокимият тепасига келиб, мамлакатда тинчлик-осойишталик ўрнатилганда Диего ва Васконселос назарида гўё ҳеч нима ўзгармагандек бўлиб туюлади. Ҳар иккиси ҳам зодагонлар қавмига мансуб бўлгани боис Мексика жамиятини ларзага солган туб ўзгаришнинг куч-қудратини ҳис эта ололмасди. Ҳатто диктатор Порфирио Диаснинг тахтдан ағдарилгани ҳам улар учун катта воқеа бўлмади. Диего мамлакатида рўй берган инқилобнинг мазмун-моҳиятини, бу жараёнларда ўзининг ўрнини англаб етиши учун Париж муҳитида ўн йил мобайнида улғайиш даврини бошдан кечиришига тўғри келди.

Фрида эса бундай улғайиш даврига зарурат сезгани йўқ. Чунки у инқилоб билан дунёга келган ва ўсиб-улғайган авлод вакили. Янги гоълар унинг қон-қонига сингиб кетган эди. Унинг нигоҳида Диего аллақандай афсонавий қаҳрамон сифатида намоён бўлади: мусаввир Сапата¹ мачете билан қуролланган деҳқонларни ортидан эргаштириб келганини кўрган, ўша кезларда Мехико кўчаларида бўлган, Москвага борганда рус инқилобчилари билан мулоқот юритган, ҳатто Сталин билан учрашган эди.

Диего инқилоб алангасида ёнаётган юртидан 1911 йилнинг қишида “инқилобий” Парижга қайтади. Аммо бу ерда у ижтимоий тўнтаришга эмас, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят, адабиётда модернизм асосларининг шаклланиши, сюрреализм оқимининг вужудга келиши, тасвирий санъатда Пабло Пикассонинг даъваткор, афсонавий асарларидан озиқланган янги-янги йўналишларнинг пайдо бўлишига хизмат қилган том маънода туб ўзгаришлар даврига дуч келди.

Диегони ларзага солган Сезанн асарлари билан илк учрашув уни янгиликларни тинимсиз излаш жараёнига етаклади. Парижга қайтгач, у кубизмнинг² эстетик назарияси тарафдорига айланди ва ана шу оқим таъсирида Депар кўчасидаги устахонасида бирин-кетин асарлар ярата бошлади. Тасвирий санъатга шўнғиб, у табиатидаги жоҳилликни енгиб ўтишга интилди. Бу унинг учун ҳаётий заруратга айланди: ин-

¹ С а п а т а — деҳқонлар қўзғолони етакчиси.

² К у б и з м — XX асрнинг бошида Европа тасвирий санъатида вужудга келган назарий оқим. Кубистлар ҳажмнинг геометрик тузилишини аниқлаш мақсадида предметни унинг оддий шакллари — айлана, конус, кубга қиёс қилишга ҳаракат қилади. — (Тарж.)

қилобдан кейинги Мексикадаги бошбошдоқлик шароитида чинакам санъатга ўрин қолмаган эди. Диегонинг назарида, кубизм ўзида инқилоб яшаш учун зўр имконият эди. Зеро, Эль Греко таъсирида Сан-Карлос академияси ва Толедода у ўрганган мумтоз испан тасвирий санъатининг асослари кубизм томонидан емирилиб, чилпарчин қилинган эди.

1914 йили Диегонинг яна бир азалий орзуси ушалди. У Фудзита ва Кавасима ҳамроҳлигида Пабло Пикассонинг устахонасига ташриф буюриб, мусаввир билан танишишга муяссар бўлди. Шундан эътиборан у санъатда янги йўллари излашга интилаётган Пикассо, Пикабия, Хуан Грис, Брак, Модильяни сингари мусаввирларни бирлаштирган кичкина ва серҳаракат тўгаракнинг аъзосига айланди. Диегонинг томирларида яҳудийлар қони ҳам (ота тарафидан бувиси Инее Акоста португалиялик яҳудийларга мансуб эди) оқаётгани боис, у Сутин, Кислинг, Макс Жакоб, Илья Эренбург сингари муҳожир — ёзувчи ва мусаввирлар билан яқинлашди. Амадео Модильяни билан унинг ўртасида чинакам дўстлик ришталари боғланди: улар биргаликда баъзи жамшид қилишар, баъзан бўғилиб қолгунча баҳслашишар, доимо бир-бирига кўмаклашишарди. Ҳатто маълум муддат моддий жиҳатдан қийналиб қолган Амадео ва унинг севгилисидан Жанна Эбютерн Диего ва Ангелинанинг Депар кўчасидаги хонадонидан паноҳ топган эди.

Уруш бошланиши билан Мексика ҳукуматидан олаётган стипендияси тўхтатиб қўйилгани сабабли, ҳарбий ҳаракатлар давридаги Париж Модильяни ва бошқа мусаввирлар ҳаётида ўзига хос тузоққа ўхшаб қолгани сингари, Диего ҳам иситилмайдиган устахонасида маблағсиз қолиб кетди. Бироқ, ана шундай таҳликали кезларда ҳам Париж санъат шайдолари ҳаёти ўпқонига тушиб қолган Диего ўзини “одамхўр”дек, аёллар кушандасидек намоён этарди. Тўфондек пайдо бўлган эҳтирос таъсирида тақдир уни Ангелина Белованинг дугонаси, у ҳам рус миллатига мансуб, хипчабел, сариқсоч, кучли иродали ва ғоят иззатталаб хоним — Моревна Воробьева-Стебельская билан боғлади. Улар қиз кўради, унга Марика деб исм қўйишади. Ана шу ғаройиб муҳаббатдан хотира сифатида Диегонинг монпарнаслик дўстлари акс эттирилган икки эскиз ва гарданидаги чандиқ (хайрлашаётганда Моревна унинг гарданига пичоқ санчган эди) сақланиб қолади.

1918 йилнинг охирида Диего ўғлидан ажралди: бола уруш даври қийинчиликлари туфайли мененгитга чалиниб вафот этади¹.

Бу руҳий жароҳат мусаввир умрининг охиригача тuzалмайди. Уни Ангелинанинг муҳаббати, атрофдагиларнинг илиқ, дўстона муносабати қуршаб турганига қарамай, Диего ҳаётининг Париждаги даври поёнига етгани, энди изланишларни бошқа жойда давом эттириши зарурлигини англади.

Буюк Эли Фор билан учрашганидан кейин у қатъий қарорга келди. Бертран Вольфенинг таъкидлашича, айнан Эли Фор туфайли мусаввир санъатдаги ҳақиқатнинг моҳиятини, ўзининг мақсад-муддао ҳамда миссиясини англаб етади. “Мусаввир, — дея уқтирарди унга Эли Фор, — ҳеч қачон ёлғиз қолмаслиги керак. Унинг асарлари барча учун тушунарли бўлган тақдирдагина ижодкор халқ томонидан қўллаб-қувватланади”. Шуниси аниқки, руҳан озод ва нозиктаъб Фор

¹ Диего ва Лупе Мариннинг қизи Гвадалупе Ривера Мариннинг ёзишича, кунларнинг бирида отаси ўғли ҳақида эслаб, бугун у ўттиз бешга тўлган бўларди, дея Диегито уларнинг уйида кўмир бўлмагани учун вафот этганини гапириб берган экан.

Диего Риверада Монпарнаснинг интеллектуал тажрибаси буйсундира олмаган мислсиз куч-қудрат, улкан истеъдод, ғайритабиий қувватни ҳис этган кўринади.

Диегонинг ўзи ҳам Фор уқтирмоқчи бўлган нарсаларни билди: у тасвир услубларининг Ғарбий Европа санъатига бегона экани ва урушдан кейинги Парижда қолиши мумкин эмаслигини яхши тушунарди. Шунинг учун у ҳаммасига қўл силтаб кетишга қарор қилди. У тинимсиз ишлаш, ўзлигини қайтадан кашф этишни мақсад қилиб, бахтиқаро Ангелинани ташлаб, бу ерлардан бутунлай кетади.

Диего Италияга бориб, Микеланжелонинг деворий суратлари, Тинтореттонинг асарлари, этрусс маданияти ноёб асарлари, Пестум, Сицилия, хуллас, унинг таъбирича, “инсоннинг ички оламини ағдартўнтар қиладиган” нарсаларни кўришга муяссар бўлди. Ана шу сафар чоғида унинг тасвирий асарлари тамаки тутунига димиққан Монпарнас устахоналаридан эмас, инқилобдан кейин барпо этилажак бинолар деворларидан ўрин олишини, барча улардан бахраманд бўлишини орзу қиларди. 1921 йили Диего дўсти Альфонс Рейеста битган мактубида шундай деб ёзди: “Бу саёҳат ижодимда янги даврни бошлаб берди. Бу ерда кишилар ҳаёти ва санъат асарлари ўртасида фарқ йўқ. Ибодатхоналар эшиклари ортида қолиб кетмаган, улар кўчаларда, уйларнинг деворларида, кўзингиз тушган жойда намоён бўладиган бу деворий суратлар нақадар халқчил, барча учун қадрли ва азиз. Улар пўлат қуйиладиган заводлар, конлар, денгиз кемалари қуриладиган корхоналар, ибодатхоналар, саройлар билан ўйғунлашиб кетган. Сицилиядаги уйларнинг олд томонида эса баланд-паст тепаликларда оддий усталар қурган қишлоқ уйлари ҳам ажиб ўйғунлик касб этган”.

1917 йили Россияда юз берган инқилоб дунё янги давр бўсағасида турганидан дарак берарди. Бехосдан Диегода бу жараён қандай кечаётганини кўриш истаги пайдо бўлди. Даҳшатли урушдан ҳолдан тойган, ўглининг ўлимига зомин бўлган Европада Диегонинг ўрганадиган нарсаси қолмаган эди. Энди унинг орзу-интилишлари уммон ортида ҳали ўзи ҳам англаб етмаган, бағрига чорлаётган она юрти — Мексика билан боғлиқ эди. Мексика инқилоби натижаларини йирик ер мулкдорлари манфаатларига хизмат қилдиришга уринган Венустиано Карранса тахтдан ағдарилиши ва халқ ичидан етишиб чиққан арбоб — Альваро Обрегоннинг ҳокимият тепасига келиши билан Диегонинг ватанига қайтиши учун имконият туғилди.

1921 йилда Диего Мексика заминиға қадам қўйганда Фрида эндигина ўн тўрт ёшга тўлган эди. Диего ҳақидаги афсоналарни у газетадаги мақоладан ва Тайёрлов мактабидаги курсдошларидан эшитганди. Сирасини айтганда, бу гап-сўзлардан афсонавий шахс эмас, маиший бузуқ ва анархист тимсоли намоён бўлади. Айтишларича, Диего бир вақтлар Мексикани истило этмоқчи бўлган, аммо 1867 йилда Пуэбло остонасида Бенито Хуарес қўшини томонидан тор-мор қилинган гўддайган, ўзига бино қўйган французларни бетакрор санъати ва сўзамоллиги билан мафтун қилган ва шу тариқа, давр қахрамонига айланган эди. Қолаверса, Альваро Обрегон ҳукумати маданият ишларини мусаввирнинг дўсти, яқинда Европадан қайтиб келган Хосе Васконселосга топширган эди.

1910 йилда, Порфирио Диаснинг ҳукмронлиги даврида икки мусаввир: Доктор Атл ва Мануэль Ороско янги бир асар яратиш мақсадида Миллий Тайёрлов мактаби амфитеатрида деворий суратлар чизиш таклифи билан чиққанда кекса диктатор рад жавоби беради.

Васконселос ана шу ғояга қайтиб, тасвирий санъатнинг мумтоз йўналишларига мансуб мусаввирлардан кўнгли тўлмай бу ишни ху-

добеҳабар, “одамхўр” Риверага топширади. Зеро, унинг қизиққонлиги, бетизгин эҳтирослари ва ақл бовар қилмайдиган меҳнатсеварлигига заррача шубҳа қилмасди. Шу тариқа, Пикассо кубистлар сардори бўлгани сингари, Диего эндигина шакллана бошлаган муралист¹лар ҳаракатининг етакчисига айланди. Ўша кезларда Диего атрофида Херардо Мурильо, Хорхе Энсисо, Сикейрос, Жан Шарло, Фермин Ревуэльтас, Монтенегро, Хавьер Герреро, Гватемалалик Карлос Мерида, Руфино Тамайо сингари мексикалик таниқли ижодкорлар гуруҳи шаклланди. Диего биринчилардан бўлиб сиёсий инқилоб ортидан тасвирий санъатда туб ўзгаришлар юз бериши зарурлигини англаб етди. Мексика мустақиллигининг юз йиллигига бағишланган анжуманда қатнашиш учун Чьяпас ва Юкатанга борган ҳамда Талабаларнинг биринчи халқаро конгрессида иштирок этган Диего майя санъатининг бетакрор гўзаллиги ва ҳайратомуз куч-қудратини кашф этди. Чече-Ицадаги Ягуарлар ибодатхонасидаги деворий суратларни кўздан кечирар экан, мусаввир “Озод инсон” гоёсини замонавий бинолар деворларида акс эттиришни кўнглига туғиб қўйди.

Мехикога қайтгач, Диего Васконселос режалаштирган улкан лойиҳанинг раҳбари ва асосий ижрочисига айланди: у ёрдамчиларига фон тайёрлаш, бўёқларни ҳозирлаб, ўсимлик елими билан аралаштириш ишларини топшириб, Тайёрлов мактаби деворларини безаш ишларини тўлиқ зиммасига олди.

Иш жараёнида у чиндан ҳам девдек меҳнат қилар, жисмоний кучи ва бақувват иродаси билан барчани лол қолдирарди. Шу боис топширилган анчайин мураккаб вазифанинг уддасидан чиқишига ҳеч ким шубҳа қилгани йўқ. Диего Европадан “ахлоқан бузуқ” ва “ёввойи сифат одам” тамғасини орттириб келган бўлса, айнан шу ерда — Тайёрлов мактаби ҳавозалари ёхуд Сан-Ильдефонсо коллежи устахонасида чинакам даҳо, буюк Ривера ҳамда навқирон мусаввир Фрида Кало ҳақидаги афсона туғилади.

“ШАЙТОН ҚИЗ”

Диего илк бор Фридани кўрганда, унинг Тайёрлов мактаби амфитеатридаги шум қилигини айтмаса, жуссасининг ўта нозиклиги ва юз қиёфасининг гўзаллиги, тим қора кўзларининг ўйчан, саволомуз нигоҳи ва болаларча содаллиги уни ҳайратга солган эди.

Фрида у билган аёлларнинг бирортасига ҳам ўхшамасди. Юзлари қандайдир ботиний нурдан порлаб турган Ангелинага ҳам, қизиққон Моревнага ҳам, эҳтироси жиловланмаган Лупе Маринга ҳам ўхшамасди. Фрида узоқ Европага мутлақо бегона, Лупе Марин сингари қашшоқлашиб қолган гвадалахара зодагонлари оиласида тарбия топмаган, унинг қиёфасида Тина Модоттининг фаришталарникидек чиройли юзида яққол намоён бўлиб турадиган қатъиятдан асар ҳам йўқ. Бу қиз Васконселоснинг асарларида акс эттирилган фаройиб тимсолларга ва нимаси биландир Диегонинг ўзига ўхшаб кетарди: унда ҳиндуларнинг самимий қувончи ва метисларнинг ғам-ташвишлари ҳамда отасидан ўтган яҳудийларнинг тиниб-тинчимаслиги фаройиб тарзда уйғунлашиб кетган. Буларнинг барчаси ҳамда Фриданинг навқиронлиги дарров кўзга ташланар ва оҳанрабодек ўзига тортар эди.

¹ Муралист — (испанча mural) девор сўзидан олинган бўлиб, деворий тасвирий санъат, деворни безашни англатади.

Куёв бўлмиш — Диего Фридининг туриш-турмуши ва оиласи билан яқиндан танишиш мақсадида Калоларнинг Койокандаги уйига ташриф буюрганидан кейингина жуссаси кичкина бу қизгина нақадар даҳшатли синовларни бошдан кечирганига амин бўлди. Фрида эса ўтмиш ҳақида гапиришни хуш кўрмас, дард-аламини ичида сақлаб юрарди. Теварак-атрофидаги аксарият мексикалик аёллар сингари ҳаммага ҳам кўнглини очавермас, Диегога ўхшаб дардини ҳазил-мутойиба орқали енгишга ҳаракат қиларди; унинг учун ҳаётдан нолишдан кўра икки оғиз аччиқ-чучуқ гап ёки ҳазил-хузул афзалроқ эди. Фрида яратган тасвирий асарларни кўрган Диего ҳайратдан тили калимага келмасди ва бир умрга бу ғаройиб мусаввир қизнинг асрига айланиб қолди. Диего назарида, бу асарларда Фридининг улкан фожиаси, руҳий кечинма ва изтироблари, мислсиз азоб-уқубатлари у ҳеч қачон дуч келмаган аллақандай шафқатсизлик ва ботиний эркинлик билан акс эттирилган эди.

Хатти-ҳаракатлари ғоят мулоим ана шу навқирон қиз ниҳоятда аччиқ ҳаётий тажриба тўплаган эди. 1907 йилда қашшоқ оилада дунёга келган Фрида келажақдан кўп нарса кутиб бўлмаслигини эрта англаб етди. Отаси Гильермо Кало Порфирио Диас даврида сураткаш сифатида хизмат қилган, инқилобдан кейин эса бор-будидан ажралиб, Мехико марказидаги суратхонасида чўқинтирилаётганлар ва келин-куёвларни суратга олиб, бир амаллаб кун кечирарди. Оилани озик-овқат билан таъминлаш онаси Матильда Кальдеройнинг зиммасида эди: у жиҳоз ва бошқа буюмларни сотар, якка кишиларга хоналарни ижарага топширар, ҳар бир песо ни тежаб-тергаб ишлатарди.

Фрида болалик чоғидаёқ азоб-уқубат нималигини бошдан кечиршига мажбур бўлди. 1916 йилда — олти ёшлигида полиомелитга чалиниб, чап оёғи қисман фалаж бўлиб қолган эди. Ана шу майиблик туфайли у умр бўйи мислсиз азоб-уқубат, изтироб ва азият чекиб келди. У Посаданинг расмлари ёки қуриган оёқ билан тасвирланган ацтекларнинг уруш маъбудаси Уицилопочтлини эслатадиган чўпдеккина оёғидан уялиб юрар, ўзининг автопортретларида кўпинча мажруҳ оёғини яширишга интиларди. 1930 йилда Диего яратган асарда ҳам у ана шу оёғини яшириш учун ўриндикда чордана қуриб, гужанак бўлиб ўтирган тарзда тасвирланган.

Фрида тузалганидан кейин маълум вақт ўтгач, туширилган оилавий суратдаги унинг қиёфасида, азоб-уқубат таъсирида бўлса керак, тушкунлик ва ёлғизлик кайфияти муҳрланган. Унда жиддий қиёфали кичкина қизалоқ бошқалардан сал нарида, Койокандаги уйнинг айвони тагида гавдасининг пастки қисми буталар ортида яширинган ҳолатда суратга олинган. У ҳеч қачон тенгқурларидек бўлолмаслигини биларди; кўшни болалар ўзлари англаб тушунмаган шафқатсизлик билан уни масхара қилишарди; Аврора Райеснинг хотирлашича, улар пошнаси баланд пойафзал (у умр бўйи шунақасини кийиб юришга мажбур эди) кийиб, велосипедда учиб юрган Фрида ортидан “Frida, rata de palol!” (“Фрида, ёғоч оёқ!”, “Фрида, ёғоч оёқ!”), дея қичқиришарди. Улғайган сари Фрида ўзини ёлғизлик қуршовида қолиб кетаётганини ҳис этарди. Ягона дўсти — опаси Матита ҳам тез орада унинг ёрдами билан уйдан қочиб кетади. Кейинчалик ўзини айбдор деб билган Фрида кўп вақтини опасини излашга сарфлади. Орадани йиллар ўтиб, қочоқ қиз йигирма етти ёшга тўлгандагина кечирилади ва уйга қайтиб келади.

¹ П е с о — Мексиканинг пул бирлиги.

Фрида шахсиятининг шаклланишида унинг бошқаларга ўхшамаслигини тушуниши муҳим аҳамият касб этган эди. Ўша замонлар у ҳали тасвирий санъат ҳақида ўйламас, хаёлот, орзулар оламига чўмиб, ёлғизликдан қутулишга ҳаракат қилар, дераза ойнасида гўё худди ўзига ўхшаган бошқа Фридани тасаввур этиб, у билан хаёлан суҳбатлашарди. “Терлаган ойнага, — деб ёзади у кундалигида, — бармогим билан эшикни чизардим ва қалбимдаги аллақандай қувончни боса олмай, ана шу хаёлий эшик орқали хонадан чиқардим-да, Пинсоннинг сут дўконига йўл олардим. Пештоқидаги “О” ҳарфидан ўтиб, мени ҳамиша ўзига чорлаётган хаёлий дугонам турган ернинг марказига тушиб қолардим. Мен унинг қиёфасини, сочларининг рангини эслай олмайман. Бироқ, унинг қувноқлиги, мулойимгина кулиб туриши, фаришталардек ҳаракат қилиб рақсга тушиши ҳамон кўз ўнгимда. Мен у билан рақсга тушиб, дарду ҳасратларимни унга тўкиб солардим”.

Фрида умрининг сўнгги кунларигача ана шу хаёлий тимсолдан қутула олмади. 1939 йилда яратилган “Икки Фрида” асарида сиам эгизаклари сингари ўхшаш, бир-бирининг қўлини тутиб турган, юраклари умумий томир орқали бирлашган икки қиз тасвирланган. Шу тариқа, ёлғизлик ва дард-алам Фриданинг болаларча орзусини, хаёлида қайта-қайта гавдаланадиган аллақандай хира шарпага айлантиради, ўзга “мен”га, унинг аксига афсонавий куч бахш этади.

Фрида тақдирининг ҳайратланарли жиҳати шундаки, унинг қандай кечишини ўзи ҳам, атрофдагилар ҳам мутлақо тасаввур қила олмасди. Диегодан фарқли ўлароқ, у дастлаб мусаввир бўлишни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Бироқ, отаси унинг қалбига санъатга муҳаббат ҳиссини сингдирган, ўзи ҳам ёш мусаввирларга қизиқиши беқиёс эди. У Тайёрлов мактабида ғалати фуражка кийиб юрадиган, ўзларини “Қачучас” деб атайдиган тиниб-тинчимас ва сўзамол талабалар гуруҳига кўшилиб қолади. Васконселосни ўзининг қаҳрамони деб билган бу ёшларнинг адабиётга иштиёқи зўр эди: Фрида улар орасида хитой шеърятига қизиққани сабабли Чунг Ли, деб лақаб қўйган Мигель Лира, мусиқачи Анхело Салас, ёзувчи Октавио Бустаманте, ҳуқуқшунослик факультети талабаси, журналист ва “Қачучас” етакчиси Александро Гомес Ариас билан дўстлашади. Фрида, айниқса, Александро билан тез-тез учрашиб турар, турли кеча ва балларга биргаликда борар, мазмундор ишораларга тўла мактублар битар, ҳатто ҳазиллашиб уни *novio* — қаллигим, ўзини эса унинг хотини, баъзан эса “бошпанасиз лайча”си деб атарди. Ошиқ-маъшук ўйинига берилиб кетган Фрида улар ўртасидаги муносабатлар жиддий тус олганини сезмай қолди. Йигирманчи йиллар Мексика жамиятида ахлоқодоб қонун-қоидаларига қаттиқ риоя этилган. Долорес Ольмедо Фрида Калонинг 1922 йилда Парижда бўлиб ўтган кўрғазмасига бағишланган мақоласида ёзганидек, “ўша пайтларда саноқли қизларгина университетга кириши мумкин бўлган” ва “Фрида икки минг ўғил болалар қаторида ўқишига руҳсат берилган ўттиз беш қиздан бири эди”. Албатта, унинг жўшқин ва жиловланмаган табиати мактабдаги муҳаббати доирасига сиғиши қийин эди. У узоқ-узоқларга кетишни, эркин ва озод яшашни орзу қиларди. 1925 йилнинг 1 январиди у Александрога ёзган мактубида Қўшма Штатларга биргаликда кетишга даъват этади: “Ҳозирги туриш-турмушимизда қандайдир ўзгариш қилиш зарурлигини пайқамаяпсанми? Умримизни Мексикада ўтказадиган бўлсак, бирор нимага эришишимиз мумкинми? Умуман олганда, саёҳатдан яхшироқ нарса бормикан дунёда? Шу гапларни сенга

ёзаяпман-у, шу орзуларимни рўёбга чиқариш учун менда ирода кучи етмаётгани сабабли газабдан ўзимни кўярга жой топа олмайман. Сен бу орзуларга етиш учун ироданинг ўзи етарли эмас, маблағ ҳам зарур дейишинг мумкин. Бир йилча ишлаб, керакли маблағ топиш наҳотки мумкин? Очигини айтганда, бу нарсаларга унчалик ақлим етмайди, сен бу мамлакатнинг афзалликлари ва камчиликлари, чиндан ҳам гринго¹лар ёқимсиз экани ҳақида менга гапириб беришинг керак. Кўриб турганингдек, ёзганларимнинг ҳаммаси хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Эҳтимол, уларни ҳозироқ тарқатиб юборсанг, яхшироқ бўлармиди...”

Орадан бир оз вақт ўтиб, Фриданинг бутун ҳаётини ўзгартириб юборган, ёлғизлик ва чидаб бўлмас оғриқлар комига улоқтирган, санъат унинг ягона нажот воситасига айланиб қолишига сабаб бўлган ўша даҳшатли, машъум фожиа юз берди.

1925 йилнинг 17 сентябрида (ўшанда у ҳали ўн саккизга ҳам тўлмаган эди) Фрида Александро билан шаҳар кўчаларида яқиндагина пайдо бўлган ва трамвайга нисбатан тезроқ юриши сабабли шаҳарликларга маъқул келган автобуслардан бирига чиқади. Сан-Хуан бозори ёнидаги чорраҳада автобусга трамвай келиб урилади.

Кейинроқ Фрида ана шу воқеани бундай баён этади: бу ҳол автобусга чиқишимиз билан содир бўлди. Дўстим билан бирга кетаётиб, соябонимни йўқотиб қўйганимни пайқаганимдан кейин, уни топиш учун автобусдан чиқишимизга тўғри келди; шу тариқа мени бурда-бурда қилиб ташлаган автобусга чиқиб қолган эдим. Тўқнашув Сан-Хосе бозорига етмасдан, муюлишда юз берди. Автобус ёнида трамвай кетиб борарди, аммо ҳайдовчимиз ёш ва бесабр экан. Трамвай қайрилган заҳоти биз ўтирган автобус зарб билан келиб урилган трамвай ва девор орасига қисилиб қолди.

Ўша кезларда ақлим жойида бўлса-да, ҳаётий тажрибам ҳали кам эди. Шунинг учун бўлса керак, ўша дақиқаларда нималар содир бўлгани, қандай жароҳатлар олганимни тасаввур қила олмаганман.

Бундай вазиятда кишилар дастлаб нима содир бўлганини англаши ва йиғлаб-сиқташига ишонмайман. Мен йиғламаганман. Зарбанинг кучи ҳаммамизни олдинга улоқтирди, қиличсимон найза буқанинг биқинини тешиб ўтганидек, автобус зиналаридан бир бўлаги чап биқинимдан кириб, икки оёғимнинг ўртасидан ёриб чиқди. Йўловчилардан бири қонга беланиб ётганимни кўриб, аста кўтариб, бильярд столининг устига қўйди, орадан бир оз вақт ўтиб, Қизил Ҳоч ходимлари етиб келди. Шу тариқа ифратимдан айрилдим. Буйрагим жароҳатлангани сабабли, пешоб қила олмасдим, энг ёмони, умуртқаларим қаттиқ жароҳатланган эди. Назаримда, ҳеч ким шошмаётгандек, ташвишланмаётгандек эди. Ҳатто рентген ҳам қилишмади. Бир амаллаб ўрнимдан кўзгалиб ўтириб олдим-да, яқинларимга хабар беришларини илтимос қилдим. Матита рўй берган фожиа ҳақида газеталардаги хабарлардан эшитиб, биринчи бўлиб етиб келди ва уч ой кечаю кундуз ёнимдан кўзгалмади. Воқеадан хабар топган онам шу даражада эсанкираб қолган эканки, ҳатто мени келиб кўриш учун ўзида куч топа олмабди. Мен ҳақимда синглим Адрианага айтишганда, у ҳушдан кетиб қолган экан. Отамнинг асаби дош беролмай касалликка чалиниб ётиб қолди, уч ҳафтадан кейингина уни кўришга муяссар бўлдим.

¹ Г р и н г о – Жанубий ва Марказий Америка мамлакатлари халқлари орасида шимолий америкаликларга нисбатан қўлланадиган лақаб. — (Тарж.)

Автофалокат оқибатлари чиндан ҳам даҳшатли эди. Фридани кўздан кечирган мутахассисларнинг аксарияти унинг тирик қолганига ҳайрон эди: умуртқа бел қисмида уч жойдан, сон бўйни ва бир неча қовурга, чап оёқ ўн бир жойдан, тос суяги бошқа уч жойдан синган, ўнг товон майдаланиб кетган, чап елка чиқиб кетган. Унинг бошқа жароҳатларининг даҳшатли оқибатларини гапирмаса ҳам бўлади.

Аммо у дардга чидамлилиги ва ҳаётга ташналиги туфайли тирик қолди, кейинчалик бутун вужудини қамраб олган тушкунликни ҳам енгишга ўзида куч топа олди. Ваҳоланки, унинг бошига тушган азоб-уқубатларга одам боласининг дош бериши қийин эди.

“Оғриқ қанчалар азоб бераётганини сен ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсан, — деб ёзади у Александрога битган мактубларининг бирида, — ҳар гал тўшакда “мени ён томонга ўгиришаётганда, кўзёшларим дарё бўлиб оқади”, аммо айтганларидек, итнинг вовуллаши ва аёлларнинг кўзёшига ишониб бўлармиди”.

Ана шундай галати истеҳзо ва ҳазил-мутойиба билан у тушкунлик ва оғриқни енгишга ҳаракат қилади. У тинимсиз ёзар, китоб мутолаа қилар, Матита билан ҳазиллашиб кунини ўтказарди. У айнан шу ерда оддий мексикача ибора *aguantar* — сабр-тоқат тушунчасининг мазмун-моҳиятини англаб етади. 1925 йили у кундалигига “Фақат биргина нарса — оғриқларга кўника бошлаганим кўнглимга бир оз таскин беради”, деб ёзади.

Қизил Хоч касалхонасидан Фридани ота-онасининг Койоакандаги уйига олиб келишди. У тўшакка миҳланган. Ўшанда у тасвирий санъат билан шуғулланишга қарор қилади. “Мен тирик қолдим, қолаверса, энди ҳаётимда яшаш учун мақсад — тасвирий санъат пайдо бўлди”, дея ўзига ўзи таскин беради. У ўзини кўриб туриши ва чизиши учун каравотининг устига кўзгу ўрнатиб қўйишди. Ана шу каравот ва кўзгу Фрида ижодининг ўзагига айланди: энди у, ёшлик чоғларидегидек, қувноқ, латофатли, хушқомат, кўнглидаги барча гапларни айтиши мумкин бўлган бошқа Фрида билан дардлаша олади.

Ўша машъум автофалокатдан кейин Фрида инсон боласи дош бериши қийин бўлган барча азоб-уқубатларни бошдан кечирган бўлсада, энг оғир синов ҳали олдинда эди. Зеро, у танасини бошқара олишга, бемалол, эркин ҳаракатланишга ўрганиши керак эди. Фрида ўзидаги бор куч-қувват ва иродани ана шу мақсадга йўналтирди.

Бу ўзига хос муҳораба Койоакандаги уйига қайтишдан бошланди. У ўзини мажбурлаб кўчага чиқа бошлади, Тайёрлов мактабидаги дўстлари тез-тез учрашишга ҳаракат қилди. Касалхонадан чиққанидан уч ой ўтгач, яна автобусга ўтириб Мехикога йўл олди.

Энди тасвирий санъат унинг учун энг муҳим нарса, ҳаётининг бош мазмунига айланган эди. Автопортрет жанрини у 1923 йилдаёқ ўзлаштира бошлаган, дастлабки асари — Боттичелли йўналишида яратилган портретини у Александрога тақдим этганди. Бу романтик асарда, мексикалик мусаввир Сатурнино Эрран асарларида акс эттирилган қотиб қолган тимсоллар сингари бинафшаранг фонда, кўп азоб-уқубат кўрган аёл қиёфаси намоён бўлади. Муаллифнинг ўзига хослиги қалин қошлар остидаги синчков, ақл нури билан порлаб турган тим қора кўзларда ҳамда асар учун танланган “Heute ist immer Noch” (“Ҳаёт ҳали давом этмоқда”) шиорида ифодаланган.

Бир неча йиллик изтироб ва азоб-уқубатлар туфайли Фрида катта ҳаётий тажрибага эга бўлди. Ўн тўққиз ёшида у ақли расо, ўзига ишонган, хатти-ҳаракатлари ғайритабiiй, интилувчан ва эътиқодли аёлга айланганди. У бир вақтнинг ўзида мўмин-қобил, артистликка мойил

отасини ҳам, уйдан қочиб кетишга дадиллиги ва иродаси етган опаси Матильдани ҳам жон-дилидан севса, зодагонлар расм-русумлари, онасининг художўйлиги ва ҳамиша рашк қилиб юрадиган синглиси Кристинадан нафратланарди.

Александро билан айрилиқ унга қимматга тушди, ёлғизлик ва тушкунлик кайфиятларини кучайтирди. Аммо у ўзининг қадр-қимматини биладиганлар тоифасидан. Ёлғизликка даво йўқлигига ишонч ҳосил қилган эди. 1927 йилнинг 17 сентябрида Александрога битган мактубида шундай деб ёзади: “Қайтиб келганингдан кейин сен истаган нарсани бера олмаслигимни биламан. Мен илгарилари ҳам ўйинқароқ ва танноз эдим, ҳозир ҳам шундайман, фақат майиб-мажруҳман, холос. Сен менинг ҳаётимсан, аммо бу ҳаётдан мен ҳеч қачон баҳра ололмайман”.

Муҳаббати саробга айланган бўлса-да, Фрида тақдирга тан беришни, ногиронлик қисматига бўйин эгишни сир-сира истамасди. 1926 йилда отаси туширган суратда у озиб-тўзиган, кўзлари ғамгин, лаблари қисилган ҳолда намоён бўлади.

Тинимсиз оғриқлар, таркидунёчилик, корсетлар¹ ва қўлтиқтаёққа суяниб юришига қарамай, Фриданинг яшашга иштиёқи сўнмайди, аксинча, уни таъқиб этаётган ёлғизликка қарши курашишга қарор қилади. Йигирма яшар мажруҳ қизнинг жисмида ҳаётга ташналик мавж урарди. У газеталардан ташқи оламдаги ғаройиб воқеалар, Обрегон ва Кальес ўртасида ҳокимият учун кураш, Шимолий Америкадан келаётган таҳдид, Обрегонинг ўлдирилиши, Франциско Вильянинг ўлими, талабаларнинг чиқишларидан бохабар бўлади. Айниқса, рус инқилоби ва Шан-хайдаги халқ қўзғолони ҳақидаги хабарларни катта қизиқиш билан қарши олади.

Тасвирий санъат билан шуғулланиш, дўстларига мактуб битишдан ташқари секин-аста оёққа тураётган Фрида китоб мутолаасига шўнғиб кетади. У Хуан Габриэль Боркманнинг романлари, Элиас Нандинонинг шеърларини ёхуд Александр Керенскийнинг Россиядаги инқилоб ҳақидаги мақолаларини берилиб ўқийди. Ленин томонидан ҳокимиятдан маҳрум этилган яқиндагина Кўшма Штатларга келган Муваққат ҳукумат собиқ раҳбарининг рус инқилоби ҳақидаги қарашлари коммунистик идеаллардан тубдан фарқ қиларди. Шунга қарамай, 1928 йилнинг январиди Тайёрлов мактабининг собиқ талабаси Херманн дель Кампонинг таъсирида у коммунистларга хайрихоҳ зиёлиларнинг гуруҳига қўшилади. Улар орасида кубалик муҳожир Хулио Антонио Мелья, италиялик хоним Тина Модоттининг хуштори мексикалик мусаввир Хавьер Герреро бор эди. Ёш, тиниб-тинчимас ва ғоят хушбичим Тина хоним Фридани ўзига ром этди. У Мексикада кўним топгунча, бир мамлакатдан иккинчисига кўчиб юришга мажбур бўлган экан. Тарихчи Даниэль Косио Вильегаснинг таъкидлашича, инқилобдан кейин Мексикада кўплаб сиёсий муҳожирлар бошпана топади, бу мамлакат “барча лотин америкаликлар учун ўз уйддек бўлиб қолган эди”.

Инқилоб Тина Модотти ва Хулио Антонио Мельяни оҳанрабодек ўзига тортар эди. Албатта, Фрида бундай ёрқин шахслар, айниқса, ёш, гўзал, истеъдодли ва инқилоб ишига ўзини бахшида этган Тина Модоттига талпинарди. Бинобарин, унинг ҳузурига тез-тез келиб турадиган Диего Риверани айтмаса ҳам бўлади. Кўзлари ҳамиша порлаб

¹ К о р с е т — белга қаттиқ боғлаб қўйиладиган аёллар белбоғи.

турадиган, қатъиятли, қиёфасида изтироб акс этган бу ёш аёлни ҳар гал кўрганда Диегонинг юраги тез-тез ура бошларди. Шундай бўлса ҳам Фрида унинг ҳаётига аввало тасвирий санъат орқали кириб келади. Васконселоснинг буюртмаси билан маориф вазирлиги биносининг тўртинчи қаватида яратилган деворий суратда Диего қизил либосга бурканган, Тина Модотти ва Хулио Мелье билан ёнма-ён туриб, ишчиларга қурол тарқатаётган Фридани асарнинг қоқ марказига жойлаштирди. Аммо ўша кезлардаёқ уларнинг оилавий ҳаётининг деярли охиригача давом этган можаролар бошланди. Диего севгилисидан кулиб, уни “иттумшук” деб масхараласа, Фрида ҳам ундан қолишмасдан, ўша заҳоти “сен қурбақабашарасан”, дея жавоб бериб қоя қоларди.

ИНҚИЛОБ ДАВРИДАГИ МУҲАББАТ

Йигирманчи йилларнинг охирида Мехико ҳали қашшоқлик ҳукм сураётган, завод мўрилари ва автомобиллар тарқатаётган заҳарли ту-тундан димиқиб кетган аҳоли кўп яшайдиган шаҳарга айланиб улгурмаганди. Ўша вақтда бу — дунёдаги ҳавоси энг мусаффо тропик пойтахт шаҳар, марказий кўчаларидан олисда оппоқ қор қоплаган вулқонларни, испан услубида барпо этилган қадимий саройлар ҳовлисидаги мавж ураётган фаввораларни томоша қилиб, митти қуш колибрининг қанот қоқишини кузатиш, ҳаммаёқдан мусиқа овози жаранглаб турганини эшитиш мумкин бўлган, Карлос Фуэнтес таъбири билан айтганда, “осмони мусаффо ўлка” эди.

Порфирио Диаснинг кўп йиллик ҳукмронлиги шаҳар қиёфасида ўзига хос из қолдирди: унинг турли бурчакларида улкан боғлар билан ўралган ҳашаматли виллалар, акация экилган хиёбонлар, майдонларда фавворалар, кадрий, марш ва вальсларни чалиб турган оркестрлар. Инқилоб бошланган заҳоти шаҳар кўчалари, майдон ва бозорлари мамлакатнинг барча бурчакларидан келган деҳқонлар, асосан, ҳиндулар билан тўлди.

Ана шундай таҳликали вазиятда янги давр мусаввирлари, Мигель Анхель Астуриас ибораси билан айтганда, “инқилоб солномачилари” пайдо бўлди: улар мўйқалам воситасида америка қитъаси маҳаллий халқларининг аянчли ва шу билан бирга, ғаройиботларга тўла тарихини жамоа бинолари деворларида акс эттиришга киришди. Санъат ўз навбатида маорифнинг ривожига хизмат қилди: қишлоқ жойларда саводсизликка қарши курашда қўғирчоқ театрлари, Посада гравюралари, масхарабозлар санъатидан кенг фойдаланилди, узоқ-узоқ мандилларда кўплаб мактаблар барпо этилди. Янги давр кириб келиши билан аллақандай кўтаринкилик бутун мамлакатни қамраб олди. Энг олис қишлоқларда (Толука водийси, Юкатан кенгликлари ва Сонора чўлида) ҳинду муаллимлар науатлар, майя ва яки тилларини ўрганишни йўлга қўя бошлади, газеталар, луғатлар, афсоналар китоблари чоп этилди. Ибодатхоналарда ҳам, байрам мушакбозлиги пайтида самога интилган зарралар сингари теварак-атрофни нурафшон этадиган, тасвирий санъатга шиддат билан кириб келган, уни янги шакл ва дунёқараш, табиий мусаффолик билан бойитган ўта содда ва шу билан бирга, бағоят халқчил санъат асарлари шаҳар кўча ва хиёбонларидаги биноларда ҳам ўз аксини топди. Бу санъат яқин-яқинларгача мексикалик мусаввирларни ром этиб келган фовизм ва кубизм йўналишларини сиқиб чиқарди, тасвирий санъатни антик давр андозаларидан қисман халос этиб, азалий ифода шакллари, рамзий

тимсоллар ва тасвирий мувозанат қонуниятларига бўйсунмайдиган ўша даврнинг мураккаб воқелигини англаш ва тасвирлашга етаклади.

1921 йилда Диего Мексикага қайтиб келганда, унинг қалбида бир умр муҳрланиб қолган ана шу жараёнларнинг гувоҳи ва бевосита иштирокчиси бўлди. Узоқ давом этган фуқаролар урушидан ҳали ўнгламаган, сиёсий инқилоб якунига етиб бораётган мамлакатда янги инқилоб — тасвирий санъат соҳасида туб ўзгаришлар даври бошланаётганди.

Яқиндагина уруш туфайли вайронага айланган, Монпарнас зулмати, унинг фарзандини ютиб юборган минотавр¹ Ангелинанинг муҳаббатини фожиага айлантирган Европани тарк этиб, Мексикага келганда, бу ерда уни жўшқин ҳаёт, ҳайратомуз ўзгаришлар, аёллар жозибаси, қорачадан келган Лупе Мариннинг эҳтирослари, чексиз истиқбол ва имкониятлар қарши олди. У ана шу заминда илдиз отиши, ҳиндулар маданиятининг қайтадан тикланаётган кўҳна анъаналарини қалбига жо этиши, энг муҳими, кўп нарсаларни билиши ва ўрганиши керак бўлган халқнинг орзу-интилишларини ифодалаш зарур. Бу даврни у “Мексика Ренессанси” дея таърифлаб, “буржуазия зиёлилари ва уларнинг хизматида бўлган газетачиларнинг тажовузига қарамай, мактаблар, меҳмонхоналар, жамоат бинолари ажойиб деворий суратлар билан безалгани”ни таъкидлайди.

Диего ана шундай фаройиб даврда: шаклланиш, ўзгариш ва янгилиниш палласида Мексика заминига қадам қўйди. Кўрган-кечирганлари эътиқодининг бақувват бўлишига, зўр ҳаётий тажриба орттиришига хизмат қилди. Ўттиз беш ёшидаёқ у бошқаларга йўл кўрсатадиган, уларни ортидан эргаштирадиган тимсол даражасига кўтарилди. Диего атрофида у сингари тасвирий санъатда янги ифода воситаларини излашга ҳаракат қилаётган Давид Альфаро Сикейрос, Хосе Клементе Ороско, Хавьер Герреролардан иборат ҳамфикрлар гуруҳи шаклланди.

1927 йилда Мексика коммунистик партиясининг раҳбарларидан бирига айланган Диего шўролар ҳукуматининг таклифига биноан Москвага сафар қилди. Бу таклиф айни муддао бўлган эди: рашкчи Лупе Мариннинг гавғоларидан чарчаган мусаввир ундан батамом қутулиш учун ана шу сафардан фойдаланишни кўзлаган эди. Шу тариқа, Лупе икки қизи билан ватанига, Халискога қайтди, Диего эса Совет иттифоқида уч ой бўлиб, инқилобий ҳокимиятнинг фаолияти, халқ оммасининг тартиб-интизомлилиги, ҳайбий парадларни кузатиб, ҳайратга тушади. У дунёдаги биринчи инқилобий мамлакатнинг элчиси сифатида Москвада тантанали равишда кутиб олинади. Диего партиясининг бош котиби Иосиф Сталин портретини чизишга киришади. У фикрлашида кучли мантиқ намоён бўлиб турадиган, темир иродали бу одамни Бенито Хуаресга ўхшатади. Сталиннинг ташқи қиёфаси ҳам мусаввирни безътибор қолдирмайди. Диегонинг назарида, унинг қуёшда қорайган юзлари худди мексика деҳқонининг қиёфасига ўхшаб кетарди. Совет Иттифоқига келишдан олдин у Берлинга борган ва нацистларнинг оммавий йиғинига гувоҳ бўлган эди. Энди у коммунистлар етакчисини бўйини баландроқ қилиб кўрсатиш учун инглиз зобитларининг плашини кийиб юрадиган “кўримсиз одам”ча, бироқ ватандошларини сеҳрлаб қўйиш қобилиятига эга нацистлар фюрери билан қиёслаш имкониятига эга бўлди.

¹ М и н о т а в р — Юнон афсоналарида тасвирланган танаси одамсифат, ҳўкизбошли махлуқ. — (Тарж.)

Ўша пайтларда Ленин ҳақидаги хотиралар ҳали унутилмаган ва Сталин Коминтернни астойдил қўллаб-қувватлаб турган эди. Аммо Троцкий Сталинни ҳокимиятни суиистеъмом қилиш ва коммунистик идеалларга хоинликда айблаганда, мусаввир Хуарес сингари инқилобнинг жонли ифодасига айланган ва ўзи билган Сталин тимсолига содиқ қолган эди.

Бироқ, сафарининг охирида унинг ҳафласаси пир бўлди. Инқилобий омма билан мулоқот юритиш учун ташриф буюрган мексикалик мусаввирнинг ишлашига имкон беришмади. Деворларни безаш ишлари қотиб қолган академизм тарафдорлари — совет мусаввирларига топширилди. Шу тариқа инқилоб ва санъат ўртасида тафовут пайдо бўлди, қолаверса, Диего ўзидаги ички ижодий инқилоб сиёсий воқеа-ҳодисалардан илгарилаб кетгани ҳамда ҳукмдорларнинг ўзгарувчан талабларига унинг бўйсунishiга йўл бермаслигини тушуниб етди.

Касалликдан эндигина оёққа тура бошлаган Фриданинг қалбини забт этган инсон ана шунақа эди. Заҳматкашлиги ва гаройиб феъл-атвори унга рўбарў келган кишиларнинг барчасини ҳайратга соларди. Ороско ва Сикейролар қаторида у коммунистик партия ижроия қўмитасига сайланди. Европада бошдан кечирганлари, Испания, Франция, Англия ва Италия музейларидан олган улкан таассуротлари туфайли у янги Мексиканинг чинакам тимсолига айланди. Ғалати ҳазиллари ва ўзига бино қўйган кишиларга истехзоли муносабати уларга нисбатан устунлигини янада кучайтирди. Ана шундай инсон Фриданинг меҳр-муҳаббати, кўзларидаги ҳайрат ила сеҳрланиб, унга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Зеро, бу аёл унинг хушторларининг биронтасига ўхшамайди. Унда Ангелинанинг беозорлиги, Моревнанинг иззатталаблиги ва енгилтаклиги, Лупенинг эҳтирослилигидан асар ҳам йўқ. Унинг навқиронлиги, тасаввур ва қарашларининг ғайритабиийлиги ҳаётда кўп нарсани кўрган, етуклик даражасига етган мусаввирни батамом ўзига асир этган эди. Фриданинг фариштадек покизалиги Диегонинг қалбини жунбушга келтиради, болаларча ҳаёлпарастлиги беқиёс қизиқиш уйғотади, бошдан кечирган изтироблар туфайли яққол намоён бўлган заковати ва шу билан бирга, аллақандай шумлиги ҳайратга солади.

Фриданинг шумлиги — шунчаки бир ниқоб, холос; унинг ортида чексиз ҳасрат, мулоқот қилиш, ҳурмат-эътирофга эришиш эҳтиёжи яширин. У Диегога ишқи тушган аёлгина эмас, талабчан ижодкор сифатида ўз касбининг етук устаси бўлишни кўзлаган, ҳаётда ўз ўрнини топмоқчи бўлган инсон сифатида уни ўзига жалб этади. “Такаллуфдан безорман, — дейди у Диегога. — Мен билимли одамнинг маслаҳатларига муҳтожман. Санъатда мен ҳаваскор ҳам, унинг билимдони ҳам эмасман. Мен яшаш учун ишлашга маҳкум этилган аёлман, холос”. Дарҳақиқат, у тинимсиз меҳнат қилиши зарур: санъат — унинг “мен”ини акс эттирувчи кўзгу, яшаши учун берилган ягона имконият эканини у яхши билади. Диего учун эса, аксинча, санъат — дунёни забт этиш, ўзига ром қилиш, қалбларни жунбушга келтириш, иродасига бўйсиндириш воситаси экани шубҳасиздир.

Ёлгондакам чиранишига қарамай, Фриданинг қалбини ҳис-ҳаяжон эгаллаган. Унинг 1927-1929 йиллардаги ижоди маҳсули: Алисия Талант, опаси Кристина ва синглиси Адрианаларнинг суратларини том маънода санъат асари дейиш қийин; аслида улар мусаввирнинг ҳаётмамот ҳақида ўзига хос тасаввурлари эди, холос.

Диего ҳаммасини англаб етди. Хатти-ҳаракатлари ғалати, болаларча беғубор бу нимжон қиз — чинакам мусаввир, унинг вужудида

худди ўзидагидек, қўлга мўйқалам олишга мажбур қиладиган аллақандай сирли куч мужассам эканини тушунди. Фриданинг “нурафшон хонаси, нурли қиёфаси” яққол намоён бўлиб турган ана шу асарлар Диегонинг қалбини чексиз қувончга тўлдирарди.

У кўплаб мусаввир-аёлларни, хусусан, Испанияда учрашган ва унинг Ангелина Белова ҳамда Моревна билан танишувига сабаб бўлган Мария Гутьеррас Бланшарни биларди. Бироқ Диегонинг ҳаёт йўлида илк бор тасвирий санъат худди ўзи каби — ҳаётий эҳтиёжига айланган аёлга дуч келган эди. Навқирон бу аёл ижодида унинг таъсири яққол намоён бўлиб турарди: асарлардаги ёрқин ранглар, дайди сураткаш расмларидагидек, бир оз қийшайтирилган тарзда тасвирланган тимсоллар акси худди уникадек. Шунга қарамай, бу аёл-мусаввир асарларида бетакрор ва ўзига хос жиҳат ҳам бор эди. Диегонинг қалбини бу аёлга нисбатан тушунтириб бўлмас ҳис-туйғу: умрининг охиригача сўнмаган меҳр-муҳаббат ва ҳайрат чулғаб олди.

Ҳаётни мобайнида кўплаб гаройиб воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирган, Наполеоннинг Россиядан чекиниши ҳақида шахсан ўзи бунга гувоҳ бўлгандек, сўзлаб берадиган, уруш ва инқилобларни бошдан кечирган, Пикассо, Роден ва Модильяни билан учрашган ана шу замонавий санъат дарғаси, “аёллар кушандаси”, ҳаёлпараст мусаввир қадрдон Койоакан ва Тайёрлов мактабидан бошқа жойни кўрмаган, ёру биродарларининг портретлари ва каравоти устида осиглиқ кўзгудаги аксинигина чизадиган ана шу навқирон қизга ошиқ бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида у Диегонинг қўлидан тутиб, ота-онасининг уйини кўрсатди. Фрида кўп йиллик танишлардек, ҳазил-хузул ва сирли кулгиси билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. У Тайёрлов мактабида ўқиган кезларда Александро Гомес Ариас билан турмуш қурмоқчи бўлган даврлардаёқ кимдир унинг кўнглини овлашини истарди. Диего ҳам расмий куёв ролини қойилмақом қилиб бажаришга интиларди. У Калолар хонадонига тез-тез келиб турар, Фриданинг отаси билан суҳбатлашар, унинг “Фрида шайтоннинг ўзгинаси!” деган ярим чин, ярим ҳазил гапларини эшитиб ажабланарди.

Ошиқу беқарор бўлган Диего мақсадига эришиш учун ўзини гўлликка солди: гарчанд Фридалар оиласининг қарздан бошқа ҳеч вақоси бўлмаса-да, у ўзини Фридага муносиб куёв деб биларди. “Бироқ ота-онам, — деб ёзади Фрида, — коммунист бўлгани ва уларнинг таъбирича, Брейгель суратидаги семиз одамга ўхшаб кетгани сабабли никоҳга розилик бермай, оёқ тирагандек бўлишди. Бу, уларнинг айтишича, фил ва кабутар ўртасидаги никоҳ бўлар эмиш”. Матильда Калони эса мусаввирнинг кўпни кўргани, ахлоқсизлиги, бир неча бор уйлангани ташвишлантирса-да, вояга етган Фриданинг истаги унинг учун қонун. Қолаверса, Матитанинг қочиб кетганидан кейин уй хувиллаб қолгани ҳам ҳали унутилгани йўқ. Охири, Гильермо Кало Фридага жуда хуш тушадиган аччиқ-чучуқ ҳазил-хузул билан никоҳга розилик беради. “Бир нарсани эътиборга олинг, — деди у Диегога. — Қизим касалманд ва умр бўйи шундай бўлиб қолади. Ақли расо бўлса-да, уни гўзал дейиш қийин. Обдон ўйлаб кўринг: агар фикрингиздан қайтмасангиз, майли, розилик берганим бўлсин”.

Никоҳ маросими 1929 йилнинг 21 августида бўлиб ўтди. Фрида ҳинду қизлар киядиган либосга бурканди. Диего эса, “Пренса” газетаси мухбирининг ибораси билан айтганда, америкалик эркакларга хос тарзда кийинган эди: эгнида кулранг костюм, оқ кўйлак, қўлида техасликларнинг каттакон шляпаси. Маросим Койоакан шаҳар ҳокими томонидан ўтказилди.

Шундан кейин Роберт Монтенегро ресторанида тўй маросими бошланади. Фриданинг эслашича, кайфи ошиб қолган Диего ёнидан тўппончани чиқариб, тўғри келган томонга ўқ уза бошлаган ва меҳмонлардан бирини яралаган экан. Фрида кечаси ота-онасининг уйида қолиб, бир неча кундан кейингина Диегонинг Пасео де ла Реформа кўчасидаги кулбасига келади.

Матильда Кало қизининг тўйини бошқача бўлишини орзу қилганди. Шунга қарамай, ана шу ахлоқона масхарабозликдан худпараст даҳо ва навқирон қиз ўртасида, Мексикада санъат ҳақидаги тасаввурларни тубдан ўзгартирган, замонавий санъатнинг шаклланишида улкан аҳамият касб этган севги тарихи, “фил ва кабутар” муҳаббати бошланган.

ДАҲОНИНГ РАФИҚАСИ БЎЛИШ ОСОНМИ?

Тўйдан олдинги бир неча йил Диего учун ғоят сермахсул давр бўлди. 1925-1927 йилларда у жамоат биноларини гўзал тасвирлар билан беэбаб, тинимсиз меҳнат қилди. Унинг ижодий имкониятлари чексиз, қуввати эса туганмасдек эди. Мусаввир дам олмасдан ҳар куни, баъзан ўн саккиз соатлаб ишларди. Совет Иттифоқида қисқа муддатли сафари эътиборга олинмаса, у Васконселос буюртмаси — Маориф вазирлиги биносида умумий майдони қарийб беш юз квадрат метрни ташкил этган бир юз йигирма тўрт деворий расм яратиш, безак ишларини тўрт йил деганда якунига етказди.

Худди шу даврда у Чапингодаги миллий қишлоқ хўжалик мактабида ўттиз тўққиз деворий тасвир устида иш бошлаб, тугаллайди, шунингдек Куэрнавакдаги Эрнан Кортес саройини тиклаш ишларида фаол иштирок этади. Тиклаш ишлари якунига етгач, у қисқа муддатли Европа сафарига йўл олади. Мусаввирнинг ана шундай улкан бунёдкорлик фаолиятида у таянадиган асосий ғоялар, фойдаланган шакллар, унинг “мен”и яққол намоён бўлади. У энди Тайёрлов мактабида яратган дастлабки асарларида шундоққина сезилиб турган Европа усталарининг таъсиридан тўлиқ халос бўлган эди. Мусаввир бугунги кун воқеа-ҳодисаларини тасвирлайдими, мексика халқининг тарихига оид лавҳаларга мурожаат этадими — барча-барчасида кучқудрат, жўшқинлик ва соддалик мужассам эди. Унинг бу асарлари ифода эркинлиги ва юксак маҳорат билан яратилгани билан барчани ҳайратга солади: мусаввир тимсолида театр режиссёри, меъмор ёхуд халқ тарихнависи намоён бўлади. Диего деворий суратларни яратишдан олдин вазирлик биносининг ҳовлилари, заллари, хоналарининг шакл-шамойили, кўриниши, ёритилиши ҳамда музей чордевори муҳитидан фарқли ўлароқ, мўйқалам асарининг ташқи воқелик билан ўзаро уйғунлигидан пайдо бўладиган ғаройиб қувватни изчил ўрганиб чиқди.

Биобарин, унинг асарларидаги бош мавзу — инқилоб. Зеро, ўша йиллар Мексикада ғоят муҳим сиёсий жараёнлар кечаётган давр эди. Унинг натижаларидан асосан шухратпараст доҳийлар ва ўз таъсирини сақлаб қолган буржуазия фойдалангани халқнинг ҳафсаласини пир қилди. Мусаввирнинг Чапингодаги деворий суратларида Эмилио Сапата жангчиларининг қони билан суғорилган Морелос штатининг тарихи акс эттирилган. Диего Чапингодаги мактаб деворидаги “Ер тақсимоти” ҳамда Меҳнат вазирлиги ҳовлисидаги “Тегирмон” асарларида деҳқонларнинг оғир меҳнатини ифодалашга ҳаракат қилган. Вазирликдаги деворий суратларнинг бирида мусаввир ўзини ишчи-

лар кийимида меъмор тимсолида акс эттирган. Совет Иттифоқидан ҳафсаласи пир бўлганига қарамай, Диего санъат халққа хизмат қилиши зарурлигига имони комил эди. У тайёрлов мактабида бошланган ишлардан руҳланиб, Кўшма Штатларга йўл олганда ана шу гоё унга доимий ҳамроҳ бўлган эди.

Мусаввирнинг Мексика миллий маданиятига меҳр-муҳаббати яна икки йирик асари: Миллий саройнинг асосий зинаси ва Кортес саройидаги деворий тасвирларда ўз аксини топган. Бу икки улкан асарда Мексика маҳаллий халқларининг шонли тарихи, ўзлигини англаш жараёни, мустақиллик учун кураши улуғланган, босқинчилар ва ақидапараст руҳонийлар шафқатсизлиги тасвирланган. Миллий саройга кираверишда эса Сапатанинг маҳобатли расми ва “Terra y Libertad!” (“Ер ва эркинлик!”) шиори акс эттирилган.

Маҳобатли санъат ва Диего яратган деворий расмлар мусаввирга кўнглидаги орзу-интилишларнигина эмас, ҳаётга, истиқболга ишонччи, аёл жисмининг бекиёс гўзаллигини тасвирлаш имконини беради.

Чапингодаги мактаб деворига Лупе Мариннинг яланғоч ҳолда акс эттирилган тасвири, бир томондан, одамнинг гашини келтиради, иккинчи томондан, Монпарназдаги савдогарлар дўконларида осиглиқ турган Модильянининг худди шундай расмлари сингари аллақандай космик умумлашма даражасига қўтарилгандек бўлиб кўринади. Бу асарларни яратиш жараёнига гувоҳ бўлган Фридага улар ҳам ҳайратланарли, ҳам даҳшатли туюлади. Чунки уларда Фридага насиб қилмаган бахт — оналик тимсоли бўлган аёлнинг гўзал ва эҳтиросли қиёфаси ифодаланган эди.

Бошқа томондан қараганда, Диегонинг ижодида диний эътиқод ва ҳиссиётлар билан бу қадар йўғрилган асарлар ҳали яратилмаган эди. Албатта, бу ўша замонларда умри тинимсиз меҳнат билан ўтаётган ва заҳматкашларни дунёга келтираётган териси қаҳрабо сингари олтинранг, жуссаси нозик ҳинду қизларини агава¹ тиканлари устига улоқтиришга тайёр турган генераллар ва бадавлат кишиларнинг паноҳи бўлган католик черкови эмасди. Йўқ, бу тамоман ўзгача — мажусий, ибтидоий, эътиқод, дунё ва одамлардан баландда — самода ястаниб ётган қорни катта ва сийналари бўртиб турган бағрикенг ва сермаҳсул аёл-замин эътиқодидир. Диего ана шу кўҳна ва ҳамшиша навқирон тимсолни илгарилари ибодатхона вазифасини ўтаган бинонинг қоқ ўртасига — меҳробнинг ортидаги деворга акс эттирди.

Моне ва Модильянининг яланғоч аёллар акс эттирилган асарлари зодагонларда қай даражада нафрат уйғотган бўлса, Диегонинг деворий суратлари ҳам уларнинг гашини келтирарди. Бироқ фаройиб ва можароли бу асарлар Фридани ҳаяжонга солар, кўнглини ёриштирар, уни ижодий изланиш сари етакларди. Фрида бу асарлар унга руҳан яқинлигини чуқур ҳис этарди: чунки, уларда худди унинг асарларидагидек ўзлигини англашга интилиш, тасвирий санъат орқали ҳақиқатнинг туб-тубигача етиш иштиёқи мужассам.

Диегодан фарқли ўлароқ, Фриданинг ижод олами вазирликлар ёки музейлар деворларида акс эттирилмаган. У илгаригидек, яширин тарзда кечаётган бўлса-да, ўша — уят туйғусидан воз кечиш йўлидан ривожланиб бормоқда. Фрида ботинидаги ички инқилоб оммавий намойишни талаб этмайди. Унинг ижодида Тина Модоттининг ўз эътиқоди ҳақида театр томошасига хос тарзда бор овоз билан эълон қили-

¹ А г а в а — Мексикада ўсадиган ўткир тиканли бута. — (Тарж.)

шидан асар ҳам йўқ. Гарчанд Диегонинг Маориф вазирлигидаги деворий суратида у Тина ва Хулио Антонио Мелья билан ишчиларга қурол тарқатаётган ҳолда тасвирланган бўлса-да, аслида Фрида ўзгача — жисмоний оғриқ ва азоб-уқубатлардан халос этадиган, бутун борлигини қуршаб олган чексиз муҳаббат даражасига кўтарилиш, севгилиси, унинг назарида, мукаммал инсонга муносиб ёр бўлишга хизмат қиладиган инқилоб юз беришини истайди. Ҳаётда бундай инқилобнинг рўй бериши амримаҳол, аммо уни санъат орқали ифода этиш мумкин: кейинчалик тасвирий санъат худди Диего сингари Фрида учун инқилобнинг яккаю ягона маконига айланади.

Турмушининг дастлабки ойлари Фрида учун бахтли ва қувончли кечган бўлса-да, кейинчалик севишганлар ўртасидаги муносабатларнинг совуши ва оқибатда никоҳнинг бузилишига сабаб бўлган воқеа-ҳодисаларнинг юз бериши Фриданинг юрак бағрини ғам-ғуссага тўлдирди. 1929 йилда Куэрнавакда Диего Эрнан Кортес саройини таъмирлаётган ва беэётган, Фрида эса ширин орзулар оғушига чўмган кезларда бу гавғолардан ҳали асар ҳам йўқ эди.

Ўтгизинчи йилларда Куэрнавак ҳали Малколм Лаури тасвирлаган кўрқинчли жой эмасди. Бу Мехиконинг изғиринлари, нохуш ҳавосидан безганлар: бадавлат америкаликлар, мусаввирлар, мексика буржуазиясининг йирик вакиллари тўпланадиган мўъжазгина, обод ва озода шаҳар эди. Уша пайтларда теварак-атроф Порфирио Диас давридаги шоҳона ҳаёт, улқан асьендалар ва чексиз шакарқамиш далаларини эслатиб турарди. Йирик ер мулкдорлари “ҳиндулар”нинг (улар Сапата кўшини аскарларини шундай деб атарди) тажовузига дош бера олган эди. Инқилобчилар шашти пасайган, Каррансанинг жаллодлари Сапатанинг ўқ отилганидан илма-тешик бўлиб кетган жасадини Куэтл майдонига осиб қўйган ва “ҳиндулар” ғамга ботиб, ўз уйларига қайтган пайтлар эди. Аммо Сапатанинг руҳи тирик, у шакарқамиш далалари, тегирмонлар, бадавлат кишилар уйлари, шаҳар-қишлоқлар атрофида кезиб юргандек. Ҳиндулар қаттиқ шамол эсан пайтларда Сапата отининг туёғи остидан чанг-тўзон кўтариб елиб бораётганини ўз кўзлари билан кўрганларини гапириб юргани бежиз эмас.

Фрида ҳаётида илк бор деҳқонлар ва ҳиндулар мамлакати — чинакам Мексика билан юзма-юз келди. У сарой деворларини беэётган Диего билан ҳамнафас бўлиб турганидан бахтиёр эди: унинг деворий суратларида ягуар терисига бурканган, юзига маросим ниқоби олган ҳинду руҳонийлари ва аскарларининг испан босқинчиларини қурбонлик қиляётгани, пеонлар (деҳқонлар)нинг далалар ҳамда шакарқамишни майдалайдиган тегирмонларда оғир меҳнатдан азоб чекаётгани зўр маҳорат билан тасвирланган.

Айни шу кезларда унинг миясида руҳий инқилобни амалга ошириш, бутун умрини шу ишга бахшида этиш, ҳаётининг бош мақсадига айлантириш ғояси тугилади. У адолат учун курашга отланиши зарурлигини айнан шу ерда — ҳиндулар олами билан уйғунликда, одамни ўзига ром этадиган гўзал табиат оғушида англаб етади.

Фрида бундан чексиз бахтиёр эди. Эҳтимол, Диего учун партия билан муносабатлар иккинчи даражали бўлиб қолганининг сабаби ҳам шундадир.

Диегонинг “Партия — менинг уйим” дея бошқаларни ишонтиришга уринганига қарамай, айнан Фрида туфайли у ҳақиқий бошпана, уйга эга бўлган эди. Энди унинг америка элчиси Морроунинг вилласида яшаётгани, ундан пул олаётганини юзига солаётган марказкомдаги танқидчилар билан нима иши бор? У шу кезларда ўзини

эркин ҳис эгар, тасаввуридаги мусаввир ҳаёти билан яшар эди. 1929 йилнинг октябрида, турмуш қурганидан роса икки ой ўтгач, Диего коммунистик партия сафидан чиқарилади. Сиёсий галаён тусини олган ўша мажлис ҳақида Фриданинг коллеждаги дўсти Бальтасар Дромундо шундай ҳикоя қилган эди: Диего партиянинг бош котиби сифатида майда Мексика буржуа ҳукуматининг хизматкор-мусаввири ўртоқ Диего Риверанинг партия сафларидан чиқарилишини тантанали эълон қилади. Дромундонинг айтишича, ана шу айблов нутқидан кейин Диего, Монпарнасадаги майнавозчилиги пайтидаги жиддий қиёфада, чўнтагидан лойдан ясалган тўппончани чиқариб, стол устига қўяди-да, болғача билан майдалаб ташлайди.

Диего бу ишларга ҳар қанча истехзоли муносабатда бўлмасин, партия сафларидан чиқарилиши унга оғир ботган эди. Совет иттифоқидаги совуқ муносабатдан кейин Мексика коммунистик партиясининг шаклланиши ва ривожланиши учун куч ва маблагини аямаган Диего учун бу ҳол қаттиқ зарба бўлган эди. Бу унинг ёшлик чоғларидан кўнглига туккан — капитализм ва эксплуатацияга қарши биргалликда кураш олиб бориш ҳақидаги орзу-интилишларининг барбод бўлганини англатарди. Қолаверса, партия билан муносабатларининг узилиши туфайли у ўз ҳақиқатини излаётган ижодкор муқаррар равишда ёлғизликка маҳкум эканини ниҳоят тушуниб этади.

Фрида ҳам партияни тарк этади ва Диегога тош отаётган собиқ партиядошлари, жумладан, инқилобий эътиқодининг мустаҳкамлиги учун юксак қадрлайдиган Тина Модотти билан алоқаларини узишга қарор қилади. Диегонинг партия сафларидан чиқарилишидан олдин Тина Эдвард Вестонга битган мактубида шундай деб ёзади: “Ҳукумат Диего билан мушук-сичқон ўйнаётгани ва шу боис унга кўплаб буюртмалар бераётганини барчамиз биламиз; аксарият сафдошларимиз уни сотқин деб ҳисоблаши чиндан ҳам бежиз эмас”.

Фрида Диего билан ҳаётининг дастлабки ойларида яна бир улкан орзуси — юксак туйғулар билан йўғрилган муҳаббат илинжида яшайди. У Диего билан иккисининг ўртасида бошқа аёллар билан ошиқ-маъшуклиги, шунчаки ҳирсни қондиришга интилишигина эмас (Диего ана шу майлга ўта берилгани учун замондошлари томонидан “Хўкиз” деган лақаб билан сийланган эди), бутун вужудни титратувчи, чек-чегарасиз ва самовий муҳаббатни орзу қиларди. Ана шу туйғу Фриданинг кучини ҳам, заифлигини ҳам намоён этади; у севгилиси билан ҳам руҳан, ҳам жисмонан бир бутун бўлишни истарди.

Диего учун гоят сермахсул бўлган бу давр Фрида учун ижодий сокинлик палласи бўлди. У кечаю кундуз каравот тепасидаги ойнага тикилиб ётган ва ота-онасининг Койоакандаги уйининг асираси эмасди. У энди ногирон ҳам эмас. Эндиликда у Диегога ҳамиша ҳамроҳлик қиладиган, унинг сояси билан уйғунлашиб кетган, у таратаётган нурдан баҳраманд бўлаётган, у нимани тамадди қилиши, кун тартиби қандай бўлишини ҳал қиладиган рафиқаси эди. Фрида ўзича икки инсон — кўнглидаги барча сир-синаатларни яширмай ошкор этадиган улкан девсифат одам ва нигоҳида аллақандай дард муҳрланган нозикниҳол аёлни мустаҳкам ришталар билан боғланган ҳаёлий қасрни гавдалантиришга интиларди.

Ана шу давр мобайнида у атиги бир неча асарлар яратишга муяссар бўлди. Улардан бирида Диего иккиси, келин-куёвлардек, бир-бирининг қўлидан тутиб турган ҳолда тасвирланган: унда жуссаси кичиккина, нозикниҳол, боши бир оз эгилган, узун яшил либос

кийган ва елкасига шолрўмол ташлаб олган ёшгина аёл ҳамда бўйла-ри баланд, кучли, белига юк кўтарувчиларникига ўхшаш белбоғ боғлаган ва ишчиларнинг бесўнақай пойафзалини кийиб олган девсифат одам акс эттирилган. Бу асар, ўлим уларни бир-биридан ажратмагунча, Фрида ва Диего маънавий-руҳий иттифоқининг мангу тимсолига айланди.

Фрида севгилисига ёқиш учун кийиниш одатларини ўзгартиришга қарор қилди. Энди у Теуантепеканинг ҳинду аёллари сингари қўш этакли узун қўйлак, Оахаке ва Хуастек асьендаларида урф бўлган кофта, Мичоака ва Халискода елкага ташлаб юриладиган кенг шолрўмол, Толука водийсидаги отоми қабиласи аёллари киядиган атлас либослар ёхуд гуллар билан безатилган турфа ранг юкатан қўйлакларини кийиб юрадиган бўлди.

Шак-шубҳасиз, Диего бундай ўзгаришларнинг бош сабаби эди. Мусаввир Европадан қайтгач, имкон туғилди дегунча, мамлакат бўйлаб сафарга отланарди: у илгари бебаҳра қолган маданий бойликларни кўришга шошиларди. Париждаги изғиринли, очлик йилларидан кейин у ватанига қайтиб, ўзи учун гаройиб нарсаларни кашф этди. Аммо у сайёҳ эмас ва Мексика гаройиботлари ҳамда ўзига хос урф-одатларининг шинавандаларидан фарқли ўлароқ, шунчаки қизиқишини қондиришни кўзламайди. Васконселос билан Юкатанга қилган сафарлари чоғида, Веракрусдан Мехико илонизи йўлида ёки Мичоаканнинг тоғларида у фақат бир нарсани — халқ байрамлари ва анъаналарида, кундалик ҳаётда, қадимий либосларга бурканган аёллар гўзаллигида, уларнинг соч турмаклари ва ўзини тутишида, дала меҳнаткашлари, улкан хумларда сув ташувчи хуакалерослар, балиқчилар, шакарқамиш кесувчилар, бошида маис солинган қоп кўтариб олган тамемесларнинг хатти-ҳаракатларида ҳиндуларнинг қалбини излайди. Сафар чоғида Диего ён дафтарчасига кўрганларини ёзиб борар, кўплаб эскизлар чизар, Мексиканинг куч манбаи ва ягона бойлиги — халқ турмушини астойдил ўрганишга интиларди.

Мусаввир халқнинг ижодий салоҳиятини рўёбга чиқариш, унинг оғзаки ижоди, расм-русумлари ва маросимлари билан уйғунлашиш мексика санъатининг истиқболини белгилаб берадиган бош омил эканига чин дилдан ишонади. Йигирманчи йилларда у фольклор ҳаракатида фаол иштирок этади, урф-одат, содда портрет, пулькерия¹ деворларини безаб турган тасвирлар ҳақида мақолалар ёзиб, “Mexican Folkways” журналида нашр қилдиради.

Диего назарида, халқ руҳини ифода этган ҳар қандай нарсдан хавфсираган Порфирио Диас томонидан таъқиб этилган пулькерияларни безаб турган деворий расмлар — чинакам янгича санъатидир. У ана шу санъат таъсирида, аввало, рангтасвирчи сифатида мукамаллик сари интилишни мўлжаллайди. Мусаввирнинг таъкидлашича, мексика халқ санъатининг куч-қудрати эстетик инқилобнинг чинакам манбаига айланиши зарур. “Мен хом гиштан барпо этилган, баъзи ҳолларда шу қадар хароб ва уйдан кўра инга ўхшайдиган кўплаб кулбаларни кўрганман, — деб ёзади мусаввир, — бироқ, ана шу инларнинг ҳар бирида гуллар, гравюралар, мўйқалам асарлари ёхуд рангли қоғоздан кесиб ясалган гулчамбарларни кўришга муяссар бўлганман: буларнинг бари менга гўё ранглар динига эътиқод қилинадиган меҳробни эслатади”.

¹ Пулькерия — агаванинг ачитилган шарбати ичиладиган ва аёллар киритилмайдиган майхона.

ДУНЁНИ ТИТРАТГАН ШАҲАР

1930 йилнинг ўнинчи ноябрида Диего ва Фрида пароходда Сан-Францискога келишади. Бу ерда уларни Кўшма Штатларда деворий расмлар яратиш учун Диегонинг буюртмалар олишини ташкил этган меъмор Ральф Стекпол қарши олади. Диего учун бу шунчаки сайёҳлик сафари ёки қисқа муддатли ташриф эмас, у ҳатто Мексикага қачон қайтишини ҳам билмасди. У биринчи бор аёл билан сафарга чиққан эди: илгарилари жонига теккан ишқий муносабатларни узиш учун ватанини тарк этарди.

Мусаввирнинг ҳаётида бир босқич якунига етиб, иккинчиси бошланаётган эди. У 1926 йилдаёқ Уильям Льюис Герстдан мактуб олган ва унга Тасвирий санъат мактабида деворий расм чизиб бериш таклиф этилган эди. Ушандан буён кўп нарса ўзгарди: Диего Америка билан танишиш фурсати етганини эндигина англаб етди. Ўтган тўрт йил мобайнида қанчадан-қанча воқеалар бўлиб ўтди. Мусаввир фиққи-фасод ва хусумат ҳалқаси тобора сиқиб келаётганини ҳис этарди. Ҳатто азалий сафдошлари — Ороско, Сикейрос ва Жан-Карлолар ҳам ютуқларини қўролмасдан, унга тош отган, ҳиндулар санъатига бўлган меҳр-муҳаббати устидан ошкора кула бошлаган эди.

Мексикада сиёсий можаролар кескин тус олгани, инқилобий ҳаракатнинг заифлашуви, жамият ҳаётида яққол намоён бўлаётган маънавий емирилиш, қишлоқларда бошланган диний асосдаги қуроли тўқнашувларга гувоҳ бўлган мусаввир мамлакатни тарк этишга қарор қилди. Устига-устак, Ортис Рубио ва Диегонинг собиқ ҳомийси, сиёсий сафсатабозга айланиб қолган ёзувчи Васконселослар ўртасида ҳокимият учун курашга айланадиган сайловлар ҳам яқинлашиб қолган эди.

Ҳаммасидан ҳам ачинарлиси — боласидан маҳрум бўлиб қолган Фриданинг руҳий ҳолати гоёат оғир эди. Ахир, у Мексикадан кетишга, саёҳат қилишга, “дунёвий шаҳар” деб атаган Сан-Францискога ўз кўзи билан кўришни доимо орзу қиларди. Ниҳоят, унинг орзуси рўёбга чиқадиган бўлди. Диегонинг хотирлашича, Тимоти Пфлюгердан Сан-Францискодаги фонд биржаси биносини безаш ҳақидаги таклифини олишидан бир кун илгари Фрида орзу-хаёлларга берилиб, қариндош-уруғлари билан қандай хайрлашиши ва пароходга ўтириб, “дунёвий шаҳар”га йўл олишини гапирган экан. Бу сафар унинг учун худди Диего сингари шунчаки қисқа муддатли ташриф эмас. Бу унинг учун янги ҳаёт ва янги оламга шўнғиш демакдир.

Америка санъат ихлосмандлари уларни катта хурсандчилик билан қарши олди. Собиқ коммунистлар мамлакатга киритилмаса-да, суғурга агенти ва санъат асарлари коллекционерни — Бендер уларнинг ташрифига бир амаллаб рухсат олишга эришган эди. Бундай ҳимматдан уларнинг боши осмонга етди.

Сан-Францискога саёҳат Диего ва Фрида учун асал ойи бўлди. Стекпол шаҳар марказидаги кичкина хонадонини уларнинг ихтиёрига топширишди. Эр-хотин қаёққа боришмасин, уларни азий меҳмонлардек қарши олишар, концертларга, университетда маъруза ўқишга таклиф қилишар эди. Диегонинг қувончи ичига сиғмасди: биринчидан, у бу заминда ҳеч қаерда қўрмаган эътироф ва ҳурмат-эътиборга сазовор бўлди, иккинчидан, санъатини янада такомиллаштириш учун Калифорнияда зўр имкониятлар мавжудлигидан мамнун эди.

Бу ерда у илк бор ҳақиқий америкаликлар билан учрашди. Диего назарида, Америка ўтмиш шарпаси ва давр зиддиятлари, дунёнинг турли минтақаларидан келиб қолган муҳожирларга хос миллий хусусиятлар аралаш-қуралаш бўлиб кетган улкан қозонга ўхшаб кетарди. Келгусида у фаровон, жаннатмонанд маконга айланиши керак эди.

Сан-Францискода кўрган-кечирганлари Фридага Диегочалик завқ-шавқ бағишламади. Атертонда эр-хотин Стернларникида бир муддат меҳмон бўлиб турган пайтда у 1931 йилнинг 3 майида ёшликдаги дугонаси Исабель Компосга шундай деб ёзади: “Бу нақадар ажойиб шаҳар эканини ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсан. Шаҳар ва бўғозлар ҳайратланарли даражада гўзал. Аммо гринголар ёқимсиз, галатиноқ одамлар экан, барчасининг, айниқса, аёлларининг юзлари пишмаган кулчага ўхшаб кетади. Бироқ бу ерда хитойликлар истиқомат қиладиган мавзе ва хитойликларнинг ўзи ҳам гоят жозибали. Мен хитойлик болалардек чиройли, келишган болаларни ҳеч қаерда учратмаганман. Бунга ишонч ҳосил қилишинг учун уларнинг бирини ҳатто ўғирлашга ҳам тайёрман”.

Шу тариқа, Диего тун-кун иш билан банд, Фрида эса, аксинча, ёлғизликдан ўзини қўярга жой топа олмас, тил билмаслиги вазиятни янада чигаллаштирарди. У бир амаллаб зарур нарсаларни билиб оларди-ю, аммо ҳеч ким билан дилдан суҳбатлаша олмасди. Ушанда у узун мексиканча рўмол, ҳиндулар либослари ва тақинчоқларига бурканиб, ўзининг тор оламида яшай бошлайди. Айнан шу ерда — Сан-Францискода унинг тимсолида бошқаларга мутлақо ўхшамайдиган, ўн олти яшар жонли ва истеҳзоли Фридадан фарқли ўлароқ, бир оз одамови ҳамда калондимоғ аёл қиёфаси намоён бўлади.

Фрида Калифорниядаги қарийб олти ойлик сафар чоғида кўлига деярли мўйқалам олмади. У асосан шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини тормоша қилар, ўзининг таъбири билан айтганда, “кўришни ҳис этишни” ўрганаётганди. Бу сафар чоғида жисмоний оғриқлар ҳам, руҳий изтироблар ҳам бир оз унутилгандек эди гўё.

Сан-Францискода улар бир оз бўлса-да дам олиш, бир-бирининг дийдорига тўйишга фурсат топа олмади. Калифорнияликларнинг меҳмондўстлиги ҳам бунга имкон бермас эди. Диего обрў-эътибори, салобати, ёқимтойлиги билан нафақат зиёлиларни, балки матбуот нашрларининг эътиборини қозонган журналистлар учун қизиқарли суҳбатдош, гоят машҳур шахсга айланган эди. Ҳали пароходдан тушмасиданоқ Диегони уйига таклиф этмоқчи, турли масалалар бўйича унинг фикрини билмоқчи бўлганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Ҳатто бир гал футбол ўйинига тушганда ҳам уни ҳоли-жонига кўйишмади. Журналистлардан бирининг ўйин таассуротлари ҳақидаги саволига Диего ўйингоҳдаги муҳитни оммавий санъат шакллари билан бири — корридага қиёслаган эди. Ўттизинчи йилларда Калифорния космополитизм кенг тарқалган ҳудудлардан саналган ва шу маънода Мексика унинг ўтмишини эслатиб турарди.

Диего аллақандай кўтаринкилик билан фонд биржаси ошхонаси деворларини безашга киришди. Сан-Франциско бу — Американинг ўзига хос даврвосаси бўлгани боис Диего ундан тезроқ ҳатлаб ўтишга шошиларди.

“Дунё миқёсидаги шаҳар” — Сан-Франциско Диего учун Америкага кириб борадиган дарвоза вазифасини ўтаган бўлса, Фрида учун ана шу ярим йиллик ёлғизлик, одатланиб қолган муҳитдан узоқлашув ўзлигини англашга, ўз қалбида воқеликдан йироқ мавҳум

тимсоллар ва сир-синаотларни кўришни ўрганишга хизмат қилди. Фақат бу гал Койоакандаги кўзгунинг ўрнига ёшлик чоғида ўзининг чинакам оламига олиб кирадиган сеҳрли ойнага ўхшаш бир хилқат пайдо бўлди.

1931 йилнинг ёзида Мексикага қайтиб келган Диего Миллий саройдаги ишларга шўнғиб кетди: ёрдамчиларнинг чизганларини тузатиш, айрим суратларни эса ювиб ташлашга тўғри келди. У жуда ҳам шошиларди. Зеро, яна Қўшма Штатларга боришга ошиқар, у ердаги чексиз имконият ва таассуротлар уни ўзига оҳанрабодек тортар эди.

Бу Фрида учун кутилмаган нохуш хабар эди. “Дунё миқёсидаги шаҳар”да бўлиб, ёшлик чоғларида орзу қилган ғаройиб, саргузаштларга бой саёҳат қанчалар ёқимсиз ва хатарли бўлиши мумкинлигини англаб етганди. Бундай кезларда у ўзи севган, қон-қонига сингиб кетган, ўзи билган ва одатланиб қолган оламга мурожаат этади: Койоакандаги қизил-оқ рангга бўялган, болалиги кечган уй, қинғир-қийшиқ кўчалар, сокин кечалар, боғларда қушларнинг чуғур-чуғури, фаввораларда сувнинг мавжланиши, Кристина болаларининг бақир-чақири, севишганларнинг дил изҳори, мусиқа, бозорларда ҳинду қизларнинг хиргойиси. Диего Миллий саройдаги безак ишларидан ҳарчанд ҳорган бўлмасин, қўшни болалар, ўзининг таъбири билан айтганда, Фриданинг кичик дўстларининг суратларини чизишга вақт топар ва шу орқали унга муҳаббатини изҳор этарди. Улар ҳам бир бурчакка тиқилиб ёки курсига бежиримгина ўтириб, ҳиндуларнинг мунчоқларига ўхшаб кетадиган тим қора кўзлари ва маъюс юзларини мусаввирга қадаб турарди; бекаси гўзал, фақат бир оз галатироқ, ҳатто жодугарга ўхшаб кетадиган синьора яшайдиган бу уйнинг — болалар назаридаги улкан “сарой”нинг эшиги улар учун ҳамиша очиқ эди. Фрида қадрдон товушлар ва ифорлар, қалампирли кулча ва қовурилган ловияни қанчалар соғинганини, “дунё миқёсидаги шаҳар”да ўзини азалий ришталардан узилган ва ҳар томондан душманлар билан ўраб олинган ҳиндулардек ҳис этганини Сан-Францискодаги дўсти ва уни даволаган доктор Лео Элоэссерга битган мактубларида алам билан ёзади: “Мексикада илгаригидек тартиб йўқ, ҳамма нарса номигагина қилинади, аммо унинг гўзал ва бетакрор замани ва ҳиндулари бор. Ҳар куни америкаликлар ана шу гўзаликдан бир чимдимини ўғирлаётганидан ташвишдаман. Аммо одамларга ҳам емак керак, шу боис йирик балиқларга майда-чуйда балиқчаларни ютиб-ямлашига тўсқинлик қила олмаслигимиздан афсусдаман”.

Фриданинг тушкун кайфияти Диегога заррача таъсир қилмасди. Унинг назарида, айнан Америка санъатдаги янги ўзгаришлар, кашфиётлар маконига айланиши керак. “Америка, — дейди у, — асрлар мобайнида мана шу заминда илдиз отган ҳиндулар санъатининг ижодий руҳи билан озиқланиб келган. Америкаликлар! Чанг юткични олинг-да, кераксиз нақш-безакларни ва бетайин шаклларни сидириб ташланг! Миянгиздан эски анъаналар ва асоссиз кўркувни қувинг, ўзлигингизни анланг! Американинг чексиз имкониятларига ишонинг: Америка қитъасининг эстетик мустақиллигини эълон қилинг!”

ИНҚИЛОБИЙ АМЕРИКА МАНЗАРАСИ

Эр-хотин Ривералар ёзни Мехикода ўтказиб, Фриданинг иккиланишларига қарамай, 1931 йилнинг ноябрида Нью-Йоркка йўл олаётган “Морро Кастл” пароходига чиқишди. Диего Детройтдаги

Санъат институти директори Уильям Р. Вален-Тайнер ва унинг шериги меъмор Эдгар П. Ричардсондан институт боғида деворий сурат чизиб беришга буюртма олган эди. Ёзда эса бундан-да қизиқарлироқ буюртма келиб қолди. Рокфеллер фондининг маслаҳатчиси, Нью-Йоркда санъат асарлари савдоси билан шуғулланадиганлар орасида энг обрўли одам — Фрэнсис Флинн Пейн Диегога мурожаат этиб, Замонавий санъат музейида унинг асарлари кўзгазмасини ўтказишни таклиф қилди.

Сан-Францискодан Мексикага қайтиб келганда, Диего ва Фрида кўз ўнгида аянчли вазият намоён бўлди. 1928–1929-йиллардаги иқтисодий инқироз биринчи навбатда қашшоқ мамлакатларга зарба берган эди. Фуқаролик уруши нафақат Марказий-Ғарбий вилоят, Мичоакан, Халиско ва Наярит штатлари, балки мамлакатнинг илгарилари гуллаб-яшнаган минтақаларини ҳам вайронага айлан-тирган эди.

Ўша кезларда Диего ва Фрида маблағга катта эҳтиёж сезаётгани боис Валентайнер ва Ричардсоннинг таклифи айни муддао бўлди. Диего Сан-Анхеледа уй, аниқроғи, улар алоҳида-алоҳида яшаши мумкин бўлган ҳамда галерея билан туташтирилган иккита уйча кура бошлаган эди. Қойакандаги Калолар хонадонининг моддий аҳволи ҳам борган сари қийинлашиб борар, Диего қайнотасига кўмаклашиш мақсадида, уларнинг умрбод яшаб қолиш шарти билан бу уйни сотиб олишга мажбур бўлган эди.

Албатта, гап фақат пулда эмас. Диегони бу мамлакатга пулнинг куч-қудрати ёки эркинлик нашидасидан тўйиб-тўйиб нафаси олиш истагигина етаклагани йўқ. У, аввало, тасвирий санъат воситасида тарихдаги энг қудратли индустриал империяни барпо этган одамларни англаш ва тушуниш, ана шу улкан механизмнинг сир-синоатларидан воқиф бўлиш, унинг қувват манбаини излаб топиш ва, шак-шубҳасиз, асарлари билан барчани ҳайратга солишни кўзлаган эди.

Узоқ кутилган кўрғазма ниҳоят 1931 йилнинг 22 декабрида сешанба куни Бешинчи авенюдаги Замонавий санъат музейи биносида очилди. Унда мусаввир ижодий йўлини мужассам этган бир юз қирқ учта асари (шу жумладан, кубизм давригача яратилган) намойиш этилди. “Барбизон-Плаза” меҳмонхонасида бўлиб ўтган матбуот анжуманида Диего Италия Уйғониш даври ва Колумбгача Мексика материаллари асосида деворий суратларни яратиш техникаси ва услублари ҳақида сўзлаб берди.

Риверанинг шон-шухрати ҳамда Замонавий санъат музейининг катта обрў-эътиборга (бундан олдинги кўрғазма Матисс ижодига бағишланган эди) эга эканидан қатъи назар, мусаввирнинг кўзгазмадан кўнгли тўлмади. Матбуотда Ривера ижоди ҳақида танқидий мақолалар чоп этилди, айниқса, қулликнинг ҳамон сақланиб қолаётганида ўзаро келишиб фаолият юритаётган пул ва полиция айбдор этиб тасвирланган деворий сурат кескин норозиликларга сабаб бўлди. “Нью-Йорк таймс”нинг кечки сонидида чоп этилган мақолада мусаввирнинг деворий суратлари Чапинго ва Мехикодаги асарларнинг “беўхшов нусхалари, холос” дея баҳоланди. Танқидчи ва журналистлар унинг ҳиндулар санъатини тиклаш ҳақидаги гоёлари устидан ошкора кулиб, ҳиндулар санъатини “тўқима тўрвалар ва гулдор кўрпалар” билан қиёслайди, ҳомийларни эса маҳаллий ижодкорлардан юз ўгириб, хорижлик мусаввирларни қўллаб-қувватлаётганини кескин танқид қилади. Дарҳақиқат, иқтисодий инқироз оқибатида қабул қилинган қонунга биноан хорижликларга доимий иш бериш тақиқланган эди. Шунга қарамай, нью-йорклик зиёлиларнинг

аксарияти анча шов-шувларга сабаб бўлган бу кўргазмани ўз кўзи билан бориб кўришга иштиёқманд эди.

Фрида учун Нью-Йоркдаги дастлабки ойлар оғир кечди. Мексиканча либос ва тақинчоқларга бурканганига қарамай, у алпқомат эрининг сояси ортида қолиб, бу шаҳарни зўравонлик ва тубанлик ботқоғига ботган, доктор Элоэссерга битган мактубида “товуқлар учун қурилган улкан, булганган тор катак” дея таърифлайди. Фриданинг кўнглида Сан-Франциско таассуротлари таъсирида кейин “минг-минглаб одамлар очликдан жон таслим қилаётган бир пайтда кечаю кундуз айш-ишратга берилган” бой-бадавлат америкаликларга нисбатан чексиз нафрат пайдо бўлди.

Ўша кезларда аҳвол чиндан ҳам оғир эди. Янги йил арафасида иқтисодий қийинчиликлар айниқса яққол намоён бўлар, қашшоқлар билан тўлиб-тошган Нью-Йорк Рокфеллер сингари киборлар шаҳридан кўра Диккенснинг Лондонига ўхшаб кетарди. Газеталар “қанчадан-қанча муносиб одамларнинг қашшоқликдан азоб чекаётгани” ва уларга ёрдам кўлини чўзиш кераклиги ҳақидаги даъватлар билан тўлиб-тошган. Кўпчиликнинг ойлик маоши энг кам иш ҳақи даражасига ҳам етмаган, тикув устахоналарида ишлайдиганлар эса ойига атиги эллик, ҳатто ўттиз долларга кун кўрар эди.

Диего деворий суратлар устида ишлаётган пайтда Фрида Манхэттен кўчаларида сайр қилиб юрарди. Бу ернинг қиши юмшоқ, тез-тез ёмғир аралаш қор ёғиб турарди. Шу кезларда Фрида Койоакандаги мовий осмон, субҳидамдаги ёқимли шабада, обакидандон сўриб юрган болакайлар, янги йил учун гуллар ҳамда кўчатлар учун ўғитли тупроқ сотиб юрган ҳинду қизларини аллақандай соғинч билан хаёлидан ўтказди. “Барбизон-Плаза” меҳмонхонаси ўлгудек зерикарли, устига-устак, Фрида инглиз тилини билмагани боис теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларни тушунолмамай гарангсираб қолган эди.

Бекорчилик жониға тегиб кетди. Киборлар жамияти уни мутлақо қизиқтирмас, Нью-Йорк авоми эса унга нафрат билан қарайдиган уюшган оммадек бўлиб туюларди. Расм чизайин деса, меҳмонхона хонаси ҳаддан ташқари тор. Ҳар қалай, Диегонинг ёрдамчиси Люсьена Блох билан дўстлашиб қолгани яхши бўлди, улар гоҳ театрга, гоҳ Зигфельд томошасига, гоҳ кинога бориб кўнгилхушлик қилишарди.

Март ойида Диего ва Фрида Филадельфияга Диегонинг гоёси ва безаклари ҳамда мексикалик композитор Карлос Чавеснинг мусиқаси асосида яратилган балетга боришди. Унда мусаввирнинг азалий орзуси ушалди: спектаклда Мексиканинг ҳиндуча ўтмиши замонавий индустриал воқелик билан қоришиб кетиши акс эттирилганди. Унинг назарида, бу Детройтда амалга оширмақчи бўлган лойиҳасининг дебочаси бўлиб хизмат қилади. Аммо Фрида доктор Элоэссерга битган мактубида спектаклни аёвсиз танқид қилади: “Оқ-сарикдан келган қандайдир заиф кимсалар ҳундулар тимсолини яратишга жазм этганига ҳайронман; улар сандунгу рақсига тушаётганда томирларида қон эмас, гўё кўргошин оқаётгандек тасаввур ҳосил бўлади”.

Фрида англосаксон оламини сира ҳазм эта олмади: бу олам унинг қалбида кўрқув ва, эҳтимол, эрини ундан узоқлаштираётгани учун ишончсизлик туйғусини уйғотарди. Индустриал олам ва унинг адолатсизликлари Фрида қалбини жароҳатлади, аммо у Диего сингари ижод воситасида бу дарддан халос бўлишга қодир эмасди. У ўзини ўзлигидан, ўз аксидан, қувват манбаидан узилиб қолгандек ҳис этарди. Унинг учун дунёда Диегодан азиз инсон йўқ, Фрида унинг учун ота-онасидан айрилиб, узоқ-узоқларга кетишга, ҳатто маълум

маънода санъатини ҳам қурбон қилишга тайёр. У анчадан буён Диегога кўнглидагини ошкор этмаган бўлса-да, шу кезларда у яна фарзандлик бўлиш орзусида яшарди. 1932 йилнинг апрелида Диего Детройтда иш бошлашга қарор қилганда Фрида у билан кетаётганидан, кўнглига кўрқув солган улкан ваҳимали шаҳарни тарк этаётганидан хурсанд эди.

Детройтда эр-хотинни кутиб олиш чоғида уларга кўрсатилган ҳурмат-эҳтиромдан Фриданинг боши осмонга етди. Санъат институти директори Валентайнер ва унинг ёрдамчиси Берроуз уларни вокзалда қарши олишди. Кутиб олувчилар орасида мексикаликлар (асосан Форд заводида ишлайдиган ишчиларни Мексика консули олиб келган экан) ҳам кўп эди. Диего бу заминга Лотин Америкасининг маданий элчиси сифатида ташриф буюрган эди. Бинобарин, ҳар иккиси учун муҳожир ишчилар билан мулоқот, Нью-Йоркдаги олий доира вакиллари билан учрашувлардан муҳимроқ эди. Институт томонида Диего учун ажратилган каттагина маблағ унинг кучига куч қўшди. Бу маблағнинг анчагина қисмини у ватандошларини, айниқса, Мексикага қайтиш учун пул топа олмаётган юртдошларини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун сарфлади.

Диего Детройтда чиндан ҳам ўзига хос элчига айланиб қолди. Ўттизинчи йилларда Президент Гувер, кўп йиллик узилишдан кейин жанубдаги нотинч қўшни билан иқтисодий ва савдо алоқаларини мустаҳкамлашга бел боғлади. Американинг Мексикадаги элчиси Морроу Куэрнавакдаги Эрнан Кортеснинг саройини тиклаш ва безаш ишларини Диегога топширгани туфайли мусаввир икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг яқинлашувига хизмат қиладиган расмий вакилга айланиб қолган эди. Дарҳақиқат, деворий санъат халқчиллиги ва ҳаммабплиги билан ана шундай яқинлашувнинг чинакам тимсоли сифатида хизмат қилиши мумкин эди.

Бундай яқинлашувга ундаган бошқа сабаблар ҳам бор эди. Айниқса, 1929 йилда биржалардаги фалокат Америка иқтисодиётига жиддий зарба берганди.

Инқироз ҳатто Форд заводларини ҳам четлаб ўтмади. Диего билан Фрида келган кезларда Детройт аллақачон фалокат ўчоғига айланиб улгурган, завод маъмурлари инқироз оқибатларини тугатиш йўлларини излаш билан банд эди. Чигал вазиятдан чиқиш учун Форд компанияси бошқа мамлакатларга кўпроқ эътибор қаратиши, хусусан, тобора истиқболли бозорга айланиб бораётган Мексикага жиддийроқ назар солишига тўғри келди. Эдсел Форд маҳсулот сотувини кўпайтиришда санъатнинг, айниқса, тасвирий санъатнинг аҳамияти нақадар катта эканини биринчилардан бўлиб тушуниб етди. Эдсел Форднинг Уильям Валентайнер билан учрашувидан кейин компания Детройтдаги замонавий санъат музейи ва Санъат институтига таъмирлаш ва коллекциясини бойитишга маблағ ажратишга қарор қилди. Валентайнернинг эса Калифорнияда Диего Ривера билан учрашуви мусаввирнинг Детройтга ташриф буюришига сабаб бўлди. 1932 йилнинг 21 апрелида поезддан тушишлари билан Диего ва Фрида Нью-Йоркдаги киборлар доирасидаги хотиржамликдан фарқли ўлароқ, ижтимоий кескинлик ҳукм сураётган, кўплаб ишлаб чиқариш муаммолари пайдо бўлган муҳитга шўнғиди. Ана шундай вазиятда Диегонинг кайфияти чоғ, у куни билан завод бинолари ва ишчилар яшайдиган турар жойларни бориб кўрар, ишчи-хизматчилар, муҳандислар билан суҳбатлашар, юзлаб эскизлар қоралаб, завод боғи деворларини безаш ишларига тайёргарлик ишларини бошлаб юборган

эди. Айниқса, Руже дарёси яқинида пўлат ва цементдан барпо этилган ҳамда мусаввирнинг меҳнат олами ҳақидаги тасаввурларига мос келадиган улкан гаройиб иншоот унинг ҳайратини янада оширди. “Нью-Йорк геральд трибюн” газетасида чоп этилган мақоласида у бу ҳақда шундай деб ёзади: “Инсониятнинг бутун тарихи мобайнида бунёд этилган биронта ҳам иншоот унга тенглаша олмайди. Унда қитъамизнинг куч-қудрати, имкониятлари, қувонч-қайгулари, шон-шухрати ва ўтмиши тажассум топган”.

Шу тариқа, фордлар сулоласининг асосчиси, кекса Генри Биринчи ва алпқомат мексикалик ўртасида гаройиб, ҳатто қай бир жиҳатлари билан ғайритабиий дўстлик ришталари боғланди. Оддий халқ орасидан чиқиб, Бразилиягача ястаниб ётган улкан империяни барпо этган метин иродали бу одам мусаввирнинг чексиз ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди. У ҳам худди Диего сингари Америка қитъасининг кимсасиз ҳудудида, кончилар ўлкасида дунёга келган эди. Мислсиз ижодий салоҳиятга эга бу икки инсонни хомашёнинг тайёр маҳсулотга айланиш жараёни, тараққиётнинг куч-қудрати, пўлат эритувчи печларнинг алангаси, пресслар, дастгоҳлар, кўплаб одамларнинг биргаликдаги меҳнати ҳайратга соларди, тинимсиз изланиш, ҳаракат қилишга ундарди. Диего Дирборндаги кўргазмага қўйилган экспонатларда машиналар тарихи акс этган Саноат музейини бориб кўрганда, “бир уюм темир” уни шу қадар ҳайратга солдики, вақт тундан оққанини ҳам сезмай қолди. Эртасига Форд билан учрашиб, унинг олдида бош эгишини айтади. Ортга қайтаётиб, у завод ва унинг бош биноси ёнидан ўтар экан, лойиҳа устидаги ишларни тезроқ бошлаш кераклигини тушунди. “Детройтга қайтаётганимда, — деб ёзади мусаввир, — Форднинг саноат империяси доимо кўз ўнгимда намоён бўлиб турар, одамзотга хизмат қилиш учун дастгоҳ ва машиналарга айланаётган цехлардан таралаётган ажиб симфония қулоқларим остида жаранглаб турарди. Бу янги мусиқа одамлар тушунадиган шаклга тушира оладиган даҳо — композиторни кутиб турарди”.

Келгусида Диегонинг Америка билан муносабатлари қандай тус олишидан қатъи назар, Генри Форднинг ижодий салоҳияти, индустриал даврнинг кириб келишига қўшган хизматини у ҳамиша тан оларди. Кейинчалик Глэдис Марч билан суҳбатларининг бирида у бу даврни шундай хотирлайди: “Генри Форд дунёдаги энг бадавлат кишилардан бири бўлгани сабабли унинг хизматига яраша ўзим истаганимдек очиқ-ошкора баҳо беришга жазм эта олмадим. Акс ҳолда, кўз ўнгимда намоён бўлган, назаримда, дунёдаги энг буюк бу ижодкор инсон ҳақида китоб ёзиб қолдирган бўлардим”.

Форд ҳаддан ташқари уни ўзига ром этганиданми, Диего унга хос айрим иллатларни, хусусан, ашаддий антисемитизмни пайқамайди. Зеро, Форд 1921–1924 йилларда “Дирборн индипендент” газетасида жаз мусиқаси ва коррупциянинг оммалашиб бораётганига айбдор бўлган, унинг таъбирича, “Американи зулукдек сўраётганлар” — яҳудийларга қарши ўта кескин мақолалар нашр эттирган эди.

Фрида эса, Диегодан фарқли ўлароқ, ҳаммасини сезиб-билиб турарди. Форд компанияси уларни жойлаштирган “Уорделл” меҳмонхонасига яҳудийларнинг киритилмаётганини билгач, у Диегодан бунинг бирон-бир чорасини топишни талаб қилди. Улар бошқа меҳмонхонага кўчиб ўтамиз, дея қўрқитгандан кейин яҳудийларни таҳқирловчи қоида бекор қилинди, ҳатто яшаш ҳақи ҳам бир оз пасайтирилди. Аммо Фриданинг кўнгли барибир таскин

топмади. Генри Форднинг қароргоҳида берилган зиёфатларнинг бирида, ўртадаги сукунатдан фойдаланиб, у чолга анчадан буён тилининг учида турган “Мистер Форд, Сиз мабодо яҳудий эмасмисиз?” деган саволни беришдан ўзини тия олмади.

Аммо Фриданинг бундай қилиқлари ҳам Диего ва Эдсел Форд ўртасидаги дўстликка раҳна сола олмади. Кекса Форд тайёрлов ишлари кетаётган кезларда ижодкорлар меҳнатини енгиллаштириш учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилишга ҳаракат қиларди. Мутахассислар керакли бўёқларни топиб келишар, сураткашлар эса Диего деворларни безашда фойдаланмоқчи бўлган завод манзараларини суратга олиш билан банд эди.

1932 йилнинг баҳори ва ёзида Диего деворий суратлар учун андозаларни тайёрлашга шўнғиб кетган бир маҳалда Фрида ҳаётидаги энг оғир, изтиробли даврни бошдан кечираётган эди. Диегодан фарқли ўлароқ, нима учун у Детройтга, доктор Элоэссерга юборган мактубида ёзганидек, “хароба уйлардан иборат бу қишлоққа” бунчалик меҳр қўйганини сира тушуна олмасди. Унга ҳам Ружедаги заводлар зўр таассурот қолдирган бўлса-да, “Қолган барчаси, — деб ёзади у мактубида, — Кўшма Штатларнинг ҳамма жойидаги шаҳарларидагидек кўримсиз ва аҳмоқона”. Узоқ ойлар мобайнида ватандан йироқда яшаган Фриданинг қалбини азиз юрти, тинч ва хотиржам Койоакани, қадрдон дўстлари, ҳатто ота-онасининг бесаранжом хонадонига нисбатан соғинч ҳисси қуршаб олган эди. У саратон хасталигига чалинган онасининг аҳволи кун сайин оғирлашаётганини ҳис этиб, юрак-бағри эзиларди. Тагин, Матита ва Кристинадан бирон-бир хат-хабар келмаётгани сабабли ўзини ёлғиз, кимсасиз ҳис этарди.

Диего ҳар жиҳатдан унинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Эрхотин Ривералар билан бирга Нью-Йоркдан бир неча инглизлар: ви-конт Жон Хастингс, граф Хантингтон ва унинг рафиқаси келишган эди. Улар Ривералар истиқомат қилаётган уйга кўшни хонадонни ижарага олиб, ҳар куни кечки овқатга ташриф буюришар, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришарди. Диего Детройтда Монпарнасининг ўзига хос эркин муҳитини шакллантиришга муваффақ бўлган эди. Ана шу пайтларда у Валентайнерга бўлғуси деворий расмларнинг эскизларини намойиш этарди.

Аммо Фриданинг кўнгли ёришмади-ёришмади. Шу тариқа, унинг мусаввирлик истеъдодини емираётган ёлғизлик ва бекорчи кунлар ортидан кунлар ўтаверди. Детройтда бўлган вақт мобайнида у мўйқаламга деярли қўл ургани йўқ. Ўз ёғига ўзи қовурилиб, изтироб чекар, жисмоний оғриқлар туфайлигина у яшаётгани, яшаши кераклигини тушунарди.

Устига-устак, миясини, бутун вужудини қуршаб олган ғоя унга сира тинчлик бермасди. Фрида Куэрнавакдаги фожиадан кейин, қандай бўлмасин, фарзандлик бўлишга қарор қилган эди. Энди бу истак унинг ўй-хаёлини бутунлай эгаллаб олган эди. Чап оёғидаги ярани даволаш учун Форд касалхонасига мурожаат этганда уни доктор Прагт билан таништиришди. Доктор қалбидаги орзу-армон ва хавотирларини сўзлаб берган бу навқирон аёл мислсиз азоб-уқубатларни бошдан кечирганини тушунди. У шахсан ўзи текширув ўтказиб, Фриданинг барча жисмоний нуқсонларини аниқлашга уринди: автофалокатнинг даҳшатли оқибатларидан ташқари, унинг бола туғишни қийинлаштирадиган туғма нуқсони — тос суяги ҳаддан ташқари тор экани маълум бўлди. Хуллас, унинг ҳолати ғоят ачинарли ва хатарли

эди. Шу боис доктор даставвал, имкон борида(унинг ҳомиласи ҳали уч ойга ҳам етмаганди), ҳомилани олдириб ташлашни маслаҳат берди. Фарзандли бўлишни орзу қилган Фрида учун бу улкан фожиа эди.

Албатта, аввало, Фриданинг ўзи бир қарорга келиши керак эди. Ниҳоят у, мўъжиза рўй беришига умид қилиб, умр бўйи интилган ва кўнглига туккани — фарзандли бўлиш орзусига эришиш мақсадида ҳомилани олдиришга, институт биносига улкан деворий расмнинг қоқ марказида Диего тасвирамоқчи бўлган тимсол — болани сақлаб қолишга қарор қилди. Бу бола Детройт фарзанди бўлади. Фрида август ойигача Мексикага қайтиб, уйида, Койоаканда туғишни режалаштирди.

Бироқ, орадан бир ярим ой ўтгач, Мичиган ёзининг диққинафас кунларининг бирида кутилмаган фожиа юз берди. 4 июлга ўтар кечаси кўп қон йўқотган Фрида боладан маҳрум бўлиб қолди. Форд касалхонасига кузатиб борган Диего севиклисига таскин беришга ҳаракат қиларди. Эртасига унга қалам ва бўёқ келтириб берди. Зеро, бу Фрида учун ягона нажот воситаси экани, фақат тасвирий санъатгина унинг қалбига таскин бериши мумкинлигини у яхши биларди.

Касалхонадан чиққач, Фрида ижодида туб бурилиш ясаган, унинг ўзига хос, ғоят жозибали тасвирлаш усулини намоён этган, кундалик турмуш воқеа-ҳодисалари, орзу-армонлари, хавотирлари ва ҳиссиётлари рамзий тарзда ва шу билан биргаликда, ғоят аниқ шаклларда ифодаланган икки асар яратди. Асарларнинг бирида у ўзини касалхонада операциядан кейинги ҳолатда боласи билан биргаликда тасвираган. Иккинчисида эса тўшакда ётган қип-яланғоч, қонга ботган аёл, каравотнинг тепасида эса бошдан кечирганларининг тимсоли сифатида: синган тос суяги, жарроҳ анжомлари жойланган қутича, орхидея гули, улкан шиллиққурт, ғаройиб туғ ва уч ойлик ҳомила, худди даҳшатли тушдагидек, хонада гир-гир айланиб турган ҳолда ифодаланган. Ана шу асарни чизиш учун у Диегодан расми тиббий қомусни келтириб беришни илтимос қилган эди. Асарда тасвирланган касалхона каравотининг ён қисмига ўша машъум сана — 1932 йилнинг июл ойи муҳрлаб қўйилган.

Диегонинг таъкидлашича, Фрида ана шу санадан бошлаб “санъат тарихида ҳали мисли кўрилмаган шоҳ асарлар — аёлнинг шафқатсиз воқелик, аччиқ тақдир, одамларнинг бағритошлиги, жисмоний ва руҳий изтироблар қаршисидаги қатъияти ва чексиз иродасини тараннум этган асарлар устида иш бошлаган эди. Шу вақтгача изтироб ва ғам-андуҳни бу қадар юксак маҳорат билан тасвирлаш бахти ҳали бирорта ҳам аёлга насиб қилмаган”.

Фрида ўша машъум воқеадан кейинги бир неча ҳафта мобайнида тинимсиз ижод қилди. Зеро, тасвирий санъат уни воқелик даҳшатидан бир оз бўлса-да чалғитарди. Бу паллада у яратган ҳар бир асар, ҳар бир расм — уни қуршаб турган одамларга мурожаати, илтижосидек қабул қилинади. “Икки дунё ораллиғида” асарида унинг икки ўт ўртасидаги ҳаёти: Детройтга меҳр қўйган севгилиси Диего ва жонажон Мексикасига муҳаббати тасвирланган бўлса, қалам билан чизилган расмларда касалхона палатасида бошдан кечирган азоб-уқубатлари, Детройт марказидаги бинолар, Диегонинг юлдуз сингари узоқдан порлаб турган қиёфаси ғайритабиий тимсол — иероглиф воситасида акс эттирилган.

Диего эса ўша йилнинг ёзи ва кузида бутун вужуди билан деворий суратлар устида меҳнат қилди. Кун тобора қисқараётгани боис у

ёруғлиқдан имкон борича самаралироқ фойдаланишга ҳаракат қиларди. Худди Уйғониш давридагидек, устахона тўла одам у билан ёнма-ён меҳнат қилар, Диего эса оркестрни бошқараётган дирижёр сингари, бутун ижодий жараёни бошқариб турарди. Унинг ишини дастлаб тайёрлов, кейинчалик ҳал қилувчи босқичда кузатиб борган Эдсел Форд мусаввирнинг санъати ва чизиш маҳоратига тан берди. Эрта тонгда мусаввирнинг шогирдлари Клифффорд ва Люсьенда Блох андоза асосида композициянинг чизиқ белгиларини чизиб чиқиш ва дастлабки бўёқ ишларини бажариш учун ярим тунданоқ деворлар ёнида барпо этилган ҳавозаларда сувоқчи-усталар деворни суваб, безашга тайёрлаб қўйишарди. Тонг отиши билан мусаввирнинг ўзи ҳавозага кўтарилиб, асарни яхлит кўринишга келтирар, безар ва жило берарди. У мўйқаламни узун таёқчага боғлаб кун бўйи, баъзан ярим тунгача, дам олмасдан меҳнат қиларди.

Шу тариқа, аста-секин Санъат институти деворларида яратувчан, бунёдкор инсонни шарафлайдиган ҳайратомуз тимсоллар намоён бўла бошлайди. Неоклассицизм услубида барпо этилган бино деворлари ва шифтида замонавий тамаддун тараққиётининг турли босқич ва даврларининг бадиий тасвирини кўриш мумкин. Фарбий дарвоза ортидаги боғдорчилик маъбудаси образи орқали тасвирланган башарият тарихининг тимсолий куртаги шарқий деворда акс эттирилган меҳнат олами, улкан қувурлар, қудратли техника тимсоллари билан ажиб бир уйғунлик касб этган. Шимолий ва жанубий деворлардаги улкан суратларда индустриал даврнинг ғаройиб манзараси: илонизи дарёлар, геологик қатламлар, инсоният ҳаётининг турли босқичларини ўзаро боғлаётган электр импульслар, сифатли пўлат ишлаб чиқариш мақсадида табиат қаъридан қазиб олинаётган вольфрам, никель, молибден ҳамда вулқон сингари олов пуркаётган домна печлари юксак маҳорат билан акс эттирилган. Саноат хомашёсининг кўпгина турлари: оҳак, қум, кўмир ҳамда тиббиёт, саноат ва ҳарбий соҳа борасидаги изланишларнинг турли босқичлари бир-бири билан гоҳ низолашаётган, гоҳ тинч-тотув яшаётган одамзот ирқларининг ифодасини Микеланжелонинг деворий суратлари ёхуд Яратганнинг илоҳий тимсолига қиёслаш мумкин.

Деворий суратдаги ҳар бир чизги, ҳар бир детал — юксак истеъдод маҳсули; томошабин нигоҳида мажмуа манзарасида инсониятнинг ўтмиши ва истиқболи, мангуликка дахлдор бетакрор асар намоён бўлади. Шу вақтгача Диего Ривера бу қадар теран ва маҳобатли асарга қул урмаган эди. Мусаввир классицизм, кубизм ва экспрессионизм, ҳуллас, тасвирий санъатдаги барча усулларни қўллаб, Санъат институтининг мўъжазгина ҳовлисида башарият тарихий силсиласи, улкан бунёдкорлик, ҳаётга ташналик, чексиз азоб-уқубат ва роҳат-фароғат, шайтон қилмишларию илҳом фаришталарини бетакрор чизги ва бўёқлар воситасида тасвирлаб, мукамал асар яратишга муваффақ бўлган эди.

Диего ва Фрида мажмуанинг тантанали очилишидан бир ҳафта олдин Детройтни тарк этишди. Журналистларнинг дастлабки таассуротлари “бўрон” яқинлашаётганидан далолат берарди. Деворий суратлар кескин танқидга учради. Авлиё Ральф Хингинс ва роҳиб Юджин Полас бошчилигидаги руҳонийлар томонидан бу асар Рождество устидан кулиш, таҳқирлаш дея баҳоланди. Аёллар ташкилоти ва католиклар клуби яланғоч аёлларнинг тасвирланиши “Америка аёлларини ошқора оёқости қилишдан бошқа нарса эмас”, деган хулосага келди. Бу ғавғо бошланганда Ривералар аллақачон Нью-

Йоркка етиб олишган эди: мусаввир “Радио-Сити” — бўлғуси Рокфеллер марказининг катта залини безаш учун таклиф этилганди. Диего Детройтдаги асарини танқид қилганларга йўллаган мактубида ачиниш ҳисси ва шу билан биргаликда, гурурини ифода этади: “Детройтдаги деворий расмлар бузиб ташланадиган бўлса, бу асарни яратиш учун бир йиллик меҳнатим ва бор истеъдодимни сафарбар этганим боис, қалбимни тилка-пора қилиши шубҳасиздир. Шунга қарамай, эртагаёқ янги асар яратишга киришаман. Чунки мен шунчаки “мусаввир” эмас, балки маълум маънода гуллаб, мева тугадиган дарахт сингари, ўз биологик вазифасини бажараётган инсонман. Бинобарин, гули ва мевалари тўкилган дарахт ҳеч қачон зорланмайди, чунки бу йил бўлмаса келаси йили яна гуллаши ва мева тугишини яхши билади”.

НЬЮ-ЙОРКДАГИ МУҲОРАБА

1933 йил мартининг бошларида Диего ва Фрида Нью-Йоркка ташриф буюришди; бу ерда уларни изғиринли шамол қарши олган бўлса, орлиарида — Детройтдаги Санъат институти ҳовлисида чинакам “бўрон” бошланган эди. Фрида қанчадан-қанча изтиробли кунларни бошдан кечирган бу шаҳарни тарк этганидан афсус чеккани йўқ. Аммо аҳволи тобора оғирлашаётган онаси билан видолашиш учун бир муддат Мехикога келганида қадрдон хонадонидagi мотамсаро вазиятни кўриб, кўнгли бузилди. Бу ерда — Нью-Йоркда эса Диего Риверани яна бир буюртма кутиб турар ва у тезроқ янги ишга шўнғишга шошиларди.

Детройтдаги деворий суратлар яратиш ишларининг тайёрлов босқичидаёқ Диего миссис Пейн орқали “Радио-Сити” — кичик Жон Рокфеллер томонидан Нью-Йоркда барпо этилаётган янги маданий ва ижодий марказни безашда иштирок этиш учун таклиф этилганди. Дастлаб лойиҳада Матисс, Пикассо ва Ривера иштирок этиши режалаштирилган бўлса-да, фақат Диего уни амалга ошириш бўйича масъулиятни зиммасига олган эди. Унга йигирма бир минг доллар меҳнат ҳақи эвазига бинонинг асосий хоналари: лифт ва вестибюллардан иборат катта зални (жами юз квадрат метрдан кўпроқ) безаш ишларини бажариш топширилди.

Ҳар бир мусаввирнинг орзуси — дунёдаги энг йирик шаҳарнинг қоқ марказида ўз истеъдодини намоён этиш бу — Диего учун зўр имконият эди. Детройтдаги ишни якунига етказмасиданоқ у Нью-Йоркдаги деворий суратларнинг манзарасини аниқ тасаввур қиларди. Барпо этилаётган марказ учун санъат асарларини танлаш ишларига масъул бўлган ҳайъат томонидан таклиф этилган, бир қарашда, меъдага теккан мавзу (деворий суратда “йўллар кесишган жойда тасвирланган ва вужудида ёруғ келажакка умид ва ишонч уфуриб турган инсон қиёфасини акс эттириш” талаб этилганди) унинг тасаввурларига мос келгани боис бутун ўй-хаёлларини эгаллаб олди. Нима бўлганда ҳам, мусаввир ўзини янги ижодий мақсад ва энг муҳими, кўплаб одамлар билан учрашувлар кутиб турганидан хушнуд эди.

Бироқ Детройтдаги ижодий жараёндан фарқли ўлароқ, Нью-Йоркдаги Рокфеллер марказини безаш ишлари гоят кенг кўламли лойиҳа бўлиб, у иқтисодий инқироз авж олган, шаҳар кўчаларида минглаб қашшоқ ва кимсасиз кишилар изғиб юрган, озгина бепул бўтқа учун одамлар узундан-узоқ навбатга тизилиб турадиган пайтда

амалга оширилиши керак эди. Дастлаб худди шу жойда Метрополитен-опера театри биносини қуриш режалаштирилганди. Аммо, инқироз ҳаммасини чиппака чиқарди: театр қурилиши ишлари тўхтатилиб, Манхэттен марказидаги каттагина ер майдонида улкан бино-мажмуа барпо этилди. Қурилиш харажатлари бир юз йигирма миллион долларни ташкил этган бўлса, ҳар йили ер ижараси учун уч миллион доллар тўлаш талаб этиларди. Кичик Жон Рокфеллер бино майдонининг бир қисмини ижарага топшириб, вазиятни бир оз бўлса-да ўнглашга эришди. Унинг назарида, мазкур мажмуа капитализмнинг энг йирик қўрғони, пул куч-қудратининг чинакам тимсолига айланиши керак эди.

Рокфеллерларнинг ўзи ҳам аллақачон капитализм тимсолига айланиб улгурган бўлса-да, Жон Рокфеллер шахс сифатида мусаввир ҳурмат қиладиган ва қадрлайдиган кишилар сирасига кирмасди. Ўзига ва атрофидагиларга ўта шафқатсиз бўлган бу инсон даромад олиш учунгина яшар, чумолига хос тинимсиз ҳаракат ва сабр-матонат билан улкан империяга асос солган эди. Диегонинг унга нисбатан муносабатини шундан ҳам билса бўладики, бир вақтлар Мексика маориф вазирлиги ҳовлисида яратган деворий расмда очкўз капиталист ва ахлоқсизликнинг умумлаштирилган тимсоли орқали айнан Жон Рокфеллер қиёфаси акс эттирилган эди.

Қолаверса, илғор фикрлайдиган кишилар учун Рокфеллернинг номи “Стандарт ойл” компанияси ва “Ладлоудаги қирғин”¹ билан чамбарчас боғлиқ эди. Ўшанда қирққа яқин одам жойида отиб ўлдирилган, шахта биносининг ичида яширинишга уринган икки болалик аёл эса оловдан куйиб жизғанақ бўлган эди. Агарда президент Вудро Вильсон қўшин юбориб, вазиятни назорат остига олмаганда, ишчилар ҳаракати инқилобий тус олиши ҳеч гап эмасди. Бу қонли воқеаларнинг сабабчиси Рокфеллер маркази лойиҳасининг муаллифи, сўл зиёлилар назаридаги манфур кимса — кичик Жон Рокфеллер эди.

Бироқ Диего, Фриданинг қаршилигига қарамай, ишга киришишга қарор қилди. Унинг назарида, бажарилажак иш ҳар қандай сиёсий қарашлардан устундир. Диего бу улкан меъморий иншоот барча нью-йоркликларга тегишли, деб ҳисобларди. Шу боис мазкур бинонинг қурилишида иштирок этган етмиш беш минг ишчининг ҳар бири у яратмоқчи бўлган санъат асарини ўз мулки деб билишга ҳақли. Бундан ташқари, рокфеллерлар бино вестибюлини унинг ихтиёрига топшириб, асрлар мобайнида барчани ҳайратга солиб келаётган Миср ва Шольтек эҳромлари сингари, тақиқ ва адолатсизликларга қарамай, мусаввир номини жаҳон санъат тарихи саҳифаларида абадул-абад муҳрланиб қолишига имкон яратган эди.

Диего гоёвий жиҳатдан гайриоддий (у таклиф этилган мавзу доирасида меҳнаткашлар тимсоли ва тараққиётнинг узлуксизлиги гоёсини акс эттиришни мўлжаллаган эди) асар режаси маълум маънода инқилобий моҳият касб этган бўлишига қарамай, лойиҳа бино меъмори Гуд ва Нельсон Рокфеллер томонидан маъқулланди. Детройтдаги деворий расмлар туфайли бошланган “бўрон” мусаввирнинг обрў-эътиборига унчалик таъсир қилмаган ва у Нью-Йоркда катта иззат-икром билан қарши олинган эди.

Эр-хотин Ривералар “Барбизон-Плаза” меҳмонхонасининг ўтган сафардаги хонасида жойлашишди. Йўл азоби, ҳадеб кўчаверишдан

¹ “Л а д л о у д а г и қ и р ғ и н” — 1914 йилнинг 20 апрелида иш ташлаган ишчиларнинг ўққа тутилгани назарда тутилмоқда. — (Тарж.)

ҳориган, Койоакандаги азадорликдан тинкаси қуриган Фрида бир оз бўлса-да, овунишни истарди. Шу тариқа, асилзодаларга мансуб “қари эчкилар” Люсьенда Блох ва Фрида ўйлаб топган шумликлар “қурбон”ига айланди. Шу боис “Барбизон-Плаза” хонасида Люсьенда томонидан олинган унинг расмларида талабалик давридаги Фрида қайтадан туғилгандек бўлди: унинг қиёфасида яна ўша истеҳзоли табассум, аллақандай шумтакалик, эғнида хитойлик аёллар либоси, бошида эса ғаройиб бош кийим намоён бўлади. Унинг яна бир нишони — Диего атрофида гирдикапалак бўлиб юрган журналистлар эди. Нью-Йоркка кетиш арафасида, Детройтда бўлган чоғида унинг “мусаввир сифатида мен Риверадан ўстунроқман”, деган сўзлари роса шов-шувга сабаб бўлган эди. Нью-Йоркка келгач, у Люсьенда Блох ва Кристина Хестинг билан Хитой мавзеси бўйлаб соатлаб кезар, турли майда-чуйда безаклар харид қилар ёхуд бежирим либос ва шляпалар кийиб, Бешинчи авенюда сайр қилар эди. Аммо, аслида бундай қувноқлик замирида боласи ва онасидан маҳрум бўлиб қолгандан буён қалбини тилка-пора қилаётган чексиз ғам-ғусса ва ёлғизлик яширинган эди.

Бу даврда Фрида “Радио-Сити” вестибюлини безатаётган Диего сингари бор вужуди билан ижод қилади ва изтиробга тўла бир неча асарларни яратади. Жумладан, уларнинг бирида онаси ва боласидан айрилиб қолган одамнинг қайғуси, Нью-Йорк манзарасида ҳилпираб турган ҳинду аёлларнинг ғаройиб либоси, Америка ҳаётининг энг жирканч манзараси: ҳаммаёқда ташландиқлар уюми, ҳавони заҳарлаётган мўрилар, тасвирланган. Шоир Сальвадор Новонинг фикрича, бу асарда Фриданинг ҳиндуларга хос табиати ҳамда унинг индустриал дунёга нафрати мужассам этилган. Нью-Йоркда Фрида энг ажойиб авто-портретлардан бирини яратди: унда олтинранг ёруғлик гардиши манзарасида гўё мумланган қиёфасида ёлғизлик белгилари акс эттирилган, тим қора кўзлари порлаб турган, бўйнида қадимий даврларни эслатиб турган ҳиндулар мунчоғи ажиб тароват бағишлаган бағоят гўзал аёл тимсоли тасвирланган.

Диего эса аллақандай важоҳат билан кечаю-кундуз меҳнат қилар, асарни, қандай бўлмасин, икки ой ичида — биринчи майгача якунлашга интиларди. Рокфеллер маркази томонидан ажратилган маблағ ишни жадаллаштиришга кўмаклашадиган ёрдамчи-ассистентларнинг каттагина гуруҳини шакллантириш имкониятини берди (Люсьенда Блохдан ташқари, у билан Детройтдаги Санъат институти ходими Димитров, Бен Шейн, Лу Блох ва япониялик мусаввир Хидэо Нода меҳнат қиларди). Вестибюлда Брэнгуин ва Сертаннинг ўртамиёна расмлари билан ёнма-ён инсоният тарихининг тўқис силсиласи: ибтидоий даврдан бошлаб фаннинг пайдо бўлишигача, мустабид тузумларнинг ағдарилишидан тортиб ҳокимиятнинг халқ кўлига ўтишигача бўлган давр акс эттирилган улкан триптих пайдо бўлди. Унинг марказида икки коинот — микро ва макрокоинот кесишган жойда машинани бошқараётган ишчи, машиналар теварагида эса эркинлик сари интилаётган эркак ва аёллар тимсоли гавдалантирилган.

Лойиҳа устидаги иш охирига етган сайин Диегонинг асл мақсад-муддаолари аён бўла бошлади. “Радио-Сити”га ташриф буюрган “Уорлд телеграмм” ходими “Ривера коммунистларнинг тажовузкорона мақсадларини ифода этмоқда” деган сарлавҳа остидаги мақоласи билан биринчи бўлиб Диегога қарши “ўт” очди. Мақолада деворий расмларга берилган шарҳ, бир томондан, уларга нисбатан қизиқиш уйғотса,

иккинчи томондан, айрим томошабинларнинг газабини кўзгатди. Нельсон Рокфеллернинг ўзи ҳам капитализмни тажовузкорона, шафқатсиз тузум, “махлуқ қиёфасидаги молия корчалонлари, майший бузуқ аёллар” жамияти сифатида тасвирланган тимсолларнинг кескинлигидан ҳайратга тушди. Агар Дейтройтда Рождествога боғланган истеҳзоли сахна “бўрон”ни келтириб чиқарган бўлса, Нью-Йоркдаги муҳорабанинг сабабчиси — суратда акс эттирилган Ленин қиёфаси эди.

4 майда Нельсон Рокфеллер мусаввирга мактуб йўллаб, “кўплаб одамларнинг ҳис-туйғуларини поймол қиладиган қиёфани олиб ташлашни” ва “унинг ўрнига бошқа бирон-бир нотаниш одам қиёфа”сини тасвирлашни талаб қилади. Бертрам Вольфе мусаввирга эҳтиёткорлик важдан ҳамда “деворий расмни яхлит ҳолда сақлаб қолиш учун” Лениннинг ўрнига Авраам Линкольн қиёфасини акс эттиришни маслаҳат қилди. Аммо Диегонинг яқинлари унга босим ўтказиб, ўз маслаҳида қатъий туриши лозимлигини уқтирарди. Хуллас, икки кун ўтиб, Диего Нельсон Рокфеллерга мактуб йўллаб, ниятидан қайтмаслигини баён этди. Албатта, бундай қарор жиддий оқибатларга сабаб бўлишини Диего яхши англарди. Шундай бўлишига қарамай, у маълум маънода санъатни сиёсий маслаҳи йўлида қурбон қилди. Қолаверса, унинг бундай кескин ҳаракати Америка жамиятидан нафратланадиган Фридага нисбатан муҳаббати билан ҳам боғлиқ эди. Зеро, унинг назарида, Фрида тимсолида мексикаликларнинг қаҳрамонлиги, Америка капиталининг зўравонлигига қарши курашга отланган Сапата ва Хуарес руҳи тажассум топган эди. Бундан ташқари, Рокфеллернинг босимига парво қилмасдан, унинг талабини рад этишида, моҳиятан қараганда, мусаввирнинг яқдиллиги, эътиқодига садоқати яққол намоён бўлади. У ҳамиша деворий тасвирий санъатнинг бош мақсади — халқчиллик, деворий суратлар “халқ учун яратилган халқ мулки”, дея ҳисобларди.

Низо қандай якун топиши мумкинлигини билган мусаввир, Рокфеллернинг тақиқига қарамай (унинг буйруғи билан Марказ ёпилган ва қуролланган кишилар томонидан кўриқланаётган эди), деворий расмларни яшириб олиб ўтилган фотоаппарат ёрдамида суратга олишга муваффақ бўлди. 9 майда тоқати-тоқ бўлган қуролланган кўриқчилар куч ишлатиб, мусаввир ва унинг ёрдамчиларини бинодан чиқариб ташлашди, деворий расмларни эса қалин мато билан ёпиб қўйишди.

Дастлабки бир неча кун мобайнида Диего санъат ҳимоясига жамоатчиликни сафарбар этишга ҳаракат қилди. У матбуотда бир неча баёнотлар билан чиққандан кейин жаҳондаги кўплаб таниқли мусаввирлардан ҳамдардлик ифодаланган мактублар олди. Нью-Йоркдаги радиостанциялардан бирида қилган чиқишида у масалани кескин кўяди: “Америкалик миллионерларнинг бири Микелан-желонинг шоҳ асари — Секстин капелласини сотиб олди деб тасаввур қилайлик. У мазкур деворий расмни бузиб ташлашга ҳаққи борми ёки йўқ. Биз бутун инсоният мулки ҳисобланган санъат асарларининг мавжудлигини тан олишимиз ва бирон-бир одам бу асар унинг мулки бўлгани учун бузиб ташлашга ёки ундан фақат ўзи баҳраманд бўлишга ҳаққи йўқлигини эътироф этишимиз лозим”.

Ажабланарлиси шундаки, “Рокфеллер маркази учун” муҳораба Диего ва Фрида ўртасидаги муҳаббат ришталарини мустаҳкамлаш ўрнига уларнинг бир-биридан узоқлашувига хизмат қилди. Деворий расмларни яратиш, Рокфеллерлар билан жангу жадал жараёнидаги

ижодий ва ҳиссий кўтаринкиликдан кейин мусаввирда тушқунлик кайфияти пайдо бўлади. У энди худди Фрида сингари Нью-Йоркда ўзини якка-ёлғиз ҳис этарди. Шу чоғда Бертрам Вольфе, Люсьена Блох, Санчес Флорес, Артур Нидендорф сингари бир неча дўстлари унга кўмак бера олмайди. Ҳатто Хосе Хуан Табладанинг Мексика газеталаридаги жўшқин чиқишлари, Анита Бреннернинг “Нью-Йорк таймс”даги мақолалари ҳам уни ҳимоя қилишга қурби етмади.

Айни шу кезларда Фрида ҳам ўзини ҳар қачонгидан ёмон ҳис этарди. У ёзнинг жазирамасидан қийналар, автоҳалокат пайтида жароҳатланган оёғидаги оғриқлар бемалол юришига имкон бермасди. Диего “Нью-Йоркерс” мактабидаги кичик панноларда деворий суратларни яратиш билан банд бўлган пайтда Фрида ўша мактаб яқинидаги Ўн учинчи кўчада ижарага олинган хонадонда бир ўзи зерикиб ўтирарди. Диего ҳар оқшом кечалар уюштирар, ишда унга кўмаклашадиган ёки у билан инглиз тили бўйича машғулот ўтказяпмиз дея барчани ишонтиришга уринадиган ёш хонимлар билан базми жамшид қиларди. Диего улар яшаётган уйда истиқомат қиладиган ҳамда тез-тез унинг олдига келиб турадиган, 1899 йили Киевда туғилган ва оиласи билан бу ерга кўчиб келган ёш мусаввир хоним — Луиза Невельсонга бефарқ эмаслигини яшириб ўтирмасди. Унинг ажрашгани ва айни пайтда озод аёл эканидан хабар топган Фриданинг қалбини рашк ўти тирнайди. Хуллас, мексикалик “одамхўр”, аёллар кушандаси ва монпарнаслик алдоқчи яна “ов”га чиққан эди. Фрида эса ёлғизлигини янада чуқурроқ ҳис этар, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётарди. У оддийгина меҳрга, мексикаликларнинг дағал ҳазил-мутойибаси, қувноқлигига муҳтож эди. Фрида янкиларнинг такаббурлиги, протестантларга хос расмиятпарастлини сира ҳазм қила олмасди. Бир неча йилдан кейин у дўсти Лео Элоэссерга битган мактубида бу борадаги ҳис-туйғуларини яшириб ўтирмайди: “Мен гринголарнинг барча фазилатларидан, нуқсонларидан, уларнинг руҳий оламидан ва ўша ярамас сиполигидан нафратланаман. Гринголандияда энг аввало инсоннинг шахсиятпарастлиги, қандай бўлмасин, ўз мақсади-муддаосига эришиш майлининг қадрланиши гашимни келтиради. Мен бундай интилишлардан йироқман ва қандайдир “катта одам” бўлиш иштиёқи менга бегона”.

Ниҳоят, Фриданинг изтиробларини сезган Диего ватанга қайтишга қарор қилди. Луиза Невельсоннинг таъкидлашича, бу пайтга келиб улар гоят камхарж бўлиб қолган, ҳатто Мексикагача чипталарни дўстларининг кўмаги билан олишган эди. 1933 йилнинг 20 сентябрида улар Гавана орқали Велакрусгача борадиган денгиз кемасига чиқиши.

БИТМАЙДИГАН ЧАНДИҚ

Фриданинг Мексикага бу галги келиши ўн икки йил олдин Европадан қайтишига сира ўхшамасди. Нью-Йоркдаги бир неча ойлар давомида бошдан кечирган кўнгилахирлик ва умидсизлик изсиз кетмаган эди. Боланинг нобуд бўлиши эса унинг хаста жисмини янада заифлаштирганди. Фриданинг руҳий ҳолати шу қадар аянчли эдики, ҳатто касаллик ҳам унга мукофотдек бўлиб туюларди. Бир вақтлар унга уйланмоқчи бўлган дўсти Александро Гомес Ариасга битган мактубида “Назаримда, каллам майда қурт-қумурсқаларга тўлиб кетгандек” деган гапларидан унинг оғир руҳий ҳолати яққол намоён бўлади.

Диего эса илгари бошлаб қўйган иши — Миллий сарой деворларида Мексика ҳиндулари тамаддунининг асосий босқичлари, ацтекларнинг улугвор Теночтитлани, тарасклар, сапотеклар, ольмеклар ва майялар маданиятини тасвирлашни кўзлаган маҳобатли асарини якунига етказишга киришади. Аммо Рокфеллер марказида яксон қилинган деворий расм унга сира тинчлик бермасди. Шу боис Нозик санъат саройида деворий сурат яратиш ишлари Ороско икковига топширилганда, у “Ўлдирилган асарни” тиклашни режалаштиради. Ҳч олиш ниятида у мазкур асарда тунги клубда фоҳишалар даврасида айшишратга берилган кичик Жон-Рокфеллер қиёфасини акс эттиради.

Ватанга қайтишни сабрсизлик ва катта орзу-умидлар билан кутган Фрида қалби бу ерда ҳам ором топа олмайди. Унга ёлғизлик, жисмоний оғриқлар тинчлик бермас, унинг назарида, Калолар хонадони, айниқса, онасининг вафотидан кейин тақдири азалнинг кетма-кет зарбаларига дучор бўлаётгандек эди. Синглиси Кристинанинг хиёнати эса умуман кутилмаган ҳол бўлди.

Диегонинг Кристина билан алоқаси Фрида боладан маҳрум бўлгач, узоқ вақт даволанишга мажбур бўлган пайтларда бошланган кўринади. Фрида учун бу ақлга сигмайдиган ва чидаб бўлмайдиган ҳолат эди. Кристина эридан ажрашгандан кейин икки боласи билан ота-онасининг Койоакандаги уйига кўчиб келганди. Опа-сингил бири-бирига сира ўхшамас, бошқа-бошқа дунё эди. Кичик синглиси ёшлик пайтларидаёқ унинг ақл-заковати, дадиллиги, ишқий муносабатларига рашк қилгани учун, бир вақтлар устидан кулиб юрган одам билан дон олишишга қарор қилганди. Фрида эса унинг болаларига боғланиб қолган, уларни гўё ўзиникидек эркалар, яхши кўрарди. Фриданинг назарида, Кристина гўё Диего билан ишқий алоқа қилиши мумкин бўлмаган унинг ягона иттифоқчиси эди.

Фрида хиёнат ҳақида 1934 йилнинг ёз кунларининг бирида Кристинанинг ўзидан эшитиб, даҳшатга тушди. Отаси оғир хасталикка чалинган, бола ҳақидаги орзу-умидлари саробга айланган бир пайтда Кристинанинг қилмиши ҳаммасидан ошиб тушди. Бирданига у ҳамма нарсдан маҳрум бўлиб қолган эди. Аммо у тақдирга тан беришни истамасди. У сира иккиланмай Диегони тарк этиб, яна ёлғизлик оламига ғарқ бўлди. Фрида бундан буён Кристина билан ҳам бир уйда яшай олмасди: у Инсурхентес кўчасида ижарага олинган хонадонга кўчиб ўтди. Фурури бўйин эгишга, тақдирга тан беришга йўл бермас, у узилган ришталарни тиклашга биринчи бўлиб Диего ҳаракат қилиши керак, деб ҳисобларди.

Диего ва Фрида ўртасидаги муҳаббатнинг чилпарчин бўлиши бу — уларнинг оилавий ҳаётидаги шунчаки арзимас бир ҳодиса эмасди. Эри билан Қўшма Штатларда бўлган кезларда Фрида кўп нарсага эътибор бермас, кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмаганга олганди. Маълум маънода, у нафратланадиган англосаксон жамияти Мексика воқелигидан уни узиб қўйгандек, улар аллақандай ёрқин ва гаройиб эртақда яшаётгандек эди: Диего унда “нажоткор”, Фрида эса “ацтеклар маликаси” ролини ижро этарди.

Диегонинг бевафолиги, Кристина билан дон олишиб, уни алдаб юргани — ҳар бир мексикалик аёлнинг тақдирида муқаррар равишда юз берадиган ҳодиса Фриданинг ҳам бошига тушганидан далолат берарди. “Куш уясида кўрганини қилади деганларидек”, Диего ёшлик чоғида ўз оиласида кузатган фожиани такрорлаганди, холос. Унинг онаси — донья Мария умр бўйи эрининг бевафолигидан кўп азият чеккан, куйиб кул бўлган аёл эди. У ҳатто бир гал ўғлидан кўмак

олиш илинжида Испанияга унинг олдига борган ва охир-оқибат тақдирга тан беришга мажбур бўлган, бахтиқаролиги ҳақида эса онда-сонда ва шаъмалар билан гапирадиган бўлиб қолган эди. Чунончи, Диего ва Ангелинанинг фарзанди — биринчи неварасига тақдим этган суратда у оиласини сақлаб қолиш ва “фарзандлари тирик етим бўлиб қолмаслиги” учун бутун умрини қурбон қилгани, қанчадан-қанча изтироб чекканини ифода этган эди.

Диего учун жинсий эркинлик сув-ҳаводек зарур, санъатини озиклантирувчи, илҳом бағишловчи омил эди. Аммо унинг бу иштиёқи Париж санъат аҳлининг ғайритабиий ахлоқсизлигидан тубдан фарқ қиларди. Унинг учун аёл жисми, худди Гоген ёки Матисс учун бўлгани сингари ижодий парвознинг қудратли манбаи. Мусаввир назарида, аёл жисмининг беқиёс гўзаллигида бунёдкор ҳаётий қувват, ақлнинг бесамар мавжланишидан фарқли ўлароқ, воқеликнинг чексиз куч-қудрати мужассамлашган. Унинг барча асарлари эркакларнинг ёввойи, ажал уруғини сепадиган майлларига қарши куч — хузур-ҳаловат, ҳаётнинг улкан имкониятлари, аёлнинг илоҳий гўзаллигига ишонч туйғуси билан йўғрилган. Мусаввир худди Матисс ёки Сезанн сингари аёл жисмининг ғоят нозик ва бетакрор гўзаллигидан дунёни фожиали ҳалокатдан асраб қолиши мумкин бўлган мутаносиблик, уйғунликни излайди. Детройтдаги деворий суратларда она-замин тимсоли — аёл жисмининг беқиёс гўзаллиги уруш, қашшоқлик, капиталнинг ёвузлиги устидан ғалабаси ғоят ишонарли ва таъсирчан тасвирланган. Шу чоққача ҳали бирорта ҳам мусаввир мўйқалам воситасида эркак ва аёл, уруш ва муҳаббат, кўёш ва ой қувватининг ўзаро мутаносиблиги ва уйғунлигини Диего сингари юксак маҳорат билан акс эттира олмаган.

Мусаввир тажовузкор Шимол — индустрия олами, техник ускуна ва қурол-аслаҳа ишлаб чиқарадиган Детройт ва Нью-Йоркнинг реал дунёсига, Матисс асарларида ифодалангани сингари, ғоят жозибадор, нозик чизгиларда акс эттирилган аёл — гўзал жинс тимсолини қарши кўяди.

Фрида учун муҳаббат эътиқод сингари муқаддасдир. У Диегосининг бошқа аёл, айниқса, синглиси билан алоқа қилишига чидай олмасди. У тақдирга тан берган донья Мария ҳам, Ангелина Белова ҳам эмас. У хиёнат олдида бош эгишни ва “саҳна ортига” кетишни сира-сира истамасди. Шунинг учун у курашишга қарор қилади; унинг учун курашнинг ягона чораси — жондан ортиқ севадиган кишисидан узоқлашиш. Бу қарорга у осонликча келгани йўқ, аммо Фрида қийинчиликларга кўникиб қолган. Ташвишлар ва тинимсиз жисмоний азоблар таъсирида тобланган кучли иродаси бир вақтлар Диегони ўзига мафтун этган, унинг учун айнан Фрида тимсолида мукамал аёл қиёфаси намоён бўлган эди. Албатта, гап фақат унинг ташқи кўринишида эмас: Диего назарида, Фриданинг болаларча содда қиёфаси замирида аёлларга хос энг зўр, эркаклар устидан ҳукмронлик қилишга омил бўладиган фазилат — мислсиз жасорат ва сабр-бардош мужассамлашган эди. Айнан Фрида тимсолида уни ҳамиша ҳайратлантириб келган хислатлар — дадиллик, кучли эҳтирос, болаларча самимийлик ажиб уйғунлик касб этган эди. Энди у Фрида билан эҳтиросларини жунбушга келтирадиган, ўта шафқатсиз ишқий ўйинга жазм этганди.

Ёлғизлик Фриданинг силласини қуритар, чунки, Диегодан узоқда у ўзининг ҳеч ким эмаслигини чуқур ҳис этарди. 26 ноябрда, яъни айрилиқдан бир неча ҳафта кейин у доктор Элоэссерга шундай деб ёзади: “Қалбимни қуршаб олган ғам-ғуссанинг оғирлигидан кўзимга

ҳеч нима кўринмайди. Диего билан муносабатларимиз кундан-кун чигаллашиб бораётир. Албатта, рўй берган воқеаларда айбим йўқ дея олмайман, чунки аввалбошданоқ унга нима кераклигини англаб етмаганман, тақдири азалга қарши борганман”.

Бир неча ойлик айрилиқдан кейин, Фриданинг тоқати-тоқ бўлиб, оиласига қайтишга қарор қилади. “Муҳаббати аввалгидек бўлса-да, гуруридан асар ҳам қолмабди”, — деган эди ўшанда Диего истехзо билан. Аммо, барибир бу энди аввалги Фрида эмасди. У ҳаммасини бошидан бошлашга, одамлар олдида ўзини аввалги Фридадек тутишга ҳарчанд уринмасин, қалбида кечаётган тугёнларни яшира олмасди. Дилини тилка-пора қилган ўша пайтлардаги изтиробларини 1938 йилда яратган “Битмайдиган чандиқ” (унда танасини чуқур чандиқлар босган, ўлим талвасасида қонга ботиб ётган аёл қиёфаси акс эттирилган) асарига тасвирлашга интилан.

Диего айш-ишратга берилиб, теварак-атрофидаги ҳар бир аёлни “бир ямлаб ютаётган” кезларда Фрида ундан йироқда ўзини гўё муз заррачаларига айланиб қолаётгандек ҳис этарди. Руҳий тушкунликдан кутулиш мақсадида у кутилмаган ишга кўл уради: Анита Бреннер ҳамроҳлигида хусусий самолёт ёллаб Нью-Йоркка йўл олади ва бу ерда эркаклар билан ошкора “ишқий ўйин”ларга берилиб кетади.

1936 йилда у Луиза Невельсон орқали америкалик меъмор Исаму Ногути билан танишади. Нью-Йорк олий табақасига мансуб кўплаб таниқли кишилар, мексикалик мусаввир Хосе Клементе Оросконинг меъморий портретларини яратган ижодкор Мексикага Абелардо Родригес таклифи билан ташриф буюрган, Диего ва Фрида билан учрашган эди. Фрида ундан кейинчалик Николас Мюррей ва Лев Троцкий сингари, Диегонинг қалбида рашк ўтини ёндириш мақсадида фойдаланган бўлса ажаб эмас. Бироқ энди барбод бўлаётган никоҳни тиклаш, сўнаётган муҳаббат оловини қайтадан ёқиш имкони бой берилган эди.

Бу даврда Фрида ўзининг энг зиддиятли, эҳтиросларга бой, гоёси обдон мияда пишитилган санъат асарларидан кўра, кўпроқ дардли ҳайқириқни эслатадиган асарларини яратади.

1938 йилнинг охирида америкалик журналист Клэр Бют Люс Нью-Йоркдаги кўп қаватли бинонинг юқори қаватидаги ойнасидан ташлаб, ўзига суиқасд қилган дугонаси, актриса Дороти Хейл хотирасига атаб асар чизиб беришни илтимос қилганда, Фрида Диего билан айрилиқдан кейинги тушкунлик ҳолатини кўз олдида келтириб, асарда тасавуридаги ўзининг суиқасдини акс эттиради. Аммо буюртмачи асарда шафқатсизлик билан акс эттирилган воқелиқдан, Доротининг юзидаги қон гўё картина гардишидан оқиб тушаётганидек сесканади ва даҳшатга тушади. Фрида эса кўнглида кечаётган ҳис-туйғуларни яширмай ифода эта олганидан мамнун эди: майли, одамлар, бутун дунё унинг якка-ёлғиз, кимсасиз бўлиб қолганини билсин, бундан уялсин!

Бу офир дамларда у имкон бўлди дегунча қалб изтиробларини акс эттиришга интиларди. Айни шу кезларда унинг асарларида илк бор мутлақо янги ифода шакллари намоён бўлади: териси арчилган, ичи ёрқин рангларда акс эттирилган, ёриб ташланган мевалар умрининг охиригача унинг поймол этилган, таҳқирланган муҳаббати, ҳис-туйғуларининг тимсолига айланади.

Бу даврда тасвирий санъат унинг учун ҳаётий зарурат, айрилиқдан кейин яшаб қолиш учун ягона имконият, маъво бўлиб қолади. Лекин барибир санъат воқелиқдан устун кела олмайди. 1939 йилда Фриданинг Париждан қайтиб келиши билан Диего ундан ажралишга розилик беришини илтимос қилади.

МУҲАББАТ ГИРДОБИ

Шу кезларда Диегонинг ҳам, Фриданинг ҳам силласи батамом қуриган. Кўп йиллик моддий қийинчиликлар, бошдан кечирилган изтироб, уруш азоб-уқубатлари ва оилавий келишмовчиликлар изсиз кетмаган эди. Диего талаб қилаётган ажралиш — унинг ҳиссиёт ва майлларини занжирбанд этган, эҳтирос ва зиддиятларга тўла оилавий ҳаётнинг, никоҳ келишувининг сўнгги нуқтаси эди. Бу ҳол ҳар икковининг ҳаётидаги энг муҳим саҳифа, чинакам тарихий воқеа бўлса ажаб эмас. Негаки, улар ўртасидаги муҳаббат ришталари, биргаликдаги турмуш, ниҳоят ажралиш бу — оламни бошқараётган икки асос: қадимий хитойликлар қарашларига биноан — инь ва янь, ацтекларнинг афсонавий тасаввурларига кўра, ердаги ҳаётни вужудга келтирган эркак ва аёл маъбудалари — Ометекутли ва Омесиуатльнинг ўзари уйғунлигининг яққол ифодаси эди. Диего севгилиси билан ажралишга қарор қилганда бу ҳақиқатни ҳали англаб етмаган эди. Фрида эса буни бошидан оқ, азоб-уқубатлар туфайли унда намоён бўлган ўзига хос сезги кучи билан пайқаган эди. Унинг учун олам доимо икки бўлакка: кун ва тун, ой ва қуёш, сув ва олов, туш ва ўнг, аёл ва эркак асосларига бўлинган эди. Фрида буни ҳамиша ақлидан тезкор бўлган қандайдир ички бир туйғу ила ҳис этарди.

Ҳаётларининг ана шу нуқтасида Диегонинг бетизгин эҳтирослари ва мислсиз рашк ўти Фрида табиатига хос хотиржамлик, хаёлпарастлик, ёлғизликка мойиллик ва азоб-уқубатга сабр-бардош ва шу билан бирга, ундан кўрқиш ҳисси билан тўқнаш келганди. Фрида жисмоний оғриқлардан кўрқишни айш-ишрат, лаззатдан кўрқиш деб тушунарди. Бу бутун оламга, барча жамиятларга (ҳиндулар, мексикаликлар, насронийлар тамаддунларига) хос бўлган умумий қонуният сифатида, баъзи ҳолларда ана шу қонуниятлар негизида пайдо бўладиган шафқатсиз, жинояткорона мақсадларда ифодаланadi. Зеро, одамларни бўйсундириш, улардан фойдаланиш, ўзгаларга етказилаётган азоб-уқубатдан, уларнинг кўз-ёшидан лаззатланиш эркак зотига азалдан хос бўлса, аёл эса ҳамиша тобелик, изтироб, ёлғизлик тимсоли бўлиб келган, шу билан биргаликда, унга келажакни кўра билиш, хавф-хатар ва қайғули дамларни олдиндан сезиш қобилияти ҳам инъом этилган.

1935–1940 йиллар оралиғида Диего ва Фрида ўртасидаги “жангу жадал” шунчаки оилавий низо, келишмовчиликни эмас, улар гўё саҳнада туриб, Марказий ва Жанубий Американинг барча ҳиндуларига хос бўлган машҳур халқ маросимидаги урф-амаллардан фойдаланган ҳолда фожиада роль ўйнаётган қаҳрамонларни эслатарди.

Бу низонинг охирига келиб, Диего ва Фрида буткул бошқа одамларга айланди, уларнинг ҳаёти ҳам ўзгариши муқаррар эди, зеро, улар жамиятни ўзгартиришдан олдин, ўз ботиний оламида туб бурилиш ясаши талаб этиларди.

Бу жараёнда Лев Троцкий ва Андре Бретоннинг маълум даражада таъсири намоён бўлгани диққатга сазовордир.

1937 йилнинг 9 январида Лев Троцкий ва унинг рафиқаси Наталья Седова “Руг” денгиз кемасида Тампико портига етиб келишганда Диего Ривера номидан қувғиндагиларни Фрида қарши олган ва ота-онасининг Койоакандаги уйидан бошпана берган эди. Диего ва Фрида учун Троцкий билан учрашув ғоят муҳим ва қувончли воқеа бўлганди. Уларнинг назарида, Сталин жосуслари томонидан ҳаммаёқда таъқиб қилинаётган, Норвегиядан бадарға этилган, Рузвельт буйруғи билан Қўшма Штатларга киритилмаган Троцкий бутун умрини коммунистик

идеалларга бағишлаган, мурасимсиз инқилобчи тимсоли эди. Диего Риверанинг илтимосига биноан Мексиканинг янги президенти Лесаро Карденас унинг мамлакатда қолишига изн беради, ҳатто Троцкий ва унинг котибларию тансоқчиларининг Койоаканга келишлари учун Тампикога шахсий поездини жўнатади. Шу тариқа, Мехико яқинидаги кичкина шаҳарча троцкизмнинг янги марказига айланади: бу ерда инқилоб етакчиси чақириқларини ёзади, кураш тактикасини ишлаб чиқади, Сталин тажовузларига қаршилик қилишга уринади.

Троцкий ҳам Диего ва Фриданинг хайрихоҳлиги ва меҳмондўстлиги, Койоаканнинг ўзига хос жозибаси, хонадон соҳибасининг гўзаллигидан ҳайратга тушади. Фрида Троцкийни ўзига мафтун этиш мақсадида у билан ғаройиб ишқий “ўйин” бошлайди. Чунки, кейинчалик Фриданинг ўзи калондимоғлик билан “чол” деб атаган ана шу одам бугун тарих гирдобига тушганлардан бири эди. У Лениннинг вориси, сал бўлмаса, улкан шўролар давлатини бошқарадиган шахсга айланиши мумкин бўлган, гоёт жозибали қувгин эди. Тез орада Диего Ривера ва Троцкий дўстлашиб кетди. Амалий ҳаракатни хуш кўрадиган, лотин америкалик аёллар қалбининг нозик жиҳатларини ҳис этмайдиган россиялик бу муҳожир Фрида билан ўзи ўртасида қандай ўйин бошланганини тушуниши амри маҳол эди. У эҳтиросларига эрк бериб, ўзини худди мактаб ўқувчисидек тутар, Фридага махфий ишқий мактублар битар, учрашувларга чорлар ва Сан-Мигеледаги “Регла” асьендасида Фрида билан кўришар эди. Ана шу учрашувлар таъсирида Троцкийнинг бу ишқий “ўйин”лардан мутлақо беҳабар бўлган Диегога нисбатан муносабати ўзгаради. 1938 йилда Троцкийнинг маслаҳатчилари Диегони троцкийчилар Интернационали сафидан чиқаришга қарор қилганида, у дўстини қўллаб-қувватлашдан бош тортди. Мексиканинг стратегик ўқ мамлакатлари¹ билан нефть бўйича келишувини Ривера кескин қоралагани, Троцкий эса, аксинча, маъқуллагани улар ўртасидаги дўстона муносабатларнинг батамом узилишига сабаб бўлди. Шундан эътиборан Фрида “чол”ни ҳурмат қилмайдиган бўлди².

Диего Фриданинг Нью-Йоркда ташкил этилган кўрғазмага кетишидан фойдаланиб, ажралиш жараёнини тезлаштиришга уринарди. У оилани эркак масъулиятидан, Фриданинг рашки, изтиробларидан чарчаган, бир вақтлар унинг қалбини ром этган севиклисининг касалманд болаларга хос нимжон-нозиклигидан энди ҳафсаласи пир бўлган эди.

Фрида Нью-Йоркда ўз даврининг энг машҳур кишиларини суратга олган таниқли сураткаш, келишган, бўйчан, бақувват (у қиличбозлик бўйича икки карра АҚШ чемпиони бўлган), юз қиёфаси бир вақтлар унинг қаллиғи бўлган Александро Гомес Ариасни эслатадиган Николас Мьюрей билан танишади. Фрида ўзига хос гўзаллиги, тим қора кўзлари, ўткир ақл-заковати билан ўша заҳоти уни ўзига ром этди. У билан Нью-Йоркда ўтказган уч ой мобайнида Фрида Койоакандаги кўнгилхираликлари: Кристинанинг хоинлиги, Диегони бошқа аёллар даврасида кўрганда чеккан азиятларини унутгандек бўлди. Нью-Йорк ижод аҳлининг ёрқин ҳаётий гирдобиде кечган бу галати ишқий саргузашт жараёнида Фрида мусаввир ва

¹ Германия – Италия – Япония назарда тутилмоқда. — (Тарж.)

² Лев Осповат “Диего Ривера” китобида мексикалик тиниб-тинчимас, бағрикенг, ўтакетган хотинбоз ва хаёлпараст мусаввирнинг “боши берк кўчага кириб қолган, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган” кекса инқилобчи билан ғаройиб дўстлиги ҳақида тўхталиб, Троцкийнинг Ривера ҳақида айтган қуйидаги гапини келтиради: “Диего даҳшатли одам. Табиатан у ҳатто Сталиндан ҳам хавфлироқдир. Сталин унинг олдида — ўта саховатпеша инсон ёки саккиз яшар бола”.

санъаткорлар: раққоса Марта Грэм, Луиза Невельсон, журналист Клэр Бут Люс, актриса Эдда Франкау, мусаввир Жоржия О’Киф, коллекционерлар А.Левинсон, Ч.Либман, ҳатто Диегонинг “Радио-Сити”даги деворий расмларини вайрон эттирган Нельсон Рокфеллер билан танишади ва мулоқот юритади.

Бу гал аввалги ташрифи чоғида улкан шаҳар меҳмонхоналарининг бирида диққинафас ҳаводан қийналиб, якка-ёлғиз қолиб кетган пайтларидаги Нью-Йорк эмасди. Унинг кўрғазмаси ҳам катта муваффақият қозонди, асарларининг ярми харид қилинди. Фриданинг эса келишган, ўзига ишонган эркакка ишқи тушди. Кунларнинг бирида “Барбизон-Плаза” меҳмонхонасидаги нонуштадан кейин улар Макдугал-стритдаги суратхонасига йўл олади ва бу ерда Мьюрейнинг энг машҳур асари — бўйнига узун шолрўмол ўраб олган, кокиллари ҳинду қизлариники сингари шойи ленталар билан безатилган, юз қиёфасида ажиб хотиржамлик, кўзларида аллақандай интизорлик уфуриб турган Фриданинг бўйи баравар портрети дунёга келади. Фрида Мьюрей билан ишқий муносабатларининг умри қисқа эканини билса-да, бир неча ҳафта мобайнида унга чинакам эркинликни ва болалик чоғидаги бепарволикни ҳадея этган бу гаройиб саргузашт унинг ҳаётидаги энг ёрқин хотира бўлиб қолади.

Бироқ, байрам ҳам бир кун келиб ўз якунига етади ва Сан-Анхельдаги бетартиб, ҳасад ва фисқ-фасод муҳитига қайтган Фрида ўша ўткинчи муҳаббат ҳақидаги хотираларини бебаҳо тумор сингари ҳамиша қалбининг тубида сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ҳозир эса “ўйин”га бутун вужуди билан берилиб кетганидан эртами-кечми бу ишқий саргузашт шафқатсиз якун топиши, ёлғизлик унга янада аянчлироқ бўлиб кўриниши мумкинлиги ҳақида ҳали ўйлаётгани йўқ.

Фриданинг 1937 йилдаги Париж сафари Диего, атрофдагилар, барча нарсалардан ажралиш нуқтаси бўлди. Карденас томонидан Пьер Колл галереясида ташкил этилган Мексика тасвирий санъати кўрғазмасида иштирок этиш учун таклиф этилган Фрида Мехико муҳитидан узоқлашиш, ўз ҳолати, жисмоний оғриқларини унутиш ҳамда озод ва мустақил шахс эканини Диегога кўрсатиб қўйиш учун бу имкониятдан фойдаланишга шошилди. Парижда Фридани сюрреалистлар (у Андре ва Жақлин Бретонларнинг хонадониди яшайди), Ив Танги ва Пабло Пикассо сингари машҳур мусаввирлар илиқ қарши олади. Диегонинг сўзларига кўра, Фриданинг тасвирий асарларини кўриб ҳайратини яшира олмаган Кандинский “кўрғазма залида, ҳамманинг кўз ўнгида Фридани кучоқлаб, юзларидан бўса олаётганда, кўзларидан тирқираб ёш оққан экан”.

Аммо Фриданинг назарида, Нью-Йоркда унга қувонч бағишлаган байрамона муҳитдан Парижда асар ҳам йўқ эди. 1939 йилнинг 16 февралда Николас Мьюрейга йўллаган мактубида уни яхши кутиб олмагани, қизи Об билан бир хонага жойлаштиргани учун Андре Бретонни “итвачча” деб атайди. Парижнинг ифлослигини, французча емакларни ҳазм қила олмаслигини (ўша сафар чоғида у ҳатто қандайдир касалликка ҳам чалинади) таъкидлайди; унга, бир қарашда, Мексика тасвирий санъатига бағишланган, аслида эса “миясиз муттаҳам — сюрреалистлар” асарлари босиб кетган кўрғазма ҳам хўжақўрсинга ташкил этилган бўлиб кўринади. Мьюрейга йўллаган яна бир мактубида Фриданинг Париж зиёлиларига бўлган нафрати якқол ифода этилган:

“Бу ярамасни кўришга кўзим йўқ. Мен учун улар билан гаплашгандан кўра, Толука бозорида ерда ўтириб кулча сотган маъқулроқ. Бирор марта ҳам Диегонинг ёки сенинг аҳмоқона сафсата ва бўлмағур

баҳс-мунозарага вақт кетгизганингизни эслай олмайман. Наҳотки, нима сабабдан Европанинг емирилиб бораётгани, мана шу нуноқ одамлар туфайли Гитлер ва Мусоллинига ўхшаганлар пайдо бўлганини тушуниш учунгина бу ерга келиш шарт бўлса?!”

Мексикага қайтиши билан уни оғир синовлар: бошқа аёлга уйланишга қарор қилган Николай Мьюрей билан айрилиқ ва Диего билан ажралиш кутиб турарди. 1939 йилнинг 6 ноябрида икки тарафнинг ўзаро келишуви билан ажралиш ҳақида берилган ариза Койоакан суди томонидан қўриб чиқилади ва қониқтирилади. Фриданинг назарида, энг оғир кунлар — Нью-Йорк ва Париждаги изтироблар, Диего билан даҳанаки жанглар ортда қолгандек эди. Шу тариқа, улар ўртасида уч йил давомида кечган муросасиз, ҳеч нима билан оқлаб бўлмайдиган ғайритабиий “жанг” натижасида никоҳ барбод бўлди. Кейинчалик Диего ўша воқеаларни бундай хотирлайди:

“Биз ўн уч йил турмуш қурдик. Бир-биримиздан кўнглимиз ҳам совимаган эди. Мен ўзим ёқтирган аёллар билан кўнгилхушлик қилиш имкониятига эга бўлишни хоҳлардим, холос. Кўпгина ҳолларда Фрида ҳам бунга эътироз билдирмас, у фақат менга муносиб бўлмаган, аллақандай шаллақилар учун ундан воз кечишимни истамас, буни сира-сира ҳазм қила олмасди. Агар мен унинг кўнглига қарайдиган бўлсам, бу билан ўз эркимни чеклаган бўлмайманми? Наҳотки, бу ҳол тубан майлларга берилганим, ахлоқсизлигимдан далолат берса? Никоҳни бекор қилиш Фриданинг азоб-уқубат ва изтиробларига чек қўяди, деб ўйлаш хомхаёллик эмасми? Ахир, ажралишдан кейин унинг изтироблари минг чандон ортиши аён-ку!”

Фриданинг ажралиш жараёни бошланган пайтда Николас Мьюрейга ёзган мактубида қалбини тирнаётган ғам-ғусса баён этилган:

“Аянчли аҳволимни ифодалашга тилим ожиз. Диегони қанчалик севишимни билганинг учун ҳам бу азоб-уқубатлар умримнинг охиригача мени тарк этмаслигини тушунсанг керак, деб ўйлайман. Шунга қарамай, у билан сўнги бор телефон орқали гаплашганимдан кейин ажралиш Диего учун маъқул бўлишини англаб етдим... Шу кезларда ўзимни қанчалик ғариб, ёлғиз-кимсасиз ҳис этаётганимни билсанг эди. Назаримда, бу дунёда ҳеч бир инсон менчалик изтироб чекмаган бўлса керак. Лекин, барибир, бу кунлар ҳам ўтиб кетар, дея ўзимга ўзим таскин беришдан бошқа иложим йўқ”.

Шунга қарамай, Диего ва Фрида сюрреалистларнинг 1940 йилнинг бошларида Мехикода ташкил этилган ҳамда дунёнинг кўпгина таниқли ёзувчилари, мусаввирлари, санъаткорлари иштирокидаги улкан анжуманига биргаликда ташриф буюришади. Сезар Моро ва Вольфганг Пален Лотин Америкасида Мексика ва Перу ҳиндуларининг кўҳна маданиятига таяниб, сюрреализм оқимини жонландиришга ҳарчанд уринмасин, Испаниядаги фуқаролар уруши, Европанинг бир неча давлатларида фашистлар ҳукумат тепасига келганидан кейин ушбу анжуман сюрреализм оқимининг ўзига хос мотам маросимига айланганди.

24 майда Троцкийга суиқасд уюштирилади: қуролланган гуруҳ (айтишларича, мусаввир Сикейросга ўхшаб кетадиган плашч кийган номаълум одам раҳбарлигида) унинг уйини ўққа тутиб, ичкарига ёндирувчи бомба ташлагандан кейин муҳожир билан алоқадор барча кишилар, шу жумладан, Диего ҳам шубҳа остига олинади. Ўтиборли жиҳати шундаки, жони омон қолган Троцкий полициянинг Диегога нисбатан шубҳа ва гумонларини тарқатишга ҳатто уриниб ҳам

кўрмайди. Уйининг рўпарасиги хонадонда истиқомат қиладиган актриса Полетт Годдарнинг огоҳлантириши туфайлигина Диего эски таниши венгриялик мусаввир Ирена Бохуснинг енгил машинасида Сан-Францискога қочиб кетишга улгуради.

Бу ерда анча қийин аҳволга тушиб қолган мусаввир Полетт Годдарнинг ёрдами билан эски танишлари Альберт Бендер ва Пфлюгерни излаб топишга, энг муҳими, Трежер-Айленд хиёбонидаги аттракционларни безаш бўйича буюртма олишга муваффақ бўлди. У панамерика бирдамлиги гоёсини ифодалашни назарда тутиб, асарнинг марказига ацтекларнинг буюк она маъбудаси — Коатликуэнинг қиёфасини акс эттиради. Ўша асарда Полетт Годдар билан ёнма-ён Чарли Чаплин тасвирланган (Диего у билан Нью-Йоркда танишган ва “Диктатор” фильмини кўриб, унинг ашаддий мухлисига айланган эди). Мусаввир фильмдаги айрим сахналардан “Реформа” меҳмонхонасида яратмоқчи бўлган деворий суратларида фойдаланмоқчи бўлган, аммо бу гоё ҳокимият вакиллари томонидан сиёсий вазалар билан рад этилган эди¹. Мусаввирнинг Сан-Францискодаги коллежда яратган деворий расмида ҳинду аёллар либосига бурканган ҳолда акс эттирилган Фрида Кало тимсолида нафақат Шимол ва Жанубнинг бирлашуви, балки унинг севгилиси билан ярашиш гоёси ҳам сингдирилган эди.

Чиндан ҳам, воқеалар ривожини уларнинг ўзаро ярашувини тезлаштирди. 1940 йилнинг 20 августида Рамон Меркадер (ўзини Жексон деб атаган Сталин жосуси) деган кимса Троцкийнинг уйига бостириб киради ва инқилоб етакчисининг бошига музкесар болта билан уриб ўлдиради.

Шу кундан бошлаб Троцкийга алоқадор бўлган барча одамлар, жумладан, Фрида ҳам олдинги суиқасд пайтидаги Диего сингари полиция томонидан шубҳа остига олиниб, бир неча бор сўроқ қилинади. Фриданинг тушкун ҳолати, саломатлиги кундан-кун ёмонлашиб бораётганини кузатиб турган доктор Элоэссер уни даволаниш учун зудлик билан Сан-Францискога жўнашига даъват этади. Дарҳақиқат, кадрдон шаҳарга яна бир бор сафар қилиш ҳамда Диего билан учрашиш имконияти туфайли мўъжиза рўй берди. Диего доктор Элоэссер билан суҳбатда унинг “ажралиш Фриданинг саломатлиги учун даҳшатли оқибатларга олиб келиши мумкин” деган гапларидан кейин “яна уни рафиқаси бўлишига қўндиришга” қарор қилади. Доктор Элоэссернинг Диего ҳеч қачон вафодор эр бўла олмаслиги ҳақида огоҳлантиришига қарамай, Фрида никоҳ шартномасига бир неча шартлар киритилсагина, унинг рафиқаси бўлишга рози бўлишини айтади. Биринчидан, улар ўртасида жинсий алоқа бўлмаслиги керак, иккинчидан, Фрида иқтисодий жиҳатдан мустақил, ўзини ўзи боқиш имкониятига эга бўлиши шарт. Аммо кейинчалик у рўзғор харажатларининг ярмини Диего ўз зиммасига олишига кўнади. “Мен у билан ярашиб олганимдан шу қадар бахтиёр эдимки, — дея хотирлайди Диего, — ўша заҳоти унинг барча шартларига рози бўлақолдим. Саккизинчи декабрда, эллик тўрт ёшга қадам қўйган куним биз иккинчи бор турмуш куришга жазм этдик”. Шу тариқа, узоқ давом этган айрилиқ, уларнинг ҳаётини барбод

¹ Мексиканинг гитлерчилар Германияси билан иттифоқчилик алоқалари, президент Лесаро Карденаснинг оппортунистик сиёсати мексикалик ақл соҳиблари ва ижодкорларнинг кескин норозилигига сабаб бўлган эди. Диего яратмоқчи бўлган деворий суратда Гитлер ва Муссолинининг масхаромуз портретларидан ташқари, ҳарбийларга шарж тарзида чўчка каллали генерал қиёфасини акс эттиришни мақсад қилган эди.

қилаётган қалб изтироблари, тушкунлик, келишмовчиликлар даври поёнига етди.

ҲИМОЯСИЗ БОЛАКАЙ

Отаси Гильермо Кало вафоти муносабати билан Фрида Койоаканга қайтиб келади ва умрининг охиригача шу ерда яшайди. Ҳаётида бошланган янги босқични нишонлаш мақсадида уйни қадимий ацтеклар ибодатхона ва саройларини безашда қўлланган тўқ-кўк ранга бўятади ва шундан эътиборан у Кўк уй деб юритилади. Севиклиси бемалол ижод қилиши учун Диего уйнинг бир қанотида, Фридага ҳамиша завқ-шавқ бағишлайдиган боғ устига устахона қуриб беради.

1941 йилнинг бошида Мехикога қайтгач, улар ҳаммасини бошидан бошлашга қарор қилганларида, бунга монелик қиладиган ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди. Чунки, Фрида имзолаган ғалати никоҳ шартномасида бутун масъулият унинг зиммасига юклатилганди. Таъбир жоиз бўлса, бу шартнома Фридани тўрт девор ичига тиқиб, “оёқ-қўлини занжирбанд” этганди. Фрида қандай бўлмасин, гурури ва ўжарлигини енгиб, никоҳни, муҳаббатини охиригача қатъият билан ҳимоя қилишга ҳаракат қилади. Фриданинг ана шу хислати ўз майл-эҳтиросларининг қули бўлган Диегога ҳамиша лол қолдириб келган. Шу боис ҳам Сан-Францискога Фриданинг ёнига келиб, у билан яна турмуш қуришга кўндиришга уринганида, қалбидаги самимий истакларини ошкор этган эди. Чунки, Фрида ва унинг илоҳий муҳаббатисиз у заиф ва ҳимоясиз “болакай” эканини жуда яхши биларди.

Санъат тарихида эркак ва аёл ижодининг бу қадар яхлит ва уйғун ҳолда намоён бўлиши ҳали кузатилмаган. Диего ижодида унинг даҳоси — портрет ва деворий расмларида тасвирланган белги, шакл, соя, ҳаракат, жисмлар тўқнашувида мислсиз куч-қудрат, барҳаёт асос намоён бўлади. Унинг бетакрор истеъдоди Фриданинг қарашлари, иродаси, ақл-заковати, теран илмидан озиқланади. Мусаввирлар сифатида Боливар амфитеатридаги учрашувнинг илк дақиқалариданоқ улар бир бутун, ўзаро муштарак ижодкорлардир. Фрида Диегонинг кўзлари билан кўради, сезгилари билан ҳис этади, ақли билан англайди, таъбир жоиз бўлса, улар гўё бир-бирининг моҳияти, ботиний олами ифодаларди.

Бу ҳол Фриданинг кундалигида битилган қуйидаги сатрларда тажассум топади:

Диего — ибтидо
 Диего — бунёдкор
 Диего — фарзандим
 Диего — қалиғим
 Диего — ижодкор
 Диего — хушторим
 Диего — эрим
 Диего — дўстим
 Диего — онам
 Диего — отам
 Диего — ўғлим
 Диего — менинг ўзим
 Диего — чексиз коинот
 Диего — яхлитлик зидди

Бироқ, нима учун менинг Диегом деяпман?

Зеро, у ҳеч қачон меники бўлмайди. У фақат ўзигагина тегишли.

Диего билан ажралиш ва ярашиш давридан кейин яратган асарларида Фрида руҳий хотиржамликка эришмагани кўриниб турарди. Ўша даврда чизган автопортретларида руҳий изтироб излари: буришган лаблар, тортилган бўйин мушаклари, оловли нигоҳлар ортида қотиб қолган мағрур қиёфа намоён бўлади. Турмуш кўнгилхираликлари, узлуксиз жисмоний оғриқлар ва тинчлантирувчи дорилар миқдорининг тобора ортиб бораётганига қарамай, унинг нигоҳларида қандайдир даъваткор учқунлар ҳамон порлаб турарди.

Фрида оналик бахтига мушарраф бўлишни қанчалар орзу қилганини биламиз. Унинг миясида ўрнашиб қолган бу орзу-интилиш нафрат ва кўркүв туйғулари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетгани сабабли, у қандай йўл тутишни: туғишни ҳам, туғмасликни ҳам билмасди. Ташқи сабаблар: автофалокат, жисмоний ногиронлик ва касаллик оқибатларидан ташқари, она бўлиш масъулияти олдидаги ички ҳадик ҳам унга тўсқинлик қиларди. Ана шу ҳадик таъсирида унда бутун ижодий фаолиятида бўртиб турадиган айбдорлик туйғуси пайдо бўлди. Турли тахминларни илгари сурган шифокорлар ҳам унинг феъл-атворида хос бу гаройиб ҳодисани тушунтириб беришга ожиз эди. Бу туйғу умрининг охиригача унга тинчлик бермади. Айниқса, Лупе Марин ёки синглиси Кристина олдида у ўзининг ҳаётдан узилиб қолганини, бепуштлигини янада чуқурроқ ҳис этар, бир дақиқага бўлса-да, буни эсдан чиқаролмасди.

Фрида учун санъат оналик ўрнини боса олмаса-да, аммо қалбини тилка-пора қилиб келаётган руҳий изтиробларга дош беришига кўмаклашади, юрак-бағрини тирнаётган ҳис-туйғуларни ташқи оламга ошкор этиш воситасига айланган эди гўё. Фрида учун санъат — инсондаги ғайритабiiйлик, ўз-ўзидан, сабаб-оқибатсиз интилиш ифодаси бўлгани учун ҳам унинг тасвирий асарлари сюрреалистларни ҳамиша лол қолдириб келган. Уни қуршаб турган барча нарсаларда: ҳиндуларнинг тропик ўрмонлардаги гуллар сингари ёрқин либослари, она-замин маъбудаси Тласольтеотлники каби турмакланган кокиллари, хассос, бағрикенг, баъзан шафқатсиз табиатнинг сеҳр-жодуси ила олмос сингари ярқираб турган кўз ёши — барча-барчасида санъат, болалик, гўзаллик, зўравонлик, муҳаббат аралаш-қуралаш бўлиб, яхлит бир бутунлик касб этиб турарди.

Иккинчи никоҳдан кейинги йиллар Диего ҳаётидаги энг зиддиятли давр бўлди. У Фридасиз яшай олмаслигини, Фрида яккаю ягона муҳаббати эканини ва ана шу аёл фақат унинг учун яратилганлигини юракдан ҳис этарди. Бу даврда унга ёзган мактубларини Диего “Кўзларимнинг қароғи, Фридитамга” дея бошлагани бежиз эмасди.

Аммо, Фрида энди у билан тамоман бошқача, ўзи ўйлаб топган қоидаларга асосланган, баъзан ўта шафқатсиз, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос муҳаббат билан нафрат қоришиб кетган гаройиб “ўйин”га киришди. Бу “ўйин”да эркак — ўз майл-эҳтирослари, хоҳиш-истакларининг соҳиби, аёл эса — тобе этилган муҳаббат фариштаси тимсолида гавдаланади.

Бу даврда Ривералар моддий жиҳатдан анча қийналиб қолган бўлиб, Диего Миллий саройдаги безак ишларини тугатгандан буён давлат буюртмалари олмаётган эди. Вазиятни ўнглаш мақсадида Диего ва Фрида Мехиконинг бадавлат кишилари ва уларнинг оила аъзоларининг суратларини чизишга мажбур бўлади. Аммо ана шу асарларда ҳам улар ўз қарашлари, эътиқоди ва тамойилларига содиқ қолдилар. Фриданинг ишларида унинг ўзига хос тасвир услуби (аччиқ ҳақиқат, унсурларнинг аниқлиги, ғайритабiiй тимсоллар) бўртиб турса, Диегонинг суратларида акс эттирилган қиёфаларда илиқлик, самимийлик, эҳтирослар туғени мужассамлашган эди.

1950 йилнинг охири — 1951 йилнинг бошлари Фрида учун бениҳоя оғир давр бўлди. Ўнг оёғида қорасон касаллиги бошлангани учун панжаларини кесиб ташлашга тўғри келди. Инглизлар госпитали шифокори доктор Фариль умуртқа погонасини операция қилиб, суяк тўқимасини кўчириб ўтқзади. Аммо инфекция тушгани сабабли соғайиш жараёни ҳаддан ташқари чўзилиб кетди. Ана шу муваффақиятсиз муолажадан кейин, 1950 йилнинг май ва ноябрь ойлари оралиғида, у кетма-кет яна олтита операцияни бошидан ўтказди. Диегонинг эътибори ва меҳрибонлигига қарамай, у жисмонан жуда заифлашиб қолган бўлса-да, руҳан ҳамон тетик эди. Касалхона тўшагига гипс ва пўлат симлар билан миҳланган Фрида оғир хасталикка парво қилмай, ҳазил-ҳузулга, хонасида ғаройиб театр томошасини уюштиришга ўзида куч топа олар, шу ҳолида ҳам ижод қиларди. Диего эса илк танишган пайтларидагидек, унинг атрофида парвона эди. Фриданинг кўнглини олиш учун, унга кўшиқ кўйлаб берар, масхарабозлик қилар, ёлгон-яшиқ ҳангомаларни тизиб ташларди. Дугонаси Аделина Сандехас бир гал Фридадан хабар олишга келиб, Диегонинг масхарабозларга ўхшаб, кўлидаги ногорани ўйнатиб, каравот атрофида лапанглаб рақсга тушаётганига гувоҳ бўлганини хотирлайди. Фриданинг кундалигига назар ташласак, ўша кезларда у бор куч-иродасини ишга солиб, умидсизлик ҳолатидан қутулишга ҳаракат қилганига ишонч ҳосил қиламиз. “Мен — деб ёзади у, — унчалик изтироб чекаётганим йўқ. Фақат сўз билан ифодалаб бўлмайдиган қандайдир чарчоқ, чорасизликдан ўзимни кўярга жой топа олмайман, холос. Тинимсиз чизаверсам-чизаверсам дейман. Аммо илгари асосан ўзимнинг қиёфамни чизган бўлсам, эндиликда асарларим кимгадир наф келтиришини истардим. Ҳозирги вақтда фақат шу орзугина ҳаётимга мазмун бахш этади”.

Фрида шифокорлар билан доимо киришиб кетар, тез орада улар унинг энг яқин дўст ва маслаҳатгўйига айланарди. У операция бошланишидан олдин пайдо бўладиган кўркүвдан бир оз бўлса-да халос бўлиш учун доктор Фариль билан тез-тез хат ёзишиб турар, ҳаммаси тугагандан кейин миннатдорчилик изҳор этиш мақсадида унинг портретини чизишга киришарди: ана шундай расмлардан бирида у доктор билан бирга ҳиндуча оқ кўйлак ва қора юбкада оромкурсига ўтирган ҳолда акс эттирилган; санъатнинг ҳаёт билан узвий боғлиқлигини кўрсатиш учун асарда Фриданинг чап кўлида томирлари бўртиб турган юраги, ўнг кўлида эса унинг қонига бўялган мўйқалам тасвирланганди.

Аҳволи оғирлашган сайин Фрида теварак-атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни диққат билан кузатар, гўё ташқи оламни ўзига сингдириб олишга интиларди. Унинг изтироблари оламни ўта кескин тарзда идрок этишнинг воситаси, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос ифода тилига айланган эди. Фрида ҳамиша севиб-ардоқлаб келганлари: жароҳатланган буғу кўзларида муҳрланган илтижо сингари жабрланган ҳиндулар, Койоакан аёллари ва болалари нигоҳларидаги дардли мунг унинг қалбида акс садо берарди.

Фриданинг назарида, Мехико марказидаги қайноқ ҳаёт оғушида ўз ёғига қовурилиб юрган Диего ва дўстларидан узоқда, Койоаканда вақт гўё тўхтаб қолгандек эди. У ҳаммасини бошидан бошлайди: касалхонада чизилган эскиз бўйича илк бор бу мавзуда 1936 йилда яратилган асарни тўлдирадиган картина дунёга келади: унда Калолар оиласининг шажараси, жумладан, сингиллари, жияни Антонио, асарнинг марказида эса у дунёга келтира олмаган ҳомила — зурриёти тасвирланган.

Фрида 1943 йилдан буён биринчи мартаба гуанахуатолик мусаввир Эрменехильдо Бустоснинг содда услуби йўлида гаройиб натюрмортлар туркумини яратади. Томошабин кўз ўнгида ботиний моҳиятини кўз-кўз қилаётган, ичлари тўқ-қизил, териси шилиб ташланган ёрқин рангларга бўялган мевалар намоён бўлади. Бу асарлардаги ҳар қандай, ҳатто энг оддий деталларда ҳам аллақандай кўрқув ва хавотир бўртиб туради.

Фриданинг аҳволи тобора оғирлашиб бораётганини сабабли 1953 йилнинг бошларида Диего унинг ҳаётидаги сўнгги байрам — Нафис санъат институтида режалаштирилган асарлар кўрғазмасининг очилиш маросимини тезлаштиришга қарор қилди. Сураткаш Лола Альварес Браво ўзининг Амберес кўчасида жойлашган санъат галереясини уларнинг ихтиёрига топширди. Аксарият асарлари — синглиси Кристина тасвирланган илк картиналардан тортиб “Жароҳатланган бугу”, “Диего ва мен”, “Муҳаббат риштаси” каби энг сўнгги асарларини намоёиш этиш учун имконият пайдо бўлгани унинг руҳиятини кўтарди. У бор куч-қувватини жамлаб, кўрғазмага тайёргарлик кўра бошлайди.

Кўрғазма очилишидан олдин Лола Альварес Браво олган суратда Фрида ўз хонасида байрамона либосда — қўлда тикилган оқ кўйлак, сочлари чамбарак ва тақинчоқлар билан безалган, аммо юз қиёфасида хавотир ва чарчоқ ифодаланган ҳолда тасвирланган. Апрельнинг ўрталарида унинг аҳволи оғирлашгани боис Лола кўрғазмани бекор қилиш керакмикан, деган ҳаёлга ҳам боради. Шунда Диегонинг миясида Фриданинг каравотини санъат галереясига олиб келиш гоёси пайдо бўлди. Кўрғазма очиладиган куни Фрида “Тез ёрдам” машинасида гоёт гўзал сапотекча кўйлакда, бисотидаги бор тақинчоқларга бурканган ҳолда галереяга олиб келинади. Лола Альварес Браво аксарият асарлари яратилган каравотда ўтириб, кулимсираб турган бу хаста ижодкорга ҳайрати ва меҳр-муҳаббатини изҳор этиш учун уч соат галереяга одамлар оқими тўхтамаганини эслайди. Байрамда Диего ва Фриданинг барча яқинлари, дўстлари, устоз ва шогирдлари ҳозир бўлди. Мексикалик кекса мусаввир доктор Атль ҳам ташриф буюриб, унинг қўлини сиқиб қўйди. Тайёрлов мактаби давридан буён Фриданинг қадрдон дугонаси қўшиқчи Конча Мичель ва Андреэ Эррестрос у севиб тинглайдиган “Аделита”, “Бечора кийикча” халқ қўшиқларини ижро этишди.

Хуллас, тантанаворлик ва кўтаринкилик руҳида ўтган кўрғазма санъат ихлосмандларининг Фридага нисбатан юксак ҳурмат-эҳтироми ва муҳаббати тимсолига айланди. “Тез ёрдам машинаси”да ташриф буюрган Фридани, — дея эслайди Диего, — дўстлари ва шогирдлари қаҳрамон сингари қарши олди. Бундай юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатилишини ҳаёлига ҳам келтирмаган Фриданинг бутун вужуди бахтиёрликдан сармаст эди. Кўрғазма жараёнида у деярли гапирмаган бўлса-да, бу унинг ҳаёт билан сўнгги бор видолашуви эканини англаб етган эди, деб ўйлайман”.

Диего ҳақ бўлиб чиқди. Кўрғазмадан кейин уч ой ўтар-ўтмас қорасон янада кучайгани сабабли шифокорлар ўнг оёғини кесиб ташлаш зарурлигини унга маълум қилишди. У бу хабарни ҳар доимгидек матонат билан қарши олди, қалбидаги ҳис-туйғуларини эса кундалигига тўкиб солди. Унинг бир саҳифасида бўлак-бўлак қилиб кесилган оёқни тасвирлар экан, “Парвоз учун қанот бўлса, оёқ менга не керак” деган сўзларни битиб қўяди.

Фрида туну кун яқинлари ва дўстларини унинг бағридан юлиб кетаётган ўлим, охират ҳақида ўйлар, марҳумлар билан ғойибона сўзлашар, кундалигидаги ёзувлар борган сари мавҳум, тушунарсиз, бир сўз билан айтганда, ҳардамхаёл бўлиб қолган эди. У 1953 йилнинг кузида марҳум дугонаси Исабель Вильясеньорга ғойибона мурожаат этиб, кундалигига шундай деб ёзади: “Азизим, Исабель. Мен ҳам йўлга ҳозирлик кўраяпман, тез орада сенга етиб оламан. Йўлинг хайрли бўлсин, Исабель. Қизил, қизил, қизил. Ҳаёт. Ўлим. Кийик, кийик”. Унинг руҳий ҳолати шу қадар аянчли эдики, ҳатто ўша йилнинг кишида ўзига суиқасд қилади, лекин жони омон қолади.

Операциядан кейин у дугонасига шундай деб ёзади: “Оёғимни кесиб ташлашди. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон бундай азоб-уқубатларга дучор бўлмаганман. Вужудни қуршаб олган титроқ ҳозиргача босилмаган, танамда соғ жойнинг ўзи қолмаган, ҳатто қон айланиши бузилган. Операциядан олти ой ўтиб, кўриб турганингдек, ҳамон тўшакда михланган аҳволда ҳам Диегони ҳар қачонгидан кўпроқ севаман, ҳали унинг учун фойдали бўлишга, кўплаб асарлар яратишимга умид қиламан. Ишқилиб, Диего соғ-омон бўлса бас, чунки, у ҳаётдан кўз юмадиган бўлса, мен шу заҳоти унинг ортидан бораман. Иккимизни биргаликда дафн этишади. Диегодан кейин менинг яшашимга хомтама бўлиб юрманглар. Мен усиз яшай олмайман. У менинг ўғлим, у менинг онам, у менинг отам, у менинг турмуш ўртоғим. У менинг борлигим”.

Аммо тақдири азалининг ҳукми ўзгача бўлди. Операциядан кейин Фриданинг мислсиз жасорати ва матонатига қарамай, кундан-кун ҳаётий қуввати сўниб борарди. Кейинчалик Диего у билан ўтказган сўнгги дақиқаларни Глэдис Марчга сўзлаб берган эди: “Бир кун олдин Фрида тўйимизнинг йигирма беш йиллигига (уни ўн етти кундан кейин нишонламоқчи эдик) сотиб олган узукни қўлимга тутқазди. Нима учун совғани олдиндан бераётганини сўраганимда, у “кўнглим сезиб турибди: яқинда мен сени тарк этаман”, дея жавоб қилган экан.

Кундаликнинг сўнгги саҳифасида кўрқинчли ўлим фариштаси тасвири ёнида Фриданинг метиндек иродаси ва матонатининг тимсолига айланган “Кетишим хайрли бўлишига ва ҳеч қачон қайтиб келмаслигимга умид қиламан” деган даҳшатли сўзлар битилган эди.

У 13 июлда, қирқ ёшга тўлганидан роппа-роса бир ҳафта ўтиб вафот этди.

Эртасига шаррос қуяётган ёмғир остида Диего очиқ тобутда, ҳиндуларнинг оппоқ либоси кийинтирилган Фридани видолашув бўладиган жой — Нафис санъат саройига кузатиб қўйди. Маросим охирига етгач, устига қизил мато ташланган тобутни Сан-Долорес қабристонига крематорийга олиб кетишди.

ХОТИМА

1954 йилнинг 13 июлида, сешанба куни Лола Альварес Браво томонидан туширилган охирги суратда жонсиз жисмини акс эттираётган ойна тагидаги каравотда, сўнгги байрам чоғида кийиб борган қора юбка ва ҳинду аёлларнинг оппоқ кўйлагига бурканган ҳолда ётган Фрида юз қиёфасида марҳумларга хос ажиб бир

хотиржамлик муҳрланган. Ёнида унинг учун қадрдон бўлиб қолган нарсалар: гуллар, жавонда бир тўп китоб, қўғирчоқлар, суратлар. Қўлига қўнган пашшани кўрган одамга гўё ҳаммаси тушда бўлаётгандек, у ҳозир нафас ола бошлаётгандек, уйғониб, яна ҳаётга қайтаётгандек бўлиб туюлиши мумкин. Бу пайтда эса Мовий уй афсонага айланиб бораётганди. Итлар эшик бўсағасида уй бекасининг чиқишини кутиб ўтирар, сукунатга чўмган боғдаги қўлмакчалар майдалаб ёғаётган ёмғир томчиларидан қалқиб-титраб турарди.

Кейинги пайтда Фрида бу уй ва боғни деярли тарк этмас, уни ташқи дунёнинг, бир қарашда, ҳаёлий, шу билан бирга, азоб-уқубатлар воқелиги билан уйғунлашган ўзига хос андозасини яратганди. Мовий уй унинг учун гўё ҳар қандай ҳаётий ташвиш ва қўнғилхиралик, ҳатто ўлимга ҳам дош бера оладиган Диегога муҳаббатининг тимсоли эди.

Фриданинг ўлимидан кейин Диего Койоаканга қайтиб келмасликка қарор қилди. Унинг оддийгина музей эмас, бу ерга ташриф буюрган ҳар бир санъат ихлосмандини Фриданинг ижодий меросига, уй деворлари, жиҳозлари, боғдаги ўсимликларда муҳрланиб қолган беқиёс гўзалликка ошно этадиган муқаддас маскан бўлиб қолишини истарди.

Диего учун Фрида ёнида ўтказган сўнги дақиқалари жуда изтиробли ва аянчли бўлди. Нафис санъат саройининг кўркам биносида миллий муסיқа янграб турар, одамлар эса Диего Ривера ва Лесаро Карденасни ҳар томондан қуршаб олиб, сукут сақлаб туришарди. Кекса мусаввир Карденаснинг юзлари ғамдан қорайиб кетган, у теварак-атрофда нималар бўлаётганини кўрмас, ҳис этмасди. Мотам маросимига ташриф буюрган одамлар Хуарес шоҳкўчаси бўлаб тобут ортидан Сан-Долорес қабристонини томон юриб боришарди. Крематорий эшиги олдида қандайдир саросималик пайдо бўлди: келганларнинг барчаси мархуманинги юзини яна бир бор кўриб қолишга шошилди. Сикейроснинг хотирлашича, Фриданинг юзида пайдо бўлган олов учқунлари кунгабоқарнинг гулини эслатар, у гўё ўзининг сўнги автопортретини чизаётгандек тасаввур ҳосил бўлар эди.

Ҳиндуларнинг қадимий урф-одатига кўра, мархумнинг кули солинган халтача анъанавий шолрўмолга ўралган ҳолда Фриданинг хонасига қўйилди.

Қанча ғам-андуҳни бошдан кечирмасин, Диего узоқ вақт ёлғиз қолмади. 1955 йилнинг 29 июнида кўп йиллар унга ёрдамчи ва тижорат агенти сифатида хизмат қилган аёл — Эмма Уртадо билан турмуш қуради. Диегонинг синглиси Мария дель Пиларнинг хотирлашича, ўлими арафасида Фрида Эммани ёнига чақиртириб, бу дунёдан кетганидан кейин Диегога турмушга чиқишга ва унга ғамхўрлик қилишга ваъда беришини илтимос қилган экан.

Диего аввалгидек меҳнат қилар, Миллий Сарой, Кимё мактаби ва университет стадиони учун деворий суратлар лойиҳасини тайёрлаш билан банд бўлди. У ёшликдаги орзуси — Санъат шаҳарчаси режасини ишлаб чиқади ва уни Анаукальидаги эҳром атрофида барпо этишни режалаштиради.

Диего саратон хасталигига чалинганига қарамай, ҳамон ижодий куч-қувватга тўла эди. У кўплаб анжуманлар, сиёсий тадбирларда иштирок этар, ёрқин нутқлар сўзларди.

1955 йилда мусаввир рафиқаси билан даволаниш учун Совет Иттифоқига борди. Кетиш арафасида Фрида унинг бутун ўй-хаёлларини қамраб олди. Эсдалик суратида у Фридага хос услубда “Кўзларимнинг қароғи, Фридитамга. Сенинг Диегонг, 1955 йил 13 июл. Бугун ўша кундан роса бир йил ўтди”, деб ёзиб қўяди.

Диего Ривера Москвадан сон-саноксиз суратлар, эскизлар, жумладан, ёшлик чоғида танишган шоир Маяковскийнинг портрети билан қайтди.

1956 йилнинг 13 декабрида унинг етмиш йиллик юбилейи тантанали нишонланди. Мехикода Анаукальи эҳромлари, мусаввирнинг болалик даврлари ўтган Гуантохуатода банкетлар, баллар, мушакбозликлар ташкил этилди.

Саломатлиги тобора ёмонлашаётганига қарамай, Диего Ривера мамлакат бўйлаб тинимсиз сафарлар қилар, кўплаб табиат манзаралари, чунончи, қуёшнинг ботиши (биргина Долорес Ольмедо фондида мусаввирнинг қуёш ботиши пайтида Акапулько манзалари акс эттирилган элликта асари сақланади) тасвирини яратарди. У аввалгидек эзилган, жабрланган халқлар манфаатларини ифода этиб, инглизлар, французлар ва исроилликларнинг Суэцдаги тажовузини, Франциянинг Жазоирдаги хунрезликларини, АҚШнинг Кубани яқсон қилиш борасидаги интилишларини кескин қоралайди. Шу билан бирга, 1956 йилда Венгрияда содир бўлган кўзғолонни “империалистлар фитнаси” дея баҳолайди.

1957 йилнинг 25 июнида Диего Ривера Фрида билан руҳан уйғун ҳолда дунёга ўзининг сўнгги мурожаатини эълон қилади. Мусаввир Мигель Пантохнинг ташаббуси билан у жаҳондаги барча ижодкорлар ва маданият арбобларини сайёрамизда тинчликни сақлаб қолиш, кучли давлатлар айби билан кўплаб мамлакатлар ва халқларга таҳдид солаётган ядро синовлари ва қуролланиш пойгасини тўхтатишдек эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга даъват этади. Унинг бу даъватида умр бўйи ҳаётнинг беқиёс гўзаллигини ифода этишга интилиб келган Фриданинг шижоаткор овози ҳамоҳанг жаранглагандек бўлади: “Бор овозим билан севги-муҳаббат, инсонлараро мулоқотнинг қадрига етадиган, ҳаёт тимсоли — гўзаллик бунёдкорларига мурожаат этмоқчиман: барчамиз бирлашиб, ядро синовларини зудлик билан тўхтатиш ҳақида бонг урмоғимиз, талаб қилмоғимиз ва шунга эришмоғимиз даркор. Бундай сай-ҳаракатимиз билан одамларни ақл билан иш тутишга, эзгу мақсад йўлида бирлашишга, одамзотнинг қирилиб кетишига олиб келадиган термоядро қурилмаларини ишлаб чиқариш ва қўллашни батамом тақиқлаш ҳақида қонун қабул қилинишига эришишимиз мумкин”.

Шу тариқа, Фрида Кало вафотидан уч йилу тўрт ой ўтиб, Диего 1957 йилнинг 24 ноябрида, қадрдон Гуанахуато аҳли унинг туғилган кунини нишонлашга ҳозирлик кўраётган пайтда Сан-Анхельдаги устахонасида миясига қон қуйилиб, ҳаётдан кўз юмди. У жасадини куйдириб, кулини жондан азиз севгилисининг кули билан аралаштиришни васият қилган эди. Бироқ унинг васияти амалга ошмайдиган бўлди: Диего Ривера Сан-Долорес қабристонига Мўътабар зотлар хиёбонида дафн этилди.

Шарль БОДЛЕР

Насрий назмлар

ҚОҚ ЯРИМ ТУНДА

Тамом! Хайрият, энди ёлғизман! Онда-сонда қайлардандир кеч қайтаётган извошларнинг ҳоргин “тақир-тукур”ини ҳисобга олмаганда, атроф сув қуйгандек жимжит. Роҳатланиб ором олиш nasib қилмаса-да, бир неча соат сукунатга муяссар бўлсам, қанийди... Ҳаммасидан қутулдим! Суллоҳ башаралар йўқолди кўздан, энди ортиқ азоб чекмайман.

Барчаси барҳам топди! Нимёруғлик чулғаган хонамга кетишим мумкин сингиб. Авваламбор калитни икки марта айлантириб, эшикни қулфлайман, — гўё мени ташқи дунёдан ихота қилиб турган гов янаям метинлашиб, танҳолигимга ҳеч ким раҳна сола олмайдиган бўлсин дегандек.

Бу кўрқинчли шаҳарда яшамоқ даҳшат!

Пировардига етган кунни ўзимча “хомчўт” қиламан: бир қанча ёзувчилар билан учрашдим, улардан бири Урусияни орол деб ўйлади чоғи, у ёққа қуруқлик орқали борса бўладими деб сўради; бир журнал муҳаррири билан узоқ ва астойдил тортишдим — у ҳар эътирозимга: “Бу ерда ҳалол одамлар ишлашади!”, деб жавоб қилар, афтидан, унингча барча таҳририятларда ғирт мутгаҳамлар хизмат қиладигандек; йигирма чоғли киши билан қўлқопсиз саломлашган бўлсам, уларнинг ўн бешга яқини менга нотаниш эди; шаррос ёмғирдан қочиб бир актрисаникига кирдим, у гўзаллик илоҳи Венеранинг либосини чизиб беринг деб туриб олди; бир муддат театр директорининг кўнглини овладим, у хайрлаша туриб: “Башарти фалончига учрамоқчи бўлсангиз, тўғри қиласиз, у асарларини мен қўяётган муаллифлар ичида услуби энг ғализ, энг дағал, ва шу билан бирга энг машҳуридир; унинг ҳомийлигида ишингиз юришиб кетса, ажабмас. Бир учрашиб кўринг-а, у ёғини бир бало қилармиз”, — деди; кейин умри бино бўлиб кўрсатмаган уч пулга қиммат жасоратлари ҳақида лоф урди (кимга керак экан?), ва сўнг ўзи ҳузурланиб содир этган қабиҳликлардан юзсизларча тонди; дўстига арзимаган хизмат кўрсатишдан бош тортган бўлса-да, қай гўрдаги аммамнинг бузоғига жон деб тавсиянома ёзиб берди. Эҳ-ҳе, қанийди ҳаммаси шу билан тугаган бўлса?!

Шарль БОДЛЕР (1821–1867) француз шоири. 1848 йилги Француз инқилоби қатнашчиси. Француз символизми даракчиси. 1857 йилда эълон қилинган «Ёвузлик гуллари» тўплами буржуазия дунёсига, тутуруқсиз бошбошдоқликка нафрат билан суғорилган.

Барча-барчасидан ва ҳатто ўзимдан-да домангир бўлиб мана шу жимжитлик ва ёлғизликка эришган хушҳол тунда яна ўзлимга қайтмоқ, қадр-қимматимга етмоқ истайман. Кимники суйиб эъзозлаган, кимники мадҳ этган бўлсам, менга куч-қувват ато қилсин ва мени бу ўтрик ва фосиқ дунёнинг балчиғу ботқоқликларидан олис-олисларга олиб кетсин.

Эй, Халлоқи Олам, бу оқшом илҳомим келиб, пурмаъно, пурнафас шеърлар битишимга Ўзинг мададкор бўлгин, қайсики яратилажак бу назмларим мени шу дамгача нафратланиб келган одамлардан-да ёмонроқ эмаслигимни эътироф эттира олсинлар.

ЎЗЛИКНИ ЙЎҚОТИШ

– Бу қанақаси, азизим? Қайси шамол учирди? Сизни бу ёқларда учратаман деб сира ўйламагандим. Жаннатмонанд боғларда обизамзам билан чанқоқ босиб, беҳиштий таомлардан ризқланишга одатланган Сиздек... Дарҳақиқат, тонг қоласан, киши.

– Азизим, отлар ва фойтунлардан ўлгудай кўрқишимни биласиз. Ҳалигина, шошганча хиёбонни кесиб ўтаётиб, ўлим ҳар ёқдан бирданига чанг солишга шай турган талотўп, серқатнов кўчадан илдам, сакраб-сакраб ўтиб кетмоқчи бўлдим, шу лаҳза бошимдаги шон-шавкатим дасторини тушириб юборсам, денг. Ер билан битта бўлди. Бироқ уни лойдан кўтариб олишга юрагим бетламади. Извошлару отларнинг тўёқлари остида қолиб, абжағим чиққандан кўра, қадр-қимматим, гуруримдан мосуво бўлишни эп кўрдим, “Ёмонлик бор жойда яхшилик ҳам бўлади”, – дедим ўзимга ўзим.

– Ўзлингиз йўқолгани ҳақида эълон қилсангиз ёки полицияга хабар берсангиз бўлармиди...

– Э, йўқ. Нималар деяпсиз. Ҳаққи рост, менга бу ер жуда маъкул тушди. Атиги сиз танидингиз мени. Довруқ, юксак мартаба деганлари ўлгудек жонимга теккан. Дасторимни бирон пастарин, ношуд шоир топиб олиб, пешонасига кўндирсами, роса хурсанд бўлардим-да. Бировни бахтли қилганга не етсин! Боз устига, у сен устидан кула оладиган кимса бўлса... Дейлик, анави Фалончи ёки Писмадончи... Роса ичкакузди кулги бўларди-да. Нима дедингиз? А?

ДАРВЕШ

– Ҳаммадан ҳам кимни яхши кўрасан, эй тилсим одам: отангними, онангними ёки ака-сингилларингними?

– Менинг на отам, на онам, на ака-сингилларим борки, уларни яхши кўрсам.

– Балки дўстларингни яхши кўрарсан?

– Сиз маъносини мен умуман билмайдиган сўзлар ҳақида сўраётибсиз.

– Эҳтимол Ватанингни севарсан?

– Ватан қайси жуғрофий кенгликда жойлашганлиги менга қоронғи.

– Гўзалликни-чи?

– Мен уни илоҳий ва жовидон шамойилда севишни истар эдим.

– Бўлмаса, ҳаммасидан ҳам олтинни яхши кўрарсан?

– Сиз Худони нечоғлик тан олмаганингиздек, мен ҳам олтинни шунчалик ёмон кўраман.

– Ҳм, унда ўзи нимани яхши кўрасан, фаройиб жаҳонгашта?

– Менми?.. Мен... булутларни, хув анави учар булутларни... яхши кўраман... Қаранг, ҳов ана... Хўп ажойиб булутлар-а!..

ТУШКУНЛИК

Нақадар дилбар, ёқимтой болажонни кўриб жиккаккина, қоқшол кампирнинг дили ёришиб кетди. Сабий барчага завқ-шавқ бағишлар, ҳамма унинг кўнглини олгиси келарди: мафтункор бу бола ана шу мункиллаган момо янглиғ мўрт, нозик, худди шу буви мисол тишсиз ва сочсиз эди. Ширинтой сабий бўлса бемисл хилқатга ўшарди.

Хушқол, майин табассум қилганча кампир болажонга яқинлашди.

Меҳрибон, бироқ силласи қуриган момонинг ўпичларидан гўдак ўзини ҳар ён уриб, бутун ҳовлини чинқироқ йиғисига тўлдириб юборди.

Шунда кампир ўзининг зоҳидона кун кечириб келаётган хилват гўшасига йўналаркан: “Шартимиз кетиб, партимиз қолган биз қарияларни ҳатто беғубор, мурғак сабийларга-да ёқадиган давримиз ортда қопти; биз эркалатиб, суймоқчи бўлган кичкинтойларни ҳам совуқ турқимиз билан даҳшатга соламиз”, – деб ўзига ўзи пичирлаганича, унсиз йиғлай бошлади.

НОШУКУРЛИК

– Қани, бери кел-чи менинг юввош, ёқимтой ва ўйноқи итгинам, кел, кела қол. Парижнинг энг машҳур атторларидан харид қилган мана бу хушбўй атирни бир ҳидлаб кўр-чи...

Кучук думини ликиллатганича (бечора жониворларнинг бу ҳаракатини уларнинг кулиши ёки жилмайишига менгзайман) қулоқларини чимириб, ҳўл тумшугини оғзи очиқ атир шишасига яқинлаштирди, сўнг бирданига ниманидир сезгандек ортига тисарилиб, худди ёзғиргандек, менга қараб акиллаб юборди.

– Вой, ношукур, палид-ей, шу топда атир ўрнига нажас тутганимда, сен уни маза қилиб ҳидлаб, мендан миннатдор бўлармидинг. Бу жиҳатдан сени бир тўдага, оломонга ўхшатгим келади, афтодаҳол ҳаётимнинг эй ношоён йўлдоши! Оломонга ҳам ёқимли атирни ҳидлатиб бўлмайди: ширин бўйлар кўпларнинг ғашига тегади, уларнинг насибаси аслида обдон тобига етган сарқитлар, вассалом.

ОЙИНА

Таъвия-тараққос киши уйга кириб олиб, ўзини кўзгуга солди.

– Нечун ўзингизни кўзгуга соласиз? Ахир бедаволигингизни кўриб дилингиз хира тортмайдими?

Тасқара жаноб саволимга жавобан:

– Тақсир, 1789 йилнинг устивор ва жовидон тамойилларига асосан бани одамнинг ҳуқуқлари мусовийдир; шундай экан, ўзимни ойнага солишга ҳаққим бор деб ҳисоблайман; бундан завқ олиш ёки олмаслик ўзимнинг виждонимга ҳавола, – деди.

Нафсиламрини айтадиган бўлсак, мен, шубҳасиз, ҳақ эдим, бироқ қонун нуқтаи назаридан у ҳам янглишмаётганди.

ОШИҚ ЎҚЧИ

У извошда Булон ўрмонидан ўтиб бораётиб, тирандозлик бобида беллашаётган кишилар сафига қўшилиб, ўзининг нечоғлик мерганлигини синаб кўрмоқчи, бир неча ўқ билан ВАҚТ отлиғ мавҳумотни маҳв этмоқчилигини билдирди. Вақт аталмиш махлуқни маҳв этиш ҳар бир кишининг энг ғайриодатий ва энг ғайриқонуний машғулоти эмасми, ахир?! Ўқчи айри илтифот билан ўзининг ардоқли, жозибали, шу билан биргаликда манфур, асло тушуниб бўлмайдиган рафиқасининг қўлтиғидан олди, қайсики бу аёл унга қанчадан-қанча лаззат, қанчадан-қанча азоб-уқубат етказган, эҳтимолки, даҳолигининг ҳам катта бир улуши у туфайлидир.

Ўқларнинг бир нечаси нишонга тегмади; ҳатто биттаси шифтга бориб қадалди; соҳибжамол бағоят илтифотли бу “мерган”нинг ноқобиллигидан телбаларча кулганда, у зарда билан рафиқаси сари бурилди-да: – Ҳўв анави ўнг тарафдаги бурни танқайган кибр-ҳаволи кўғирчоқни кўраяпсизми? Уни сиз деб тасаввур қиламиз, менинг малагим, хўпми? – деб бир кўзини сал қисганча тепкини босиб юборди. Кўғирчоқнинг боши кифтидан учиб кетди.

Шунда у ўзининг суюкли, мафтункор, шу билан биргаликда жирканч ҳамда муқаррар ва бешафқат соҳибжамолига энгашиб, унинг нозик қўлларини такаллуф билан ўпаркан: “О менинг малагим, мерганлик бобида эришган зафарларим ҳам сиз туфайлидир. Бунинг учун сиздан беҳад миннатдорман”, – деб қўйди.

*Русчадан
Илҳом ҲАФИЗОВ
таржималари*

Япон мумтоз шеъриятдан

СУКУНАТДА ГУЛЛАЙДИ ОЛЧА

Мацуо БАСЁ

(1644–XVIII аср)

* * *

“**Х**азон фасли келди!”
Кулоғимга шипшиди шамол
Шундоққина бағримда ётиб.

* * *

Мажнунтол ухлайди эгиб бошини,
Ўйлайманки, новдасига қўнган булбул
Унинг юрагига ўхшайди.

* * *

Сув шунчалар совуққи:
Тўлқинларда чайқалиб-чайқалиб,
Ухлай олмас чағалай.

* * *

Ичидаги суви музлаб,
Қарсиллаб синди кўза.
Уйғониб кетдим чўчиб.

* * *

Шароб тўла қадаҳга,
Қалдирғочлар, тушириб қўйманг
Тумшуғингиздаги лойни.

* * *

Қишнинг сўник офтоби.
От устидаман
Музлаб қолди кўланкам.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

76

* * *

Мов мушуклар жимиб қолишди.
Туман қўйнидан боқар
Ётоқхонага ой.

* * *

Совуқ туши йўлда тўсатдан,
Чопонини ечиб олсаммикин,
Даладаги чўп қўриқчининг?

* * *

Шогирдимга

Узоқ юртга кетган, йўловчи,
Қайтгил,
Нажиб чечакларни кўрсатай сенга.

* * *

Қарға, айтгил, бу ердан
Ғала-ғовур шаҳарга
Нега учиб кетгайсан?

* * *

Ўрдак ерга қапишиб олди.
Қанотлари — қўйлаги билан
Яширди яланғоч оёқларини.

“Маймуннинг сомон соябони” тўпламидан

* * *

“Иссиқ, бунча иссиқ, қувват йўқ...”
Дод эшитилар ҳар дарвозада.

(Басе)

* * *

Шамол ва ёмғирга ҳам усти очиқ,
Юпунгина турар чайлача...
Умрбоқий бошпана, мангу бошпана!

(Басе)

* * *

Ёлғиз кечган умр гултожи —
Яратилди шеърлар китоби!

(Кёрай)

* * *

Қария мутолаа қилди шеърларни,
Титраб кетди хотиралар...
Севган эди неча бора!

(Бонте)

* * *

Шоирларга интиҳо битта:
Жинкўчада ночор қашшоқлик...

(Басё)

Масаока САКИ

(1867-1902)

“Хайку қўлёзмалари тўплами” китобидан

ЁЗ

Кўзларим толиқди
Қизил атиргулларга девона боқиб —
Мажруҳ бўлдим, эмаклаб чиқдим боққа.

* * *

Атиргул расмини чизаман,
Осондир гулгунча сувратин чизмоқ,
Япроқларни эса тасвирлаш қийин.

* * *

Мана шунақада, эҳтимол,
Олмани ейман-да — ўпиб қоламан
Пион гули остида.

ҚИШ

Басё вафот этган кун.
Жанозага бормадим —
Хурмо едим бир ўзим ёлғиз...

Кавахигаси ХЭКИГОДО

(1874-1959)

“Янги хайкулар” китобидан

* * *

Булбул қуйлар.
Водийдан водийга учиб ўтдилар
Баҳор сувларининг шилди роғи ҳам.

* * *

Кузги бўрон.
Бор ёмғирларни ёғдириб,
Кетаверди тагин йўлида.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

78

* * *

Шохчиқар косасидан
Ташга чиққиси келмас —
Куз шамоли гувиллар.

* * *

Тоғ чўққиси булутлар аро
Сузиб борар бемалол
Қора кема мисоли.

* * *

Бутун тун бўйи,
Ёзгунимча биргина хайку
Кашта тикди хотиним.

* * *

Эшиксиз уй —
Ботқоқликка қўнишди
Тунаш учун ёввойи ғозлар.

* * *

Картошкани пиширяпман.
Жимжит, сокин Арши аълода
Йиғламоқда чақалоқ...

* * *

Қалин шудринг —
Бугунинг тўшидаги ёллари
Хўл бўлибди эрта саҳардан.

Такахама КЁСИ

(1874-1959)

БАҲОР

Қишлоғимиздаги қари мажнунтолни
Ёшартирди
Ниҳоят баҳор.

* * *

О, сукунат!
Борлиқ узра таралар
Булбул навоси.

* * *

Кўклам сувлари,
Дарё адоғида яшайдиган
Қизалоқ қошига меҳмон бўлмоққа келди.

* * *

Қайғу билан ғамгин боқиб турдим,
Ёмғир ёғишидан олдин
Қалдирғочлар бунча сарсон чаппар урганига.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

О, қандай сукунат!
Савалайди баҳор ёмғири
Очилмаган гунчаларни беаёв...

* * *

Қўклам селлари
Ўзи билан олиб келса
Наҳот қора зулматни?!.

* * *

Серғалва оломон тўпига
Саждагоҳнинг дарвозаси берк
Сукунатда гуллар олчалар.

КУЗ

Куз адоғига етмоқда.
Ойнинг тиниқ нурларида кўриб қолдим-ку
Меҳмоним нечоғлиқ қариб кетибди...

* * *

Ойнинг этагига ёпишганича
Узоқ-узоқ осилиб турди
Ёлғиз митти булутча.

* * *

Осмон гумбазида сузиб бораётган
Булутлар изидан
Бораман мен ҳам...

ҚИШ

Тез орада тинчиб қолади
Ёғоч кесувчилар болталари тоғда:
Қишки ёмғирлар мавсуми...

Найто МЭЙСЭЦУ

(1847-1926)

“Мэйсэцу хайку тўплами” китобидан

* * *

Совға олдим —
Чой идишда уйга олиб кетмоқдаман
Олтин балиқчани...

* * *

Тип-тиниқ сувда
Қимирламас уйқудаги балиқлар.
Куз ҳавоси...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
80

Нацумэ СОСЭКИ

(1867-1916)

“Хайку тўплами” китобидан

* * *

Тиниқ ой.
Ватанинг қанчалар олис, а,
Кўланкам менинг.

* * *

Бутун тун бўйи,
Ўсди, бор кучи билан интилди
Ва вояга етди банан!..

* * *

Йил адоғига етмоқда.
Оёқларим ёнгинасида
Назокат-ла мудраб ётар мушук ҳам.

* * *

Кетганлар учун ҳам,
Қайтганлар учун ҳам
Қайтмоқдадир турналар.

*Русчадан
Турсун АЛИ
таржималари*

Араб ҳикоялари

Мустафо МАНФАЛУТИЙ

ЕТИМ

Ҳикоя

Кўшни уйнинг энг юқори хонасига яқиндан бери ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги бир йигитча келиб яшай бошлади. Мен уни биронта олий ёки ўрта-махсус билим даргоҳида ўқиса керак, деб ўйлагандим. Одатда мен янги кўшнимни унинг хонаси рўпарасидаги ўз хонамдан кўриб турар эдим. У озғингина, ранги сўлгин, негадир хафа кўринарди. Доим хона бурчагида чироқ ёруғида ўтирарди. Гоҳ қандайдир китобни ўқир, гоҳида эса, дафтарга нималарнидир ёзаётган ёки ниманидир ёд олаётган бўларди.

Мен совуқ қиш кечаларининг бирида уйга қайтиб келиб уни кўрмагунимча, унга эътибор бермаган эканман. Нима учундир хонамга кирдиму, ногоҳ унга кўзим тушди. Йигитча ўз ўрнида — чироқ ёнида ўтирар, бошини очиқ турган дафтарга қўйиб олганди, “Қийин дарслар ва уйқусиз тунлар уни чарчатган бўлса керак”, ўйладим мен. Унинг кўзларидаги уйқуни сезганим боис, фикран уни ўз жойига бориб ётишига ундадим ва у бошини кўтармагунча жойимдан жилмадим. Шундагина унинг кўзлари ёшга тўла ҳамда шу кўз ёшлари дафтар саҳифасига томганини кўрдим. Сиёҳ кўз ёшларидан бўялиб, ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келган эди. Оздан кейин йигитча ўзига келди, қаламини олиб, ишини давом эттирди. Бу қоронғу кечада фақир, бахтсиз ёш йигитчани ёлғиз, бўм-бўш совуқ хонада, оловсиз, иссиқ кийимсиз кўриш мени ўйлантириб қўйди. Уни ҳаёт қувонч ва ташвишлари ўз домига олган, тақдир зарбалари зор қақшатган, аммо у на таскин топа олган эди, на суянч. Бу ҳорғин, гайратсиз сиймо ортида тоза, азобланаётган қалб борлигига ва бу руҳий азоблардан жисми қовжираб, кундан-кун заифлашиб бораётганига ишончим комил эди. То йигитча дафтарини ёпиб, ўрнидан туриб, ухлашга кетмагунча мен жойимда туравердим. Бу вақтда аллақачон тун зулмати

Машҳур араб ёзувчиси Мустафо Лутфий МАНФАЛУТИЙ (1876—1924) XX аср Миср адабиётининг етук вакилларида биридир. Унинг ижодида Шарқ ва Ғарб адабий анъаналарининг ўзига хос муштараклиги акс этган. Юқори Мисрда туғилган ёзувчи ўша даврда анъанавий бўлган диний билимларни Қоҳирадаги ал-Азҳар университетидан олди. Ўша даврнинг кўзга кўринган маърифатчиларидан бири бўлган, ал-Азҳар университетининг ректори Муҳаммад Абдунинг қарашларини ўзига сингдирган Манфалутий араб романтизми жанрига пойдевор қўйди. У кўпроқ Шарқ адабиёти тарғиботчиси бўлса-да, аммо Ғарб адабиёти намуналарига ҳам қизиқиш билан қарар эди. Айниқса, француз маърифатпарварлари асарларига муҳаббати катта эди. Ўзи ғарб тилларини яхши билмаса-да, ўз дўстлари ёрдамида кўпгина асарлар таржимасини тайёрлади. Француз адиблари Бернард де Сен-Пьернинг “Пол ва Виржиния”, Э.Ростаннинг “Сирано де Бержерак” асарларини таржима қилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

82

чекинган, ундан ер юзида асар ҳам қолмаган эди, туннинг охириги дақиқаларини ҳам тонг шафағи эгаллай бошлаган эди.

Шундан сўнг кўпгина тунлар мен кўшним йиғлаётганини ёки бошини қуйи солиб ўтирганини, яна ўз жойида ётиб олиб, худди яхши кўрган кишисини йўқотиб қўйган аёлга ўхшаб, инграётганини кузатдим. Гоҳида у хонанинг у ёғидан-бу ёғига тинмасдан юрар, охири мадори қуриб, курсига ўтириб қолар эди.

Унинг ғамига шерик бўлганча мен ҳам аҳён-аҳёнда кўз ёши тўқардим. Агар иложи бўлса эди, унга дўст сифатида ўзини асрашини ва ўз ғамига мени шерик қилишини илтимос қилар эдим. Бу қўлимдан келарди ҳам, аммо йигитчани хижолатга қўйишдан ва унинг қалб тубида яширинган сирларидан воқиф бўлишдан қўрқардим. Ахир ўз сирларини яшириб юриш ҳам инсонга хос нарса эмасми!

Ўтган кун деразадан қарасам, йигитчанинг хонаси тинч ва қоронғу. Мен уни бирор ёққа чиққан бўлса керак, деб ўйладим. Лекин, шу заҳоти заиф, хаста инграш қулоғимга чалинди. Бу товуш мени ҳаяжонга солди ва мен уни бир бахтиқаронинг қалб тубидан чиқаётганини ҳис этдим, ўз юрагимда ҳам унинг акс этганини сездим. Ўзимга ўзим: “Бу йигитча касал, ёнида эса унга ёрдам берадиган ҳеч ким йўқ”, – дедим.

Тақдир мени у билан бекорга учраштирамаганди. Хизматкорга дарҳол фонусни келтиришни буюрдим ва уйдан чиқиб кўшнимникига йўл олдим. Уй бўсағасидан ҳатлаб киришим билан мени қабр устида марҳумга видолашув сўзлари айтаётган одамдаги тушкунлик чулғаб олди. Кирганимни пайқаб, йигитча, худди уйқудан ёки мангуликдан ўзига келгандек, кўзларини очди. У олдида хира фонусни ва нотаниш одамни кўриб, ҳайратланди. Бир муддат у жимгина менга тикилиб турди. Мен унинг каравотига яқин бориб ўтирдим ва дедим: “Мен сизнинг кўшнингизман. Сизнинг оғир инграшингизни эшитиб, бу ерда бир ўзингиз эканлигингизни тушундим. Бу нарса мени хушёр қилди ва мен қелдим. Балки ёрдамим тегар? Ўзингизни қандай ҳис қилаяпсиз?”. Йигитча қўлини кўтариб, пешонасига қўйди. Мен ҳам унинг пешонасига кафтимни қўйдим, унинг пешонаси ёнарди. У қаттиқ иситмалаб ётарди. Сўнг мен унинг баданига разм солдим; қаршимда эти бориб устихонига ёпишган муштдек жусса ётарди, у кийими ичида аранг кўринарди.

Мен хизматкоримга иситма дориси олиб келишни буюрдим ва уни беморга ичирдим. У тезда ўзига келди. Менга зийрак нигоҳлари билан қараб, миннатдорчилик билдирди. Мен ундан: “Укам, сизни нима безовта қилаяпти?” – деб сўрадим. “Ҳеч нарса”, – деб жавоб берди. Шунда мен унинг қачондан буён бундай ётганини билмоқчи бўлдим. У буни эслай олмаслигини айтди. “Сизга табиб керак”, – дедим унга. – “Уни бу ерга чақирсам майлими?” Йигитча биров қаддини кўтариб, ёшланган кўзлари билан қараганча синиқ овозда: “Табиб фақат ўлимдан ҳаётни афзал кўрадиганларга ёрдам қилади”, – деди. Шундан сўнг у кўзларини юмди ва яна хушидан кетди. Мен беморнинг хоҳиш-иродасига қарамасдан табибни чақириш лозимлигини англадим.

Табиб иссиқ жойидан кўзгатиб, совуқ тунда қоронғу кўчалардан юришга мажбур қилишганидан норози ҳолда кириб келди. Лекин, мен унинг кўнглидаги гапни билар эдим, шунинг учун ҳеч нарса демадим. Табиб беморнинг томирини ушлаб кўриб, қулоғимга: “Беморингиз ўлим тўшагида. Агар Оллоҳ аралашмаса, унинг умри оз қолибди, бандасига аён бўлмагани яратганга аёнدير”, – деди. Шундан сўнг табиб ўтириб, кун битган беморлар ичадиган дорилардан ёзиб

берди. Гўё бу билан табиб ўз ҳамкасблари — доришуносларга қул — беморлардан ҳаёт солиғи олиб қолишни буюради.

Мен табибни рози қилганимдан кейин у мамнун ҳолда чиқиб кетди. Бемор йигитча олдида узун ва зулматли тунни ўтказдим. Тонг отгунча гоҳ унга дори ичирдим, гоҳ уни ўйлаб йиғладим. Йигитча ўзига келди, у ёқ-бу ёққа қараб менга кўзи тушди ва сўради: “Сиз ҳали ҳам шу ердамисиз?”. Мен: “Ҳа, — дедим, — сал ўзингизга келиб қолдингизми?”. “Ҳа, шунақага ўхшайди”, — деди у. Мен яна сўрадим: “Биродар, малол келмаса, айтинг-чи, бу ерда нима қиласиз? Меҳмонмисиз ёки шу ерликмисиз? Сизни касаллик қийнаётими ё бошқа бир сир борми?”. У: “Мен ҳар иккисидан азобдаман”, — деди. “Сизга нима бўлганини айтиб бера оласизми? — деб унга мурожаат қилдим. — Худди дўст ўз дўстига кўнглини очган каби ўзингизнинг ташвишларингизни айтиб бера оласизми? Шунда мен сизнинг ташвишларингизни худди ўзингиз ҳал қилгандек ҳал қилиб берардим”. Бемор менга савол билан жавоб берди: “Агар Оллоҳ менга ҳаёт берса, менинг сиримни сақлашга, агар ўлим ҳақ бўлса, менинг васиятимни бажаришга ваъда берасизми?”. Мен: “Ҳа”, — деб уни ишонтирдим. Шундан сўнг йигитча деди: “Мен сизнинг ваъдангизга ишонаман, чунки, жуссасида сизникидек шундай улғур юрак уриб турган инсон ёлғончи ҳам, сотқин ҳам бўлиши мумкин эмас”.

“Менинг исмим фалончи, фалончининг ўғлиман. Отам олти ёшимда мени йўқчиликка топшириб, ўлиб кетган. Мени отамнинг укаси — амаким ўз тарбиясига олди. Амаким қолган барча қариндошларим ичида энг яхшиси эдилар, кўнгиллари тоза, меҳрибон, раҳмдил одам эдилар. Мен уларникида кичкина қизлари қандай эркин яшаса, шундай эркин яшадим. Унинг ёши ҳам мен тенги ёки бироз кичикроқ эди. Амаким ўз қизлари олдида узоқ йиллар Оллоҳдан сўраб етолмаган ўғил фарзанд — акасини кўриб қувонарди. У менга худди қизига қандай ғамхўр бўлса, шундай ғамхўр эди, ҳатто мактабга ҳам иккаламизни бир кунда юборганлар.

Мен у қизга худди акадай самимий муносабатда эдим ва унга жуда ўрганиб қолдим. У билан дўстлашиб, ота-онамни олиб кетган ва вақти-вақти билан ўзини билдириб турадиган ғам-алам боис йўқотган қувонч ва бахт онларини туйдим.

Синглим вояга етиб, алоҳида хонада яшаш вақти келмагунча биз доим бирга бўлдик. Бирга мактабга борар ва бирга қайтар эдик, ҳовлида ўйнар ёки боғда сайр қилардик, синфда дарс қилиш учун учрашардик ёки ухлашдан олдин суҳбатлашардик. Бизнинг қалбларимизда севги олови ёна бошлаган ва уни ҳеч қандай тақдир тўсиқлари енга олмайдигандек эди. Ҳаёт гўзалликларини мен фақат унинг ёнида ҳис этардим, бахт нуруни фақат унинг тонг уфқи каби мусаффо кулгуларида кўрар эдим. Унинг олдида ўтказган бир соатим учун ҳаётимнинг барча қувонч ва ҳаловатларидан кечган бўлардим. Ақлу заковат, яхшилик, самимият, садоқат ва яхши тарбияни мен фақат унда кўрдим ва бошқа қизларда бу сифатларни тан олишни истамас эдим.

Ҳозирда мени зулмат қоронғуси ва ғаму ташвишлар ўраб олган бўлса ҳам, узоқдан болалик кунларимизда бизни ўраб турган оқ нур таратувчи ҳузур-ҳаловатнинг қанотларини кўра оламан. Шу боис, биз иккимиз ҳам ўшанда худди биллур қадаҳ ичидаги май каби нур сочар эдик. Мен бизнинг қувончларимиз, орзу ва истакларимиз гувоҳи бўлган гўзал боғни тасаввур эта оламан, уни худди олдимда кўргандек кўра оламан, уни, унинг сувларини, тош йўлларини, дарахт новдаларини, гулларнинг барча рангларини — ҳамма-ҳаммасини,

ҳатто, биз кун сўнгида бирга ўтиришган ўша тошли ўриндиқни ҳам. Биз суҳбатлашиш ёки гуллардан гулчамбар ясаш учун, ёки қайсидир китобни варақлаш учун ёки бўлмаса ким яхши чизиш бўйича баҳслашиш учун шу ерда учрашар эдик. Мен дарсларимиз тугагандан кейин доимо унинг соясида ўзимизга қулай жой топиб, ўзимизни худди оналари бағрида ором топган қуш болалари каби ҳис қилган ўша кўм-кўк ўт-ўланларни яққол кўз олдимга келтира оламан. Яна мен ариқ ва булоқчалар олдида кавлаган кичик-кичик ҳовузчаларимизни тасаввур эта оламан. Биз уларни сув билан тўлдирар эдик, сўнг унинг атрофида ўтириб олиб, у ерга ташлаган балиқчаларимизни қўлимиз билан тутиб ўйнар эдик. Агар овимиз зўр бўлса, мамнун бўлар эдик. Мен қушлар боқадиган ажойиб тилларанг қафасларни кўз олдимга келтира оламан, биз соатлаб уларнинг ёнида ўтириб, уларни кузатар эдик ҳамда уларнинг ғайриоддий тумшуқларини томоша қилар эдик. Қушлар сув ичаётганида ёки дон ейишаётганида биз уларга лақаб қўйиб олар эдик ва улар билан гаплашардик. Уларнинг чуғур-чуғурини эшитиб бизнинг сўзларимизга жавоб беришяпти деб ўйлар эдик.

Амакимнинг қизига бўлган сирли ҳис-туйғуларим ака-сингиллик риштаси эдими ёки оловли муҳаббатими, буни ҳозир айтишга ожизман, лекин аниқ биламанки, бу ноаниқ ва ноумид туйғу эди. Қиз боланинг мусаффо юрагига ғам-ситама юкини ортганларнинг биринчиси бўлмаслик учун мен унга ўзимнинг соф муҳаббатимни ошкор этмадим. Чунки мен уни, яъни энг яхши қўрган амакимнинг қизини ҳамда эрта болаликдаги ўртоғимни жуда эъзозлар эдим. Бир-биримизнинг умр йўлларимизни бирлаштириш ҳатто хаёлимга ҳам келмас эди. Унинг ота-онаси менга ўхшаш бу бечора, бахтсиз йигитни худди қизларидек ёқтиришларига ишонмас эдим. Мен ундан барча севишганлар эҳтиёж сезадиган нарсаларни талаб қилмас эдим, чунки мен унинг қадрини жуда баланд тутар эдим. Унинг ўтқир нигоҳларига қараш билан унинг қалби тубида мен учун қанча жой ажратганига эътибор қилмас эдим, балки ака сифатида жой ажратгандир, балки севгилиси сифатида. Амакимнинг қизига бўлган севгим худди руҳоний малоийка қаршисида тиз чўкиб, таъзим қилишдай гап эди, гўё у илоҳий маъбудаю мен унга бош кўтариб қарашга журъат қилмаган художўйман.

Токи амаким оғир касалликка чалиниб вафот этгунларича биз шундай яшадик. Амакимнинг хотинига умид билан айтган охириги сўзлари шундай бўлди: “Ўлим бу болага қилаётган ғамхўрлигимга халақит бермоқда, мен унга қандай ота бўлган бўлсам, сен шундай она бўлгин. Мен сенга ўлимимдан кейин у мендан бошқа ҳеч нарсасини йўқотмаслигини васият қиламан”.

Аммо аза кунлари ўтмасданоқ мен ўзимга нисбатан бошқа муносабатни, бошқача қарашларни сеза бошладим. Қалбимда шу пайтгача ёт бўлган ўзгача бир ҳис-туйғу пайдо бўлди. Мени ҳадик ва умидсизлик қамраб олди, умримда биринчи марта бу уйда бегоналигимни, ёруғ жаҳонда мусофир эканимни ўйлаб кетдим.

Кунларнинг бирида хонамда ўтирган эдим, хонамга истараси иссиқ, очикқина хизматкор аёл кириб келди. У тўғри олдимга келди-да, деди: “Хўжам, хоним сизга бир гапни айтиб қўйишимни буюрдилар; яқинда у қизини турмушга чиқарар экан, сиз ва синглингиз вояга етганингиз боис амакингиз вафотидан кейин сизнинг бу ерда қолишингиз куёвда шубҳа уйғотиши мумкин. Ҳозир сиз яшаётган хонада келин-куёвларга жой ҳозирланар экан. Хоним ўзларига тегишли қайси уйни хоҳласангиз ўшанга ўтиб яшашингиз

мумкинлигини айтдилар. У сизга барча шарт-шароитларни яратиб бериб, айрилиқ азобларини ҳис этмас экансиз”.

Бу сўзлар отилган ўқдай юрагимни тешиб ўтди. Шундай бўлса-да, ўзимни қўлга олиб: “Менинг истагим нима бўларди, Оллоҳ рози бўлса, бўлгани”, – дедим.

Хизматкор аёл юмушига кетди, мен эса кўз ёшларимга эрк бериб қоронғу тушгунча бир ўзим ёлғиз қолдим. Жомадонимни олиб унга кийимларимни ва китобларимни жойладим ва ўзимча ўйладим: “Бу ҳаётда мени бахтли қиладиган ҳеч нарса қолмади, ҳатто мен ҳурмат қиладиган ва мени ҳам ҳурмат қиладиган яқин кишимдан-да жудо бўлдим. Энди на қувона, на афсус қила оламан”. Шундан сўнг билдирмайгина бу уйдан чиқиб кетдим. Аммо кетишимдан олдин сўнг бор шаффоф парда ортида тинчгина ухлаётган севгилимга назар ташладим. Бу менинг у билан сўнгги учрашувим эди.

Қасамки, жонажон Бағдодни гина қилиб тарк этмадим,
Эҳ, қанийди Бағдодда умрбод қололсам!
Мени ғам қийнади, шу боис пинҳона кетдим,
Ҳатто дўстлар билан хайрлашишга ҳам қолмади мадор.

Худди Одам алайҳиссалом жаннатни тарк этганидек, мен ҳам узоқ вақт бахтли яшаб келаётган уйимни тарк этдим. У ердан карахт, қочоққа ўхшаб аянчли тусда мусибатлар ва хавф-хатарлардан боши чиқмаган киши каби ортиқ учрашишга умидим йўқ ҳолда тақдирга тан бериб, ғариблик сари юз тутдим.

Бахтиёр онларимдан нишона сифатида озгина пулим бор эди. Юқори қаватдаги мана шу бўш хонани ижарага олдим, лекин бу ерда лоақал бир соат ҳам туролмадим, юрагимни ҳасрат ва ғамдан озод қиладиган дори топиш илинжида гоҳ у ерга, гоҳ бу ерга кўчиб юра бошладим. Бир неча ойлик узоқ сафарга жўнаб кетдим. Бир шаҳарга келиб қўндим демагунча кўнглим бошқа шаҳарни тусайверади, бир жойга қуёш чиқа бошлаганида етиб борсам, ботаётганида бошқа жойда бўлардим.

Шунга ўрганиб қолган эдим. Аммо мактабда дарслар бошланиб қолди ва мен болалигим ўтган шаҳарга, амакимнинг уйига қайтдим. Энди одамлар орасида яшасам-да, якка яшаш орзусида ҳамон уларнинг кўзига ташланавермасдим. Мен ўзим билан ўзим бўлишга, ҳеч нарсага эътибор қилмасликка, ўтмишимни унутишга, ўтмишимни эслатадиган барча нарсалардан қочиб яшашга қарор қилгандим.

Мактаб ва уйдан бошқа ҳеч қаерга бормасдим. Қалбимда ўтмиш кечинмаларимдан ҳеч вақо қолмаганди. Фақат гоҳида пайдо бўладиган ғамгина руҳимни безовта қилиб турар эди, шунда мен ўзимнинг ёлғизлигимдан аччиқ-аччиқ йиғлаб олардим. Буни Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмасди, токи қалбим сокинликка эришгунча шу ҳолат давом этди.

Мен бирмунча муддат шундай яшадим. Кеча эса қанча пулим қолганини билмоқчи бўлдим. Қарангки, пулим қолмабди ва мен бундан кейин қандай яшашимни ўйлаб қолдим, боз устига яна ўқиш пулни ҳам тўлаш зарур эди. Аҳволим танг эканлигини ўйлаб анча довдираб қолдим, нима қилишимни билмасдим. Шунда китобларимни кўздан кечирдим, энг зарурларини қолдириб, қолганларини китоб бозорига олиб бордим. У ерда кун бўйи турдим, аммо китобларимни тўртдан бир баҳосига ҳам оладиган харидор бўлмади. Чарчаган ва жаҳлим чиққан ҳолда уйга қайтдим, шу лаҳзаларда мендан-да бахтсизроқ ва мендан-да ғариброқ инсон йўқ эди.

Уй дарвозаси олдида кўшнилардан мени сўраб турган қандайдир аёлга кўзим тушди. Мен уни танидим. У амакимнинг уйидаги хизматкор аёл эди. Мен: “Сиз фалончими?” деб сўрадим. У: “Ҳа” деб жавоб берди. Мен у аёлдан нимага келганини сўрадим, аёл менда иши борлигини айтди. У билан ўз хонамга кўтарилдим, ёлғиз қолганимизда ундан нима гапи борлигини сўрадим. У гап бошлади: “Уч кундан буён сени қидирмаган жойим қолмади, сени на биров кўрган, на биров эшитган. Мана, охири сени бугун топдим”. Шундай деб аёл хўнграб йиғлаб юборди. Унинг йиғиси мени чўчитиб юборди. Марҳум амакимнинг уйида бирор бир қор-қол бўлдимикин деб кўрқинч билан хизматкор аёлдан нимага йиғлаяписиз деб сўрадим. У ажабланди: “Наҳотки амакингнинг уйида нима бўлганидан беҳабар бўлсанг?” деди. “Хабарим йўқ, — деб жавоб бердим. — Хўш нима бўлди?”. Шунда хизматкор аёл кийимининг қатидан бир хат олиб, менга узатди. Мен хатни очдим, у менинг севгилимдан эди. Мен ҳеч қачон ёдимдан чиқмайдиган сўзларни ўқий бошладим: “Мен билан хайрлашмасдан кетиб қолибсан, лекин бундан хафа эмасман. Аммо бугун мен ўлим тўшагида ётибман, мен билан охирги бор хайрлашишга келмасанг, сени кечирмайман”. Кўлимдаги хатни иргитиб, эшик томон талпиндим. Хизматкор аёл енгимдан тортиб тўхтатди: “Хўжам, йўл бўлсин?”. “У касал, мен уни, албатта, кўришим керак”, — деб қичқирдим унга. Аёл бироз сукут сақлади. Сўнг ҳазин овозда: “Энди фойдаси йўқ, хўжам. Тақдирга тан беринг”, деди.

Юрагимда бир нима чирт узилди, бутун дунё қоронғулашди. Турган жойимда ҳушсиз йиқилдим ва анчагача шундай ётдим. Ниҳоят кўзимни очиб, тун чўкканини, ёнимда эса хизматкор аёл йиғлаб турганини кўрдим. “Эй аёл, наҳотки айтганларинг рост бўлса?” унга мурожаат қилдим. “Ҳа” деб жавоб берди у. Мен ундан ҳаммасини бир бошдан айтиб беришини сўрадим.

У қуйидагиларни ҳикоя қилди: “Сен кетганингдан кейин хўжам, амакингнинг қизи ўзини кўярга жой тополмай қолди. Сен кетган кунинг у мендан нима учун бундай қилганингни сўради ва мен унга онаси айтган гапларни сенга етказганим учун кетганингни айтдим. Шунда у бечора додлаб: “У шўрлик энди нима қилади! Ахир улар бизнинг муҳаббатимиз ҳақида билишмайди-ку!” — деди. Гўё қалбидаги яраларни даволагандай сени ҳеч эсламади. Бир неча кун ичидаёқ унинг руҳий хасталиги жисмига ўтди. У ўзини жуда ёмон ҳис қила бошлади. Олдинги ҳуснидан ном-нишон қолмади, лабларидаги майин табассум аллақасққа ғойиб бўлди, кейин у тўшакка бир ётиб қолганича бошқа қаддини кўтара олмади. Қизининг бу аҳволдан онанинг ёмон кайфи учди, уни турмушга бериш ҳақидаги ўйларни унутди, ахир олдинлари туну кун хаёлида фақат шу гаплар бўлар эди-да. У табиб чақиртирди ва қизига қараб туриш учун энага ҳам ёллади. Табиб ҳам, энага ҳам ёрдам бера олмади. Қизнинг кундан-кун ажали яқинлашиб келарди. Бир неча кун олдин ёнида ўтирганимда, унинг аста қимирлаб қўйганини сездим. Мен унга томон энгашидим, у қўлидан ушлашимни ишора қилди. Мен қўлидан ушладим ва у бир амаллаб туриб ўтирди, кейин соат неча бўлганини сўради. Мен: “Қоронғу тун”, деб жавоб бердим. Уйидагиларнинг ҳаммаси уйқудалигига ва менинг бир ўзим қолганимга ишонч ҳосил қилгандан сўнг: “Амакимнинг ўғли қаердалигини биласанми?” деб сўради. Мен ҳайрон қолдим, чунки у кўпдан буён сен ҳақингда гапирмаган эди-да. “Ҳа, у қаердалигини биламан”, — дедим. Аслида сенинг қаердалигингни билмасдим, лекин у бечорани ноумид

қилмаслик учун шундай дедим. Барибир унинг куни битган эди. У мендан: “Ҳеч кимга билдирмасдан менинг хатимни унга етказа оласанми?” – деб сўради. Мен: “Бу нарса қўлимдан келмас-ов, хоним...” дедим. Аммо у сиёҳдонни сўради ва қўлингдаги мана шу хатни ёзди. Тонг отгач, уйдан чиқдим-да, сени қидиришга тушдим. Ҳар бир ўткинчининг юзига тикилиб қарайман, сенга ўхшатаман, лекин у бошқа бўлиб чиқарди. Яна қуёш бота бошлади, кеч кирди ва мен уйга қайтдим. Уйга яқинлашганимда қулоғимга гўянда хотинларнинг товуши чалинди ва мен ажал ўқи нишонга текканини, ўзининг таровати ва гўзаллиги билан оламини тўлдириб турган ажойиб атиргул сўнгги япроғини тўкканини англадим. Мен ёлғиз боласини йўқотган она каби унга жуда қуюндим. Дарҳақиқат, ўша куни ҳамма йиғлади. Мен учун энг оғири шу бўлдики, у умрининг охирига дақиқаларида сени кўришни умид қилган эди ва бу орзуси ушалмай қолди. Мен бу хатни яшириб юриб, сени ахтардим ва охири топдим”.

Мен у аёлга миннатдорчилик билдириб, кузатиб қўйдим. У кетди... Бир ўзим қолгач, кўзимни қоронгулик қоплаётганини сездим ва ҳеч нарсани кўрмай қолдим. Сизни кўрмагунимча нималар бўлганини эслай олмайман”.

Ҳикоясининг шу жойига келганда йигитча оғир хўрсинди, шунда мен унинг юраги ана-ана ёрилади деб ўйладим. Мен унга томон энгашиб: “Нима бўлди, хўжам”, – деб сўрадим. “Ўз қалбимни бироз бўлса ҳам таскин топтириш учун бир томчигина кўз ёши истадим, аммо қани у?”, деди ва жим бўлиб қолди. Кейин бир нималар деб шивирлаётгандек туюлди. Мен яна унга энгашдим ва у секин деди: “Эй, Худо, сен менинг ёруғ дунёда кимсасиз, ёлғиз эканимни биласан. Мен бир камбағал одамман, менинг суянчим ҳам, қўллаб-қувватловчим ҳам йўқ. Мен заифман, нотавонман, тирикчиликка қаердан пул топишни билмайман. Бахтсизлик мени ёмон забтига олди, юрагим сўнгги марта урапти... Эй Худо, ахир сен Ўзинг менга жон ато қилгансан, мен сенинг амрингга шаккоклик қилиб, ўз жонимга қасд қилолмайман. Шу боис, уни Ўзинг ол, менга берган омонатингни ол, ўз даргоҳингга қайтар, Сенинг паноҳингда, Сенинг ҳузурингда бўлиш қандай бахт”.

Шундай деб, йигитча бошини чангаллаганча заиф овозда: “Бошим ёнапти, юрагим эса оғриқдан тарс ёрилай деяпти. Менинг умрим оз қолганга ўхшайди... Оллоҳ ўз амрини бажо келтиргач, сиз мени севгилим ёнига кўмишга ва мана бу хатни лаҳадга мен билан бирга қўйишга ваъда берасизми?”, – деб сўради. Мен: “Яхши, Оллоҳдан руҳингизни енгил қилишини сўрайман”, дедим. “Энди мен хотиржам жон бераман”, – деди у. Бу унинг сўнгги сўзлари эди.

Бахтсиз йигитча борасидаги қайғум унинг васиятини адо этганимдан сўнг хиёл енгиллашгандай бўлди. Мен уни ўша амакисининг қизи ёнига дафн қилдирдим ҳамда ўша қиз ўз олдига келишини сўраб ёзган хатни ҳам бирга қўйдим. Тириклигида бу чақирқиққа кела олмаган йигитча ҳар қалай ўлгандан кейин етиб келди-ку.

Шундай қилиб, икки мурғак қалб бирлашди. Ҳаётлик даврларида бу ёруғ оламда уларга жой йўқ эди, аммо ўлганларидан сўнг эса оддий лаҳад уларга бошпана бўлди.

*Рус тилидан
Фаҳриддин МУҲАММАДИЕВ
таржимаси*

Ҳакима ал-ҲАРБИЙ

ОЗОДЛИК

У катта дарвоза олдида қаддини ростлади. Дарвозанинг икки томонида баҳайбат-баҳайбат икки киши турар, уларнинг важоҳати ниҳоятда ғазабли эди.

У қўлларини силтаб, бармоқларини ўйнатди, қўлларининг кишанбанд эмаслигига, орқасига қараб ўзининг озод эканлигига ва уни энди ҳеч ким ушлаб турмаётганлигига ишонч ҳосил қилишга уриниб кўрди. Сўнг олға қараб қадам ташлади. Унинг кўзлари бугунги ёруғ, озод қуёшнинг ёндирувчи нурлари билан тўқнашди.

Аввалгидан янада кучлироқ бўлган қуёш нурларини тўсиш учун қўлини пешонасига қўйди. Орқасидан машъум қўл чўзилиб келиб, томоғидан бўғиб, кундузсиз тунча, зимистонга қайтаришларидан кўрқиб, шамолга қарама-қарши жадал одимлади.

Озодлик севинчи ва ҳуррият қуёши қадрдон оиласи ва фарзандларини эсга солди. У ортга қарамас, олға, фақат олға одим ташлар эди.

Кўзлари ҳам надоматдан, ҳам чин озодлик севинчидан чақнар эди.

ГЎЗАЛ ОРЗУЛАР

Уни қашшоқлик эзар, тушкунлик янчар, орзу қушлари қурғоқ ерга қулаб, қайта-қайта ҳалок бўлар эди.

Чанқоғини босишга ёмғир ҳам, ўт-ўлан ўсадиган ер ҳам топа олмас эди.

Унинг қалби тонг ғунчасидан завқланиб дукиллаб ура бошлади, гулғунчанинг хушбўй ҳидлари сари интилди, у қурғоқ ерининг гулғунчаси бўлишни ва умр бўстонлари ичра гуркираган орзуларининг чағалайига айланишни истади.

Мудроқ ҳолатидан ўзига келгач, унинг кулбаси қалб ғунчаси орзуларини сиғдира олмаслигини ва ҳовличаси унинг гулларини жойлаштирадиган даражада катта эмаслигини тушунди.

Бир куни оқшомда унинг олдида борди. Ҳали ҳам япроқлари қуюқ дарахт ёнидаги унинг хонаси балкони остида икковлари мириқиб суҳбатлашди. Биргаликдаги ҳаётлари ва бир-биридан гўзал орзуларининг режасини чизишди.

Эрталаб... у уйғониб, ёрқин тонг ва гўзал кун умиди-ла балкони деразасини очди-ю, ундан фақат балкони остида таранг осилиб турган арқонни, арқоннинг учида эса севгилисининг бошини кўрди.

Ҳакима ал-ҲАРБИЙ – Мадинаи мунавварада туғилган. Жиддадаги Абдул-Азиз университетининг филология факультетини битирган. “Ламис Мансур” тахаллуси билан ижод қилган.

Унинг “Мағлубият гирдободаги орзу” (1998), “Ҳайрат оғушидаги савол” (2002), “Қаҳрагон аёз даласидаги ўсимлик” (2002), “Қочқинлик ғами” (2004), “Тўсиқлар оша соялар” ҳикоялар тўплами, “Болалик тонги” болалар учун ҳикоялар тўплами ва “Умр зиндони” романи нашр қилинган.

Ҳиям ал-МУФЛИҲ

АЁЛНИНГ МИНГ ОҶИ

Онам мени туққанда уни ўраб турган чехралар ифодаси унга ғайритабиий “бир нарса” туққанини хабар қилгандай эди..

Эсимни танибманки, мен бор-йўғи қандайдир “бир нарса” эканлигимни англадим!

1

Мен бирор нарсага бўлган эҳтиёжимни билдириб йиғлаганимда... истагим амалга ошмас эди.

Менинг укам бирор нарсага бўлган эҳтиёжини билдириб йиғлаганида эса... бутун дунё унинг истагини амалга оширишга шошар эди.

Ушанда мен

йиғи либосини ечдим.

Сўнг уни тахлаб

онамнинг жавонига қўйдим.

2

Қалбимда узоқларда яратилган икки қанот пайдо бўлди.

Қўлларимда тунлар бедорлиги ва йиллар ҳорғинлиги билан безатилган “оппоқ саҳифа” жилваланарди.

Онамнинг лаблари қимирлаб, у шивирлар эди.

– Қанийди мана шу ютуқларни укангга берса эди.

Ҳарфлар чилашиб эриб кетади.

Саҳифадан қора ёшлар оқиб тушади.

Узоқларда яратилган қалбим эса “анқо”га дуч келади ва қанотлари синиб, қонланиб, ўзимга – кўкрак қафасимга қайтади!

3

Уй жиҳозлари вақти-вақти билан ярақлатиб артиб турилганидек, онам ҳам мени муайян кунларда “ярақлатиб” турар эди.

Аёллар кўплашиб “делегация” бўлиб келардилар.

Улар қадди-қоматимга тасанно айтар эдилар.

Бўйимни ўлчар эдилар, энимни ҳам.

Қадам ташлашимга разм солар эдилар.

Менинг ҳидимни ҳидлаб кўрар эдилар.

Нафас олишимни санар эдилар.

Сочларимни мақташни жойига қўяр эдилар.

Сўнг кетар эдилар!..

4

Тушимда у менга дердики:

– Қўлни қўлга бериб аҳдлашамиз, азизим, келажак ҳаётимизни қураимиз.

Тушимда мен унга дебман:

Ҳиям Ҳасун Али ал-МУФЛИҲ – саудиялик адиба. “Ар-Риёз” газетасида ишлайди. “Унутилган хотира саҳифалари” ва “Ўғирланган ҳарфлар билан ёзиш” номли ҳикоялар тўплами билан нашр қилинган. 1998 йили араб дунёси миқёсида ўтказилган хотин-қизлар адабиёт клублари мукофотига сазовор бўлган. Баъзи ҳикоялари швед тилига таржима қилинган.

– Сен менинг туғилган онимсан!

Лекин...

Мен буни сенга қандай қилиб айтаман?

Атрофимдаги мени ўраб турган барча нарсалар харитам белгиларини ўчириб юборар, ҳудудларим остоналарини ўзгартирар ва улар менинг тўрт томоним фақат

шарқ

шарқ

шарқ

шарқ

эканлигини эслатар эди.

5

Мен уни кўришни хоҳладим..

Ҳатто у мени кўришни талаб қилмаса ҳам.

– “Қандай шармандалик... овозингни ўчир, ҳой қиз! Уни сен фақат никоҳ кечаси кўрасан!”

Қалбимда аланга олган ёнгин... умр орзулари... ҳиссиёт шалолалари... кичик сирларим...

Мен буларнинг ҳаммасини нотаниш, ҳеч қандай белгилари йўқ бир эркакка очиш учун қалбимда сақлайманми?!

– “Биз ҳаммамиз мана шундай турмушга чиққанмиз. Сен ҳам кўзларингни чирт юмгин-да, бўлди!”

Юмилган кўзларим ичида ҳалокатли қоп-қора қоронғулик, уни ой ҳам ёрита олмайди, унда юлдузлар ҳам рақсга тушмайди.

Қалб тубида ёнган савол жўшқин уради:

– Наҳотки, мен бутун умр кўзларимни юмганча қолишга мажбур бўлсам?

6

Кўз ёш томчиларимни битта-битталаб ютаман!

Ўқдек қатл этувчи сўзларидан қалбим ғалвирдек илма-тешик бўлади, унинг огоҳлантиришлари тегирмонида аёллигим латофати ундай янчилиб кетади:

– “Агар сен шу ой ҳам ҳомиладор бўлмасанг, мен ой охирида уйланаман!”

Мен Худога сажда қиламан, эримга бўйсунаман.

У ҳар сафар онасини зиёрат қилиб, “қизил ўқ”ларини жамлаб қайтгач, менинг руҳимдан кўринмас қонлар оқади.

7

Қоғоз пулларнинг ҳаётбахш ҳиди бор, агар ўша пуллар пешона тери меҳнатимиз эвазига ишлаб топилган пуллар бўлса!

Биринчи луқмаи ҳалолнинг таъмини кутиб, оғиз очиб, қаерга сарф қилиш керагу, қаерга сарф қилиш керак эмаслигини режалаштиришда ақл шошади.

– “Маошингни менга бер! Сенга ҳам, бу уйга ҳам мен пул сарфлайман!”

Шахсий эҳтиёжим учун керак бўлган маблағни олиш учун қўл чўзганимдаги хўрлик тенглашади, фарқи йўқ – бу унинг маошиданми ёки менинг ўз маошимданми.

Шунинг учун ишдан бўшадим!

8

Турли хил ранглар ўрмони кўз ўнгимда жилваланади.
 Мен улар ичидан ўзимга кийиш учун кийим қидирдим.
 Буниси мен учун тор...
 Бунинг ранги жуда ҳам ялтироқ, дарров кўзга ташланади, мен
 ундай эмасман.
 Бу мени ёшартириб кўрсатади... менинг қалбим қари, кекса.
 Бу эса виқорлик ва муҳимликни яланғочлайди. Менинг ичим бўм-
 бўш.
 Мана буни... эрим мен учун сотиб олди, у онахонларга, уй
 бекаларига, хонадон асираларига ва талабга қараб чақириладиган сийға
 хотинларга муносиб.
 Мен уни кийдим.
 Эрим эса юзини телевизор томонга буриб олди!

9

Шимолий қутб уйимда маскан топган.
 Мен у билан нон-туз ейман.
 Мен у билан сув ичаман.
 Мен у билан ухлайман.
 У билан суҳбатлашишни хоҳласам, сукунатли чўққиларининг
 совуқлиги мени чақириб олади.
 Менга ҳам сукунат ва музлик неъматни келишини тилаб, ўз-ўзим
 билан кифояланаман.

10

Уйим саҳросида ўғил болам чирқиллайди.
 Мақтов ёрликлари, розилик медаллари, табрик ва муҳаббат қоғозлари
 мени бундай ажойиб ютуқ билан қутлаб ҳар томондан ёғилади.
 Алоҳида эътибор билан мени ўраб оладилар, бундай эътибор
 ҳиссиётимнинг бир қисмини эритиб юборади.
 Турли-туман овқатлар: “ўғил болага фойдаси бор!”
 Турли-туман насиҳатлар: “ўғил болага фойдаси бор!”
 Пул ҳам сахийлик билан ошиб-тошади: “ўғил боланинг манфаати
 учун!”
 Мен шунда ҳар куни ўғил туғишни хоҳладим.
 Уларнинг дунёга келиши ёритган доира ичида бўлиш учун, эҳтимол.
 Шунда уларнинг онаси сифатида, уларни ўз танида кўтариб юрган
 инсон сифатида уларнинг юлдузлари ёруғидан менга ҳам нимадир
 насиб қилиб қолар!

11

Болаларимнинг икки хизматкори бор. Бири ёлланган, маош
 эвазига, иккинчиси бепул.
 Уларнинг қуруқ буйруқомуз чақирувлари тинмайди.
 Мен ва болаларим ўртасида ўзим орзу қилган меҳр тўрларини
 тўқишга ҳаракат қилдим.
 Бироқ “роҳ” қуши уларнинг “аслидан нусха” — оталарининг
 чангаллари каби бўлишини хоҳлади.

Мен қизимни туққанамда мени ўраб турган чеҳралар ифодаси менга хоҳланмаган “бир нарса” туққанамни хабар қилгандай эди.

Қизим эсини таниганида, у бор-йўғи қандайдир “бир нарса” эканлигини англамаслигини умид қиламан!

ФИКР

Бир куни “С”нинг миясига бир фикр келди.

Ўйлаб қараса, у ҳали унча шаклланмабди.

У бу фикрнинг баъзи бурчаги-ю қирғоқларини, баланд-пастлигини текислашни, пойдеворини мустаҳкамлашни хоҳлади. Бироқ дангасалик унинг эрка ақлини қарахт қилиб қўйди ва томирларида эснагандай оқа бошлади.

У фикрини қўлига олиб, маълум бир пайтгача сақлаб қўйиш учун музлатгичда музлатиб қўйишга қарор қилди.

“С”нинг ёнида “А” исмли бир киши ўтаётиб, унинг олдида эътиборсиз ағдарилиб ётган фикрини сезиб қолди. У қўлга киритмоқчи бўлди-да, эгасидан сўради. “С” каромат кўрсатиб, бу фикрни унга совға қилди. Шундай қилиб, у “А”нинг мулки бўлиб қолди.

“А” бу фикрга анча пардоз берди.

У моҳир тadbиркор тожир эди. Фикрларни қандай қилиб сотишни билар эди.

Сотувга тайёр бўлганида ўз дўконига қўйиб қўйди.

“Ж” исмли мижоз уни сотиб олиш мақсадида роса синчиклаб у ёғ-бу ёғини кўрди, ундан ҳайратга тушиб сотиб олди.

Чунки у оптимист киши эди. У фикрни ярқироқ рангларга бўяб, унинг бўйнига ипак лента илиб, уйининг ўзи энг яхши кўрган бурчагига илиб қўйди.

Ҳар куни эрталаб унинг қаршисида қаҳва ичаётганда кўзлари шод-хуррамликка тўлар, чеҳрасида табассум пайдо бўлар эди. У мана шу билан ҳар кунга оддий кулранг кунининг булутларини ҳайдар эди.

Бундан “М” исмли ҳамкасбининг жаҳли чиқар, ғазабланар эди, чунки у доиман пессимист эди.

Ҳар сафар уникига келганида “қани, энди буни менга берса эди” деб қўлга киритишни хоҳларди.

Тиқилинч қилиб сўрайвергач, ундан хижолат тортиб, унинг хоҳишини қондирди. У аслида дўстининг тушкунлик гирдобидан чиқишига ва кунларини хурсандчилик ва оптимистлик алвонлари билан безашига ёрдам бериб, ўз кўнглини хотиржам қилмоқчи эди.

Чунки “М”нинг ўзгариши жуда қийин эди.

У барча безакларини ечди, ялтироқларини ўчирди.

Қатл этувчи қора ранга бўяди, сўнг уни эритди ва... ўқ ҳажмидек қолипга қўйди.

Қаерга борса, уни бармоқлари ўйнаб, қўлларида тумордек кўтариб юрди.

Бир куни...

у туморини қаердадир унутиб қолдирди. Уни бир оч дайди ўғирлабди.

У ўзига тўқ, эрка яшаётган бир кишига ҳасади ошиб уни ўлдиришни режалаштириб юрар эди.

У ўғирлаган қора ўқни тўппончасига жойлади, сўнг уни ўша киши томон мўлжаллаб отди ва қочиб кетди.

Эрталаб газеталар қуйидаги хабарни босиб чиқарди.

Жаноб “С”нинг жасади топилди, у миясига отилган қора ўқдан ўлган.

Вафо ал-УМАЙР

АЁЛ ҚЎШИҒИ

Ғам-ғуссаларим сенинг олдинда тарқалиб кетмайди, балки мени унсиз ўраб олиб, маломатларингни мен сари ундайди. Аламларни алангалатувчи ўша сўзларингдан сўнг бош кўтармадим. Ҳар куни йўл қўядиган ва қалбимга очиқ-ойдин ёзадиган хатоларингни яширувчи пардани кўтармадим.

Ғам-ғуссаларим оғизларга тушади-ю, биз учун тор бўлган деворлар орасидан ташқарига чиқмайди. Мен ўзимнинг кичкина мамлакатим деб билган макондаги чаққон ҳаракатларимда қоқилиб тушаман.

Телевизор экрани ортида чақалоқнинг овози эшитилган жойда барча нигоҳлар мен томон қаратиларди. Ҳар сафар онанг томонига ёшини яшаган болалигининг қуруқ чўплари қолган кимса каби туриб олганинда, унсиз йиғи ич-ичимда қолиб кетади.

Сен узоқда бўлсанг ҳам, ҳатто онанг бағрида ўйинчоқларингни синдираётган бўлсанг ҳам ёки кўчадан ёлғиз ўтишга қўрққан ёш боладек акангнинг қўлидан ушлаб олган бўлсанг ҳам гапирмадим.

Менинг орзуларим битганича йўқ. Аёл ҳали ҳам куйлашда давом этди. Сен унинг овозини эшитяпсанми, эй менинг ёш эрим?

Сен менинг олдимга келиб, бировларнинг сўзларини айтдинг: “Бундай аҳволга ортиқ чидаб бўлмайди!”

Ҳайратимдан сени узоқларда тасаввур қиламан, овозинг паст эшитилади, аввал кўзларинг, сўнг эса жисминг ғойиб бўлади...

Синглинг бошимга келиб, нафратлангандай:

– Сендан ҳеч қандай фойда йўқ. Биз билан туришинг ортиқча юк, сен бу ердан кетишни жиддийроқ ўйлаб кўришинг керак, — деди.

Менинг қўлимдан қаҳва пиёласини олиб, ишхонангдаги ғам-ташвишларинг ҳақида нолийсан.

Менинг овозим ҳорғин эди. Қушлар тўрваларини йиғиштириб учиб кетадилар.

Мен сенга “Орзуларимни парча-парча қилаётган аччиқ ҳаёт-ла яшаяпман, шунга кўникаяпман” дер эдим. Яна сенга “Сен ўзинг ҳақингда оиланг олдида очиқ-ойдин гапириб, бор гапни тан олишинг керак. Улар менинг қалбимга оғир маломат тошларини отишни бас қилсинлар” дер эдим.

Бироқ сен хижолатда қолишдан қўрқар эдинг.

Вафо Иброҳим Абдулазиз ал-УМАЙР – университетнинг филология факультетини битирган, араб тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди.

Ўша оқшом мен сенга:

– Уларга мен ўзим айтаман, – дедим.

Сен эса овозинг титраб, саросимага тушиб:

– Жинни бўлганмисан? – дединг.

Ҳорғин қарашларим сенга тикилди: “Бундай давом этишга чидай олман. Сенинг такрор ва такрор ҳақоратларингни кўтара олмайман. Мен бу уйда ҳеч қандай қадри йўқ нарса эмасман. Сенинг оиланг буни тушуниши керак!” Менинг сўзларим деворга бориб урилар, сўнг яна ўзимга умидсиз қайтар эди.

“Сабр қил!” – дединг. Бу сўз сенинг тилингдан осонликча чиқар, қалбимга алам етказишида қоқилмас эди. Сен менинг нобуд бўлиб, йиғлаёганимни кўрсанг-да, нақадар шафқатсиз эдинг. Сенинг гаминг мени қўлимдан ушлаб, алам жарининг тубигача олиб тушиб, у ерда мени ёлғиз ташлаб кетиш даражасида эдими?

Сен мендан кўра онангга яқинроқ бўлганингда, мен бир куни овқат тайёрлаётган эдим. Онанг менга совуққина қилиб, “Бу оқшом эрингни унашгани борамиз”, – деди.

Мен унга ўгирилиб боқдим. Унинг кўзлари чақнаб, менинг кийимим устидан танамни ёндириб юбораётгандай эди. Мен сукут сақлаб ишимни давом эттирдим.

Сен янги кўйлагингни кийиб, ойна олдида ўзингга оро бераётганингни кўриб: “Сен ҳақиқатан ҳам шундай қилмоқчимисан?” – деб сўрадим.

Сен эса жилмайиб: “Нега бундай қилмай?” – дединг.

– Биласан-ку, ахир сен...

– Лекин улар билмайдилар.

– Яна биттасини алдайсанми?

Сен эшикни очиб, чиқишга отланинг-да: “Мен ҳеч кимни алдамайман. Бу – уйланиш, Оллоҳ ва унинг пайғамбари томонидан белгиланган суннат” – дединг.

Ўша оқшом улар совчиликдан қайтганларида, улардан ўзларидан олдин менга хушбўй ҳид етиб келар эди. Уларнинг юзларидаги жилмайишлар гўё бир шохдан иккинчи шохга сакраётган қуш каби эди. Улар худди биринчи марта кулишни ўрганаётгандек кулардилар, менга ўгринча қарардилар. Тик боқишга эса ҳеч ким журъат қила олмас эди. Сен тиканли дарахтлар чангалзордек ўсадиган бу уйда яқин орада худди янги бир кактус экмагандек ҳайрон қоларли даражада бахтиёр эдинг.

Мен орқамга яшириб турган қоғознинг бир учини чиқардим-да, сенга ишора қилиб қўйдим.

Сенинг кўзларинг чақнаб кетди, нафасинг кўкрак қафасингга сиқилиб, гўё ташқарига йўл топа олмаётгандек эди.

Ҳамма меҳмонхонага тўпланиб суҳбатлашар, бу ажойиб оқшомнинг таърифини қилишар эди.

Улар анчадан буён бундай роҳат қилмаганларини гапиришарди. Уларнинг сўзлари менинг ичимдаги шафқатсизликда ўзларининг тенги бўлган шериклари ёнига йўл топишни жуда яхши билар эди. Мен бунга, яъни оғриқ сезмай алам тортишга кўникиб қолганман, менинг ҳиссиётим сиқилиб ўлган.

Сен онанг ва акангнинг ёнида ўтирардинг. Кўзларим кўзларинг билан тўқнашди. Мен ҳамманинг олдида қоғозни кўз-кўз қилдим-у, онангга яқин келдим. Унинг юзи бўёқ чўткасини ушлашни энди

ўрганаётган рассом уринишидек қизариб кетган эди. Мен қоғозни акангнинг олдига ташладим ва худди бир албаҳ устидан ғалаба қилгандек жилмайдим.

У қоғозни ўқир экан, жим бўлиб қолди. Унинг нигоҳлари худди нафас олмаётган танадек ерга қадалди. Ҳамма ҳайрон бўлиб унга тикилди.

Сен эса, куёв бўлаётган эрим, каттагина оғзингдан қаҳқаҳалар йўқолиб, жимгина жуфтакни ура бошладинг. Хонангга кириб, эшикни ичкаридан беркитиб олдинг. Қоғоз қўлдан қўлга ўтиб, нигоҳлар жуссадек ерга қадала бошлади.

Мени бу уйда сизларга ортиқча юк деб билган синглингга боқдим. У бошини икки қўли билан беркитиб, тўсатдан кирган қаттиқ оғриқдан халос бўлиш учун маҳкам сиқар эди.

Мен уларни ўз ҳолларига қолдириб сенинг орқангдан хонага кирдим-у, эшикни ёпдим...

Араб тилидан
Муртазо САЙДУМАРОВ
таржималари

Жауме ФУСТЕР

Талваса*Роман**УЧИНЧИ ҚИСМ***ЕЧИМ:****КУЧ ТАНТАНА ҚИЛАДИ ЁКИ ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ**

I

Совуқ бир нарса дам-бадам унинг юзига келиб уриларди; Энрик Видал ўзига келиб, аста-секин аввал бир кўзини, сўнг иккинчи кўзини очиб: “Қаердаман? Шовқин қаердан келаяпти”, деб ўйлади. У ётган жой нам ҳаволи, зимистонлик эди. Ён-атрофни ачитқи ҳидлар босганди. Унинг эс-ҳуши аста-секин ўзига қелди. Энрик қаерда эканлигини билиб олишга ҳаракат қила бошлади. Йўқ, у аввал қандай ҳолатда эканлигини англаб олмоқчи бўлди. У: “Мен ерда узала тушиб ётибман. Қўлимни қимирлата ололмаяпман. Лекин ҳаракат қила оламан”, деб ўйлади. Қандайдир товуш эшитилиб турарди: “Э-ҳа, мен машинанинг ичидаман-ку”. Сўнг ён-атрофдан овозлар эшитила бошлади. Испанча сўзлашишарди. Энрик улардан бирини таниб қолди. У “Билли”га қарашли нусха эди. Ҳа, ўша менга мушт туширган нусха.

Энрикнинг қўллари орқасига боғланган эди. Чандиб боғланган арқон унинг кўлига ботиб кетганди. Юзига дам-бадам урилаётган нарса нима эканлигини у сира тушунолмасди. “Мени бошлаб қўлга туширишибди. Энди ўзимни ўнглаб олишим қийин бўлса кераг-ов”, деб ўйлади.

Гилдирак овозидан машина катта йўл бўйлаб кетаётганлиги ва дам-бадам гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бурилаётганлигини англаб етди. Афтидан, йўл илонизи эди. Машинанинг олдида ўтирган (улар икки киши эди)лар жағлари тинмай сўзлашардилар, лекин улар нима деяётганларини тушуниб бўлмасди. Энрик оёғини узатмоқчи бўлган эди, нақ тепасида эшитилган овоз қўлоғига чалинди. Шунда у машинанинг орқа ўриндиғида ётганлигини ва уни кимдир қўриқлаётганини пайқайди. Энрик шу алфозда узоқ вақт ётди. Лекин ҳеч ким унга эътибор бермасди. У ўйга толди: “Румагоза ўлган. Бу нусхалар бу ерда нима қилишаяпти. Улар мени қаерга олиб кетаяпти экан-а. Балки, улар фабрикага келиб, хўжайинларининг жасади тепасида мени кўриб, унинг ўлимида гумон қилган бўлсалар-чи? Э-воҳ, буёғи қандоқ бўлди! Бу ишга менинг дахлим йўқ. Унда қотил ким бўлди экан?”

Охири. Боши ўтган сонларда.

Машина тўхтади. Тормоз овози чийиллаб кетди. Қоронғуликни қарама-қарши томондан келаётган машинанинг чироғи ёритди. Демак, катта йўлда тўхтадилар. Машинанинг орқа эшиги очилгач, ичкарига нам денгиз ҳавоси уфурди. Энрик оғзига латта тиқилгани сабабли гапира олмасди.

– Ҳой, етиб келдик! – дея кимдир қичқириб, Энрикнинг орқасига туртди. Бақувват қўллар уни даст кўтариб, ерга қараб улоқтирди. Машина йўл четида чироғи ёқилган ҳолда турарди. Энрик дарҳол ўз машинасини таниди. “Қизик. Биз қаердамиз ўзи?” ўйлади у.

Унинг оёқлари зирқираб оғриганидан ўрнидан туролмасди: тақими остидан оёқлари чандиб боғланган эди. У туришга ҳаракат қилганди, тепки зарбасидан мук тушди.

– Манзилга етиб келдик, – деган таниш овоз эшитилди. Бақалоқ шошмай сўзларди.

– Чиноқ қулоқни кутармиз? – сўради улардан бири.

– У ҳадемай етиб келади. Машинани бур-да, ўт олдириб қўй.

– Қулай турибдими?

– Қулай турганда қандоқ, нақ учиб кетади.

Энрик Видал арқонни ечишга уринди. Арқон қўлларини қийиб юборганди. Энрикнинг эси ўзига келиб, мияси шиддат билан ишлай бошлади: “Йўл ҳалокати. Гўё бахтсиз ҳодиса рўй берган-у, Рудергес ва Румагозаларнинг ўлимида мени айблашмоқчи эканлар-да. Шунда барчаси игнадан ип суғургандек кўринади-қўяди. Улар менинг ҳаққимни бермаганликлари учун, гўё мен улардан ўч олгандек қотил бўлиб кўринаман. Қизик, уларнинг асл хўжайинлари ким экан-а? Мени йўқотиш тўғрисида бу аблаҳларга ким буйруқ бердийкин?”

Узоқдан машина моторининг овози эшитилди. Бирон кимса тўхтаб унинг оёқ-қўли боғланганини кўриб қолса эди... Бир зумда унинг кўнглида умид учқуни пайдо бўлди. Машина шитоб билан яқинлашиб келмоқда эди. Энрикнинг машинасига яқинлашганда, келаётган машина чийиллаган овоз чиқариб таққа тўхтади. Энрикнинг юраги гупиллаб уриб кетди: “Ана, тўхтади машина! Аҳволимни кўриб, полицияга хабар беришлари турган гап...”

– Ҳали ҳам шу ердасизлар? Чаққонроқ ҳаракат қилинлар. Ишни ниҳоясига етказишимиз керак. Қани, Филин, жўжахўрознинг оёқ-қўлини бўшат-чи, турқини бир кўрмоқчиман.

Бу “Билли”нида у сўзлашган қора қўйлакли нусханинг овози эди. Энрикнинг умиди дарҳол пучга чиқди. Бир ўзи бир тўда нусхаларга қандай қарши чиқа оларди. Нега оёқ-қўлини ечмоқчи бўлганларига ақли етмасди.

Кимдир эгилиб, оёғидаги арқонни еча бошлади. Сўнг Энрикни қорнини ерга қилиб ётқизиб қўйдилар. Бурни тупроққа беланди, қиррали тошлар юзига бота бошлади. Оёқ-қўли увишиб қолганидан Энрик қимирлай олмасди.

– Қани, тезда ўрнингдан тур-чи!

Қаттиқ тепки уни қимирлашга мажбур этди. Энрик маст одамдек гандираклаб ўрнидан турди. Ҳаммаси унга ойдин бўлди-қўйди: катта йўл ёқасида иккита машина... Бири унинг машинаси, иккинчиси эса қизил рангли “Пикап”. Машиналар ёнида тўрт киши турарди. У атрофга бир қарашдаёқ тушунди. Гарраф соҳили бўйида эдилар. Йўл ҳалокати содир бўлиши учун бундан қулай жой топилмасди.

Ажойиб сокин тун ҳукм сурмоқда: ҳашаротларнинг чириллаши қулоққа чалинар, осмонда ёрқин юлдузлар милтилар, пастда эса кети кўринмас денгизнинг шовқини эшитиларди. Энрик хаёлга толди: “У

дунёга равона бўлиш учун жуда қулай фурсат бу. Қизиқ ҳаммаси нимадан бошланди? Бундан йигирма икки кун муқаддам Жулия менга Рудергес кўлида ишлашни таклиф қилганди. Йигирма икки кун ичида учта қотиллик содир бўлди. Тўртта десаям янглишмайди. Ҳамма бало мен ишсиз қолиб, чўнтагимда бир мири ҳам йўқлигида эди, ҳамма қатори ишлашни ёқтирмасдим. Бебель мен тўғримда қайғуларди. Фақат унинг менга раҳми келарди. Жуан Палоу эса газетада “Гарраф соҳилида содир бўлган бахтсиз ҳодиса” ҳақидаги хабарни ўқигач, ўзи айбдор деб қўя қолади. Воқеа ёпди-ёпдилигича қолаверади. Мен эсам балиқларга ем бўламан. Начора. Эвоҳ, юз минг танга ишлаб топган эдим-а. Тақдирингга нима ёзилганини аввалдан билиш қийин экан-да”.

Тўртовлон нусха Энриikka тикилганча турардилар. Душанбага ўтар кечаси тунда Энриикдан калтак еган бақалоқ Филин эса ўчини олаётганидан мамнун ҳолда тинмай иршарди. “Бу аблаҳ ўчини олаётганидан хурсанд. Ҳай, майли, қўлимдан нияям келарди...”

– Қани, дўстим ўтир-чи, – деди “Билли”нидан келган маъмур. Унинг эгнида ҳам бошқалар каби қора кўйлак. Устида костюми бўлмагани учун галстугининг найза учи кўкрагини ажратиб турарди. У Энриикнинг қорнига тўппончасини тираб олганди. Машина эшигини очиб, ўриндиққа ўтиришдан ўзга чораси йўқ эди.

Ўриндиқда қандайдир қорамтир тугунча турарди. Энриик шоҳи кўйлакка ва Румагозанинг докадек оқарган юзига кўзи тушди. Шу онда у ўзини худди денгизга тушиб чиққандек шалаббо бўлганини ва тез орада бу денгиз унинг қабристонига айланажагини ҳис этди.

Тўғриси айтиладиган бўлсак, бу ҳол икковларига ҳам тегишли эди. Филин орқа эшик томон сурилди. Энриик дарҳол унинг мақсадини тушуниб, машина рули томон энгашди. Шу ондаёқ елкасига қаттиқ зарба тушди. Энриик бақирганча, кўзларини юмиб олди. У Филин машинадан чиқиб, олдинги эшикни очиб, машинани ўт олдириганини сизди. Бақалоқ кўл тормозини ҳаракатга келтираётганда Энриик: “Мен ундан кўра эпчилроқ ҳаракат қилмоғим лозим”, деган фикр хаёлидан чақмоқдек ўтди. Майли, машинани тормозини бўшатаверсин-чи! Энриик яшин тезлигида бурилиб, Филинни машинанинг ичидан итариб юборди-ю, зудлик билан биринчи тезликни улади. Гавдаси ўзига бўйсунмасди. Аммо Энриик уддасидан чиқди: машина эшиги очик ҳолда ўрнидан кўзгалди. Икки гилдирак бўшлиқда осилганча жойидан жилмай чарх айланарди.

Орқадан тўппончанинг отилган овози эшитилди, яхшиямки ўқ тегмади. Энди у катта йўл бўйлаб машинани елдек учуриб борарди. Машинанинг фаралари ўчгани учун, Энриик йўлни зўрға илғаб борарди. Қаршисидан келаётган машина чироғининг нури унинг кўзини қамаштириб юборди. Энриик узоқни кўрсатувчи чироқни ёқишга мажбур бўлди. У машина тезлигини бир оз пасайтириб, ортига ўтирилиб қаради. Румагоза ўриндиқ остига сирғалиб тушган эди. Бу ҳолат Энриикни ажаблантирмади ҳам. Газандалар “Пикап” машинасида унинг ортидан қувиб келмоқда эдилар.

Йўллар илонизи бўлишига қарамай, у машинани шитоб-ла учуриб борарди ва Рудергесни шундай шалоғи чиққан машинани сотиб олгани учун лаънатларди. Ортидан қувиб келаётган “Пикап” тобора яқинлашиб келмоқда. Энриикнинг: “Ошиқишга ҳожат ҳам йўқ, чунки ҳайдаб кетаётган машина бундан ортиқ юролмайди, улар барибир мени тутиб оладилар, – деган фикр хаёлидан ўтди. – Қани, тезроқ юра қолсанг-чи!” хитоб қиларди у.

Машинанинг чироқ нурлари қоронғуликни ёриб, харсангтошларга тушарди. Шу билан бирга илонизи йўлни ёритиб борарди. Энрик спидометрга кўз ташлади. У 120 ни кўрсатмоқда эди. “Пикап” эса тобора яқинлашиб келмоқда. Ортдан тўппонча овози эшитилди. Кўзгудан қора кўйлак кийиб олган нусха эшик ойнасидан чиқиб, уни нишонга олаётгани кўриниб турарди. Худди саргузашт фильмлардагидек. Аммо бу ҳолатда нишонга олиш амримаҳол эди.

“Бирон-бир қишлоққа етиб олсам эди, у ерда одамлар гавжум, атроф ёруғ бўларди. Машиналар ҳам кўпроқ учрарди. Қочиб қутулишимга имкон туғилармиди. Ҳозир ночор аҳволдаман. Улар мана-мана, етай деб қолдилар”, деган хаёл унинг миясини қамраб олганди.

“Пикап” деярли Энрикнинг машинаси билан ёнма-ён елиб борарди. У энди кўзгуда газабдан афти бужмайиб кетган Филиннинг башарасини ва кўлида тўппонча ушлаб олган қора кўйлакли нусхани аниқ-таниқ кўриб турарди. Энрик қояга яқинлашиб келгач, дабдурустдан тормозни босди, “Пикап” ўзига яқин келиб қолганда уни жарлик томон суриб юборди. Машинасининг олд қисми “Пикап”нинг ўрта қисмига бир-икки маротаба келиб урилди. Энрик уни отишга шайланиб, машина ойнасидан қўлини чиқариб келаётган қора кўйлакли нусханинг инграган овозини эшитди. “Пикап” Энрикнинг машинасига қараганда енгилроқ эди. У йўл четидаги тўсиқни ёриб, зимистонлик қаърига шўнғиб кетди. Энрик машинасини тўхтатиб ундан тушгач, йўл четига ўтиб, қилган ишининг натижасини кўриш мақсадида пастга қаради, пастда ҳеч нарса кўринмасди. Машина қолдиқлари-ю, тўрт йўловчини денгиз ўз қаърига олганди. Энрик бир неча дақиқа пастга тикилганча туриб қолди, лекин денгиз сатҳи ҳеч нарса бўлмагандек сокин эди.

Шу тобда бошқа машина келиб Энрикнинг ёнида тўхтади. Ундан бир киши тушиб:

– Нима бўлди? – деб сўради.

– Ҳалокат содир бўлибди. Машина пастга қулабди.

– Ё тавбангдан кетай... Бу ер шундай бехосият соҳилки... Энди нима қилиш керак-а?

Бу киши афтидан жудаям кўрқиб кетганди. Паст бўйли, ўрта ёшлардаги бақалоққина кимса эди у.

– Сиз Барселона тарафга юрмайсизми? – деб сўради Энрик.

– Ҳа, ўша тарафга юраман.

– Ундай бўлса, Гаррафда тўхтаб, полицияга хабар берсангиз. Мен пастликка тушаман: балки уларни қутқаришнинг иложи бордир.

– Яхши, яхши.

Ҳайратда қолган эркак ўз машинасига ўтирди-ю, йўлида давом этди. Афтидан у Энрикнинг машинасини тумшуги эзилганини пайқамаган бўлса кераг-ов. Энди у эркин нафас олса бўлади. Энрик ўз машинаси ёнига келиб, тўқнашганда бир оз қийшайган олд эшикни яхшилаб беркитгач, аста, шошилмай йўлга тушди.

Энрик бир неча километр йўл босиб, Валкаркага яқинлашгач, Румагоза унинг ёдига тушди. У охирги ярим соат ичида шунча воқеаларни бошидан кечирганидан, сергакликни ҳам унутиб қўйган эди. Энрик ифлосланиб ётган қишлоқдан тезда ўтиб, ҳеч кимса йўқ катта йўлда тўхтади. Унинг хаёлидан: “менга бахт кулиб боқди, у нусхалар мени тинчитмоқчи эдилар, буни қарангки, ўзлари балиқларга ем бўлдилар”, деган ўй ўтди. Энди Румагоза билан шуғулланиш керак. Унинг кибру ҳавоси қайга йўқолди экан? Видал биз сизларнинг таклифингизни қабул қилишга қарор қилдик. Барчаси

бир гўр. Эҳтиёт бўл, яна бирон кимса кўриб қолмасин... Йўқ, ҳозирча ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича турибди. Наҳотки, бу ўша Жуан айтган аҳамиятга молик одам бўлса? Ундай бўлмаса керак. Очигини айтганда, нима фарқи бор?

Энрик орқа ўриндиқдаги у дунёга равона бўлган Румагозанинг чўнтақларини кавлаб кўрди, ён дафтарча, калитлар шодаси, тўппонча ва пичоқча чиқди. У бир дақиқа ўйланиб қолди. Автомат тўппонча ўқланган эди. Армияда у бундай тўппончаларни кўрганди. Энрик қуролни чўнтагига солиб қўйди, Худо билсин уни олдинда яна нималар кутиб турибди. Эҳтиёткорлик чорасини кўриб қўйиши керак. Румагозанинг ёнидан бошқа ҳеч вақо чиқмади.

“Энди дарҳол арқон билан тош топиши даркор. Тезроқ Румагозани даф қилмаса, унинг мурдасини кўриб, мени қотил деб ўйлашлари мумкин”, деган ўйга борди. Энрик орқа ўриндиқдан арқонни тезда топди, бу ўзи боғланган арқон эди. Пишиқ арқонга ўхшайди. Мурдани қоя четига судраб олиб борди. Бахтига шу топда йўлда одам зоти кўринмасди. Аммо Энрик энди пастга туша бошлаган ҳам эдики, узоқдан машинанинг чироғи кўринди. “Жин урсин. Кўриб қолишлари мумкин”, деб ўйлади Энрик. Бахтига машина тўхтамай ёнидан физиллаб ўтиб кетди. У мурдани тошлар орасида қолдириб, атрофга аланглади. Сўнг сигарета тутатди. Гўё у сигаретани сўнгги марта чекаётгандай босиб-босиб ютоқиб чекарди. Балки шундай ҳамдир. Сўнг у бир тошни танлади-ю, мурдани оёғига боғлаб, жасадни аста-секин сувга туширди. Арқон таранглашди. Сув ости чуқур экан. Энрик тошни кўтариб сувга улоқтирди. Дарё шалоқлади. “Худога шуқр. Румагозадан кутулдим”, — деди у енгил тин олиб.

Энрик денгиз сувида тилинган юзини ювиб олди. Юзи ачиша бошлади. Ачишса ачишаверсин, эркинлик қандай ёқимли-я... Демак, у тирик.

Энрик қояларга тирмашиб, юқоридаги катта йўлга чиқиб олгач, машинасига ўтирди. Энди бу машинада узоққа бора олмайди. Йўлда учраган бақалоқ полицияга хабар берган бўлса, ҳойнаҳой, уни қидиришаётган бўлса эҳтимол. Ситжесга етиб олгач, машинани ўша ерда қолдириб кетишга тўғри келади.

Чарчоқдан Энрикнинг бели зирқираб оғрирди. Ундан совуқ ўтиб кетганди, қорни ниҳоятда очқаганини ҳис этди. Энрик машина ойналарини беркитиб, йўл босишда аста давом этарди. Йўлда патрулнинг қўлига тушмаслик учун, эҳтиёт чорасини кўриб борарди. У ниҳоятда чарчаганидан кўзлари юмилиб-юмилиб кетар, дили ёришиб, хотиржам эди. У ўша пайтда урф бўлган бир куйни хиргойи қилмоқчи ҳам бўлди, лекин бунинг уддасидан чиқолмади, чунки лаблари шишиб кетганди. Уни хаёл олиб кетди: “Улар мени роса дўппосладилар, қилмишларига яраша жазоларини ҳам олдилар, ярамаслар”.

Муюлишдан Ситжес қишлоғининг чироқлари милтиллаб кўзга ташланди. Бу манзарадан кўркавроқ нарса йўқ эди унинг наздида. У кимсасиз ўнқир-чўнқир кўчага киргач, машинани тўхтатди. Қўли теккан барча жойларни яхшилаб артиб-суртди, сўнг машинанинг эшикларини ёпиб, ўзи пиёда йўлга тушди. Одамлар машинанинг бу ерда кимсасиз туришидан шубҳалангунларига қадар орадан уч-тўрт кун ўтиб кетиши турган гап.

Энрик ойнаванд магазин олдидан ўтатуриб, ойнада ўз аксини кўриб қолди. Ҳаммаёғи ифлос, эгнидаги костюми гижимланган, афтига қараб бўлмасди. У ўзини тартибга солмоқчи бўлди: бўйинбоғини тўғрилаб,

сочларини силаб кўйди. Лекин бу уриниши ҳам фойда бермади. Энрик соатига қараган эди, тунги бир яримни кўрсатиб турарди.

Энрик қаҳвахонага кирди. Кеч бўлишига қарамай, у ер сайёҳлар билан гавжум эди, унга ҳеч ким эътибор бермади ҳам. У бурчакдаги столга бориб ўтирди-да, пиво билан таом буюрди. Ярим соатдан сўнг, қандайдир кўнғироқчалар икки марта жиринглаб кўйди, анча ўзига келиб олган Энрик кўчага чиқди.

Станцияга боргани билан эрталабга қадар ҳеч қандай поезд бўлмаслигини билиб, тўғри меҳмонхонага йўл олди. Ахир кўчада эрталабгача дайдиб юролмади-ку.

– Кечирасиз, жаноб, ҳамма ўринлар банд, – деган жавобни олди меҳмонхонадан.

Бошқа меҳмонхоналарда ҳам аҳвол шу экан. Ниҳоят, Энрик бирон ерда тунаш мақсадида қулай жой ахтара бошлади. Соҳилга тушиб, чўмиладиган жой томон юрди. У ерда йиғма оромкурсилар қалашиб ётарди. Энрик улардан бирини олиб, ўрнашиб ўтириб олди.

“Ухлаб қолмаслигим керак. Ситжесда мени ҳеч ким кўрмаслиги даркор. Румагозани топсалар борми, биринчи бўлиб мендан шубҳаланишади. Энрик, эҳтиёт бўл, гафлат уйқусида ухлаб қолма; чидаёлмайман... жуда чарчадим...”

Қуёш чиқиб, денгиз узра қизғиш нурларини ёйганда Энрик уйқудан кўзини очди. У соатига қаради: вақт беш яримни кўрсатарди. Ўликдек қотиб ухлаб қолганди.

Энрик белигача ечиниб, совуқдан сесканганча юз-қўлини ювди. Сўнг йиртилган кўйлагини кийиб олди-да, бўйинбоғини улоқтириб юборди. Курткасини елкасига илиб олганча, соҳил томон чиқиб келди. У ерда ҳеч ким кўринмасди. Иккита машина бирин-кетин ўтиб кетди. Бир неча кампир ибодат қилиш учун борарди.

Унинг аъзои-бадани зирқираб оғрирди. Энрик жуда оч эди, эндигина очилган қаҳвахонага қадам ранжида қилди.

– Ассалому алайкум.

– Ваалайкум ассалом. Нима буюрадилар?

– Сутли қаҳва ва тамадди қилиш учун бирон егулик.

– Қаҳвахонамиз энди очилди. Қаҳва ҳали тайёр эмас.

“Йўқ, бу чалдивордан тезроқ жуфтакни ростлаш керак”, ўйлади Энрик.

– Унда коньяк бера қолинг.

Официант ҳайратланиб унга тикилиб қаради:

– Коньяк дейсизми? – сўради у.

– Ҳа, коньяк. Ёки коньяк ҳам йўқми?

– Ҳозир, ҳозир, бир дақиқага...

Бекатда одамлар кўпайиб қолишганди. Энрик Барселонагача чипта сотиб олди-да, харракка оғир чўкди. Ярим соат ўтар-ўтмас у бир ёғида реуслик деҳқон ва иккинчи томонида унга қизиқиш билан қараб турган ёшгина ажнабий аёл ўртасида донг қотиб ухлаб борарди.

Тонг отиб, шаҳарда яна янги ҳаёт бошланган эди. Кўчада автомобиль ва юк машиналари серқатнов. Пасео-де-Грасиа кўчасида Энрик енгил машинага тушиб Нурияхоним истиқомат қилаётган уй томон йўл олди...

Бebelъ уйда йўқ эди. Тўшалган ўрин очилмаганди. Бека ҳали уйқуда экан. Энрик фурсатдан фойдаланиб, музлатгични очиб, ичига кўз ташлади. Озгина сут ичиб, икки дона шафтоли олди.

“У қаерда санғиб юрганийкин. Мени қаердалигимни қаёқданам билсин. Полицияга мурожаат қилган бўлса-я. Дарҳол уни қидириб топиш керак...” деган фикр ўтди миясидан.

Лекин уйқуси келаётганидан тўшак ўзига оҳанграбодек тортарди. Шафтолини еб улгурмаган Энрик донг қотиб ухлаб қолди.

У роппа-роса тўрт соат тўйиб ухлади. Тушида қора қум ётқизилган катта чўмилиш жойида уни тутиб олмоқчи бўлиб қувлаётган тўртта қора қузғунларни кўрди. У ўзини қутқармоқчи бўлди, лекин бунинг уддасидан чиқолмай, сувда ўсадиган ўсимликларга оёғи ўралиб қолди. Ўтлар уни сув ости томон тортиб борарди. Сув ўтлари дарҳол ўсиб кетди-ю, бирдан одамга айланиб қолди. Унинг эғнида шойи кўйлак, қўлида эса сумкаси бор эди.

– Энрик!

– Нима?!

Энрик босинқираб уйғонгач: “Қаердаман? Э-ҳа, уйда эканману”, деб ўйлади. У кўзларини ишқалаб, соатига қараб қўйди. Кундузги соат икки.

– Энрик! – деган овоз эшитилди ташқаридан.

Уни эшик ортида Нурияхоним чақирмоқда эди. Энрик, кир-чир кийимларини ечмай ухлаб қолганди, бу ҳолатда хонимга кўринишни истамади, эшикни очмай:

– Кечирасиз. Нима ишингиз бор? – деб сўради.

– Энрик, сени телефонга чақиряшяпти.

– Ваннада экан, бир оздан сўнг қўнғироқ қилинг, деб айтинг.

– Яхши. Тезроқ чиқ, менинг ҳам сенга айтадиган гапим бор.

Энрик соқолини олиб, тилиб олган жойларини спирт билан артгач, кийинди. Лабидаги шиш қайтган бўлса-да, ҳамон безиллаб турарди. Энрик киройи одам бўлиб эшикдан чиқди.

– Ассалому алайкум, – дея юзланди Нурияхонимга.

– Қулоқ сол менга, Энрик, ишнинг бундай давом этиши яхшиликка олиб бормайди? – деди Нурияхоним Энрик эшикдан кириб келиши билан жағи-жағига тегмай.

– Нима ҳақда гапиряяпсиз, тушунмадим?

– Сен уйда тунамаган кунинг, хотининг уйга икки эркакни бошлаб келган. Кечирасан-ку, Энрик, бу гапни айтиш менга ҳам осон эмас, ахир бу одобдан эмас-да, шарм-ҳаё деган гаплар бор. Сизлар бу ердан кетишингиз керак.

– Иккита эркак билан дейсизми?

– Ҳазиллашма. Улар эшик қўнғироғини чалишганда, хотининг уйда эди. Эшикни мен очдим. Улар сизларни сўрашди; мен улар уйда йўқ дедим, лекин хотининг уларнинг истиқболига дабдурустдан чиқиб келса бўладими... Хотининг бизнинг тилни тушунмайди, эркаклардан бири алламбало тилда гапирди, француз тилидами-ей. У нима деганини мен тушунмадим, лекин хотининг иккала эркакни ҳам уйингга олиб кириб кетди. Улар хонангда узоқ вақт қолиб кетишди, сўнг учовлашиб чиқиб кетдилар. Мана, ҳали-ҳанузгача хотининг қайтиб келгани йўқ. Бу иш менга ёқмаяпти, Энрик. Сен ақли-ҳушинг жойида, одобли йигит эдинг, хотининг бўлса...

Энрик кутилмаган галати ҳолатдан чиқиш учун турли ёлғон воқеаларни ўйлаб топди: муҳим ишлару, қандайдир чалкашликлар ҳақида гапиряётганида тўсатдан телефон жиринглаб қолди.

– Алло!

– ...

– Ҳозир, бир дақиқага. Энрик, сени сўрашяпти.

Нурияхоним гўшакни Энрикка тутиб, эшик ёнига келиб туриб олди-да, суҳбатга қулоқ сола бошлади. Энрикка Нурияхонимнинг бу қилиғи ёқмаса-да, қўл силтаб, гўшакни қулоғига тутди:

- Эшитаман. Кимсиз?
- Видалман.
- Кечирасиз, танимаяпман.
- Ёнимизда бир қиз турибди, у сизнинг танишингиз.
- Кимсизлар ўзи?
- Қизишманг дўстим, қизишманг. Асабийлашманг ҳам. Агар танишингиз ёнингизга қайтишини истасангиз, бизга бир илтифот кўрсатасиз. Сизда гаройиб ҳужжатлар бор. Бизда эса сизга тегишли қиз. Балки, алмашармиз, а?
- Ҳужжатлар дейсизми? Қандай ҳужжатларни сўраяпсиз?
- Фабрикадан олган чек дафтарчасининг нусхалари. Ёдингизга тушдими?
- Э-ҳа.
- Келишдикми? Эртага эрталаб соат саккизда фабрикага етиб келинг. Менга ҳужжатларни қайтариб берсангиз, ўзингизга тегишли қизни олиб кетаверасиз.
- Менга қаранг...

Гўшакдан қайта овоз эшитилмади. Энрик Нурияхонимга нималардир деб, хонасига кирди-ю, ўзини ўринга юзгубан ташлади. “Хўш, хўш, Бебель улар билан бирга... Таниш овоз... Бу овозни қаерда эшитганман-а?..” – ўйлади у.

Шу заҳотиёқ Энрикнинг эсига тушди. Дўриллаган буйруғона овоз. Худди ўша овоз. Румагоза билан илк бор гаплашганда худди шу овозни эшитганди. Фабрикада радиокарнай орқали хизматчилар мурожаат этадиган овознинг худди ўзгинаси. Ҳа, ҳа, худди ўша овоз.

Энрик чаён чаққандай ўрнидан сапчиб туриб кетди. Улоқтириб юборган куртқасини ердан олиб, шоша-пиша чўнтагини кавлай кетди. У ўлдирилган одамнинг чўнтагидан олган тўппонча, пичоқ ва калитларни бир чеккага қўйди-да, ён дафтарчани варақлай бошлади. Ён дафтарчанинг орқа муқовасида шахсий гувоҳнома солиш учун чўнтакчаси ҳам бор эди. Энрик уни кўрдию, гап нимадалигига тушунди.

2

Нурияхонимнинг пансионидан чиққанимда соат тўрт эди, унга даҳшатли ҳеч қандай воқеа содир бўлмаганлигига, Бебелнинг олдига менинг дўстларим келганлигига ва умуман, биз бу ердан кетмоқчилигимизга ишонтирмоқчи бўлдим. Хуллас, бир сўз билан айтганда, оғзимга келган сўзларни валдирайвердим. Уй бекасининг музлатгичидан билдирмай олган иккита шафтолини ҳисобга олмаганда, кеча кечқурундан буён оғзимга туз ҳам олмагандим. Қорним жуда очқаб кетганди.

Мен башанг кийиниб олдим, кайфиятим чоғ эди. Нимасини айтасиз. Ҳамёнда катта бойлиги бўлган одам ўзини яна қандай ҳис этиши мумкин?

Энрик Рамбла-де-лас-Флорес қаҳвахонасига овқатлангани кирди ва ярим соатдан сўнг таксига ўтириб кетди.

Редакцияга ходимлар йиғилар, ёзув машинкасининг чиқ-чиқи қулоқни қоматга келтирарди. Жуан Палоуни директор чақириб қолди, уни сабр билан кута бошладим. Мен котибанинг оёғига разм солиб, вақт ўтказардим.

– Энрик, дўстим! Ишлар қалай? – қичқирди Жуан ён хона эшиги ордидан. – Бу ёққа кел, бафуржа гаплашамиз.

Биз қўл сиқиб кўришдик.

– Сен ҳақ экансан.

– Нима тўғрида гапираяпсан?

Биз яшил рангли елим креслога ўтириб, чека бошладик. Хонада вентилятор гириллаб айланарди, ҳаво жуда иссиқ.

– Улар мени тинчитиб юбормоқчи эдилар.

– Э-ҳа... Афти-башарангни боплашибди-ку. Улардан қандай қилиб қутулиб қолдинг?

– Асти сўрама. Асосийси тирик қолдим, бахтим шунда.

– Сен у... жаноблар билан орани очди қилдингми?

– Румагозанинг душманлари биланми? Қўявер, эслагим ҳам келмайди... Жуан, сенда бир илтимосим бор эди, хўп десанг агар.

– Қўлимдан келса, бош устига.

– Редакциядаги сейф ишончлими?

– Албатта, ишончли. Бошлигимиз у ерда пулини сақлайди.

– Сенга малол келмаса, манавини эртагача сейфга қўйиб туrolмайсанми?

Мен Жуанга қўлимдаги пакетни узатдим.

– Бажонидил, бажонидил! Наҳотки, сейфда сақлайдиган бу нарсанг шунчалик муҳим бўлса?

– Бу Румагозага керакли бўлган ҳужжатлар. Ёлғиз унинг учунгина эмас. Буни қўлга киритиш учун ҳар дақиқада мени кўрқитишлари мумкин. Бу ҳужжатни улар қўлга киритгудек бўлсалар, мени тамом бўлди деявер.

– Булар қандай ҳужжат эканлигини сендан сўраб ўтирмайман. Улар керак бўлиб қолгудек бўлса, қўнғироқ қил, зумда ўзим етказиб бераман.

Соат ўн бешта кам олти. Кеч кириши олдидан осмонни камалакнинг етти турдаги ранглари чулғаб олди. Афтидан, бундай гўзалликдан баҳраманд бўлиш учун одамлар кўчада тўп-тўп бўлиб юришарди. Мен йўловчи машинани тўхтатиб:

– Пласа-Реалга элтиб қўйсангиз. Машинани шошмай, аста ҳайдайверинг, – дедим.

Машинага чиққач, сигаретани хотиржам лабимга қистириб, обдон ўйлай бошладим. Манзилга етгач, шофёр машинани тўхтатганда, барча фикр миямда пишиб етилганди. Ҳужжатлар солинган хатжилдни беркитгач, ўзимни хотиржам ва осойишта сеза бошладим. Энди газандалар ини томон кўрқмай бораверсам бўлади.

“Билли”ни қаҳвахонаси аллақачоноқ ёпилган эди; мен худди сайр қилаётган кишидек икки маротаба у ёқдан-бу ёққа бориб келдим. Кираверишдаги эшик берк, ёндаги эшик эса очик эди, у ердан шиша идишларни туширишаётганди. Шу фурсатдан фойдаланиб, ичкарига кириб олсам-чи?

Ниҳоят, омборхонага кириб олдим. Шифт остидаги туйнукдан тушаётган ёруғлик атрофни ним ёритиб турарди. Иккита ишчи шиша идишлар солинган идишларни туширишаётган экан, уларнинг ёнида эса пешбанд тутиб олган бир йигит турарди. У четга ўгирилаётганидан фойдаланиб, мен лип этиб ичкарига кириб олдим.

Омборхонанинг ичкарасида тўсиқ ортига олиб чиқадиган эшик бор экан. Эшикка кириш учун бир оз энгашишга тўғри келди. Залда ҳеч кимса йўқ. Мен тепага – ўйинхонага олиб чиқадиган эшик томон хотиржам юриб бордим.

Пиллапоядан тепага қўтарилишдан аввал хотиржам бўлишим учун костюмимнинг ички чўнтагини пайпаслаб қўйдим. Чўнтагимда ясси

қора машинка бор эди. Ундан яхши фойдалана олмасам-да, бу ўйинчоқ ҳар қандай одамга кучли таъсир этиши мумкинлигини билардим.

Ўйинхона бўм-бўш эди. “Бу ерда ҳозирча ўзим хўжайинман, — деган ўй ўтди Энрикнинг хаёлидан. — Ёмон эмас”. Хонанинг нариги бошида ярми парда билан тўсилган яна бир эшик кўзга ташланди. У хира ойнакли, рахи тўқ рангли ёғочдан ишланган эшик бўлиб, унинг пештахтасида “раҳбарият” деган ёзув бор эди. Ичкарида чироқ ёқилди, ёзув машинкаси чиқиллашига ўхшаш пастроқ овоз эшитиларди.

Мен тўппончамни олиб, тахт қилиб қўйдим. Африкада тўппончадан кўп фойдаланганман, бироқ улар бошқа турдаги тўппончалар эди. Умуман олганда, нима фарқи бор: барибир, мен уни ишлатмоқчи эмасдим. Ночор қолганимдагина ундан фойдаланмоқчи эдим, холос.

Мен учгача санадиму хонага йўл олдим. Эшик қулфланмаган экан. Ичкарида икки киши ўтирарди. Ҳисоблагич машинканинг чиқиллаган овози эшитиларди. Бу ердаги нусхалардан бирининг юзи чўтир экан. У ўйин вақтида соққани олиб бериб турарди. Ёнидаги шериги башанг кийиниб олганди: эгнида ҳаво ранг кўйлақ ва костюм, бўйнида бўйинбоғ, оёғида икки хил ранг берилган туфли эди. У паст бўйли, бақалоқ. Мен у билан саломлашдим:

— Салом, Марти.

Тўппончани ўқталган қўйи чўтирга қўлини кўтаришга ишора қилдим.

— Видалмисан? Қаердан пайдо бўлдинг... Бу нима қилганинг? — гўлдиради Марти титроқ овозда. У жуда кўрқиб кетганди. Тўппончага худди кўён бўлма илонга дуч келгандек тикилиб турарди.

— Сен билан гаплашиб қўймоқчиман. Бор-йўғи шу, холос.

Бу ҳолат менга ёқмади. Чунки Марти билан ҳисоб-китоб қилиб олишимга чўтир ҳалақит бериши мумкин. Уларнинг икковини кўздан қочирмай назорат қилиб туриш ҳамда шу тобнинг ўзида аниқ фикрлашнинг ўзи бўлмасди. Шунинг учун чўтирга:

— Ҳой, пойабзалингни еч! — дея буюрдим.

Чўтир буйруққа тезда итоат этди.

— Боғичларини ечиб, Мартига бер. Ана шундай. Марти, сендан илтимос, ўзинг унинг қўлларини маҳкам боғлаб қўйгин.

Мен улардан кўз узмасдим. Бу иш бир неча дақиқага чўзилди. Хавфсиз масофада туриб чўтирнинг қўлидаги боғламларни текширдим. Барибир унга яқинроқ боришимга тўғри келди. Кутилмаганда чўтир башарамга боғлиқ қўллари билан тушириб қолса бўладими, мен бир неча сония мувозанатимни йўқотдим. Пойабзаллар билан қилинган ҳийлани бир саргузашт фильмда кўрган эдим. Аммо кино — кино-да. Бир дақиқа ичида чўтир қўлидаги боғламлардан қутулди ва моҳир боксчи каби менга ташланди. Ҳа, у ҳақиқатан ҳам боксчи бўлган бўлса, ажаб эмас. Менга икки оғир зарба — бири иягимга, иккинчиси қорнимга келиб тушди. Мен уларни отишни истамасдим: биринчидан, ортиқча шов-шув кўтармаслик учун, иккинчидан, ўқларни ночор ҳолатга тушсам ишлатаман, деб сақладим. Тўппонча билан бошига туширмоқчи бўлдим, аммо зарба елкасига келиб тушди. Қирсиллаган овоз чиқди. Энди унинг калласига туширса бўлади. Чўтир ўзини ерга таппа ташлади.

Шу тоб Марти ўзини ўнглаб олиб, менинг ортимдан тўппончасини ўқталди. Уни қаердан олгани Худога аён...

— Қуролни ташла, — деган овози эшитилди ортимдан.

Ўз-ўзидан қуролни ташладим. Бўлмаса у кўрқув ичида мени отиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Тўппончамни бегона қўлларда кўришим билан

юрагим “шув” этиб кетди. Бор важоҳатим бир зумда йўқолди. Мен аччиқ қисмагимни лаънатлардим. Нима жин уриб бу ерга келиб қолдим-а!

– Ўтирил мен тарафга! – деган овоз эшитилди ортимдан.

У томон ўтирилдим. Мартини титроқ босганди, қўлидаги тўппончасини нақ қорнимга тираса бўладими. Қаршилиқ кўрсатишнинг сира иложи йўқ.

– Хўш, нима қилмоқчисан? – сўрадим мен вақтдан ютиш мақсадида. Марти каловланиб қолди, афтидан, мени отишним, отмасликним билмасди.

– Ўтир! – деди у бўш қўли билан стулга ишора қиларкан.

Ўтирдим. Йўқ, Марти отолмайди. Арзимаган ишга гавво чиқаришни истамайди. Устига-устак қаҳвахонада иккимиздан бўлак ҳеч кимса йўқ. Хатжилд ҳам жойида қолиб кетади. Қизик, Румагозанинг ишларини олиб борувчи гумашталари бунча кўп бўлмаса...

– Менга қара, ҳой йигит, ҳазилларинг хўжайинингга ёқмайди, – дедим мен. – Унинг буйруғисиз ўзингча иш қила кўрма.

– Қайси қилган ишим ёқмайди? Очигини айтганда, кимга ёқмайди деяпсан? – сўради мендан Марти.

Мен у билан ади-бади айтишиб ўтирмадим, иш нима билан яқунланишини кута бошладим. Орадан ўн дақиқа ўтди, иккимиз ҳам жим турардик. Стулда миқ этмай ўтирардим, Марти эса тўппончасини менга ўқталганча қаршимда турарди. Бечора асабийлашгандан асабийлашарди.

Ўтир ўзига кела бошлади. У ёқ-бу ёққа қимирлаб, ингранди, сўнг ўрнидан туришга ҳаракат қилди. Ўрнидан туриб, менга кўзи тушгач, сўкина бошлади. Башарасига бошлаб туширдим. Менга ташланмоқчи бўлганди, Марти:

– Брюнет, тегма унга... – деди.

– Ахир у...

– Мен, сенга тегма, деяпман.

Шу тоб телефон кўнғироғи жиринглаб қолди, ким телефон қилаётганлигини дарҳол тушундим. У қўлидаги тўппончани Брюнетга бериб, гўшакни кўтарди.

– Эшитаман!

– ...

– Ҳа, бу менман.

– ...

– Ҳаммаси жойида.

– ...

– Ҳа, барчасини ҳал қилдик. Айтмоқчи, бу ерда Видал исмли нусха пайдо бўлиб қолди. Уни нима қилайлик?

– ...

– Ҳўп. Омон бўлинг.

Марти гўшакни жойига қўйиб, папирос тутатди-да, менга виқор билан тикилди.

– Чексам бўладими? – деб кесатиқ билан ижозат сўради у мендан.

– Йўқ, бўлмайди, – дедим энсам қотиб.

– Раҳмат.

– Брюнет, Андалусецни чақир, бошлаб бунинг адабини бериб қўйсин. Бизга у бир сирни айтиши керак. Айтмагунча қўймайсизлар.

Брюнет Мартига тўппончани қайтариб берди-да, ойнаванд эшикдан чиқиб кетди. Мен Мартига савол бериб ўтирмадим, чунки бунинг фойдаси йўқ эди. Начора, чидашга тўғри келади. Бир неча дақиқадан сўнг Брюнет қандайдир қоп-қора нусхани эргаштириб келди. У жанубийларга хос бўлган шевада сўзларди, Андалусец шу эканлигини

фаҳмладим. Ана башара-ю, мана башара! Кўрган одамнинг сочи тикка бўлиб кетади!

– Мен тезда қайтиб келаман. Қани, бошланглар, – деди Марти ўрнидан тураркан. – Бизга керакли маълумотларни айтмагунча, қийноққа солинглар. Қайтиб келгунимча, буни тавбасига таянтинглар. Тушунарлими?

– Айтмаса-чи? – сўради Андалусец.

– Айтмагунча жонини кўзига кўргизинглар.

Шундай деб, Марти чиқиб кетди.

– Хўш, энди азамат, кунингни кўрсатмасамми? – тишларини гижирлатиб ўдағайлади Брюнет.

– Тинчликми ўзи? – сўради Андалусец.

– Бу аблаҳ менинг абжағимни чиқарди, – дея орқамга шундай мушт солдики, кўзларимдан ўт чиқиб кетди. Ҳолимга маймунлар йиғларди.

– Арқон олиб кел, – деб буюрди Брюнет Андалусецга.

Андалусец чиқиб кетди.

Шу фурсатдан фойдаланиб, вақтни бой бермаслигим керак. Ишга зудлик билан киришишим шарт. Анови нухса чиқиб кетгач, шаҳд ўрнимдан турдим. Афтидан, чўтир шуни кутиб турган эканми, башарамга мушт тушириб қолса бўладими. Мен ҳам бор кучим билан унга ташландим. Нима бўлди-ю, омадим чопиб, Брюнетни остимга босиб олдим. Лекин бу ўнғай кечмади. Ўрнимдан сапчиб турдим-да, тўппончани қўлимга олволдим. Шу топ хонага Андалусец кириб келди. У қўлимдаги тўппончани кўриб донг қотиб қолди. Чаққонлик билан унинг калласига тўппонча дастаси билан боплаб тушурдим.

Икковлон ерда узала тушиб ётарди. Андалусец олиб кирган арқон менга қўл келди. Фанимларимни чандиб боғлаб ташладим, омадим чопганига ишонгим келмасди. Мана, энди бемалол чексам ҳам бўлади.

Мен папирос қолдигини ўчираётган ҳам эдимки, Брюнет қимирлаб қолди. У пойабзалсиз эди, мен унинг оёғидаги пайпогини ҳам ечиб олдим. Чўтир авра-астаримни ағдариб шундай сўкдики, қариндош-уруғларимни ҳам унутмади. Мен унга тупурдим-да, овозини ўчиришини буюрдим.

– Менга қара, яхшиликча овозингни ўчир, бўлмаса онангни учқўргондан кўрсатаман. Қани, айт, қизни қаерга беркитдиларинг?

Брюнет, мен ҳеч нарсани билмайман, деб ўзини гўлликка солди. Унга тушунтиришимга тўғри келди:

– Кеча кечқурун сен ошнанг билан меникига келиб, бир қизни олиб чиқиб кетибсанлар. Қаерда у? Гапир деяпман. Яхшиликча айт, бўлмаса абжағингни чиқараман, аблаҳ!

Мен уни қийин-қистовга ола бошладим. Бебелнинг қўлига тушган бўлса уни топиш амримаҳол. Худонинг ўзи ишимни ўнглади. Тўсатдан Брюнетнинг ранги оқариб, лаблари титрай титрай бошлади – барчаси ойдин бўлди-қўйди. Яна қийин-қистовга ола бошладим: сигаретани ёқиб, чўтирнинг башарасига яқинлаштирдим. Эси чиқиб кетган чўтир шу ондаёқ сайрай кетди. Мен керагидан ортиқ маълумотларни билиб олгач, унга дам бердим. Пласа-Реални тарк этганимда соат миллари кечки саккизни кўрсатмоқда эди. Мен осойишта, ўзимни енгил ҳис этган ҳолда кечки салқин шаббода хуш ёққанча дилим ором олиб борардим. Пивохўрлар тўпланишиб, пиво ичиб, гурунглашарди. Кайфиятим ниҳоятда чоғ эди. Душманларимни доғда қолдирганимни ювиш мақсадида қадаҳ кўтариш учун қаҳвахонага кириб, у ердан редакцияга телефон қилмоқчи бўлдим. Бир неча дақиқадан сўнг Палоуга қўнғироқ қилишга улгурдим.

- Салом, Жуан!
- Омонатинг керакми?
- Дўстим, менга бир яхшилик қилолмайсанми?

Бўлган ишларни оқизмай-томизмай гапириб бердим. Жуан гапимга кўнди, ярим соат ичида уйига етиб боришимни айтди.

- Ҳа, айтгандай, гувоҳнома учун суратингни ҳам ола кел, – деди у.

Жуан менга уй манзилини тушунтиргач, гўшакни илиб қўйди. Мен яна бир қадаҳ май ичдим-да, ҳисоб-китоб қилгач, йўлдан машина тўхтатиб, Палоу уйи томон йўл олдим. У Кортседаги янги қурилган уйларнинг бирида истиқомат қилар экан. Жуан мени кутиб турганди.

– Ҳайронман, сенга тўғри келармикин... Дўстим катта бичимда кияркан кийимни. Смокингдан нафталин ҳиди анқирди, устига-уштак калта эди. Нима бўлгандаям, уни кийиб, Жуаннинг қаршисига келиб турдим.

– Кўрган одам кийиб олган кийиминг бировникилигини дарҳол илгайди. Майли, бўлганча бўлди, балки пайқашмас. Суратингни олиб келдингми?

- Ҳа, олиб келдим. Суратим сенга нима учун керак?

- Гувоҳномага сурат ёпиштирмасак, сени қўйишмайди.

Жуан гувоҳномага суратимни ёпиштириб, қўлимга тутқазди.

– Мана шунинг учун керак. Шахсий гувоҳномангни кўрсатмасанг ичкарига киритишмайди.

Менга берилган гувоҳнома қайсидир газетанинг фотомухбирлиги тўғрисида бўлиб, муҳр босилиб, қўл қўйилган эди.

- Сурат оладиган фотоаппаратим йўқ-ку.

- Ўзимникини бераман. Уддалай олишингга ишончинг комилми?

- Ҳа, уддалайман, – дедим.

Соат тўққизу ўттизда Жуаннинг уйдан чиқиб, биргаликда унинг машинасига ўтирдик. Шитоб билан катта тезликда борардик, сал бўлмаса ит етаклаб кетаётган бир кампирни уриб кетаёздик, ўн дақиқа ичида меҳмонхонанинг кираверишида ҳозир бўлдик.

Меҳмонхона ўтган асрнинг охирида қурилган катта бинонинг ичига жойлашган эди. Унинг ёритилган олд томони турли хил ҳайкалчалар, илоҳий суратлар ва гуллар билан безатилганди. Биз, машинани махсус ажратилган жойга қўйдик. Уни икки полициячи қўриқларди, улар бойваччаларнинг ҳайдовчилари билан қизгин сўбатлашишарди. Улардан бири бизга тикилиб қаради-да:

- Ана матбуот ходимлари ҳам етиб келишди! – деди.

- Яхшимисизлар! – қувноқ оҳангда улар билан кўришди Жуан.

- Ишинглар кўпми дейман-а? Бугунги воқеаларни ёритасизлар-да.

– Нимасини айтасиз. Кўрамиз-да. Қандай гап-сўзлар бўлишига қараймиз.

- Омадингизни берсин!

Биз ичкарига кирдик. Ҳамма ёққа гиламлар тўшалган. Эшикбонлар худди генераллардек кийиниб олишган: полициячилар пўрим кийимларида, мен бўлсам калта смокингни кийиб олганча фотоаппаратни бўйнимга осиб олгандим. Телевизорларни ҳам холлга олиб чиқиб қўйишганди.

Келаётганларни кутиб олаётган одам биздан гувоҳномамизни сўраб олди-да, уни очиб кўраркан, менга қараб узоқ тикилди, сўнг индамай гувоҳномамни қайтиб берди. Биз ичкарига кириб кетдик.

Залда бошлари тақир, бир оз букчайган эркаклар кўпчиликни ташкил этарди. Барчасининг қўлида қаппайган ҳамёнлари бор. Аёллар

эса бири-биридан ўзаман деб, башанг кийимларини кийиб олганча тақинчоқларини кўз-кўз қилишарди. Очиғини айтганда, ҳашамдан бошқа томоша қиладиган ҳеч вақо йўқ деса ҳам бўларди. Йигилганлар тинмай сўзлашар ва кетма-кет ичимликдан тоттишарди. Залнинг тўрида стол устида шиша идишлар қаторлаштириб қўйилган, официантлар тинмай, пайдар-пай май таширдилар.

– Сени ёлғиз қолдираман, – деди менга Палоу.

– Нега? – ҳайрон бўлиб сўрадим.

– Ишга боришим керак. Режангни амалга ошира олишингга ишончинг комилми?

– Ҳа, ишончим комил.

– Қизни қаерга яширишибди?

– Ертўлага. Бу бино унга қарашли, шунинг учун ҳам бу ерда байрам қиляптилар.

– Уни қай усулда қутқармоқчисан?

– Нимадир ўйлаб топарман.

– Яхши, омадингни берсин.

Жуан одамлар орасида кўздан ғойиб бўлди. Ўзимни ҳозиргидек ёлғиз ҳис этмагандим. Мен вискили қадаҳни қўлимга олиб, худди арақ ичгандек ютиб юбордим. Баданим негадир зирқираб, терга ботиб кетди. Кейинги икки кунда тоза кўрадиганимни кўрдим-да, ўзимам. Қандайдир хоним ёнимга келиб, суратга олиш ва уни чиқариш ҳақида нималардир деб тоза бошимни қотирди, унга билганларимни гапириб, ёнидан зўрға қочиб қутулдим. Меҳмонларга хизмат қилиб турган официантлар залнинг бурчагига бориб келишаркан, мўъжазгина эшикдан кириб-чиқиб туришарди. Мен аста улар ортидан эргашдим.

Баногоҳ, башанг кийинган бесўнақай, қоқсуяк оппоққина аёлга кўзим тушиб қолса бўладими. Кўзларимга ишонмадим. Ҳайратга тушиб, вақтни бой бермаслик учун, энгашганча бировга сездирмай эшик ичкарасига ўтиб олдим.

Фаройиб жойга кириб қолибман. Узун даҳлиз, икки эшик ёпиқ ҳолда эди, пастга олиб тушадиган пиллапоя бор экан. Мен ундан аста пастга туша бошладим.

Овоз чиқармай, индамай пусиб борардим. Биров халақит қилса, бошлаб адабини беришга шай эдим. Кимдир ногоҳ олдимдан чиқиб қолса борми, унга сичқоннинг инини минг танга қилишга тайёр эдим. Бахтимга ҳаммаёқ жимжит эди. Пиллапоядан кўплаб эшиклари мавжуд катта хонага кириб бордим; ошхона тарафдан ошпазларнинг шовқини эшитилар, кир ювиш хонасидан ҳўл кирлар ва совунларнинг нохуш ҳиди анқир, қулфланган официантлар хонасидан ғира-ширада касса аппаратлари кўзга ташланарди, жуда кўп тахланган шишалар турарди. Ана, холос! Улардан бир-иккитасини олмоқчи ҳам бўлдим. Лекин бу ерга бошқа мақсадда келганим ёдимга тушди. Официантлар кўриб қолмаслиги учун, энгашиб қаторлар орасига шўнғиб кетдим. Шифтда ислар осилиб ётар, ерда эса қиринди ва шиша синиқлари тўла эди.

– Ҳой, дўстим! Бу ерда нимани қидираяпсан? – деди кимдир дабдурустандан.

Қаршимда бўйи икки метр келадиган баҳайбат нусха пайдо бўлса бўладими? У эни тор эшик олдида менга ҳайрат билан қараб турарди.

– Яхшимисиз! Мен журналистман, адашиб қолдим. Шишаларнинг кўплигини қаранг-а!

– Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи! Бу ерда нима қилиб ўралашиб юрибсан?

- Ұзим ҳам қандай қилиб чиқиб кетсам экан, деб тургандим. Мен...
- Қани, қани, қорангни ўчир, бўлмаса адабингни бериб қўяман.
- Тўғри айтасиз, ҳозир чиқиб кетаман...

Мен дарҳол унинг гапига кўна қолдим, ади-бади айтишадиган бўлсам ишим барбод бўлишига ақлим етди. Менга буйруқ бераётган нусха, кенг елкали, дароз бўйли, айиқполвон эди. У мени уришга чоғланиб, қўлларини мушт қилиб турарди.

– Сизда чекиш учун бирон нарса топилмайдими, дўстим? – айёрлик йўлига ўтдим мен ноилож жилмайиб, ниманидир ўйлаб топиш мақсадида.

– Бу ерда чекиш мумкин эмас. – Мен чўнтагимдан сигарета олмақчи бўлгандай, уни тита бошладим.

Кўлимдаги тўппончани кўриб, ганимим донг қотиб қолди.

- Қани, кўтар қўлингни!
- Сизга нима керак ўзи?
- Беркитилган қиз қаерда?
- Қандай қиз ҳақида гапираяпсиз?

Унинг кўзи бесаранжом эди. Саволимни эшитгач, у чап тарафдаги эшикка нигоҳини тиккандаёқ, ҳаммасига тушундим. Мен унинг калласига тўппонча кўндоғи билан туширсам ҳам у йиқилай демасди. Уни яна қайта урмоқчи бўлдим. Бирдан у менга шундай мушт туширдик, зарбидан деворга суяниб қолдим. Мен ҳам бўш келмадим: у мувозанатини йўқотиб, гандираклай бошлади. Оёғини ушлаб олдим-да, қаттиқ тортдим. Устимга тоғ ағдарилгандек бўлди-ёв. Тахланган шиша саржинлари бирин-кетин ағдарилди. Ён-атрофни шақир-шуқур овозлар тутиб кетди. Мен унинг қорнига, сўнг тумшугига туширдим. У нурсиз кўзлари билан менга тикилганча яна ўрнидан тура бошлаганда, ботинкамнинг учи билан чеккасига тепдим. У гандираклаб йиқилдию уни ўчди.

Эшик кулфлоглиқ эди. Мен чўзилиб ётган нусханинг чўнтақларини кавлаб, калитлар шодаси ва тўппончасини олдим-да, шоша-пиша керакли калитни қидира кетдим. Агар шиша идишлари қулаган шовқинни бирон кимса эшитган бўлса ёки биронта официант ертўлага май учун тушиб келса борми, шўримга шўрва тўкилди деяверинг. Буни қарангки, тезда эшик очилди.

Бebelъ ёғоч ўриндиқда донг қотиб, ухлаб ётарди. У жинси шим ва йиртиб ташланган свитерда эди.

– Кичкинтой, тура қол ўрнингдан, – дедим.

У қимир этмай ётарди. Афтидан, улар ухлатадиган дори берган бўлсалар керак. Мен Бebelни даст кўтариб, қазноқдан олиб чиқдим. Худди шу пайт бир официант кириб келди. Менга худди арвоҳни кўргандек тикилиб қолди, аммо кўзи тўппончага тушгач:

- Мени отманг! – дея қичқирди.
- Овозингни ўчир! Жим бўл!

У бўлса:

- Нима... гап? – деб сўради.
- Қаердан чиқиб кетса бўлади?
- Ана у ердан...

Шундай деб, у кир ювадиган хона томон ишора қилди. Мен Бebelни елкамга ортмоқлаб, ўша тарафга юрдим. Официант дарҳол зинапоя бўйлаб юқорига кўтарилдию тезда кўздан ғойиб бўлди. Ҳойнаҳой, бу манжалақи ҳозир бу ерга миршабларни ёки унданам даҳшатлиси Румагозанинг одамларини етаклаб келса керак. Мен тўппончани беркитиб, қизни ташқарига олиб чиқдим.

Ҳайдовчилар ошхонага киравериш олдида саф тортиб турардилар; официантлардан бири:

– Йигитлар, битта-биттадан киришлар. Ҳаммангизга етади, – дея бақирарди.

Демак, сездирмай чиқиб кетса бўлади. Мен Бебелни “Мерседес”га суяб, уни ҳушига келтирдим.

– Энрик!

– Кўзингни оч, қизалоқ. Барчаси ортда қолди.

– Билганинга эди, Энрик!.. Қандай даҳшат бўлганини билсанг эди... – дея бечоранинг тили зўрға айланиб, аланг-жаланг ён-атрофга қарарди. – Кеча қаерда эдинг? Улар сени ночор аҳволда эканлигингни ва улар билан бирга боришимни айтишди...

– Яхши, қизалоқ, яхши. Кўп гапирма. Чуқур-чуқур нафас ол... Ана шундай.

– Менинг қаердалигимни қандай билдинг?

– Ҳозир бу ҳақда ўйлама. Тур ўрнингдан, кетдик.

Мен Бебелнинг белидан қучганча, бир неча қадам ташладим. Қиз худди кайфи бор одамдек чайқалиб борарди. Икки бармогимни оғзига тикқандим, у қайт қилиб юборди.

– Энди енгил тортасан. Тезроқ кетайлик, бизни кўриб қолишлари мумкин.

У свитерини тўғрилаб олгач, менга ёпишиб деди:

– Келганинг қандай яхши бўлди-я. Бу одамлар сендан ниманидир олмоқчи эканлар.

– Ҳа, хабарим бор.

Биз машиналар турадиган жой олдидан чиқдик. Кўчада одам гавжум эди. Йўловчилар меҳмонхона олдида тўхтаб, бинони томоша қилардилар. Бу бизга жуда қўл келди, гарчи биз галати кўринишда бўлсак-да, мен қора смокингда, Бебель эса йиртиқ свитерда бўлса ҳам, ҳеч ким эътибор бермасди. Меҳмонхона тезда ортда қолди.

Биз меҳмонхонадан унча узоқда бўлмаган қаҳвахонага кириб бордик. У ерда телевизор ишлаб турарди. Қандайдир саргузашт фильм кўрсатилаётган экан. Бош қаҳрамон баҳайбат одам билан муштлашарди. Қаҳвахонадагиларнинг нигоҳи телевизорда бўлганлиги сабабли ҳам бизга ҳеч ким эътибор бермади. Биз бир четдаги столга бориб ўтирдик. Бебелнинг ранги докадек оқариб кетганди.

– Тузукмисан?

– Ўзимга аста келаяпман. Улар менга қандайдир куқунни зўрлаб ичиришди.

– Ҳозир қаҳва ичсанг, ҳеч нарса бўлмагандай ўтиб кетади.

Мен пештахта ёнига келиб, пашшаларни кўриб турган официантдан қаҳва билан коньяк беришини сўрадим. Уларни столга олиб бордим. Анча ўзига келиб қолган Бебелга юзланиб дедим:

– Қизалоқ, қулоқ сол. Менинг қўлимда ҳамма далиллар бор. Шунинг учун тезроқ ишга киришганимиз маъқул. Сен ҳозир полицияга борасан; оддий полициячилар билан зинҳор гаплашма, фақат комиссарнинг ўзи билан гаплаш, уқдингни, бу жуда муҳим. Рудергесни ким ўлдирганини сен билишингни айтгин-да, тезда меҳмонхонага етиб боришларини илтимос қил, тушундингни?

– Сен-чи?

– Мен ҳам у ерга қайтиб бораман. Мен полициячилар келгунга қадар қиладиган ишларим бор. Асосийси, улар албатта келишлари керак, бўлмаса...

– Энрик, бу ишинг жуда хавфли-ку.

– Хавфли. Лекин мен ўз билганимдан қолмайман.

Бебелга қиладиган ишини обдон тушунтирдим. Шундан сўнг, мен ўрнимдан турдим.

– Эсингда бўлсин, полициячини эмас, комиссарни олиб келишинг керак. Иш жуда жиддий.

Мен қизни бир ўзини қолдириб ҳисоб-китоб қилдим-да, чиқиб кетдим. Ишқилиб, у айтганимдек қилсин-да! Мени бир нарса хавотирга соларди: агар Бебель полициячилар билан кечикиб етиб келса, ишим пачава – тамом бўламан. Икки даҳа пиёда юрдим. Кўчадаги оломон орасида қандайдир бесаранжомлик сезиларди, мен ўз хаёлларим билан банд бўлганлигим сабабли, аввалига буни пайқамадим. Баногоҳ, Перега кўзим тушди.

– Пере? Бу ерда нима қиляпсиз?

У тикилиб қаради-ю, мени тезда таний олмади.

– Э-ҳа, бу сизмисиз?

– Нима гап? Бу ерда нима бўляпти?

– Ҳеч гап йўқ.

Лекин бу ерда нимадир содир бўлаётган эди. Меҳмонхона атрофида жиддий сўзлашаётган одамлар икки-уч киши бўлиб турардилар.

– Магистратурада ишлар қалай?

– Молиявий ночорликни жиддий сабаб деб қабул қилдилар...

– Норозилик билдираяпсизларми? – сўрадим мен атрофда турган ишчиларга ишора қилиб.

– Бир қанча ўртоқларимизни ҳибсга олишди. Улар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Биз ўз манфаатларимизни ҳимоя қилишимиз керак.

– Ё тавбандан кетай! Бу ерда ўзларингизга катта муаммо орттириб оласизлар. Бир неча дақиқа ичида бу ерга полиция келиб қолиши мумкин. Шунда сиз тунни қамоқхонада ўтказишингизга тўғри келади...

– Бу ерда мулкдорлар йиғилишган. Улар барча металлургия корхоналарининг эгалари. Бизнинг сабр-тоқатимиз тугаганини улар билиб қўйсинлар. Ҳозир норозилик билдиришнинг айна фурсати. Полиция келса келаверсин. Сабрнинг ҳам чегараси бор-да.

– Магистратурадаги иш нима билан яқунланди?

– Корхона норентабел эканлигини Румагоза исботлаб берди. Пуллар бекорга совриляпти. Ҳақиқатан ҳам шундай. Ҳисоб-китобида тартиб йўқ.

Мен шошиб қолдим. Миямга бир фикр келди-да:

– Пере тезда барчасини тўхтатинг, – дедим.

– Нега энди, яхши йигит? Сиздан миннатдоримиз. Ёрдам бердингиз. Ўша кун сиз бўлмаганингизда ҳолимиз хароб эди. Аммо ўзингиз ким тарафидасиз?.. Майли, гап сотишнинг мавриди эмас. Сиз у ёққа боринг. Биз ўз ишимизни давом эттирайлик...

– Бир дақиқага. Менда бир фикр туғилди, қулоқ солинг-а.

– Фикр туғилди, дейсизми?

– Ҳа. Эсингиздами, менинг қилган меҳнатим учун берилиши керак бўлган пуллар ҳақида гапиргандим.

– Хўш, нима бўпти.

– Биласизми, у қандай иш эканлигини?

– Мен қаердан билай?

– Мен хорижга пул жўнатардим. Сизнинг меҳнатингиз орқали топилган Румагозанинг пуллари эди; бу ишга аралашган бир неча

киши ҳаётдан кўз юмди. Ҳозир мен ҳаммасини очди қилиш учун полицияни кутиб турибман, тушунаюпсизми? Агар иш очилса, пулларни четга олиб чиқиб кетилаётганидан хабар топишади. Шунда фабрикани ёпишмайди. Лекин ҳозир бу ишга сиз аралашсангиз... Ҳаммаси барбод бўлади. Энди, менинг нима деяётганимни тушундингизми?

– Ёшлиқ қиласиз? Румагозани осонлик билан қўлга олиб бўлмайди. Ҳеч нарсани исботлаб беролмайсиз. У истаган одамига пора бериб, ишини битказиб кетаверади. Натижада барчасини ёпди-ёпди қилиб, ўзингизни ишдан ҳайдаб юборадилар. Йўқ, дўстим, йўқ, бунақаси кетмайди. Биз бошқа қарорга келдик...

– Бўлмагур гапларни айтаяпсиз, Пере. Бу сафар Румагоза осонлик билан қутула олмайди. Бу ёғини менга қўйиб беринг, мана кўрасиз эртага Берселонада ҳамма содир бўлган жанжал ҳақида гапирди... Ҳамма сир фош бўлади.

Пере менга ишонқирамай қаради. Мең жонимни жабборга бериб уни ишонтиришга ҳаракат қилардим. Ёдимга отамнинг гаплари тушди... Ёрдам беришга қўлимдан келганча тиришаман! Лекин Перени асло гапга кўндириб бўлмасди. Бу ерда фақат фабрикадагилар тўпланишмаганди, бошқалар ҳам бор эди.

– Румагоза билан яхши танишмисиз?

– Ҳа, нима эди?

– Чол тириклигида фабрикада ишлаган эдингизми?

– Ҳа, ишлагандим. Ишнинг бунга нима даҳли бор?

– Унинг оиласида неча киши бор эди?

– Уруш пайтида ҳалок бўлган отаси, онаси, иккита фарзанди: бир ўғил, бир қизи борлигини биламан.

– Рост айтаяпсизми?

– Нима, менга ишонмайсизми? Бунча оиласига ёпишиб олмасангиз?

– Сабаби бор, Пере... Айтинг-чи, билиб айтаяпсизми?

– Албатта. Аёлим уларникида ишлаган. Чол ўлган куни уларникида жанжал бўлган: қизининг бўйида бўлиб қолган, тезда қандайдир пулга муҳтож бўлган лаванг эрга тегишига тўғри келиб қолди. Аммо у чув тушди. Отаси икки фарзандини ҳам мол-мулкдан маҳрум қилди. Шунда қиз ён берди, ақаси Жаум эса ишни ўз қўлига олди.

– Тўғри айтаяпсиз. Қиз малласоч, қотмадан келган, от юзли.

– Ҳа, ҳа, топдингиз.

– Унда жойингиздан жилмай туринг. Мен қайтиб келгунимча бирон ишқал чиқарманг.

– Йўқ, дўстим йўқ. Биз кутиб туrolмаймиз. Сиз ҳали ёшсиз, бу ўйинчоқ эмас, кечиктириб бўлмайдиган иш... Жуда муҳим иш...

Мен уни жойида қолдириб, зинапоядан юқорига кўтарилдим. Эшикбон менга қараб:

– Чақирув қоғозинг борми? — деб сўради.

– Матбуотданман, — дедим мен, гувоҳномамни кўрсатиб.

Залга кираверишда мени уч нусха кутиб турарди. Улардан бири Марти эди. Иккинчиси, мен дўппослаган нусха. Учинчиси эса ёнимга келиб:

– Видал, сенмисан?.. Биз сени қайтиб келмайсан деб ўйлагандик, — дея юзланди менга.

Учинчи нусхани аввал сира кўрмагандим, лекин уни дарҳол танидим.

– Салом, жаноб Румагоза... Мени кутмаганмидингиз? – деди Энрик Видал.

– Кейинги икки кун ичида сен менинг бошимни жуда қотириб юбординг-ку, ўртоқ. Сиз билан яқиндан танишишни жуда истаётгандим. Ахир биз телефонда гаплашган эдик-ку. Сизни ўз лабзида тургувчи инсон деб ўйлагандим, яхши йигит. Ҳа-я, нима учун биз бу ерда турибмиз. Овқатландингизми?

– Йўқ, вақтим бўлмади.

– Эссиз! Меҳмонларим овқатланиб бўлишди... агар хоҳласангиз... Ҳой, Марти, буюринг, бу йигитга ошхонадан емак келтиришсин... Йўқ, яхшиси, юқорига кўтарилайлик, хонада... Унинг қорнини тўйғазиш, бизнинг бурчимиз, розимисизлар?

Улар орамизда ҳеч гап бўлмагандек жуда мулоийм сўзлашар эдилар. Мен умрим поёнига етганини англадим. Бу дунёни тарк этишим тайинлигига тушуниб етдим. Марти ва ертўлада муштлашган нусха менга еб қўйгудек қараб туришар, уларни Румагозанинг кесатиқлари ушлаб турарди.

– Қани, Марти, нимага қараб турибсизлар? Меҳмоннинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олиш керак. Сен, Рамис, бизни холи қолдир, – деди Румагоза бақалоқ нусхага. – Хўш, нимаям дердик. Сиз билан яқиндан танишганимдан бағоят хурсандман. Ажойиб инсонсиз. Шунини айтишим керакки, сиз ҳақингизда бошқача фикрда эдим. Бечора Рудергес сизни пул учун ҳамма нарсага тайёр фирибгар деб таърифлаган эди. Мен унинг бу гапларига ишониб ўтирибман. Сира фирибгарга ўхшамайсиз! Бу бўлаётган ишларда сиз ўзингизни ҳақиқий эркаклигингизни кўрсатдингиз. Кеча сизни бу қассоблар ўлдириб қўйишганда борми, жуда ачинган бўлардим.

Холлга столларни келтириб қўйишаётганди. Кимдир нутқ сўзлаётганида Энрик билан Румагоза у ерга аста-секин кириб келишди. Меҳмонларнинг юзлари қип-қизариб, кўзлари чақнаб турарди. Кўринишларидан ҳаммалари яхшигина ичиб олганликларини Видал пайқади. Буфнинг қариндоши саналмиш дароз бўйли бир кимса французча сўзларди. Энрик Видал икки мамлакат ўртасида янги савдо муносабатларини ўрнатиш зарурлиги ва бу муносабатлар, умуман, саноатни ҳамда металлургиянинг тараққиёти ҳақида сўз кетаётганлигини пайқади.

Румагоза ўтирадиган хона юксак дид билан безатилган кенг жой экан. Биз ўтирдик, у менга сигарета таклиф қилди; Румагоза деганлари юзлари қип-қизил, тўладан келган, эгнига оқ смокинг ва бурмали шойи кўйлак кийган, ёши, чамаси олтмишларни қоралаган одам экан. У мендан баланд, ҳаракатлари ёш йигитларникидек енгил ва чаққон эди. Тақир бошида сийрак кулранг сочлари унда-мунда осилиб турарди. Унинг овози ингичка, чинқироқ, деярли аёлларникига ўхшаб кетадиган товуши, ташқи қиёфасига сира мос келмасди. Мен унинг овозини икки маротаба эшитиб, нима деяётганини англай олмагандим.

Икки официант патнисда емак олиб кирдилар. Видалга бу овқатлар, гўё жаннати таомлардек кўриниб кетди. Икра, қоврилган чўчка гўшти ва катта пишириқ бўлаги. Официантлар стол келтириб устига дастурхон ёзиб, емак солинган тақсимчаларни қўйиб, аста чиқиб кетдилар. Румагоза Энрикнинг овқат ейишини томоша қилиб ўтараркан, унинг қадаҳига олий навли майдан қўйиб турарди. Қорни тўйган Видал Румагоза узатган сигаретани олиб тутатди-да:

– Илтифотли одам экансиз, – деди. – Аммо бу ишда ютиб чиқолмайсиз. Бу ерга ҳозир полиция етиб келади.

– Нималар деб валдираяпсиз?

– Наҳотки, сиз мени шунчаки қайтиб кетади, деб ўйлаяпсизми? Охирги пайтда сиз билан яқиндан танишиш имконияти бўлмаганди. Сиз мени ўлдирмоқчи эдингиз, бўйнимга иккита қотилликни қўйиб, Бебелни олиб қочиб кетдингиз...

– Ҳа-я, қизнинг соғлиғи қандай?

– Ҳозир бу ерга полиция билан бирга етиб келади.

– Биз сизларга зиён етказмоқчи эмасдик. Лекин сизларда биз учун керакли ҳужжатлар бор, уни берсангиз олам гулистон. Шунинг учун мен қизни олиб қочмоқчи бўлдим... Уни соғ-саломат топширмоқчи эдим. Агар сиз... Майли, буларнинг ҳаммаси ортда қолди. Муҳимроқ нарсалар ҳақида суҳбатлашсак.

Шу тобда Марти кириб келди. Унинг бесаранжомлигидан нимадир содир бўлганлиги яққол сезилиб турарди. Мен гап нимадалигини дарҳол тушундим. Мартини қизиқиш билан кузата бошладим. Румагоза бошини кўтариб, котибга тикилиб қаради.

– Нима бўлди?

– Жаноб Румагоза! Худо ҳаққи, мени кечиринг, лекин кўчада...

– Кўчада нима бўляпти?

– Улар... қандай айтишнйам билмайман. Жаноб улар сизнинг фабрикангиз ишчилари.

– Кимлар?

– Ишчилар, жаноб Румагоза, – гапга аралашди Энрик Видал. – Улар сиз билан гаплашишмоқчи, ахир рентабелсизлик ҳақидаги гаплар ва бўҳронни рўқач қилаётганингиз – барчаси гирт ёлғон-ку.

– Сиз буни қаердан биласиз?

– Мен уларни кўрдим ва улар билан гаплашдим.

– Улар мендан нима исталяпти?

– Норозилик билдириб, ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилмоқчилар.

– Ҳаммасини тезда ҳал қиламан.

Румагоза ўрнидан турди.

– Мени афв этинг, Видал! Бир неча сониядан кейин суҳбатимизни давом эттирамин. Қарши эмасмисиз?

– Йўқ.

– Марти, жаноб Видални сиз билан қолдираман, зериктирмай ўтиринг. Тўйгунча еб-ичсин! У ҳурматли меҳмонимиз, ахир.

– Яхши, жаноб.

Румагоза чиқиб кетди. Мен вос-вос, тентак билан ёлғиз қолдим. У менга меҳмонларнинг олдига тушишимни таклиф этди, уст-бошим унга маъқул бўлмади, шекилли, калта энгли смокинимга тикилиб қаради-ю, лекин фикр билдирмади. Биз пастга тушдик. Байрам охирлаб қолаёзганди. Барча истаклар айтиб бўлинганди. Эркалар эса тўда-тўда бўлиб чайқовчилик найранглари муҳокама қилар, беандиша латифалар айтишарди. Аёллар эса латга-путгалар, ўйнашлар ва хизматкорлари ҳақида сўзлашардилар. Биз ҳам тўдага қўшилиб кетдик. Бир неча дақиқадан сўнг Марти муҳим ишлари борлигини рўқач қилиб, узр сўраб, кўздан гойиб бўлди. Мен котибга бу ерда бўлиши шарт эмаслигини айтиб, рухсат бердим.

Шу ондаёқ ўчимни олмоқчи бўлган аёлни қидиришга тушдим. Бундай илтифотли қабулдан сўнг, Энрик янада ўзига ишонч ҳосил қилиб, таклиф қилинганлар орасида ўзини уй эгасидек ҳис эта бошлади. Вазият жуда қулай тус олди. Ўз-ўзидан маълумки, фақат

Энрик учун Румагоза хавотирда эди. Шундай ҳам бўлиши керак, деб ўйлади Энрик ютимли вискидан хўпларкан, хушбўй ҳид таратувчи сигаретани тутатганча, паға-паға тутун таратарди. Бир оздан сўнг, ҳаммалари қилмишларига яраша жазони оладилар. Ишдан бўшатиб юборилган ишчилар эса, фабрикага қайтадилар, бир неча зодагон эса шу ердан тўғри қамоққа равона бўлади, деб ўйларди.

Бир хоним дугонасига Париж ҳақида сўзлаб бермоқда эди. Улар атрофида нима бўлаётганини пайқамай булбулдай сакрардилар. Энрик Видал уларнинг суҳбатини бўлди.

– Салом, Рудергес хоним.

Ён-атрофдаги одамлар хурсандчилик қилиш билан овора эдилар. Уларнинг бирортаси ҳам аёлнинг юзидаги ўзгаришни сезмадилар. Унинг чўзиқ башараси мумланган ниқобга ўхшаб кетди. Кўзлари қисилиб, Энриikka газаб билан тикилди.

– Кечирасиз, йигитча, янглишдингиз, мен Рудергес хоним эмасман.

– Кечирасиз, янглишдим, шекилли. Албатта. Сиз Румагоза хонимсиз, шундайми? Менга шу пайтгача ҳеч ким сизни шундай деб таништиради ҳам.

Аёлнинг дугонаси қаергадир ғойиб бўлди. Икки ганим бир-бирларига ўкрайиб қараб туришарди.

– Сизга нима керак? – шивирлаб сўради аёл.

– Рудергес хоним, ҳозиргина сизнинг акангиз билан сўзлашган эдим, бу ерга полиция етиб келиши керак.

– Полиция билан менинг неча пуллик ишим бор? Мен ҳеч нарсани билмайман...

– Ў-ў... Сиз биласиз, билгандаям кўп нарсани биласиз. Ҳозир бир бошдан сўзлаб берасиз. Полициячи билан гаплашгандан кўра, мен билан гаплашганингиз яхши эмасми? Пайшанба куни Фунтанелья кўчасида сиз нима қилаётган эдингиз?

– Ўтган пайшанбадами? Ўтган пайшанба куни, мен ҳеч қандай Фунтанелья кўчасида бўлмаганман.

– Бўлгансиз. Юқорига ҳам кўтарилгансиз. У ерда Рудергес, сизнинг эрингиз Андреу Рудергес ўша ерда эканлигини билгансиз. Сиз унинг хонасига чиқиб, ортидан бошини мўлжалга олиб, ўқ узгансиз.

– Бўлмаган гап... Тухмат қилаяпсиз. Ҳеч нарсани исботлаб беролмайсиз.

– Сизни эшик қоровули кўрган. Керак бўлса, у тасдиқлайди.

– Қўрқадиган жойим йўқ. Айбимни бўйнимга қўйишолмайди, Жауме...

– Акангизнинг ташвиши ўзига етиб ортади.

Ортимда Румагоза пайдо бўлди. У жуда мамнун эди.

– Ия, танишмисизлар? – деб сўради у.

– Унчалик эмас, – жавоб қайтарди Видал. – Мен бу хонимни Рудергеснинг хотини деб гумон қилардим. Билсам, сизнинг синглингиз экан.

– Ҳечқиси йўқ, бўлиб туради. Мен Рудергесни назарда тутаяпман. Синглим Эсперанса, у вақтлар жуда ёш эди, шу сабабли ҳам осонгина тузоққа тушиб қолган. Ҳозир ҳаммаси ўз ўрнига тушди.

– Лекин, бу жуда қимматга тушди-да, Румагоза жаноблари?

– Айнан шу ҳақда мен сиз билан гаплашмоқчи эдим. Кўчадаги воқеалар деярли тинчиди. Балки кабинетга кирармиз? Бу ерда бошқа қиладиган иш ҳам қолмади... Меҳмонларга Марти қарайди. Кетдикми?

Видал бош ирғади. Унинг хотиржамлиги Жауменинг гашини

келтирарди. У Румагозани аянчли аҳволда, кўрқувда ва титроқ босган ҳолатда кўриш учун ҳаётининг ярмидан воз кечишга тайёр эди. Аммо Жауме пинагини бузмай куларди ва асосий пиллапойдан кўтарилишга ишора қиларди.

– Хоним ҳам биз билан борсинлар.

– Агар сиз шуни хоҳласангиз, майли. Видал, бу эркаклар гаплашадиган гап. Шундай эмасми?

– Шундай бўлса ҳам, биз билан юрсинлар.

– Гар шуни истасангиз, нимаям дердим.

– Ҳа, ақлли котибингизга айтсангиз, мабодо полициячилар келиб қолишса, уларни ҳам тепага олиб чиқса. Одам қанча кўп бўлса, шунча завқли.

Биз зални кесиб ўтиб, лифтда кабинетга кўтарилдик. Гўё аслзодалар суҳбатига йиғилгандек ўриндиқларга жойлашиб ўтирдик. Энди мен аламинга оламан! Ҳеч кимдан ижозат сўраб ўтирмай ўзимга май куйиб, сигарета тутатдим-да:

– Жаноблар, ўйин тугади! – дедим.

– Асабийлашманг. Хотиржам гаплашайлик. Аниқ бир нарсани биласизми, ўзи?

– Ипидан-игнасигача биламан. Менда ишончли далиллар бор.

– Қани, кўрамиз. Очиқчасига ҳаммасини бир бошдан гапириб беринг-чи! Сўнг кўрармиз.

– Бундан кўп йиллар аввал синглингиз бир аблаҳга турмушга чиққан эди. Унга синглингизнинг пуллари керак эди. Аниқроғи, у турмушга чиқишга мажбур эди. Қария тирик эди, бироқ барча воқеадан хабар топгач, узоққа бормади. Васиятномани ўзгартириб, икки кишини, яъни Рудергес билан сизнинг синглингизни назарда тутаяпман, уларга тегиши керак бўлган меросдан маҳрум этишнинг ўзи етарли эди. Синглингизни уйдан ҳайдаб чиқариб, ишдан четлаштирдилар. Ёшлар ночор аҳволда қолдилар. Рудергес қандайдир ишлигини билмайману, лекин суриштириб билса бўладиган ифлос ишларга аралашиб қолди. Менимча, бу контрабанда эди... Ана шунда сизнинг каллангизда ажойиб гоё пайдо бўлди. Сиз мероснинг бир қисмини Рудергес номидан кабарегга тикдингиз. У ерда нималар бўлмади дейсиз: қизлар, гиёҳванд моддалар, қимор ўйини. Пуллар оқиб кела бошлади. Бу ишлар эса бекитиқлигича қолаверди. Синглингизнинг турмуши бўлмади, бунга Рудергес сабабчи эди. Шу топда саҳнада менинг Жулиям пайдо бўлди. Бечора унга ошиқи беқарор бўлиб қолди. У кўнгилдагидек ўйнаш эди, биронтаям савол бермасди. Сизни синглингизнинг ҳаёти ва турмуш ўртоғининг қилмишлари сира қизиқтирмасди, унга лом-мим демадингиз. Ана шу вақтда барчамизни қизиқтирган ўша иш пайдо бўлди, “Металуржика Каталано” – бу олтин хазина эди, аммо ҳаммавақт ҳам шундай бўлмаслигини сиз яхши тушунар эдингиз. Корхоналарни ривожлантириш учун кредитлар берилганлигини ва бу корхоналар эртами-кечми сизга ҳалақит бера бошлашини аввалдан билган эдингиз. Сиз ишни ёпишга қарор қилдингиз. Урушдан сўнг оилавий корхона бир неча шахслар қўлига ўтиб кетди. Сиз шерикларингиз билан келиша олдингизми, маблағларни бир ўзингиз ўзлаштирдингизми ёки бирон кимса билан бўлишдингизми, билмадим. Нима бўлса ҳам ишни ниҳоясига етказишга қарор қилинган эди. Сизнинг кўрсатмангизга биноан фабриканинг ҳисобчиси Балье ҳисоботларни сохталаштирди, натижада корхона фойда келтирмайди, деб тан олинди. Жарақ-жарақ пуллар эса сизнинг ҳисоб рақамингизга тушаверди. Буни чек

дафтарчасининг нусхаларидан ҳам билиб олса бўларди. Шу тоб сиз яна ўз қариндошингизни топиб, сохта идора очдингиз ва мени ёллаб Швецарияга жўнатдингиз, у ерда Рудергеснинг қадрдон дўсти пулларни олиб, банкда сизнинг номингизга қўйиб туриши керак эди. Ўйланган режа амалга оширилганди. Рудергес қўлдан машина сотиб олди. Уни ичига махфий жой ҳозирлаб, унда менга яширинча пул етказиб бериб турарди. Мен бу ишлардан шубҳалана бошладим. Ва маошимни оширишларини талаб қилдим. Бу ҳақда мен ҳисобчига айтдим, кейинроқ унда ажойиб ғоя пайдо бўлди: менга юз минг песетга чек ёзиб беришди ва шу ондаёқ бу пулларни ўғирланган, деб эълон қилишди. Мен бундан беҳабар эдим, банкка бориб пулни оламану, дарҳол чиқиб кетаман, деб ўйладим. Барча ишларни сиз аввалроқ Рудергес билан ҳал қилиб қўйган экансиз. Аммо қариндошингиз сизга ҳалақит бера бошлади. У оғзидан гуллаб қўйувчи ишончсиз одам экан. Уни йўлдан олиб ташлашга қарор қилинди. Бироқ сизнинг синглингиз сиздан кўра эпчилроқ чиқиб қолди. Мен бунинг ҳали-ҳанузгача тагига етолмадим. У ўз ихтиёри билан бу ишни амалга оширдими ёки сизнинг кўрсатмангиз билан бўлганми, бу ҳали номаълум. Лекин бунинг нима фарқи бор! Муҳими, у қотил. Дарбон йўлакдан малласочли аёлнинг чиқиб кетаётганини кўрган, керак бўлса гувоҳлик бериши ҳам мумкин. Яна бир киши – менинг синглим ҳам уларга ҳалақит берарди. Уни ҳам йўлдан олиб ташлашга қарор қилинган. Лекин сизнинг олчоқларингиз юраксизлик қилдилар. Қурол билан пўписа қилиш бошқа-ю, қуролни ишга солиш бошқа. Шунда уларнинг миясида газдан фойдаланиш ғояси пайдо бўлди. Аммо, Румагоза, қўлингизда ишлаётганлар ўз ишининг устаси эмас эканлар. Шунинг учун мен қизни беҳуш ҳолда кўрдим, лекин у ўз ҳаётига қасд қилмаганлигига ақлим етди. Мен уни қутқаришга ҳаракат қилдим, сўнг воқеаларни аниқлаштириб, сабабини суриштирдим. Ана шунда мен уни аввалдан танимасам ҳам Румагоза деб тилга олганини эшитдим. Менда сизни кўриш истаги пайдо бўлди. Фабрикада йиғилиш бўлган куни сизни кўришим мумкин эди, аммо полициядан кўрқиб, қочиб қолдим. Овозингизни радиокарнайдан эшитдим, холос. Ҳисобчингиз Бальени сиз деб ўйлабман. Мен тунда фабрикага бориб керакли ҳужжатларнинг нусхаларини олганимдан кейин сиз кўрқиб кетдингиз ва мендан қутулиш йўлини излай бошладингиз. Балье кўрқарди, у ҳар вақт сирни очиб қўйиши мумкин эди-да. Шунинг учун сиз уни ўлдирдингиз. Бу қотилликни менинг бўйнимга қўйиш мақсадида фабрикага келишимдан аввалроқ амалга оширдингиз. Мен бирон иш қилиб қўймасимдан аввал сиз ўз йигитларингизни ишга солдингиз. Улар мени оёқ-қўлимни боғлаб олиб кетишди. Тасодифни қарангки, бахт менга кулиб боқди, улар ўйлаган ишларини амалга ошира олмадилар; тез орада бу ишдан қандай хабар топганингизни билмайману, лекин ҳужжат нусхаларини қандай йўл билан бўлса-да, қўлга тушириш пайига тушдингиз. Сиз менга тегишли бўлган қизни ўғирлаб кетдингиз. Аммо унинг қаердалигини дарҳол аниқладим. Бу ер ёмон жой эмас экан. Устига-устак, полициячилар кўриқлаб турган ер... Қандайдир ялангоёқ бундай муҳташам бинога уддалаб кириб келишини ким ҳам ўйлабди дейсиз. Воқеалар ана шундай содир бўлган эди.

Орага нохуш жимлик чўкди. Мен иккита сигаретани кетма-кет чекиб, енгил тин олдим. Баъзи жойда таваккал қилишга тўғри келди,

лекин суҳбатдошларимнинг юз ифодасидан нуқтага урганлигим яққол кўриниб турарди. Румагоза менга хотиржам қараб турган бўлса-да, лекин ияги билинар-билимас титрарди. У:

– Хўш, Видал. Мен сиз ҳақингизда аввал ҳам айтганман, иқтидорли йигитсиз, келажагингиз порлоқ деб, — деди.

– Сизга ўхшаб қотиллик қилибми? Уч кишини ёстигини қуритдингиз, Гаррафда денгизга чўктириб юборилган тўртинчи олчоғингизни ҳисобга олмаганда.

– Ҳисобчи Бальенинг жасади қаерда эканлиги менга номаълум.

– Мен уни сиз деб ўйлаганман. Мендан хавфсирамасликлари учун уни оёқ-қўлини боғлаб, денгизга чўктириб юбордим.

– Синглингиз-чи?

– Полиция уни ўз жонига қасд қилган деб ўйлаяпти.

– Демак, гап ҳозир бир қотиллик устида боради. Буни яхшилаб гаплашиб олиш керак.

– Йўқ. Меҳмонхона эшиги олдида улар гапирмаяптилар, балки у ёқдан-бу ёққа бориб келмоқдалар.

– Улар ҳалиям сизни безовта қилишяптими? Айвончага чиқиб кўринг-чи! Чиксангиз, ўз кўзингиз билан кўрасиз.

Мен айвон тарафга қарадим. У ердан шундоққина кўча кўриниб турарди, сукутга чўмган оломон йиғилиб турарди. Полиция машинасининг чинқириқ овози эшитилганда, оломон бир оз ҳадиксиради. Юздан ортиқ полициячилар етиб келдилар. Уларнинг кети узилмасди. Мен хонага қайтиб кирдим. Румагоза хотиржам ҳолда чекарди, у худди устимдан кулаётгандек тиржайиб турарди.

– Ҳа, бу ҳақда ҳар қанча гапирса бўлади. Мен сиз билан бир фикрга келиш учун ўртоқларимнинг розилигини олдим. Биз сизга юз песет берамиз. Ахир, сиз ўз ишингизни қойилмақом қилиб бажардингиз-ку. Қандоқ қилиб ҳақ тўламайлик, ахир.

– Ана, холос... Нобуд бўлган етти киши учун юз песетми? Кўчада содир бўлаётган воқеалар учун ҳам юз минг песетми? Жулиянинг ҳаёти учун юз минг песетми? Йўқ, Румагоза, бунақаси кетмайди; менга пул керак эмас, — жавоб қилди Энрик.

– Яна, — давом этди бақалоқ, — сиз бизга анави қоғозларни — чек дафтарчаси нухасини ҳам сотишингиз мумкин. Улар учун яна юз минг песет беришим мумкин. Хўш, бунга нима дейсиз?

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Энрик жавоб қилди: у аста, қийналиб гапираётгандек деди:

– Яна бир қотиллик бор. Бу биринчи рақамли шубҳали шахс — бу менман. Шунинг учун менга пулдан ташқари, яна бошқа нарса керак.

– Нима экан у?

– Сизнинг синглингиз. Унга айтинг, айбини бўйнига олсин, шунда барча воқеа ойдин бўлади-қўяди...

Аёл ўрнидан сапчиб туриб кетди. У ўзида эмасди. Бошидан-оёғигача титрарди; ниҳоят, у:

– Жауме, мени бу ишни қилишга сен мажбур қилгансан, — деди. — Менга тўппонча бериб, ундан фойдаланишни ўргатган ҳам сенсан... Унинг гапига қулоқ солма, Жауме...

Лекин Румагоза бирон сўз демасди. Сўнг синглисига бир қур назар ташлаб, Энрикка юзланди ва бош чайқаб қўяркан:

– Эсперанса, кўрқма. Барчасини ҳал қиламиз. Сен айбдор эмассан. Эрингнинг сенга хиёнат қилганини, сени шип-шийдон қилиб кетгани учун уни ўлдирганингни тан олсанг бўлгани, қолганини

ўзим тинчитаман. Ҳа, сингилжон, кўрқма, пул барча муаммони ҳал қилади.

Энрик папирос тутатиб, бир четга ўтиб турди. У ўзини жуда чарчаган ҳис қиларди. Аёл аввалига индамай турди-турди-да, сўнг йигига тушиб, ўзини оромкурсига отди. Румагоза ўрнидан аста туриб, йигитчанинг елкасига қўлини қўйиб, деди:

– Биз тунги клубни ёпмоқчи бўлган эдик. Ўша оқшом Марти барча хуфёна ишларни ниҳоясига етказган эди. Мен ўйлайманки... Билмадим, бу иш билан сиз шуғулланарсиз? Рудергеснинг ўрни бўш. Бунга нима дейсиз?

Энрик бош чайқади. Унинг гапиргиси келмасди. Шу тоб у жуда хориганини ҳис этди.

– Видал, юринг, пастга тушамиз. Марти билан гаплашайлик, бир йўла у сизга чек ёзиб беради. Бу сафар барчаси одилона ҳал этилади.

Улар уввос солиб йиғлаётган аёлни ёлғиз қолдириб хонадан чиқдилар. Лифтда салонга тушдилар, у ерда одамлар тўда-тўда бўлиб турар, улар бўлиб ўтган воқеаларни муҳокама қилар эдилар.

– Э, нималар деяпсиз? Яхшиямки, полиция ўз вақтида етиб келди.

Марти яхши кийинган, баланд бўйли, сийрак сочли, букчайган бир эркак билан гаплашиб турарди. Афтидан, у ҳозиргина келганга ўхшайди. Котиб Румагозани кўргач, унга мурожаат этди:

– Хайрли оқшом, синьор Румагоза. Қандайдир ажнабий бир аёл ниманидир тушунтирмоқчи бўлаяпти.

– Ҳа, тушунарли. Комиссар, дўстимиз Видал ва мен қайним Андреу Рудергеснинг ўлими ва мана бу йигитчанинг синглиси – Жулия Видални ўз жонига қасд қилгани ҳақида гаплашсак девдим.

– Ва... – демоқчи бўлди ҳайратомуз комиссар.

– Менинг синглим Эсперанса эрини Видал хоним билан алоқаси борлигини билганидан сўнг, уни ўлдирган. Видал хоним, бунга чидай олмай, ўз жонига қасд қилган. Эсперанса сизни тепада кутаяпти. Менинг билганларим шундан иборат, холос.

Румагоза тиржайиб қўйди. Энрик Видал ниҳоятда толиққан эди...

– Марти, илтимос, Энрик Видалнинг номига уч юз минг песетга чек ёзиб беринг. Ҳозироқ қўл қўйиб бераман.

*Русчадан
Назира ЖҰРАЕВА
таржимаси*

АЗИЗИЙ

Фаридиддин Аттор

Бадиа

БИРИНЧИ БОБ

ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Мелодий XI асрнинг бошларида, Эрон ва Турон тарихида мустақкам бирликка эга бўлган қудратли салжуқийлар сулоласи майдонга келган эди. 1038 йили салжуқийлар сулоласининг илк султони Тўғрулбек газнавийлар сулоласига қарашли Шарқий Хуросоннинг бош шаҳри – Нишопурни ишғол қилган. 1040 йили салжуқийлар билан газнавийлар ўртасида Данданакон яқинида бўлган сўнгги ҳал этувчи жангда газнавийлар мағлуб бўлади. Натижада салжуқийларнинг таъсир доираси янада кучаяди.

Султон Маликшоҳ (1072–1092 йил) ҳукмронлик қилган даврга келганда салжуқийлар сулоласи зўр даражада қудрат топиб юксалган, маданият ишлари ҳам гуллаб-яшнаган бир палла эди. Бу ҳол албатта султон Маликшоҳнинг донишманд вазири аъзами, “Низомулмулк”, яъни давлат таянчи деб ном олган Абу Али Ҳасан ибн Исҳоқ билан муносабатлари қуюқ бўлганида кўринади. Низомулмулк ўзининг “Сиёсатнома” номли машҳур асари билан донг таратган бообрў давлат арбоби бўлган шахс эди.

Султон Маликшоҳ вафот этиб, ички зиддиятлар бир муддат барҳам топгач, 1118 йили салжуқийлар сулоласининг вориси Санжар ҳокимиятни ўз қўлига олди.

XII асрнинг 30-йилларига келганда будда динига эътиқод қиладиган қорахитойлар (улар тарихида баъзи манбаларда қора қидон, қидон, ёхуд қорачопонликлар деб ҳам аталади) Ўрта Осиёга бостириб кирганлар. Улар аввал Болосоғунни, Ўш, Ўзганд шаҳарларини ишғол этишди, сўнг бора-бора бутун Уйғуристонни ҳам ўз домига тортган ҳолда қорахонийлар сулоласининг Моварауннаҳр музофотида ҳукмронлик қиладиган Элик хони Маҳмудхонни ҳам бўйсундириб ҳар йили қорахитойларга ўлпон тўлаб туриш шарти билан уни ўрнида қолдириб қайтиб кетдилар. 1141 йили Қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб келганлар. Салжуқийлардан султон Санжар бу сафар қорахоний Маҳмуд билан бирликда Самарқанд атрофидаги Катвон даштида уларга қарши уруш олиб бордилар. Аммо урушда султон Санжар билан Маҳмуд бутунлай мағлуб бўлди. Шу билан Салжуқийлар сулоласининг куч-қудрати ҳам ўз якунига ета бошлади. Султон Санжар 1157 йили Марвда оламдан ўтади. Хоразмда Ўғизғон авлодидан бўлган Ануштегинлардан Хоразмшоҳ Отсиз мустақил ҳукмдор бўлиб тахтга ўтирди.

Таниқли уйғур шоири, адиби ва таржимон АЗИЗИЙ 1962 йили Хўтан вилояти, Чирё туманининг Мозорқул кентида таваллуд топган. 1985 йили Шинжонг университетининг адабиёт қуллиётини тамомлаган. Унинг ижодий ишлари ўрта мактаб ўқувчилиги давридаёқ бошланган. Ҳозиргача мингдан зиёд назмлари, 50 дан ортиқ бадиалари, 20 дан зиёд мақолалари, 200 га яқин таржима асарлари китобхонлар қўлига етиб борган. Баъзи асарлари хитой ва ўзбек тилига таржима қилинган. Бир неча бор Хитой ва Шинжонг мукофотларига сазовор бўлган. “Ошиқ ривояти”, “Алангали тилаклар”, “Фаридиддин Аттор” “Донолар дурдоналаридан” каби ўндан зиёд китоблари нашр қилинган ва китобхонларнинг самимий олқишларига муяссар бўлган.

XII асрнинг охирларига келиб Салжуқийлар қўл остидаги барча ерлар, шу жумладан, бугун Эрон замини ҳам Хоразм давлатига бўйсундирилди. Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад II тахтга ўтирган йиллар (1200-1220 йиллар) Хоразм давлатининг шон-шухрати, қудрати ўзининг энг чўққисига чиққан бир давр эди. Аммо бундай қудратли давлатнинг тақдири ҳам афсуски мустақкам бўлиб чиқмади.

XIII асрнинг бошлари. Оралдан озроқ вақт ўтгандан кейин, яъни 1210-1215 йиллари оралгида мўғуллардан чиққан шафқатсиз ҳукмдор ҳоқон Чингизхон ва унинг ботир қўшинлари ҳақидаги хабарларга яқиндан диққат қилган Аловиддин Муҳаммад II биринчи бўлиб Чингизхонга элчи йўллаган. Чингизхон ҳам элчиларни яхши кутиб олиб, яхши жавоб билан йўлга солган. Аммо икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамаганидек, бу икки буюк ҳукмдорлар ўртасидаги муносабат ҳам 1218 йилнинг охирларига келиб бузилади. Хоразмшоҳ Аловиддин Муҳаммад II қўл остидагилар, аниқроғи, унинг онаси қипчоқларнинг хони Жонкишанинг қизи бўлмиш ҳокимиятпараст жоҳил, Туркон хотуннинг жияни Файирхон Инолчиқ томонидан Чингизхоннинг 500 туя қарвонидан иборат 450 киши бошчилигидаги шоҳона бой савдо қарвони Утрор чегара шаҳрида тўхтатиб қолиниб, талон-тарож қилинган, инobatли савдогарларнинг деярли ҳаммаси қатл этилган эди.

Бу қабоҳатли машъум ишдан хабар топган Чингизхон беҳад дарғазаб бўлган ҳолда 1219 йили 210 минг кишилиқ катта куч билан Хоразмшоҳ давлатига қарши ялпи юришни бошлайди. Ўзини Искандари замон деб атаган Хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад II душман билан рўбарў бўлишдан кўрқиб, юрт ва халқни ўз ҳолига ташлаб, янги кучли қўшин тўплаш баҳонасида улкан мамлакатни тарк этган. 1220 йили Чингизхон Бухорони ишғол этади, сўнг Самарқандни, бирин-кетин барча шаҳарларни эгаллайди. 1221 йили Чингизхон қўшинлари Хоразм давлатининг пойтахти Урганчни ҳам ишғол этган. Шунинг билан Хоразм давлати тугатилиб, бу давлатга мансуб шаҳарларнинг ҳаммаси узил-кесил мўғуллар ихтиёрига ўтган эди.

Фаридиддин Агтор мана шундай оғир, мураккаб тарихий жараёнда яшаб ижод билан шуғулланган сиймолардан бири бўлган.

1. ФАРИДИДДИН АГТОРНИНГ ҲАЁТИ

Нишопур узоқ ва шунингдек, доврўғли тарихга эга шаҳарлардан бири ҳисобланарди. Айниқса, ўрта асрларда бу шаҳардан ҳар қайси соҳалар бўйича кўпгина олиму фузалолар етишиб чиққанлар. Ҳатто бошқа эл ва шаҳарлардан бир қисм илм аҳиллари ҳам бу шаҳарга келиб, билим ва маҳоратини ошириб, ижод билан шуғулланганлар. Натижада бу шаҳар ўз даврида Шарқдаги машхур маданият марказларининг бирига айланганди. Номини эл орасида машхур бўлибгина қолмай, балки ҳарқайси тарихий, адабий асарларда ҳурмат билан зикр қилинган. Юксак маданият, илм-урфонга йўғрилган бу хил муҳит Нишопурнинг шон-шавкати, шухратини янада оширган.

Ўрта асрнинг дастлабки вақтларида ана шу шавкатли шаҳар — Нишопур атрофида Иброҳим исмли тақводор бир мусулмон истиқомат қиларди. Иброҳим ўз даврига нисбатан анчагина юқори даражада илм таҳсил қилган, табобатчилик илмининг сир-асроридан етарли даражада хабардор, самимий, диёнатли одам эди. У Қутбиддин Ҳайдар исмли машхур дарвишдан диний илмлар, айниқса, тариқат талаблари бўйича таълим олган бўлиб, кундалиқ турмушда ўзига хос мавқе билан турли инсоний фазилатларга асосланган ҳолда ҳалол-пок яшашга тиришарди.

Иброҳимнинг атторлик, яъни хуш ҳидли буюмлар ва дори-дармон тижорати билан шуғулланадиган дўкони бор эди. Шу боис у доимо яқин-йироқ шаҳарларга бориб, ифор, мушки анбар дегандек ёқимли хушбўй нарсалар ҳамда қимматли шифобахш дори-дармон маҳсулотларини олиб келиб сотиб тирикчилик қиларди. Яқин атрофда Иброҳим ва унинг дўконини билмайдиган кишилар деярли йўқ эди.

Кунлардан бир куни Иброҳим учун замин зилсилаю осмон ларзага келгандек бўлди. Унинг мурод-мақсадларини нурлантириб қалбида бир қуёш порлади. Гўё узоқ йиллик тоат-ибодати ва тилаклари ижобат бўлгандек, бир ўғил фарзандлик бўлди. У яратганнинг иноят-илтифотига чексиз шукроналар айтиб, ўғлига Муҳаммад деб, расулуллоҳнинг исмини кўйди, атрофидаги етим-есирларга инъом-эҳсонлар қилди.

Иброҳимнинг шодлиги чексиз эди. У чинакам меросхўр дунёга келганлигидан бағоят мамнун эди. Муҳаммад чуқур меҳр-муҳаббатда ўсиб вояга етди. У атрофидаги ҳамма нарсаларга алоҳида қизиқиш билан боқиши, тинмай савол бериши ва зийраклиги Иброҳимга янада ишонч ва умид ато қиларди. Иброҳим Муҳаммадни Нишопурдаги энг билимдон олимларнинг қўлида ўқитди. Муҳаммад мадрасани тамомлаб, диний-дунёвий илмларда пешқадамликни қўлга киритган, инсонийликка хос юсак фазилатларга эришиб, эл назарига тушабошлаган чоғда Отаси Иброҳим бу фоний дунё билан видолашди. Шундан кейин Муҳаммад ота касбига зўр ихлос билан ворислик қилди. Тижоратда отасининг ўргатганлари бўйича диёнат ва ҳалолликни олдинги ўринга кўйиб, худди отасидек одамларнинг ишончи, иззат-хурматига сазовор бўлди. Нагжида унинг тижорати кундан-кунга равнақ топибгина қолмай, ўзи ҳам жамиятнинг қадрли кишисига айланди. Эл орасида “Аттор” деган ном билан танилди.

Бир куни Муҳаммаднинг дўкони олдида дарвишсифат йиртиқ-юпун кийинган бир девона пайдо бўлди. У ҳар хил хуш хидли нарсалар, дори-дармонлар билан тўлган дўконга, қадамлари узилмай келиб-кетиб турган харидорларга, шунингдек, тижорат билан банд дўкондорга бир муддат қараб тургандан кейин:

– Эй, дўкондор, Оллоҳ тижоратингизга барака берсин, бир ғариб одамга садақа қилинг, – деди Муҳаммадга.

Муҳаммад харидорларнинг кўплигидан, тижоратнинг шошиличилигидан, қўли-қўлига тегмаётганлигиданми ёки бошқа сабабданми, ҳарқалай, девонанинг сўзларига диққатини бўлолмади. Шунда девона яна Муҳаммадга мурожаат этиб:

– Эй хожа, сен қандай ўлишингни билурмусен? – деди.

Бу сўзга Муҳаммад эътибор бермади ва бепарволик билан:

– Сен қандай ўлсанг, мен дағи шундай улурмен, – дея жавоб айлади.

Девона:

– Йўқ, сен мендек ўлолмасен, – деди.

Муҳаммад девонадан:

– Нечун? – деб сўради.

Девона:

– Шунинг учунки, менинг юким енгил, қуруқ танам ва уни ёпиб турган жандамдан ўзга ҳеч вақоим йўқ. Менинг бу дунё дўконини ташлаб кетишим осон. Аммо, сенинг эрса юкинг оғир, ҳашаматли иморатинг, молга тўла дўконинг, пулга тўла ҳамёнинг, хизматкор-чокарларинг бор. Шунча юк бирлан манзилга қандай етодурсен? Сен ўз ишингнинг чорасини қилгил, мен эрсам бундай ўлодурмен, – деди-да, белидан сув ичадиган жомни олиб бошига кўйиб ерга узала ётганча жон узди.

Муҳаммад бир лаҳзада кўз олдида юз берган бу ҳолдан ҳайрону лол бўлди. Қалбига шиддатли бир изгироб, зилзила туташиб, вужудини даҳшатли титратиб ўтди. У ўзининг то ҳозиргачайин бехудлик илкида кун ўтказганлигини гира-шира ҳис қилгандек бўлди-да, чексиз надомат билан тавба, истиғфорга қўл кўтарди.

Муҳаммад каромат эгаси бўлган бу дарвишнинг жасадини ўз қўли билан дафн этди. Сўнгра хеш-ақраболар, хизматкор-чокарларини йиғиб барча мол-мулкини уларга улашиб берди. Шунинг билан атторликни тарк этиб, тариқат йўлига кирди. “Аттор” деган сўз кейинчалик унинг тахаллуси бўлиб қолди ҳамда шу ном билан оламга машҳур бўлди.

Дарвишнинг ўлими билан алоқадор бу воқеани Атторнинг ўзи “Тазкиратул-авлиё” муқаддимасида баён қилган. Мазкур ривоят Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий тазкираларида ҳам келтирилган бўлиб, у Атторнинг гоётада улкан ва зўр бурилишга юзланганлигидан далолат берарди. Бундай ҳодисалар ўрта аср кишилари учун ҳаргиз ҳам ақлга сиғмайдиган, бемаъно туйғу эмас, балки

машхур шайхлар ҳаётида содир бўлиши мумкин бўлган маънавий ва ғоявий бурилишларига сабаб бўладиган ҳар хил ҳодисаларнинг рўй бериши табиий ҳол ҳисобланарди. Атторнинг ҳаётида ҳам ана шундай юз берган бу воқеа унинг ҳаёти ва ғоясининг муҳаббати ҳисобланган тасаввуф таълимотига ўзини бағишлашида сирли муқаддима бўлиб қолди. У руҳий жиҳатдан кучли бир ҳолатга дуч келганди.

Атторнинг тариқатда устозлари ким эканлиги ҳақидаги қарашларда ҳали ҳам бир фикрга келинганича йўқ. Абдураҳмон Жомийнинг маълумотида қараганда, Аттор дарвишлик хирқасини, яъни дарвишлик йўлига кирганлигининг нишони бўлган жандани Шайх Нажмиддин Қубро (1145-1221 йил)нинг давомчиларидан бўлган Мажиддин Бағдодийнинг қўлидан кийган эса-да, лекин тариқат таълимотларини Шайх Рукниддиндан олганлигини таъкидлайди. Яна Аттор отасининг устози Қутбиддин Ҳайдардан таълим олган деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратларининг бу ҳақдаги маълумотлари Абдураҳмон Жомийнинг маълумоти билан бирдек. Жумладан, Навоий “Насоим-ул-муҳаббат” (“Муҳаббат шабадалари”)да бундай деб ёзади: “...Алар Шайх Мажиддин Бағдодийнинг муридларидурлар ва “Тазкират-ул-авлиё” китобиким, аларнинг мусаннифотидиндур, онинг дебчосида ўзларининг Шайх Мажиддинга иродатларидин зоҳир қилибдурлар ва баъзилар дебтурларким, Увайсий экандурлар”¹

Бинобарин, қисқа қилиб айтадиган бўлсак, Аттор шайх Мажиддин Бағдодийнинг муридларидан бири эди. “Тазкират-ул-авлиё” (“Авлиёлар тазкираси”) китобини Аттор ёзган бўлиб, у ушбу китобнинг муқадимасида ўзининг шайх Мажиддин Бағдодийга бўлган ихлосини номоён қилган ва унинг Увайсий эканлигини айтган.

Бу ердаги Увайсий тасаввуфга хос атама бўлиб, у тариқат йўлига кирган кишининг бевосита ҳолда ўзидан олдин ўтган бирор машхур уламо руҳиятидан мадад ва таълим олиб такомиллашганини кўрсатади. Аммо манбаларда Мажиддин Бағдодийнинг ўз даврининг машхур дин арбоби шайх Нажмиддин Кубродан таълим олганлиги тилга олинади. Масалан, Навоий “Насоим-ул-муҳаббат”ида шайх Нажмиддин Кубро ҳақидаги баёнларининг охирида қуйидагиларни ёзади: “Ҳазрати шайхда муридлар кўп эрдилар, аммо алардин нечаси жаҳонда ягона ва замонда муқтало ва фарзона эрдилар. Андоқки, шайх Мажиддин Бағдодий ва шайх Саъиддин Ҳамавий ва Бобо Камол Жандий ва шайх Ризоиддин Али Лол ва шайх Сайфиддин Бохарзий ва шайх Нажмиддин Розий ва шайх Жамолиддин Гилийлардур², баъзилар ҳазрати Мавлоно Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳоуддин Валадни ҳам унинг муридлари бўлган дейдилар.³

Демак, Мажиддин Бағдодий шайх Нажмиддин Кубронинг олдинги сафдаги шогирди ҳисобланади. Шундай қилиб, Мажиддин Бағдодий ҳар иккала тарзда ҳам ботиний, ҳам зоҳирий томондан тарбияланиш шарофатига сазовор бўлган илм соҳиби бўлган.

Тасаввуф таълимоти ва унинг тарихи бўйича эътирофли билим эгаси, ёзувчи Радий Фишнинг маълумотида қараганда, Туркон хотун Мажиддин Бағдодийни Хоразмшоҳ ўрдасига тақлиф қилиб, уни неvara қизига устоз тутган. Аммо ўрдадаги фитна-фасод сабабидан Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммад II Мажиддин Бағдодийни қатл эттиради. Мажиддин Бағдодийнинг вафоти манбаларда 1217 йил деб кўрсатилган.

Тасаввуф тарихида тариқат йўлига кирган муриднинг бир эмас бир неча пир устоздан таълим олган ҳоллар ҳам кўп учрайди. Шу боис Атторни Мажиддин Бағдодий Қутбиддин Ҳайдар ёки Шайх Рукниддиндан таълим олган деган қарашларнинг ҳеч қайсисини четга суриб бўлмайди.

¹ Алишер Навоий: “Насоим ул-муҳаббат” (15 томлик Навоий асарлари, 15 жилд). Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент 1968 йил, 169-бет.

² Ўша асар, 145-бет.

³ Ўша асар, ўша бет.

Аттор Нишопурда бутун ихлоси билан ҳар томонлама илм таҳсил қилади. Бу даврда буткул мусулмон Шарқда тасаввуф таълимоти илгор гоё сифатида шиддатли тўлқинга айланганди. Жумладан, Аттор яшаган ҳудуд тасаввуф таълимотининг энг қизгин марказлари бири ҳисобланарди. Мадрасалардаги таълим-тарбиянинг муҳим ҳалқасини тасаввуф таълимоти назарияси ва фалсафий тамойиллари ташкил этарди. Шу боис, Аттор ёшлигиданоқ тасаввуф таълимоти руҳда тарбияланган ҳамда ўзи ҳам бу таълимотга ўзгача бир маънавий иштиёқ билан ёндашган. Бу ҳақда Атторнинг ўзи шундай деб ёзади:

“Болалик айёмидан ўшал тоифага (яъни тасаввуф аҳлига) муҳаббатим шу қадар кучли ва жўшқин эдики, у тоифанинг чиройли сўзлари мени ўзига тортар, дилимда бу сўзлардан шодлиқ жилваланади эди, у сўзлар қанчалик улғуввор, пардаланган бўлмасин, уларни таниб оладиган бўлгандим”.

Аттор Нишопурдаги илм таҳсил қилиш ва ўз-ўзини тарбиялаш босқичларини маълум даражага етказгандан кейин ҳаж қилиш учун Маккаи мукаррамга сафарга чиқади. У ҳаж ишларини адо қилиб бўлгандан кейин Миср, Шом (Сурия), Ҳиндистон сингари мамлакатларда талай машҳур шайхлар билан учрашиб, уларнинг суҳбат ва таълимларидан баҳраманд бўлади. Илгари оламдан ўтган авлиё-анбиё ҳамда шайхул-машойихларнинг муқаддас зиёратгоҳларини ва улар яшаган масканларни зиёрат қилади, улар ҳақидаги тарих ва ривоятларни, ҳикоят ҳамда ўғитларни ихлос билан ўрганади. Улар ҳақида ёзилган асарларни излаб топиб мутолаа қилади. Аттор ҳақидаги изланишларда, Атторнинг ана шундай машҳур кишилар ҳақидаги мингга яқин китобларни мутолаа қилганиги манбаларда айtilган. Фаридиддин Аттор “Тазкират-ул-авлиё” асарига ёзганидек: “Авлиёларга меҳр-муҳаббатимиз, уларнинг камоли ва жамолига, шунингдек, уларнинг борлиқ иш-ҳаракатларига бўлган ҳурмат-эҳтиромларимиз натижасидир. Ушбу садоқат қалбимизга Оллоҳ солган муҳаббатнинг нури каби порлоқдир. У буюк зотларга бўлган таъзимимизни ифодалайди. Оллоҳ таолонинг муборак номларини ҳар замон тилдан туширмайдиган азиз-авлиёлар маърифатидан баҳраманд бўлган, ҳар қанча ва ҳар қандай ҳолатда Оллоҳни унутмай, ёд этган кишилар учун авлиёлар ҳаёти намунадир”. Дарвоқе, Аттор азиз-авлиёларнинг маърифатидан чинакам ихлос ила баҳраманд бўлган кишиларнинг бири эди.

Аттор узок сафардан янада камолот касб этиб келди. Бу жараёнда у тариқат таълимотининг пешвосига, илоҳий маърифат гоёсини жўшқин жозиба билан куйлайдиган етук шоирга айланади. Натижада ўз маслагига собит ва содиқ шоир билан халқ орасида “Фаридиддин” – яъни диннинг яғонаси, “Шайх” деган шарафли, фахрли номларга сазовор бўлиб, Муҳаммад Фаридиддин ибн Иброҳим шайх Аттор Нишопурий деган ном билан шуҳрат қозонади. Шу сабабдан Атторнинг кейинги даврлардаги давомчиларидан бўлган Мавлоно Абдураҳмон Жомий: “Унинг маснавийлари ва газалларида тавҳид асрори, руҳ завқи билан вужуд ҳақиқати шу қадар кўп ифодаланганки, бу тоифанинг ҳеч бирининг сўзинда топилмайду”, деб таърифласа, Алишер Навоий “Маҳбуб-ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) номли асарида уни: “Илоҳий маърифат хазинасининг жавоҳирлари билан бойитган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаган”, “шеър ёзишдан мақсади илоҳий сирларни баён қилиш ва чексиз маърифат тарқатиш” бўлган шарафли зотлар қаторида тилга олади. Давлатшоҳ Самарқандий Атторни “Султон – ул-орифин” (“Орифлар султони”) деб атади, ҳамда: “У шариат ҳам тариқатда яғона, ишқ ва талабгорлик, куйиш-ўртанишда замонасининг шамчироғи, илми урфон денгизига чўмган, ҳақиқат дарёсига шўнғиб жавоҳирларини терган” деб юксак баҳолайди.

Аттор “Мазҳар-ул ажойиб” (“Мўъжизанинг кўриниши”) номли асарида тўртинчи халифа Али ибн Абутолибга бўлган ихлосини ифодалайди. Бу эса Али шиа мазҳабига ихлос қўйганлигини кўрсатар эди. Шу боис, бу ҳол Нишопурдаги суннийлар мазҳабига мансуб уламоларнинг газабини кўзгатади. Натижада, Аттор шиа мазҳабини тарғиб этганлиги, “йўлдан озганлиги” гуноҳи билан айбланиб, дастлаб ўлимга ҳукм этилади. Кейин эса, жазо енгиллаштирилиб, мол-мулки мусодара қилинади, ўзи шаҳардан бадарга қилиниб, шаҳар атрофидаги ташландиқ жойларда таъқиби остида яшашга мажбур бўлади. Бу пайтларда Аттор анчагина кексайиб, дярли кучдан қолганди.

Бир куни Аттор тураётган ерга унинг устози Мажиддин Бағдодийнинг яқин дўсти, “Султон-ул-уламо” (“Уламолар султони”) деб шуҳрат қозонган

Мавлоно Баҳоуддин Валад¹ (1230 йили оламдан ўтган) уни йўқлаб келади. Бу учрашувни Радий Фиш бундай баён қилади: “Эгнига қорайиб, ранги ўчиб кетган камзул, бошига баланд чўққи кулоҳ кийган, ожиз бир қария тез-тез юриб, унинг олдига чиқди. Унинг юришидан андеша эмас, балки шиддат акс этиб турарди. У гўё фавқуллода бир муҳим иш устида тургандек, ёхуд тўсатдан бир азиз меҳмон келиб қолгандек ҳолатда кўринарди. Аттор ўша юриши билан келиб, гўё кўринмас бир тўсиққа дуч келгандек меҳмонга яқин қолганда шартга тўхтади ва аста эгилиб салом берди. Улар уч марта бир-бирларига таъзим бажо келтиришгандан сўнг, сўнай деб қолган гулханнинг икки томонида, бир-бирига қарама-қарши кўйилган тошлар устига ўтиришди. Бошига суст малла рангли салла ўраган баланд бўйли, сирли қиёфадаги уламо дарвишларга хос либосда эди. Чўққи кулоҳ кийган, қадди бироз букилган шоир лом—мим демай, меҳмон билан бир-бирига қарашган кўйи узоқ тикилиб ўтиришди”¹. Атторнинг диққатини Султон-ул-авлиёнинг 12 ёшли ўгли кўпроқ ўзига жалб қилади. У бу ўғилнинг кўзларидан ловуллаб турган ўт учқунларининг, пориллаб турган ақл-фаросат нурларининг белгисини кўргандек бўлади ҳамда унинг келгусида буюк инсон бўлишлigidан башорат бериб, “Асрорнома” (“Сирнома”) деган асарини ўша ўсмир болага мамнуният билан тақдим этади. Бу бола кейинчалик Атторнинг маслакдоши, давомчиси сифатида бутун мусулмон дунёсида маълум ва машҳур бўлган Мавлоно Жалолиддин Румий эди. Жалолиддин Румий Атторни биларди, Чунки у “Мантиқ-ут-тайр”ни ўқиганди.

Манбаларда кўрсатилишича, Атторнинг ўлими ниҳоятда фожиали кечган. Чингизхон бошчилигидаги қўшин Нишопурга бостириб кириб, бутун шаҳарни талон-тарож қилади. Ўлжа илинжида ҳеч қаерни қолдирмай ахтариб, ярайдиган нарсалар борки ҳаммасини тортиб олади, ҳатто қизгин жараёнда омон қолган одамларни ҳам қул қилиб бўлишиб олади. Шулар қаторида Аттор ҳам бир мўғул черикига асир тушади. Мўғул черики уни боғлаб кўчада олиб кетаётганда, Атторни таниган бир одам учраб қолади, у мўғул черикига:

— Қулингни менга сот, мен сенга минг динор бераман, — дейди.

Мўғул черики рози бўлиб турганда Аттор:

— Сотма, бу нарх жуда кам, мен кўп пулга ярайман — дейди. Мўғул черики уни минг динорга бермай судраб юришда давом этади. Йўлда унга ўз қавмидан бўлган бир мўғул учрайди. У ўз “ўлжа”сини унга сотмоқчи бўлади. У жинсдошини мазах қилган ҳолда:

— Майли олақолай, ҳақиқа бир қоп сомон бераман, — дейди. Шунда Аттор мўғул черикига:

— Тезда рози бўлавер, мен бундан ортигига арзимаيمان. — дейди.

Бундан ғазабланган мўғул черики шу заҳотиёқ Атторни қилич билан чопиб ташлайди.

Радий Фиш Атторнинг нима учун ўлим йўлини танлаганлиги ҳақида: “Аттор ўз жонини қутқозиши мумкин эди, лекин энди унга ҳаётнинг ҳеч қандай қизиги қолмаганди” деб ёзади.

Аттор Нишопурга дафн этилади, қабр бошига оддийгина мақбара қурилади. Аммо орадан бир фурсат ўтгандан кейин Атторнинг мақбараси харобалашиб кетади. XV асрга келганда Алишер Навоий Аттор мақбарасининг харобалашиб кетганлигини эшитиб қабр бошига бағоят кўркам, ҳайбатли бир мақбара қурдиради.

Атторнинг таваллуди ва қисмат ҳақидаги қарашлар афсуски ҳали ҳам якунига етганича йўқ. Кўпгина манбаларда унинг туғилган вақти 1119 йили деб олинган. Аммо, “Мазҳар-ул-ажойиб”нинг бир нусхасида Атторнинг бу асарни 1188 йилда ёзганлиги ва ўша вақтларда ўзининг 100 ёшдан ошганлигини эслатиб ўтганлиги маълум. Агар шундай бўлса Атторнинг 1119 йили таваллуд топганлиги ҳақидаги қарашлар ҳам узил-кесил ўз исботини топмаган. Атторнинг таваллуд йилини 1136, 1145 йили деб қарайдиганлар ҳам учрайди. Атторнинг вафот этган йили ҳақидаги қарашлар ҳам бир-бирига уйғун келмайди. Бу ҳақдаги йил ҳисобини 1193 йили, 1221 йили деб қаровчилар ҳам бор. Жомий ва Давлатшоҳ Самарқандий Атторни 114 йил умр кўрган деб қайд этганлиги маълум. Амир Алишер Навоий

¹ Радий Фиш “Жалолиддин Румий”, 5-бет.

ҳазратлари “Насойим-ул-муҳаббат”да Атторни ҳижрий 627 (мелодий 1231 йил) йили вафот этган ва 104 йил яшаган деб ёзади.

Туркиялик Мустафо Услу ўзининг Аттор ҳақидаги бир мақоласида у “Мазҳар-ул-ажойиб” асарида узоқ вақтдан бери ҳазрати Алига ихлос қилганлигини таъкидлайди. Атторнинг шиа мазҳабига мойиллиги кексайиб қолганда бошига бало бўлган. Самарқандий тахаллусли, сунний мазҳабидаги бир муфтийнинг “Мазҳар-ул-ажойиб” китобини ёқиш ҳақида берган фатвоси билан бу асар куйдирилган. Шу ҳодиса сабабидан Атторнинг уйи талон-тарож қилинган, ўзи Маккага қочишга мажбур бўлган. Аттор кейинги асари “Лисон-ул-ғайб” (“Ғойиблар тили”)ни Маккада ёзган,¹ деб кўрсатади. Мустафо Услунинг бу қарашлари олмониялик шарқшунос Хелмут Риттернинг Аттор ҳақидаги қарашлари билан бир хил.

Кўриниб турибдики, Атторнинг ҳаёти ҳақидаги қарашлар бир-бирига мос келмайди. Шунинг учун Атторнинг ҳаёти – фаолияти ҳақидаги масалада бирор муҳим хулосага келиш қийин. Атторни фақат тахминий ҳолда XII асрнинг бошларидан XIII асрнинг дастлабки чорақларигача бўлган ораликда яшаб ўтган сиймолардан биридир деб қарашга тўғри келади.

2. ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ АСАРЛАРИ

Аттор ҳаётда кўп бора қийинчилик ва талон-тарожларга дуч келган, ҳаётнинг оғир синовлари, ларзали қисматларни ўз бошидан кечирган, хотиржам яшаш имконияти унда жуда оз бўлишига қарамай, унинг ижодиёти барибир самарали кечган. У ҳар томонлама, чуқур аҳамиятга эга талай асарларни келажак авлодларга абадий мерос қилиб қолдирган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират-уш-шуаро” номли асарида Аттор асарларининг умумий ҳажмини 250 минг байтга яқин деб кўрсатганлиги маълум.

Олмониялик шарқшунос олим Хелмут Риттернинг “Ислом қомуси”да босилган маълумотида Аттор асарлари ёзилиш тартиби бўйича қуйидагидек кўрсатилган:

1) “Ҳайдарнома”. Бу асар бизнинг давримизгача етиб келмаган. 2) “Девон” – шеърлар. 3) “Жавоҳирнома”. 4) “Шарҳул-қалб” – “Қалб шарҳи”. 3-, 4-асарни Атторнинг ўзи йўқотган. 5) “Хусравнома”. 6) “Асрорнома”. 7) “Ман-тиқ-ут-тайр”. 8) “Мусибатнома”. 9) “Мухторнома”. 10) “Илоҳийнома”. 11) “Бул-булнома”. 12) “Панднома” (“Насихатнома”). 13) “Тазкират-ул-авлиё” (“Авлиёлар тазкираси”). 14) “Меърожнома”. 15) “Гумгумнома”. 16) “Вуслатнома”. 17) “Уш-турнома”. 18) “Жавҳар-уз-зоғ”. 19) “Ҳалложнома”. 20) “Басирнома”. 21) “Мазҳар-ул-ажойиб” (“Мўъжизанинг кўриниши”). 22) “Лисон-ул-ғайб” (“Ғойиблар тили”). Юқоридагилардан бошқа “Ҳафт водий” (“Етти водий”), “Ҳайиатнома” (“Тўқувчилик ҳақида”). “Васиятнома”. “Канзул – ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар хазинаси”). “Канзул асрор” (“Сирлар хазинаси”). “Ихвонус сафо” (“Пок биродарлар”). “Валаднома” (“Туғилиш ҳақида”). “Мифтоҳ-ул-футуҳ” (“Ҳукмронлар калити”) каби қатор асарларни тадқиқотчилар Аттор деб қарашади.

Хелмут Риттер Аттор асарларини мазмун ва услуб жиҳатидан уч даврга бўлиш мумкин деб қарайди:

Биринчи давр: Аттор шеъриятнинг борлиқ сирини яхши биладиган санъаткор устоз сифатида кўзга ташланади. Асарларидаги кичик чаржавали (ҳошिया) ривоятларга тасаввуфга хос маъно ва мазмунларни жуда кучли маҳорат билан сингдирган ҳолда амалга оширади.

Иккинчи давр: Аттор ижодида режа ва тартибга унчалик аҳамият берилмайди. Атторнинг ўзига хос фазилатларидан бири шуки, шеърий асарларида бир сўз хабар мисраининг бошида давомли такрорланиб келади. Ҳатто бир сўз, кетма-кет ҳаяжон билан 100 маротабадан кўпроқ такрорланадиган ҳоллар ҳам мавжуд. Аттордаги бу хусусият дунё адабиётида деярли учрамайди.

¹ Мустафо Услу. “Мавлоно Жалолидин Румийнинг илк пири Фаридиддин Атторнинг (“Панднома”)сида руҳ ва ахлоқ тарбияси билан боғлиқ тасаввуф омиллари”. “Миллий култур” журналі, 1990-й, 16-бет.

Учинчи давр: Агторнинг ҳаяжонли, шиддатли ижодиёти бироз суствлашгани кўринади.

“Девон” – бу Агторнинг ғазал ва бошқа лирик шеърларидан таркиб топган шеърлар тўплами бўлиб, унда Агторнинг тасаввуф ғоялари бир хил лирик туйғуларда йўғрилиб ифодаланган.

“Хусравнома” – бу маснавий шаклида ёзилган ишқ-муҳаббат достони бўлиб, дostonда, Рум империясининг императори Қайсарнинг бир канизагидан бўлган ўғли – Хисрав билан Хузистон подшоҳининг қизи Гул ўртасидаги муҳаббат воқеалари тасвирланган.

“Асрорнома” – бу Агторнинг тасаввуф руҳи билан сугорилган дostonларидан биринчисидир. Дoston 26 мақолатдан (бобдан) иборат бўлиб, тасаввуфга хос мазмунлар қисқа ҳикоялар воситасида изоҳланган.

“Мантиқ-ут-тайр” – бу Агторнинг энг машҳур асари. Дostonда Агторнинг фалсафий қарашлари, тасаввуф тушунчаси нозик, атрофлича шарҳланган. Дoston асосан ҳикоя ва кўпгина қисса, ривоятлар, масал, маталлардан таркиб топган.

“Муҳаббатнома” – бу дoston ҳам Агторнинг тасаввуф ғоялари билан сугорилган. Дostonда бир солиқ (сулук аҳли, тариқат йўлига кирган мурид) пирнинг амри билан илоҳий зотни излаб, руҳ аршга саёҳат қилиб, Исрофил, Микойил, Азройил ва бошқа фаришталарнинг ёрдамида жаннат, жаҳаннам, қуёш, ой, тўрт аносир, тўрт унсур тоғ, денгиз, ҳайвонот, қушлар, Иблис, Одам, Нуҳ, Иброҳим, Мусо, Довуд, Исо, Муҳаммад, Ақл, Ҳис, Хаёл, Қалб ва Жон билан учрашади. Энг охири у илоҳий зотни ўз қалбидан топади. Бу дostonнинг асосий ҳикояси илоҳий зотни излаш жараёнидаги қайгу-аламларнинг баёнидан иборат бўлиб, унга яна кўпгина кичик ҳикоятлар ҳам киритилган.

“Илоҳийнома” – ушбу дoston 300 дан зиёд ҳикоят ва қиссадан таркиб топган. Унда бир подшоҳ ўзининг олти ўғлини ҳузурига чорлаб: “Дунёда энг яхши кўрадиган нарсанлар нима?” деб сўрайди. Подшоҳнинг биринчи ўғли парилар подшоҳининг қизини, иккинчи ўғли сеҳргарликни, учинчи ўғли Жамшиднинг жомини, тўртинчи ўғли обихаёт (тириқлик суви)ни, бешинчи ўғли Сулаймон узугини, олтинчи ўғли олтинларга эга бўлишни яхши кўришликларини баён қиладилар. Подшоҳ олти ўғлининг орзусига қарата тасаввуф ғоясидаги ибратлик ҳикояларни келтириб, уларни тўғри йўлга ундайди. Бу ҳикоятларда Агторнинг подшоҳ тилидан берган мулоҳазалари алоҳида аҳамиятга эга.

“Булбулнома” – бу кичик бир дoston бўлиб, унда қушлар Сулаймон пайгамбарга, булбул саҳарлари гулнинг ишқида сайраб орамизни бузаяпти, деган мазмунда арз қилади. Сулаймон пайгамбар булбулни ҳузурига чақиртиради ва бунинг учун уни бир умр фарёд чекишга амр қилади.

“Панднома” – бу асар Агторнинг одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган дидактик достони бўлиб, унда, кишилик турмушидаги ҳар хил яхши-ёмон ақида-удум, иш-ҳаракат, сўз ва ҳодисалар чуқур амалий асослар билан ижобий нуқтадан шарҳлаб берилган. Мазкур асар Эрон ва Ўрта Осиё музофотида таълим-тарбия ишларидаги энг муҳим дарслик қаторида қўлланилган.

“Тазкират-ул-авлиё” – бу Агторнинг бирдан-бир насрий шаклда ёзилган асари бўлиб, унда талай авлиёларнинг ижод йўллари ёритилади. Асар тасаввуф таълимотининг тараққиёт жараёни ва ғоявий асосларини тадқиқ этишда муҳим манба сифатида улкан аҳамиятга эгадир.

“Меърожнома” – асарида эса Муҳаммад пайгамбарнинг Буроққа миниб, еттинчи осмонга чиққанлиги ва у ерда Оллоҳнинг жамолига муяссар бўлганлиги ҳақидаги ҳолатлар баён қилинган.

“Гумгумнома” – асари кичик бир ҳикоятдан иборат бўлиб, унда Исо пайгамбар чўлда бир бош суюкни топиб олиб, дуо билан уни тириктиради ҳамда у билан суҳбатлашади. У етти иқлимга ҳукмрон бўлган бир подшоҳнинг боши бўлиб, пайгамбарга ўзининг кечмишларини сўзлаб беради. Исо алайҳиссалом уни имонга даъват қилади, у имон айтиб бир фурсатдан кейин яна бунгача бўлган асли ҳолатига, охиратига қайтади.

“Вуслатнома” – ушбу асар ваҳдати вужуд ғоялари ва сўфийларга хос ҳикоятлардан таркиб топган бўлиб, унда Мансур Ҳаллож воқеаси асосий ўринда туради.

“Уштурнома” – асосан ҳикоятдан иборат бўлса-да, лекин баён қилиш усули тарқоқ бўлиб, бу асарда такрорий жумлалар жуда кўп учрайди. Асарнинг марказий ғояси тасаввуф таълимотини олдинга суради. Асарда бир кўғирчоқ ўйнатувчи ўз кўғирчоқларини сахнада навбатма-навбат ўйнатгандан сўнг, сандиққа солиб қулфлаб кўяди. Аттор бу орқали илоҳий зотнинг оламдаги махлуқотларни ана шу кўғирчоқ қаторида кўришлигига ишора қилади. Асардаги яна бир ҳикоятда бир мурид илоҳий зотни излаб етти қават сирлар пардасини очади ва охири ғаройиб бир аҳвол остида ўзликни тушунади. Ғойибдан келган бир садо орқали мурид бир мазордан сирли бир китобни топиб олади. Китобда илоҳий зотга етишнинг йўллари кўрсатилган бўлиб, бу йўл Мансур Ҳалложнинг фано таълимоти, яъни илоҳий зотни излаган одам ўзининг жисмоний истакларидан қутулиш зарурлиги ҳақидаги фикри бўлиб чиқади. Бу асардаги ҳикоятларнинг деярли ҳаммаси рамзий маънога эгадир.

“Жавҳар-уз-зот” – асаридаги асосий фикр оқими фанолик бўлиб, унда томчининг денгизга қўшилганига ўхшаш инсоннинг илоҳий зотга қўшилиши йўлидаги оташин истаклар ўз ифодасини топган. Асарнинг асосий қисмини вужуддаги илоҳийликни тушуниб, ўзини денгизга отган бир ёш боланинг ҳикояси ташкил қилади. Асарда яна, чўлда ўсган бир қамишнинг илоҳий сирлардан хабардор бўлганлиги, қамиш кесилиб най қилингандан кейин, ўша сирларни фош қилганлиги воқеаси ҳикоя қилинади. Бу ерда Аттор қамиш воситаси орқали ҳазрати Алининг илоҳий сирлар соҳиби эканлигини таъкидлайди. Асарда ўртага қўйилган яна бир ғоя, инсон ўзининг моддий вужудида кичик илоҳий жавоҳирни асраши керак, шундай қилгандагина илоҳий зотни билиш шарафига муяссар бўлади, деган фикрдан иборатдир. Аттор бу асарда умуман илоҳий зотнинг васлига етишиш мумкинлиги ҳақидаги юксак ғояларни шарҳлайди.

“Ҳалложнома” – Аттор бу асарида асосий мақсадни Ҳалложнинг фазилатларини баён қилиш ва шарҳлашга қаратади. Аттор Мансур Ҳаллож ва унинг ғоясини юксак даражада идеаллаштириб, уни ҳақиқатни таниб етган баркамол инсон рамзи деб қарайди. Мансур Ҳалложнинг “анал ҳақ” (“мен ҳақман”) ғоясининг асосларини ҳар томонлама далиллаб, қизгинлик билан куйлайди. Бу орқали ўзининг Мансур Ҳаллож ғоясига бўлган мойиллигини номоён қилади.

“Басирнома” – Атторнинг кичик дostonларидан бири бўлиб, унда ҳам фано, бақо, илоҳий зотнинг руҳи ва нурига ўзини бахшида қилиш масалалари олга сурилган.

“Мазҳар-ул-ажойиб” – бу асар Аттор ижодиётининг учинчи даври бошлаганини кўрсатади. Дostonда ҳазрати Али сиймоси асосий ўринда туради. Ундан бошқа Атторнинг ҳаёти, таржимаи ҳолига оид қисқа парчалар ва Атторга алоқадор бошқа маълумотлар ҳам мана шу асардан ўрин олган.

“Лисон-ул-ғайб” – бу Атторнинг машҳур асарларидан бири бўлиб, унда шиа мазҳабига бўлган ҳурмат ва ихлос туйғулари алоҳида кўзга ташланиб туради. Ҳазрати Али ва унинг аълодлари ифтихор билан улуғланади. Атторнинг ўткинчи дунё ғавғоларидан халос бўлиб, яширин, танҳо ҳолда ўзини худога бағишлаш ҳислари ҳақидаги ошиқларга хос қараш ва мулоҳазалари баён қилинади.

Юқоридаги асарлар ичида “Жавҳар-уз-зот” уч китобдан иборат бўлиб, “Ҳалложнома” билан “Вуслатнома” шу асарга тааллуқли икки китоб ҳисобланади деган қарашлар ҳам мавжуд. Ҳатто баъзилар, юқоридаги асарлар ичидаги айрим машҳур асарларни Атторга тааллуқли эмас, бошқалар томонидан ёзилган деганга ўхшаш қарашларни ҳам ўртага қўйган. Булар ҳали Аттор асарларини излаш, тадқиқ қилиш ҳамда нашр этишни тақозо этадиган мураккаб жараёнлардан биридир дейиш мумкин.

ИККИНЧИ БОБ

ФАРИДИДДИН АТТОР ДУНЁҚАРАШИНING АСОСИЙ ЙЎНАЛИШИ

Шуни қатъий қилиб айтишга тўғри келадик, Аттор дунёқараши асосини ўрта аср Шарқ ислом фалсафасининг илғор оқими бўлган тасаввуф таълимоти ташкил этади. Тасаввуф таълимоти ўзига хос ғоявий асосларга эга, мураккаб, шунингдек, жозибали фалсафий оқим. Аттор тасаввуф фалсафасининг йирик

сиймоларидан биридир. Шу боис Агторнинг дунёқараши ҳақида изланиш гоят зўр ақлий қувват, юксак зеҳн ва дид, Агторона кузатиш, нозик таҳлил талаб қиладиган машаққатли жараёндир.

Агторнинг дунёқараши ҳақида кўплаб асар ёзиш мумкин. Агторнинг маънавий дунёсини шу қадар буюк бир уммон деб фараз қилса бўладики, унга қанчалик теран шўнгиган сари шунчалик қимматли, шунчалик кўп жавоҳиротларни топиш мумкин. Афсуски, бундай буюк уммонга шўнғигудек шижоат ва мадордан ўзини йироқ ҳис қилган каминанинг бу интилишларини қадрли ўқувчилари ана шу уммондан бир томчи мисолида қабул этишларини умид қиламан.

Агторнинг асарлари – майли у бевосита фалсафий мулоҳазаларни асос қилган асар бўлсин ёки рамзий башоратли асар бўлсин, авваламбор адиб дунёқарашини ёритиб бериш учун хизмат қилади. Унинг ижодий йўли (агар шундай дейишга тўғри келса) илоҳий сирларни кашф этиш йўлидир. Бундай айтганда, Агтор шоир-файласуф эмас, балки файласуфдир. Бу нуқтани XV аср муаррихи Давлатшоҳ Самарқандий таъкидлаб, “шоирлик унинг касби, одати эмас эди” деб ёзади. Демак, Агторнинг ҳамма асарларида фалсафий-тасаввуфий дунёқараш асосий ўринда туради.

Агторнинг “Мантиқ-ут-тайр” асари қуюқ рамзий тусга эга, кўп қатламли фалсафий, руҳий-ахлоқий, ижтимоий гоёлар билан тўлиб-тошган мураккаб дoston. Унинг бош мавзуси илоҳий зот билан инсоннинг муносабати масаласига бағишланган. Асарнинг бош мавзусини очишда асосий етакчи ҳикоят ва асосий гоёни далиллаш учун хизмат қиладиган масал, кичик ҳикоятлардан таркиб тошган.

“Мантиқ-ут-тайр” дostonида барча қушлар бир ерга жам бўлиб, мажлис қуришади. Бироқ базмдаги тартиб масаласида, яъни ўрин – мартаба, иззат-хурмат, шараф-салоҳият, улуглик – тубанлик, камтарлик ва манманлик, ўзини билиш ва билмаслик каби масалаларда зиддиятлар келиб чиқиб, можаро юз беради. Қушлар ўзларига инсоф-диёнатли, одил, ҳаққоний бир подшоҳ сайлаш зарурлигини, шу орқали ўз жамоатида юз берган жанжал можаро, қизиққонлик ҳолатларига барҳам бериш муҳимлигини ҳис қилади. Худди шу чоғда попушак Худхуд башорат бериб, қушлар наслидан бир подшоҳ Семурғ борлигини, унинг қушлар аҳволини миридан-сиригача билишлигини, у гарчи қушларга жуда яқин бўлса-да, қушлар ғофиллик ва нодонликлари сабабли ундан анча йироқлашиб кетганлигини айтади. Эндиликда қушлар ана шу Семурғнинг висолига нойил бўлсаларгина барча таҳликалар ва низолардан фориг бўлиш мумкинлигини айтади. Қушлар хурсанд бўлиб Худхудга ана шу Семурғ даргоҳига бошлаб боришни таклиф қилишади. Худхуд Семурғнинг даргоҳига етиб бориш жараёнида дуч келиши муқаррар бўлган талай машаққатли қийинчиликлар, азоб-укубатли синовлар кутажагини ҳам баён қилади. Маълумки, Агтор бу ерда Худхуд ва қушлар тимсоли орқали ўзининг тариқат гоёсини баён қилади. Яъни рамзий маънодаги устоз-пирнинг Худхуд орқали ақлдан озиб ғафлатда қолган кишиларга қарата қилинган насиҳати сифатида назм тилига кўчиради.

Тариқат – арабча сўз бўлиб, маъноси йўл, сулукдир. Солик (сулук аъзоси) ва “Мурид” деган сўзларнинг маъносига келсак, у одатда тасаввуф йўлига қадам қўйган шогирднинг мақсад йўлида руҳий, жисмоний ва ахлоқий жиҳатлардан ўзини поклаб, камолотга интилиш, илоҳий маърифатни эгаллаб, ҳақиқатга, яъни жавҳарий зотнинг васлига етиш йўлида риёзат чекаётган толиб, талабалардир. Айрим, таълимотчилар сулукни шариат, тариқат ва ҳақиқатдан иборат уч қисмга бўладилар. Биринчи хил қарашдагилар маърифатни ҳақиқатнинг бир таркибий қисми деб қараб, уни босқичлар қаторидан соқит қиладилар. Учинчи хил қарашдагиларнинг фикрича эса, шариат ҳар бир мусулмон учун амал қилиш зарур бўлган қоидалар бўлиб, тариқатда шариатнинг асосий мезонлари ўз аксини тошганлиги учун, у кўп ҳолларда алоҳида тилга олинмасдан балки, тариқат босқичидан бошланади.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, тасаввуф таълимотчилари тариқатни “чин, тўғри йўл” деб таърифлашган. Тариқат аҳли уч нарсада, яъни ҳолат, қадам, лутфу карамда бошқаларга ибрат бўлишлари кераклиги алоҳида таъкидланган. Бундаги ҳолат – ўринсиз гаплардан, ўзини ҳаромдан тортишни, беҳуда ишларга қадам қўймасликни, лутфу карам ила фойдали ишлар қилишни, очик чеҳрали, мурувватли бўлишни талаб этади.

Тариқат йўлига кирган ҳар бир мурид дунё маишатидан, нафс балосидан, ҳою-ҳавасдан, жисмоний роҳат-фароғат, кибру ҳаво, қуруқ шон-шухрат, гафлат ва жаҳолатдан воз кечиб, руҳий дунёсини поклаши, бутун иродаси ва фикр-ҳаёлини бир ерга жамлаб, эзгу мақсад сари йўналтириши лозим бўлган.

Тариқат йўлида эътиқод билан гафлат, ирода билан иккиланиш, товланиш билан пушаймон, севги ва нафрат ўртасида ҳар доим зиддият юз бериб туради. Бу йўлда эътиқоди чин, иродаси мустаҳкам, турли азоб-уқубатларга бардош берадиганларгина юксак мақомга эриша оладилар. Шунга кўра, “Мантиқ-ут-тайр” да ҳам қушлар Семургнинг илоҳий ишқ оташига пайванд бўлиб, завқ билан бу йўлга қадам қўйишган бўлса-да, зиддиятли синовларга бир қисм қушлар бардош беролмай, Худҳудга турли баҳоналар билан узр айтиб, сафдан чиқадилар. Бу орқали Аттор тариқатнинг бир мушкул босқич эканлигини, гарчи бу йўлга жуда кўп кишилар кирса-да, лекин ҳаммаси ҳам бу йўлнинг қайтмас, қаътиятли жасоратли йўловчилари бўлиш шарафига муносиб эмаслигини таъкидлайди.

1. “ШАЙХ САНЪОН” ҚИССАСИ ВА ПИР – МУРИДЛИК МЕЗОНИ

Тасаввуф адабиётида “Шайх Санъон” қиссаси ажойиб зўр сеҳрли кучга эга, фалсафий ҳикматларга бой, нозик бадий туйғулар жилваланиб турадиган, кишининг руҳий дунёсини ларзага соладиган, ўлмас қиссаларнинг биридир. Аттор “Мантиқ-ут-тайр” да бу қиссадан файласуфларга хос фаросат, шоирларга хос нафис санъатлардан моҳирона фойдаланади.

Қиссанинг қисқача мазмуни қуйидагича кечади:

Шайх Санъон ўз замонасининг машҳур пири бўлиб, илму урфон, каромат ва аломатда ягона киши эди. У Маккада 50 йил шайхлик қилган бўлиб, тўрт юз муриди бор эди. 50 марта ҳаж қилган бўлиб, бундан бошқа умра ҳажини ҳам ҳаргиз қўлдан бермаганди.

Бир кечаси шайх Санъон туш кўради. У тушида Румда юрган эмиш ва бир бут санамга сажда қилаётган эмиш. Шайх уйғониб кўрган тушидан гамгин бўлади. Санъон муридларини йиғиб бу тушнинг таъбирини билиш учун, Румга боришни ният қилганлигини айтади. Муридлари ҳам шайхга эргшиб бу сафарда унга ҳамроҳ бўладилар. Охири шайх ва унинг муридлари Румга етиб келадилар. Улар Румда бир шаҳардан ўтишгаётганда бир ҳашаматли айвонда ўтирган насроний қизга кўзи тушади. Бу қиз ҳусн-жамолда тенги йўқ, гўзаллик оламидаги қуёшдек порлоқ эди. Шайх Санъон қизга яқинлашиб унга тикилди. Ўзини йўқотиб ҳолсизланди. Бу тарсо қиз шайх Санъоннинг тушига кирган санамнинг ўзгинаси эди.

Шайхнинг муридлари бу ҳолни кўриб ҳайрон қолдилар, шайхни бу йўлдан қайтаришга уриндилар, аммо шайхга насиҳат қор қилмади, у ҳаммани унутганди. Муридлар шайхнинг кўнглини кўтармоқчи бўлиб имон, васваса, гуноҳ, куфр ва тавбадан сўз очдилар. Лекин, шайх қулоққа гап оладиган эмас, аксинча, уларга ҳикматли, ёлқинли ва кучли сабаб – натижали сўзлар билан раддия берди. Шайхнинг муридларига берган энг сўнги жавоби “Бу оташни менинг вужудимга Тангри таолонинг ўзи солди, мен буни ўз ихтиёрим билан ўзимдан нари қилолмайман” дейиш бўлди.

Шайх Санъон бутун эс-ёди билан тарсо қизнинг висолига интилди, кеча-кундуз унинг эшиги олдида дашном-ҳақорат эшитиб хокисор бўлиб ётди. Кунлар ўтиши билан шайх ҳолдан кетиб, ишқ дардида касал бўлиб қолди.

Бу воқеани эшитган тарсо қиз ташқарига чиқиб шайхга бундай дейди:

– Агар сен ростдан ҳам менга ошиқ бўлсанг унда қуйидаги тўрт шартимни бажаришинг керак бўлади, биринчидан, бутга сажда қиласан, иккинчидан, Куръонни куйдирасан, учинчидан, шароб ичасан, тўртинчидан, имонингдан кечасан.

Ошиқлик – беқарорлик йўлида жисми ўртанган шайх шароб ичишга рози бўлди. Тарсо қиз шайхга ўз қўли билан шароб қуйиб беради. Васли дийдор йўлида шароб ичган шайх тарсо қизнинг висолдан хушини йўқотиб, қолган шартларни ҳам амалга оширади. Аммо, тарсо қиз бу шартлардан кейин ҳам шайхнинг висол ташналигини қаноатлантирмайди, аксинча шайхни висол ҳақи (никоҳ пули)

тўлашга қистайди ҳамда шайхнинг ҳеч нарсаси йўқлигидан фойдаланиб уни висол ҳақи ҳисобига ўз чўчқаларини бир йил боқиб беришга даъват қилади. Шайх иложсиз чўчқа боқишга ҳам рози бўлади. Худди шу ерда Аттор ўзининг тариқат ҳақидаги хитобини қилади: “Эй мард, агар тариқатга қадам қўймоқчи бўлсанг, бу йўлдаги бутлар, чўчқалар каби минг турли балолардан кўрқма. Агар тариқат йўли шунчалик азобли бўлмаганда эди, шайх Санъондек мусулмон ҳам расво бўлиб Рум шаҳрида гавго кўтармас, сарсон-саргардон бўлмас эди”.

Тариқат йўли шу қадар жафоли машаққатли, азоб-уқубатли йўл эканки, уни бирор раҳнамосиз поёнига етказиб бўлмайди. Бунинг учун тариқат йўлига кирган мурид талабгор бир пир устозга қўл бериб, бу йўлда унинг йўл кўрсатиши, мадад бериши, ҳар хил жабру жафо, машаққатлараро олға етаклаб бориши керак бўлади. Мана бу тариқат йўлидаги муҳим ҳалқаларнинг бири – пир-муридлик ҳалқасидир.

Пир – муридлик муносабатида муриднинг асосий хислати талабгор бўлиш, пирни комилнинг йўлини маҳкам тутиб, унинг кўрсатмаларига сўзсиз амал қилишдир. Пирга қўл бермаган мурид тариқат йўлида мустаҳкам туролмайдди, манзилига етолмайди. Бошқача айтганда, муридни чексиз уммонга кирган кемага, пирни эса шу кемани тўғри йўлга солгувчи дарғага ўхшатиш мумкин. Кемачидан айрилган кеманинг тақдири вайрон бўлишдир.

Шайх Санъоннинг иш ҳаракатларини кўриб муридларнинг ундан кўнгли қолади ҳамда Маккага қайтиб кетадилар. Шайх эса тарсо қизнинг чўчқасини боқишга киришади.

Шайх Санъоннинг яна бир зеҳни ўткир муриди бор бўлиб, Шайх Румга йўл олганда у Маккада йўқ эди. У бошқа муридларнинг шайхни ташлаб қайтиб келганларини кўриб кўнгли бузилади. Бошқа муридлар бўлган аҳволни унга айтиб берадилар. Ақлли мурид бу қиссани эшитгандан кейин бошқа муридларга бундай дейди:

– Эй ноаҳили бевафо ёрлар, ёрлик ва дўстликка мувофиқ иш қилмабсизлар, аксинча, номардларнинг ишини қилибсизлар. Садоқатли мурид, пайвандли ёр бўлсанглар оғир пайтда унга яраб, бирга бўлиб, дардига малҳам бўлар эдинглар. Агар ўз шайхингларга содиқ бўлганларингда ҳар қандай шароитда ҳам унинг ёнида туриш лозим эди.

Ҳайф сенларга, садақат, вафо! Пир ҳақини адо қилиш шу бўлдимми? Агар шайхинглар белига зуннор боғлаган бўлса, сизлар ҳам дарҳол белингларга зуннор боғлашинглар керак эди.

Агар у тарсо бўлса, ҳамманглар унга қўшилиб тарсо бўлишинглар керак эди. Сизларнинг қилганинглар муридликка хилоф, балки мунофиқлик ва душманликдан ўзга иш эмас. Ўз ёрининг дўсти бўлган одам агар ёри кофир бўлса-да, уни тарк қилмаслиги керак эди. Шайх денгизга чўкиб, наҳангнинг комига тушибтур, сизлар бўлсанглар кўрқиб, уни ташлаб қочибсизлар.

Мана бу Атторнинг пир-муридлик мезони, тариқат тушунчасидаги ўзак қарашидир. Кўриниб турибдики Атторнинг бу қарашлари ҳеч қандай шарҳга ҳожат қолдирмайди.

Шундан кейин муридлар Румга қайтиб борадилар, Шайх муридларини кўриб эси жойига келади ҳамда муридлари билан бирга яна Маккага қайтиб келади. Тарсо қиз бир кечаси ажойиб туш кўради, тушида бир илоҳий нидони эшитади. Шунда у шайхга қилган қилмишларига пушаймон бўлади ва ҳақ йўлга кириб Шайхнинг ортидан Маккага сафар қилди. Бу хабар шайхга етади ҳамда шайх қизнинг йўлига чиқади. Улар йўлда учрашадилар, аммо қиз жабр-жафо дастидан ҳоли хароб бўлганди. Қиз тавба қилиб, шайхдан ўзини иймонга бошлашни сўрайди. Шайх унга иймон ўргатади, шунинг билан қиз жон узади. Кўз олдида рўй берган бу ҳолдан шайх ҳам дарду алам илкида бу фоний олам билан видолашади. Муридлар бу икки садпораларнинг жасадини ёнма-ён дафн қилишади. Бу икки қабрдан икки туп сарв дарахти ўсади. Бу ерда яна зилол бўлоқ пайдо бўлиб унинг суви баҳрида атроф яшилликдан гулларга бурканади, кейинчалик кишиларнинг тавобгоҳига айланади. Дард-ҳасрат ва мунг билан ёзилган “Шайх Санъон” қиссасининг қисқача баёни ана шулардан иборатдир.

Кези келганда айтиш керакки, “Шайх Санъон” қиссаси кўп ҳолда Атторнинг пир ва мурид ўртасидаги қарашларини шарҳлашдангина иборат эмас. Унда яна башоратли, рамзий воситалар орқали комил инсон, илоҳий ишқ, вафо ва

садоқат, гофиллик ҳамда аслига қайтиш, гуноҳ ва тавба, қисмат ва мағфират, куфр, покланиш, синов, ирода каби бир бутун ўткир масалалар ақлий ва ҳиссий йўлда ёритиб берилган.

Агтор асар охирида “Шайх Санъон” ҳақида “Агторнинг қиссаси бир ой юзли қиз учун эмас” дейди. Демак, моҳиятан бу қиссада чуқур илоҳий сир ва маъно яширилганлигини англаш мумкин. Бу эса ўқувчиларнинг қисса маъноларини англашдаги бирдан-бир очқич (калит), Агторнинг кўзда тутган мақсади ҳам шу бўлган.

2. ФАРИДИДДИН АГТОР ВА ТАРИҚАТ

Мақом — арабча сўз бўлиб, унинг маъноси олис манзил, мартаба, мавқе демакдир. Бу сўз тасаввуфда тариқат йўлига кирган муриднинг мақсадига етиши муҳим бўлган ахлоқий ва маънавий камолот тартибларини равшан кўрсатади.

Агтор ўз таълимотларида тариқат масаласини бошдан-охир асосий ўринга қўйиб таъкидлайди ҳамда уни ибратли мисол, ақлий тушунчалар орқали атрофлича шарҳлайди. Агторнинг тариқат масаласига алоҳида аҳамият билан қарашни ҳаргиз ўзигагина хос бўлган ақида, ихлос, тақводорлик билангина алоқадор бўлмасдан, балки барча инсон учун даҳлдор мукаммал гоёларга асос ҳозирлаган мутафаккирларга хос башоратнинг натижаси эди.

Умуман олганда тариқат инсон учун бир мактабдир. Бу мактабнинг мақсади инсонни руҳий ва ақлий жиҳатдан тарбиялаб такомилликка юзлантириш, ўз амалиёти орқали ўзини тарбиялаб инсоний фазилатни мустаҳкамлашдир. Тариқат ўзига хос қурилмага эга бўлган бир турли тарбия тартибларидир. Унинг йўналиши авваламбор инсоннинг маънавий дунёсини софлаштириб, қалб кўзини очишдан иборатдир.

Нима учун тариқат тарбияси руҳ ва қалбдан бошланади? Чунки руҳнинг маскани қалб, бинобарин инсон моҳиятида бурилиш бўлмай туриб, амалда ўзгариш бўлмайди. Агтор руҳ ҳақида тўхталиб бундай дейди:

— Бутун оламларнинг ҳаммаси сен билан яшнайди, сен билан мустаҳкам, осмон ва ер сенга боғланган. Сен ҳаммани ўз ичинга олгансан-у, лекин ўзинг биздан йироқсан, кўзга кўринмайсан-у, бироқ барчани кўрасан. Жаннат, дўзах, қиёмат — буларнинг ҳаммаси номинг ўрнида келадиган омонат сўз, белги, ўхшатиш, холос.

Бу парчадан шуни ҳис қилиш мумкинки, Агторнинг назарида руҳ коинотнинг мезонидир. Унда жаннат ва дўзах, яхшилик ва ёмонлик, ижобатлик ва салбийликдан иборат кескин зиддиятлар мавжуд. Одам билан одам, одам билан жамият, одам билан табиат ўртасидаги муносабатларда ана шу зиддиятлар ўзаро курашади. Шунинг учун, тарбия руҳдан бошланиши керак. Руҳдаги салбий иллатлар тозаланиб, ижобий хислатлар тараққий эттирилгандагина инсоннинг қалб кўзи очилади, ўзидаги илоҳий фазилатларни танишга бошлайди.

Тариқатдаги мақомларни одамнинг маънавий жиҳатдан етилиш жараёнидаги тарбияланиш босқичларига ўхшатиш мумкин. Бу босқичлар ҳар бир тариқат таълимотчиларининг тушунчаси тарафидан белгиланадиган бўлгани учун унинг сони ҳам бирдек эмас. Баъзилар буларни олти мақом деса, баъзилар тўққиз мақом деб қарайди, яна айримлари ундан ҳам кўп деб қарайдилар. Биз Агтор гоёсини имкон қадар кенгрок доирада тушунишга ёрдам берсин деб, тариқатдаги олти мақом — босқич устида қисқача тўхталиб ўтамыз.

Тариқатдаги илк мақом — тавба бўлиб, бунинг маъноси қайтиш демакдир. Тариқат йўлига кирган муриднинг ният ва ихлоси тавба орқали ўз аксини топади. Тавбанинг ҳақиқати муриднинг ўз нуқсонларини ҳис қилиш ва ундан фориғ бўлишга интилиш, куфрдан ва барча ёмон ишлардан сақланиш, адолатсизликлардан холи бўлиш ҳақ ва фазилатларда аён бўлади.

Тавба — инсон учун бир хил иноят, ўзини унутишнинг муқаддимасидир. Шу боис Агтор “Шайх Санъон” қиссасида пайғамбар тили орқали инсонга шундай хитоб қилади: “Сен шу нарсага ишонгинки, олам-олам гуноҳ бўлса-да, биргина тавба туфайли кечиради”¹.

¹ “Илоҳийнома” Тошкент. “Ёзувчи” нашриёти, 1994 йил, 64-бет.

Ҳикоят:

Пири комил Боязид Бистомий бундай деган:

– Бир куни тавҳид (танҳолик) мақомининг голиб ишоратидан саҳрога чиққандим. Ўзимда қилча ихтиёр йўқ эди. Бир халта ун кўтариб олган бир кампир учраб менга “Кел, бу халтадаги унимни уйимга олиб бориб бер” деди.

Менинг эса халтадаги унни кўтаришга ҳафсалам йўқ эди. Шу боис, бир шерни ишорат билан чақириб, кампирнинг унни шерга юклаб қўйдим ҳамда кампирга:

– Шаҳарга борсанг кимни кўрдим дейсан? – дедим.

Кампир:

– Бир золим ва такаббурни кўрдим дейман, – деди.

Мен:

– Нима учун бундай дейсан, – десам, кампир:

– Оллоҳ таоло шерни бандасининг хизмати учун яратмаган. Сен нима учун уни хизматга соласан? Бу зулм эмасми? – деди. Мен:

– Бу айтганинг тўғрику-я, такаббур деганинг нима учун, – деб сўрадим.

Кампир:

– Шунинг учунки, сенинг хоҳишинг шернинг сенга бўйсунганлиги ва фармонбардор бўлганлигини шаҳар аҳлига билдиришдир. Дарвоқе, сен каромат эгасан. Аммо, бу такаббурлик эмасми? – деди. Мен дедим:

– Тўғри, шундай. Бунинг учун тавба қилдим. Баланддан пастга тушдим. Сен менга пирдурсан.

Иккинчи мақом – вараъа – поклик бўлиб, унинг маъноси тақводорлик, парҳезкорлик, мусофирликдир. Вараъа муриддан турли булғанишлардан, шубҳалардан ўзини асрашни талаб қилади. Маълумотларга қараганда, вараъанинг уч тури бор экан. Биринчиси, тил вараъаси (поклиги), яъни тилни бемаъни гаплардан асраш, ғийбат шикоят қилмаслик; иккинчиси кўз поклиги, шубҳали нарсаларга қарамаслик; учинчиси қалб поклиги, қўнғилни ифлослантирувчи баҳиллик, ичи қоралик, дилозорлик, такаббурлик каби нарсалардан парҳез қилиш, таъмадан сақланиш, пасткашликни тарк этишдир. Қисқаси, тил, кўз, қалбда парҳезли бўлиш, турли нафс балосидан қутулиш, ҳаромга яқин йўламаслик, ўзини доимо пок тутиш вараъанинг асосий маъноси ҳисобланади.

Атторнинг қарашича, ҳалоллик ва поклик тариқат йўлига кирган одамнинг муқаддас бурчидир. Чунки бу одамнинг ният ва иқболини белгилайдиган омиддир. Ният ва иқболи дуруст бўлмаган одам тариқат манзилига қадам босмайди, аксинча, ўзини хароб қилади. Шунинг учун, Аттор ёзади: “Агар донишманд бўлсанг, ўзинга ўзинг эшикни ёп! Одам фарзандининг ҳирси бунча кўп бўлмаса, у оламда бунчалик ҳайрону саргардон бўлмасди. Эй, ҳирслар билан қалб кўзи кўр бўлган киши, то сен ўлгунча ҳирсининг ярасига фақат ўлим даво бўлолади холос”¹. Одамни булғайдиган ва шарманда қиладиган нарса нафсдир. Нафс балосидан қутулмай туриб тариқатдан сўз очиб бўлмайди. У ҳатто иймонни заифлаштириб, одамни жаҳолатга бошлайди. Аттор “Илоҳийнома”даги бир ҳикоятда пари шаклида кириб олган нафс тилидан шуларни ёзади: “Мен Нафсман, кўринишда чиройли, дилкашман. Ҳаммани мафтун қиламан, домимга тортаман, мағлубларни ўзимга қаратиб оламан. Мен турли қиёфага кироламан. Агар нафси аммора – (шайтоний нафс) бўлсам, ит ва қобондан бўлган бўламан, шу махлуқларнинг қиёфасига кираман. Хотиржам бўлгандан кейин инсоннинг иймонини емиришга бошлайман, уни тубанликка тортаман. Шунда ҳеч ким мендан қочиб қутулолмайди, кишиларнинг бошига фалокатлар келтираман, бало-қазоларни ёғдираман”².

Учинчи мақом – фақирлик бўлиб у моддий муҳтожликни енгиб, руҳий жиҳатдан ўзини такомиллаштиришни, улуғвор илоҳий моҳиятни эгаллаб, ихлосманд, камтар, бағри кенг бўлиб, борлиқни ҳақ йўлига аташни кўрсатади.

Аттор бу нуқтани “Мантиқ-ут-тайр”да шундай бир ҳикоят орқали шарҳлаб ўтади:

¹ Ўша асар, 10-бет.

² Ўша асар, 50-51-бетлар.

Бир пок инсон хузурида муҳаббат ҳақида сўз бўлаётганди, ўтирганлардан бири деди:

– Мен олтин ошигиман, пул ва бойликни яхши кўраман. Олтинга ошиғлигим вужудимда жон билан баробардур. Агар кўлимда олтин гулдек очилиб ялтираб турмаса, мен ҳам гулдек кулиб туролмайман. Мени дунё ишқи гамлардан озод этди. Одамлар орасида обрў-эътиборли бўлдим. Мен — дунёпарастман, менинг сиғинадиган тангрим ҳам бойлик, пул — олтиндир.

Шунда пок, художўй одам унга қараб деди:

– Эй балои нафсга гирифторм бўлган гофил банда, сен моҳиятга эмас, суратга шайдо бўлган, суратнинг тузоғига тушган одамсан, кўнглингдан сафо сеҳрининг нури олисдир. Сен чумолига ўхшайсан. Коваклардан бошқа нарсани билмайсан. Кеча кундуз девонадек елиб — югурасан. Суратга шайдо бўлиб, унга алданиб қолмагин, маънони изла, сурат бир арзимас нарсадир, ҳақиқий моҳият маънодир. Олтин кўриниши бўялган ялтироқ тошдир. Сен ёш болага ўхшаш ранг бўёқларга пайванд бўлибсан. Сенинг олтинларинг ҳеч бир ишга ярамайди. Қиёмат кунини бу жонсиз нарсани билан ҳеч кимга ёрдам беролмайсан. Сен ўйинчоқлардан лаззат топасан, сохта ялтироқликдан шодланасан. Сен моҳиятга интилмайсан, нурнинг манбаини изламайсан. Пок жонингни олтиннинг исканжасидан халос эт, эй жон, охири моҳият — абадиятнинг ошиғи бўлиш керак. Ҳар қандай мушкулликларни сабр билан енгган муридгина ўзи кўзлаган манзилга ета олади. Сабрсизлик ва иродасизлик одамни адаштиради.

Бу моҳиятда ўз устидан голиб келиш жараёнидир. Аттор асарларида сабр-тоқат орқали ҳақиқатга етиш масаласи билан боғлиқ кўпгина фалсафий мулоҳазалар ва ибратли ҳикоятлар мавжуд.

Тариқатдаги бешинчи мақом — таваккул бўлиб, барча яхши — ёмон иш ва ҳодисаларни илоҳий зотнинг амри деб, илоҳий зотнинг иродасини ўз иродаси деб билишдир. Шу сабабдан таваккул илоҳий висолга интилган муриднинг иймони тарафидан белгиланади; яъни у илоҳий маърифатнинг бир таркибий қисмидир.

Тариқатдаги олтинчи мақом — ризо, розилик бўлиб, муриднинг қалб жиҳатдан тозаланиб, оллоҳнинг розилигига етишини кўрсатади. Бунда мурид барча нафсоний ҳис — туйғулардан озод бўлиб, қалбида фақат илоҳий зотнинггина ёди қолади. Илоҳий зотнинг висоли йўлидаги ҳар қандай қисматга заррача эътироз билдирмайди. Шу орқали илоҳий зотнинг розилигига мушарраф бўлиш талаб қилинади.

Атторнинг муҳим асарларидан бири ҳисобланган “Илоҳийнома”ни маълум маънода шоирнинг тариқат қарашларини шарҳлашга бағишланган асар дейиш мумкин. Асарнинг ҳошиясини ташкил қиладиган ҳикоятда бир подшоҳ ўзининг олти ўғлини хузурига чорлаб: “Азиз фарзанди аржумандларим, қани менга айтинглари, сизларнинг қандай орзу-армонинглари бор, дунёда нимани хоҳлаб, нимани излайсизлар? Нимаики орзу-истакларинг бўлса менга истиҳолага бормай дадил аён қилинглари. Ҳар бирингларнинг фикр-ўйинглари билишни истайман. Шунга қараб мен сизларга йўл кўрсатишим мумкин,”¹ дейди. Гарчи подшоҳнинг ўғиллари Аттор таъбири билан айтганда ҳаммаси замонасининг барча илмларини ўзлаштириб “донишманд” бўлган эсалар-да, лекин маънавий илмлардан буткул хабарсиз бўлганлари учун бебақо — ўткинчи дунёнинг ҳою-ҳавасларидан сўз очадилар. Бунинг билан подшоҳ ўғилларининг маънавий дунёлари қоронғулигини ҳис қилиб, ҳар хил ибратли ҳикоятлар орқали уларни ҳидоятга ундайди. Аттор подшоҳ сиймоси орқали унинг ўғилларини (улар орқали барча инсонларни) тариқатга даъват қилади. Асардаги барча ҳикоятлар амалиётда тариқатнинг мақом — босқичларини таништириш, шарҳлаш ва далиллашга хизмат қилади.

Аттор тариқат ва унинг мақомларини ўзига хос, энг зарур руҳий илмлар деб қарайди. Инсонни ана шу руҳий илмлар орқали вояга етказмай туриб такомилликдан сўз очиб бўлмайди. Шунинг учун, подшоҳнинг фарзандлари турли ўткинчи вазасаларга мафтун бўлиб, инсоннинг асли моҳиятига хос бўлган улугвор гоёлардан эмас, балки нафсоний истаклардан сўз очадилар. Аттор ақлга таяниб моҳиятга етувчи, назарий-амалий фанларнинг аҳамиятини

¹ “Илоҳийнома”, 13-бет

ҳаргиз четга сурмайди. Уни инсон тараққиётидаги зарур бўлган ақлий босқич, руҳий илмларга юзланишининг тайёрлик босқичи деб қарайди. Аммо, Атторнинг назарида фақат ақлий билимлар билан оламнинг моҳиятига етиб бўлмайди. Чунки, ҳақиқий моҳиятнинг очкичи руҳдодир. Шунинг учун Аттор “Илоҳийнома” да руҳ ҳақида бундай деб ёзади: “Қандайлигини билиб бўлмайдиган ажойиб бир қушсанки, бизнинг тушунча ва тасаввуримиз ҳамда тасдиғимиздан, инкор ҳам раддиямиздан ташқарисан. На ерда, на кўкда эмас, тангри таолонинг ҳузуридасан. Ҳамма нарса сенсан, аммо ҳамма йўқлик ҳам яна ўзингсан. Кўзга кўринмайсан, аммо кўзларнинг нурисан”.

Атторнинг тариқат ҳақидаги таълимотлари бошдан охири руҳий такомилликни тарғиб қиладиган тараққиёт жараёнидан иборат бўлиб, у инсоннинг руҳий камолатини мақсад қилади. Бу нуқтадан Атторнинг тариқат таълимотлари XIX асарнинг охири ва XX асрнинг бошларида Оврупода майдонга келиб, дунёвий таъсирга эга бўлган, австриялик файласуф Зигмунд Фрейд томонидан асос солиниб, Нитше, Шопенгауэр, Эрих Фромм каби мутафаккирлар томонидан тараққий эттирилган “Руҳий анализ” таълимоти билан маълум оҳангдошликларга эга.

3. ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ МАЪРИФАТ ВА ҲАҚИҚАТ ҲАҚИДА ҚАРАШЛАРИ

“Мантиқ-ут-тайр” да қушлар минг бир машаққатлар билан тариқат босқичини поёнига етказдилар. Бу жараёнда талай қушлар сафдан чиқадилар. Шунда ҳам Семургнинг васлидан нишона кўролмайдилар. Бу ҳолдан изтиробга тушган қушлар Худхуддан бу йўлнинг қачон охири кўринади, Семург висолига қачон етишамиз деб сўрайдилар. Худхуд жавоб айлаб, олдинда яна жуда мушкул етти водий, манзиллар борлигини, бу водийларни босиб ўтмай туриб Семург висолдан сўз очиб бўлмаслигини айтиб, бу етти водийни қисқача таърифлайди. Шу ерда Аттор асар қурулмасининг асосий ип учини узиб қўймаган ҳолда Худхуднинг етти водий ҳақидаги башорати орқали бу етти водий ҳақида айрим-айрим тўхталиб ўтади.

1. Талаб водийси

Талаб водийси — бу водийга қадам қўйган солик, яъни сулук аҳлининг руҳий дунёси чуқур изтиробга тушади, солик қалбида илоҳий зотнинг васлига бўлган талаб ва интизорликдан завқланса-да, лекин висол тополмаслик, яъни илоҳий зотнинг васлига етиш йўлидаги чексизликдан алам-изтироб тортади. Шуларга қарамай солик, йўлчи бу висолдан умид узмайди. Дунёнинг душворлигини бутунлай унутиб, борлиқни висол ташналигига бахшида қилади. Шунинг билан унинг мақсадга етиш йўлидаги талабгорлиги софланиб, нурланади. Бу хил нурланиш унинг қалбига такомиллик ато қилади. У ўзининг ғоят зўр юксаклигини ҳис қилади. Поёнсиз бир тиниқ дунё унга кучоқ очади.

Аттор талаб водийсининг унумдорлиги ва фазилатлари орқали соликнинг илоҳий висол йўлидаги ирода ва садоқатини шарҳлайди, толиб талабга эришиш учун қатъий қойим ирода, мутлоқ соф садоқатга эга бўлиши, шу орқали ўзининг руҳий интизорлигини такомиллаштириши керак деб қарайди.

2. Ишқ водийси

Ишқ водийсида Аттор илоҳий ишқнинг улугворлиги ва шавқатини баён қилади. Атторнинг қарашича, талабгорлик ишқнинг башорати, руҳ сўзлагандагина ишқ оташи ёлқинлайди. Ишқ ошиқнинг кўнгил орзуси, у ёлқинлаш орқали ошиққа нур бахш этади. Ёлқин куйдиради, куйишдан кўрққан ошиқ ишққа эришолмайди. Қўймаган ошиқ ишқнинг файзини ҳис қилолмайди. Ошиқ билан ишқнинг муносабатини парвона билан шамнинг муносабатига таққосласа бўлади. Парвона ҳақиқий ошиқ бўлганлиги учун талабгорлик билан ўзини оташга отади, куйиб ўртаниш орқали ўзининг ошиқлигини намоён қилади. Ишқ водийсига қадам ранжида қилган одамда ҳам шундай парвона бўлиши

керак. Ошиқ ишқ йўлида фидокорлик кўрсатишни ўз хислати деб билиши керак. Ошиқлик табиий бўлиши керак. Чунки у моҳият орқали ўзини намоён қилади. Тасаввуфда Самандар ошиққа тимсол қилинади, Самандар ўтда, оташ ичида ўз моҳиятини жавлон қилдиरोлади.

3. Маърифат водийси

Атторнинг кўз қарашича, маърифат водийси чексиз водийдир. Бу водийда бир-бирига ўхшамайдиган жуда кўп йўллар бор, шунингдек, мақсад ва нишонлари ҳам бир-бирига ўхшамайдиган талай йўловчилар бор. Ҳар бир йўловчи ўз йўлини тўғри йўл деб қарайди, шу сабабдан улар ўртасида фарқ майдонга келган. Бу фарқ уларнинг ирфон – тушунчаси томонидан белгиланади. Тушунча ва мақсаднинг қандай бўлишидан қатъи назар, ҳар ким бу йўлда камолотга етишни орзу қилади. Лекин, бу йўлни босиб тугатмай туриб, ҳеч ким камолотга етолмайди. Камолотга етишнинг бирдан бир йўли маърифатдир.

Маърифатнинг мазмуан теран бўлиши мақсаднинг натижасини белгилайди. Бу ерда Аттор барча ақида – эътиқодларни маърифат нуқтасидан кузатади. Унинг назарида эътиқоднинг барча тури бирдай яхши, уни ёмон, юқори, қуйи деб ажратилмайди. Бу ердаги фарқ фақат ҳосил қилинган маърифатнинг даражасидадир. Маърифат нечоғлик кучли бўлса, эътиқод шунчалик ёрқинлашади. Чунки маърифат эътиқоднинг очқичи (калити), илоҳий зотни танишнинг воситасидир.

4. Истиғно водийси

Маърифат манзилини босиб ўтган солиқда ҳожатмандлик бутунлай йўқолади. Шу билан истиғно ҳожатсизлик манзилига қадам қўяди. Истиғно – руҳий тақомилликнинг яна бир паллага юксалганлигини ифодалайди. Бу ерда катта-кичик, юқори-қуйи бир тўғри чизик устида уйғунлашади. Моддий борлик, ҳис-туйғу ва орзу-ҳаваслар арзимас нарсага айланади. Жаннат ва дўзах, эътиқод ва куфр ўртасида фарқ қолмайди. Солиқнинг руҳида фақат камолот файзигина тўлқинланади.

5. Тавҳид водийси

Шу номнинг ўзидан маълум бўлиб турганидек, бу манзилнинг мутлақ мезони тавҳид, танҳолик, ягоналикдир. Бу водийда иккинчи бир борлиқнинг тасаввур қилиниши ҳожат эмас, ҳатто мумкин ҳам эмас. Атторнинг қарашича, тавҳид аҳлининг бирдан бир истаги танҳоликдир.

Тавҳид водийсида солиқ энг аввал илоҳий зот ҳақиқатини билиб етиши, шу орқали унинг танҳолигига иймон келтириши, сўнгра илоҳий зотнинг васлига интилиб, у билан бирлик ҳосил қилиши керак. Бирлик гоёсининг моҳияти билан қўшилиши янада бирлик, ягоналик билан натижаланади. Аттор дунёқарашида тавҳид масаласи маълум ўринда туради. У кўп асарларида ўз таълимотини мана шу масалани олға сурган ҳолда қанот ёздиради.

Масалан, “Жавҳар-уз-зот” номли асарида, Аттор буткул оламнинг ягоналиги, инсоннинг ана шу оламдаги ўрни ва моҳияти ҳақида фикр юритиб, унинг мавжудлигининг шarti – ўзидаги нафсоний тилаклардан кечиб илоҳий зотга қўшилиш, яъни тавҳид эканлигини шарҳлайди.

Аттор тавҳидни шу қадар муҳим ўринга қўядики, унинг асарлари бевосита илоҳий зотнинг номи билан бошланади. Жумладан, “Илоҳийнома” ни тангри таолонинг номи билан бошладим” деб бошласа, “Жавҳар-уз-зот” асарини “Жисм ва жоннинг нури бўлганнинг ошқора ва яширин бўлган худонинг номи билан бошлайман” деб ёзади. Аттор асарларининг муқаддимасида оламнинг бирлиги, худуднинг ягоналиги, барча мавжудлик худонинг исм ва сифатларидан иборат эканлиги, моҳиятнинг сири – ваҳдат, яъни тавҳид, эканлигидан бошқа ҳамду сано учрамайди.

Аттор тавҳидни “Жавҳар-уз-зот” асарида кўза ва дарё мисоли орқали жуда жонли тушунтиради: у кўзани одамга, илоҳий зотни дарёга қиёслаб, кўзани

сувга ботирганда то ичи сувга тўлгунча қултуллаб овоз чиқаради, аммо ичига сув тўлгандан кейин у овоз чиқаришдан тўхтайти, яъни у дарёга қўшилиб кетади деб қарайди. Демак, инсон руҳи илоҳий зотга қўшилгандагина мутлақ бир бутунликка, яъни тавҳид сирига етади. Аттор тавҳид ҳақида қуйидагиларни ёзади:

“Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, одам фазилатларининг фаҳри бўлиб қоласан. Агар хуршид (қуёш), яъни тангри ошкора бўлса, сен соя бўлгин, чунки сен соя каби қуёш нурида йўқолиб унга маҳрам бўласан”.

Аттор бу парчада тавҳидни яна нур ва соя мисолида шарҳлайди. Соя бир сурат, ўткинчи ҳодиса, нур — маъно — ҳақиқий ҳодиса, нур бор ерда соя муқаррар ғойиб бўлади, яъни нурга қўшилиб кетади. Сояннинг нурга қўшилиши тавҳиднинг ифодаланишидир.

Аттор тавҳидни бевосита Мансур Ҳаллож (мелодий 875-922 йил) билан боғлаб тушунтиради. Чунки, худди Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларидек: “Мавлоно Жалолиддин Румий сўзларида мазкурдирки, Шайх Мансур Ҳаллож нури 150 йилдан сўнгра Шайх Фаридиддин Аттор руҳига тажаллий қилиб онинг мураббийси бўлутур”.

Атторнинг қарашича, инсон ҳам тавҳиднинг бир қисмига киради. Буни томчи ва дарё мисолида тушуниш мумкин. Томчи дарёнинг бир таркибий қисмидир. Томчи орқали дарёнинг моҳиятини билиш мумкин. Чунки томчи ҳам, дарёга ўхшаш сувдир. Томчи дарёга қўшилса барибир сув бўлади. Демак, томчида ҳам дарёнинг акси мавжуд. Мансур Ҳаллож худди мана шу нуқтадан “Анал ҳақ” (“мен ҳақман”) деган. Бу нуқтани тушунмаган, маърифат файзидан бебахра руҳонийлар уни ўлимга ҳукм қилдилар. Аммо Мансур Ҳаллож ваҳдат (бирлик) шаробидан қалби нурланган, ҳақиқий тавҳид аҳлининг энг ёрқин сиймоси эди. Аттор тавҳид деганда энг аввалам Мансур Ҳалложни кўз олдига келтирарди. Шу боис, Аттор Мансур Ҳаллож ва унинг “Анал ҳақ” қараши ҳақида қуйидагиларни ёзиб, мисолда тушунарли бўлиши учун насрий ечимини келтиради:

“Анал ҳақ” — мен ҳақман деганнинг бошини кесди, шунда ҳам бу дoston тиллардан тушмай келади. Эй дўстим, “анал ҳақ” деган одам ҳақ бўлади, чунки у куллиётга (борлиққа) интилиб, яқдиллик кўрсатиб, ҳақнинг дўсти бўлди. “Анал ҳақ” деди ва буни ошкора қилди, натижада ўзини-ўзи пора-пора қилди. “Анал ҳақ” деб бирлик, яъни ваҳдатдан сўз очди, дарҳақиқат у ҳақ эди ва ҳеч шубҳаланмасдан “анал ҳақ” деб дунёдан ўтди, шу билан номи мангуга барҳаёт қолди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Мансур Ҳаллож сиймоси Аттор асарларида муҳим ўрин тутадиган марказий сиймоларнинг бири ҳисобланади. Аттор ўз қарашларини далиллашда кўп ҳолларда Мансур Ҳалложга мурожаат қилади, унинг қарашлари орқали ўз ғояларини шарҳлайди. Албатта, бунинг ҳам ўзига хос тарихий орқа кўриниши бор, чунки, Атторнинг тасаввуф таълимоти орқали ўртага қўймоқчи бўлган бирдан-бир чиқиш нуқтаси — яъни тавҳид қараши Мансур Ҳалложнинг “анал ҳақ” қараши билан моҳият жиҳатдан ўхшашликка эга. Шу боис Аттор ўз асарларида:

“Ҳақиқат ўзи нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш.

Ҳақиқат ўзи нима? Эй биродар, жондан кеч, мана Атторни кўрдингми, барчаси — шу.

Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга равшанлик етказдинг, шу сабабдан сен шоҳсан.

Маънолар сирига интилиб беадаблик қилишинг ҳам яхши, сен ҳақни, яъни маънолар изҳорини кўришинг муқаррар.

Жаҳонда сен Ҳақ васлига етганларнинг тимсоли, яъни гавдаланган шаклисан, шунинг учун бундай сирни аён қилолдинг” деб ёзади¹.

¹ Нажмиддин Комилов: “Тасаввуф”. Иккинчи китоб. “Тавҳид асрори”. Тошкент — 1999, 70-71 бет.

6. Ҳайрат водийси

Ҳайрат водийси — сархушлик, беҳудлик манзили бўлиб, у гипноз ҳолатига ўхшаб кетади. Илоҳий ишқ йўлига кирган ошиқ илоҳий шароб, яъни “Шароби антахур” — дан масту мустағриқ бўлиб ҳайронлик илкида ҳаммани унутади.

Бу хил сархушлик ошиқликнинг ёрқин ифодаси бўлиб, ошиқ ақлий туйғулардан холи ҳолда руҳий жунунлик палласига етиб, алоҳида бир иқтидор илкида маърифат завқидан баҳраманд бўлади. Бундай “онгсиз онг” ҳолати фаноликнинг башорати бўлиб, ошиқнинг руҳий камолот босқичидан дарак беради. Бунга яна “Шайх Санъон” қиссасидан мисол келтириш мумкин. Шайх Санъон тарсо қизнинг ишқида ҳайронлик илкида беҳудлашиб, ҳаммани унутади. У бир мажнун, савдойига айланади. Муридлари уни, ўзининг кимлигини унутиб қўймасликка, ақлини йиғиб олишга даъват қилганда, у “Ошиқ учун ақлнинг нима кераги бор, ишққа ақлнинг кучи етмайди” деб жавоб беради.

7. Фақру фано водийси

Агтор “Фақру фано водийси” таснифида ўзининг фано, яъни йўқлик ва бақо, абадият ҳақида қарашларини баён қилади. Унинг қарашича, махлуқот оламидаги барча нарсалар сурат, шакл, кўринишдангина иборат бўлиб, улар ўткинчи — фоний нарсалардир; фақат зоти мутлақлар бирдан бир борлиқдир, шу боис у боқий — абадийдир. Боқийликка етиш учун суратдан қўл узуб маънога қўшилиш керак.

Баъзилар фанони илоҳий зотдан бошқа ҳамма нарсани рад этиш деб қараган. Баъзилар Бистомий “Илон пўст ташлагани каби мен ҳам ўзимни тарк этдим. Бир маҳал ўз моҳиятимга боқсам... Оҳ, мен унга айланиб қолибман!” деган ҳамда бу ҳолатни фано деб атаган, дейдилар. Демак, илоҳий ишққа пайванд бўлган солиқ ўзлигини ўзидан соқит этиб илоҳий зот билан бирлик ҳосил қилиши керак. Бу илоҳий зотнинг васлига етишдаги охирги нуқтадир.

Умуман олганда маърифат йўлидаги бу водий-манзиллар бир-бирини тўлдирувчи руҳий камолот босқичлари бўлиб, у солиқда илоҳий маърифатнинг намоён бўлиши учун замин ҳозирлайди.

Маърифат ўз руҳий оламига чуқур кириб бориш, ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини такомиллаштириш орқали илоҳий зотни танишга етаклайди. Буни темир ва ўт мисолида бир қадар аниқ тушуниш мумкин. Аслида темир ва ўт бошқа-бошқа нарса бўлса-да, темир ўтга солинса, қизиб у ҳам ўтнинг рангига киради, аслидаги темирлик шакли ўтнинг тусига қўшилиб кетади. Бундай аҳволда темир ҳам, ўт ҳам бир жисмга айланиб кетади. Худди шу сабабдан тасаввуф тариқатчилари маърифат палласини “тавҳид”, яъни бирлашиш ёки “фано” моддийликдан йўқолиш деб қараганлар.

Маърифат — ақлдан устун турадиган, аммо шубҳадан холи руҳий илмларнинг жавҳаридир. Инсон илоҳий зотнинг бир зарраси бўлганлиги учун унда илоҳий маърифатга етиш имконияти бор. Бу инсоннинг камолотга етиш йўлидир.

У ҳолда, ҳақиқатнинг ўзи нима?

Бу уқувнинг маъно ва мазмун доирасидан хабардор бўлиш учун яна “Мантиқ-ут-тайр” дostonига қайтишга тўғри келади.

Машаққатли сафар жараёнида жуда кўпчилик қушлар бардош беролмай сафдан чиқади. Улардан энг охирида фақат 30 та қуш омон қолади. Омон қолган бу 30 та қуш охирги мадорлари ва нафасларида бир поёнсиз манзилга етиб келдилар. Қушлар энди сафарни давом эттиришга ўзларида қилча дармон қолмаганлигини, шунча мушкул масофани босиб ўтиб ҳам ҳеч нарсага эришолмаганликларини ҳис қилиб, умидсизлик ичида надомат чекадилар. Худди шу чоғда ғойибдан бир садо келиб уларнинг мақсадини сўрайди. Қушлар жавоб айлаб, ўзларига подшоҳ сайлаш учун Семурғни излаб келганликларини айтадилар. Ғойибдан келган садо қушларга ўз чоғига қарамай, Семурғ даъвосини қилмай қайтиб кетишни буюради. Қушлар ҳайронлик илкида дол-фарёд кўтардилар. Худҳуд уларга тасалли бериб Семурғнинг марҳаматидан нишона сўзларни айтади. Натижада қушларда яна висол умиди жўш уради. Садоқат ва ихлосмандлик кучаяди. Шу билан улар юксак даражадаги фонийлик, яъни руҳий жиҳатдан

ёр (илоҳий зот) васлига эришиш шарафига муяссар бўлади. Ўртадан пардалар кўтарилиб ҳақиқат аён бўлади:

30 та қуш қараса, улар шубҳасиз ўша “Семурғ” (Симурғ), яъни ўзлари бўлиб чиққанлигини кўрадилар.

Атторнинг бу сўзлари бундай икки ёқлама маънога эга; биринчиси “Ваҳдати вужуд” тушунчасидир. Бу сўзнинг тўғри маъноси, мазмуни, олам мутлақ руҳнинг самараси ёхуд тажаллийси (акс этиши)дан иборатдир. Умумий қилиб айтганда олам мутлақ руҳ туфайли мавжуддир, деган маънони англатади. Демак, 30 та қуш Семурғнинг шарпаси бўлиб, уларда ҳам Семурғлик хислат бор бўлгани боис, қушлар Семурғни ахтариб, натижада ўзлари Семурғга айланганлар. Иккинчиси, Аттор 30 та қуш ва семурғ муносабатини ҳам рамзий, ҳам сўз санъати нуқтасидан поэтик жилвалантиради. Зеро, семурғ сўзи аслида форсча “си мурғ” (ўттиз қуш) деган маънони ҳам билдиради.

Демак, ҳақиқат ҳақи — илоҳий зотни таниш ва у билан бир вужудга айланиш демақдир. У маърифат билан илдизи бир эканлигини кўрсатади. Шунингдек, ҳақиқат ўзликнинг охирлашиб, абадийликнинг бошланишидаги улугвор ғоянинг реалликка айланиши, юсак даражадаги камолотнинг тантанаси деб ҳам қаралади. Аттор ҳақиқат ҳақида бундай деб ёзади:

– Ҳақиқат ўзи нима? Бенуқсон худони кўриш, сен, манманликни тарк этсанг, у билан бир бўласан.

– Ҳақиқат ўзи нимадир? У билан бир бўлмоқдир. Дур каби воситалик денгида ягона бўлмоқдир.

– Ҳақиқат ўзи нима? Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш...

– Ҳақиқат ўзи нима?... Жондан кечишдир.

Кўп тадқиқотчилар “Ваҳдати вужуд” қарашини кейинги даврдаги Овруро файласуфларининг табиат диалектикаси ҳақидаги қарашларига мувофиқ тадқиқ этиш орқали уни инсон руҳига шиддат билан ёриб кирган фаол таълимот деб қарашмоқда. Шундай бўлгач, Фаридиддин Аттор “Ваҳдати вужуд” таълимотини системалаштириб, бир қадар муфассал мавқега эга қилган аллома устозларининг биридир. У бизнинг ўзимизни теран ўрганишимизни, у чўккан сир-асрор хазиначиларидан янада ёрқин жавоҳиротларни териб, бугунги авлод кишиларини улардан баҳраманд қилишимизни кутиб турибди. Кишиларнинг руҳий дунёсини камол топтиришда Фаридиддин Аттордек буюк сиймоларнинг илтифотига эришиш бағоят фойдалидир.

УЧИНЧИ БОБ

ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ ОЛАМ ВА ИНСОН ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Атторнинг асарларида бу олам деган тушунча деярли доимо кўзга ташланиб туради. Аммо, бу сўзлар билангина Атторнинг олам ҳақидаги қарашларига баҳо бериб бўлмайди.

Атторнинг фикрича, бу олам, яъни моддий, дунё фоний, ўткинчидир, у олам, яъни руҳий дунё боқий мангуликдир. Чунки руҳий дунё илоҳий зотнинг манбаси, жавҳаридир. Моддий дунё руҳий дунёнинг пўсти ёки кўриқчидир. Моддий борлик сурат, руҳий борлик маънодир. Аммо, моддий борлик ягона мавжуд бўлиб турадиган борлик бўлмасдан, балки руҳий борлик, илоҳий зотнинг тажаллийсидир. Суратнинг мавжуд бўлиши маънонинг хосиятидан бўлганидек, нарсалар олами ҳам илоҳий оламнинг жилвасидир. Моддий олам — олами сағир, яъни, кичик олам, бўлиб, руҳий олам олами кабир, яъни поёнсизлик оламидир.

Моддий олам илоҳий зотнинг илоҳий санъати сифатида чуқур уйғунликка эга. Яъни улар кўринишда бошқа-бошқа нарсалар бўлса-да, моҳиятда бир-бири билан узвий боғлиқдир. Чунки, ҳамма борликда илоҳий зотнинг жилваси бор. Шу боис Аттор ёзади:

– Унинг зоти билан мавжуд бўлган олам шундай мустаҳкам илдиздошликка, ўзаро боғланишга эгаки, сувдаги балиқдан фалакдаги ойгача жамики нарсалар бир-бири билан бевосита боғлиқ — алоқадордир.

Демак, илоҳий зотнинг қудратидан иборат бўлган замин ва осмон, денгиз ва қуруқлик, олам ва одам ўртасида узвий мувозанат мавжуддир. Ана шу қудрат сабабидан олам ҳамиша ҳаракатланиб, тараққий қилиб, ўзгариб, янгилиниб туради. Агторнинг назарида жамики тараққиёт, ўзгариш ва янгилинишлар бевосита илоҳий зот қудратининг кўринишларидандир. Чунки олам илоҳий зот учун бир кўзгудир. Шу боис Агтор ёзади:

– Жаҳоннинг бутун ашёлари – зарралари унинг кўзгусидир. Қандайки нарса кўрсанг, унинг оятлари китобидан саҳифалар деб билгил.

Бинобарин, олам кўзгу экан, ундаги жамики мавжудодларнинг ҳаммаси илоҳий зотнинг “оятлари китобидан саҳифалар”дир.

Агторнинг олам ва кўзгу муносабатидан менимча бундай икки хил қатламли мазмунни ҳис этиш мумкин:

1. Олам – кўзгу. Илоҳий зот ана шу кўзгу орқали ўзини акс эттиради. Демак, Агтор кўзгуда акс этиш муносабати орқали биринчидан илоҳий зотнинг мутлақ борлиқ эканлигини далиллайди.

2. Бинобарин, олам илоҳий зотнинг санъатигина эмас, балки илоҳий зотнинг мавжудлигини намоён қиладиган бирламчи бош шарт ҳисобланади.

Бу нуқтани Агтор “Мантиқ-уг-тайр” достонида бир рамзий-символик ҳикоят орқали янада аниқ баён қилади. Агторнинг ёзишича, ҳусн-жамолда тенгсиз бир подшоҳ бўлиб “оламнинг гўзаллиги, назокати унинг сирларидан бир саҳифа, зеболиги нафисликда унинг дийдоридан бир оят каби эди”. Бу подшоҳнинг номи оламга тарқалиб, ҳамма унинг ҳуснига мафтун бўлади. Аммо подшоҳнинг ҳусни куёшдек нурли бўлгани учун, ҳечким унга қарашга ботинолмайди. Агторнинг сўзи билан айтганда, кишилар уни “кўрмасликка сабр-тоқат қилолмас, аммо кўришга ҳам чидаб туролмас эдилар”. Шунинг учун подшоҳ катта бир кўзгу ясаиб шу кўзгуга қарайди. Кўзгуда унинг ҳусни акс этиб, ундан нур атрофга таралади. Кишилар ана шу нур орқали подшоҳнинг ҳуснидан баҳраманд бўладилар. Агтор ҳикоятни хулосалаб, қуйидагиларни ёзди:

– Эй инсон, сенинг подшоҳинг ҳам ҳилол ой қасридур, қаср эса куёш нуридан равшандур. Ўз подшоҳингни кўнглингда танигин, шундай қилиб аршни заррада кўргин. Бу бепоён олам саҳросида вужудга келган ҳарбир сурат, ҳар бир либос гўзал семурғнинг соясидур. Аммо, гарчи сен буни тасаввур этолмасанг-да соя семурғдан мустасно эмас. Соя билан семурғ бир-бирига сирдош ҳамда маҳрамдир, улар бир-бирини интизор қилади, излайди, шарт қилади. Агар билсанг сенинг вазифанг соядан кечиб, семурғга интилишдир. Агар семурғга етишсанг, парда ичида офтобни кўрасан, шунда соя билан семурғ бирлашади, сен ўзингни ҳам куёш ичида кўрасан.

Агторнинг гоёяси асосланганда, оламнинг бирлиги руҳдан иборат бўлиб, борлиқ ҳодисалар руҳнинг инъикосидир. Шундай экан, оламни тушуниш учун руҳни тушуниш керак бўлади. Руҳ бир хил илоҳий қудрат, у оламнинг сирини очадиган бирдан бир очқич, мавжудликнинг моҳияти ана шу очқични излаш ва топиш керак.

Ўткинчилик билан абадийлик ўртасидаги зиддиятнинг мақсади янада абадийликдир. Соя ҳамон нурга қўшилиб кетади. Коинотнинг негизи фақат биттадир, у ҳам бўлса мутлақ руҳдир. Буткил борлиқ яна шу мутлоқ руҳнинг сифати ёки сояси ҳисобланади. Демак, олам ташқи кўриниш жиҳатидан моддийликнинг, моҳият жиҳатидан илоҳийликнинг рамзи деб қаралади. Шундай экан, илоҳий зот, яъни худо коинотдан мустасно ҳолда мавжуд бўлиб турмасдан, балки коинот билан бирликда мавжуд бўлиб туради, у абадий ҳамда поёнсиздир. Агтор “Илоҳийнома” номли асарида шу гоёяни илгари сурган ҳолатда бундай деб ёзади:

– Дунёдаги борлиқ ҳодисалар, ашёлар, кўплик ва озлик, салбий ва ижобийлик, раддия ва тасдиқлар унинг мавжудлигини исботлашга хизмат қилади. Магар синчиклаб қарасанг, мавжуд ижобий сифатлар унинг ўзидир. Бутун борлиқнинг вужуди (моддийлиги) унинг улуглиги сояси, қудратининг белгиси, ижодиёти ва санъатидир.

Бу ерда Агторнинг дунёқараши янада равшанлашади. У жамики оламни зоти пок, илоҳий зотнинг далили деб қараб, моддий борлиқни илоҳий зотнинг

сифатларигина эмас, балки ўзи деб тушунади. У ҳар қандай мавжудликда илоҳий зотнинг жилвасини кўради. Унинг назарида коинотнинг жавҳари чарақлаб турган бир даста нур, у нур қаерга тушса шу ер жилоланади. Гўё бир қуёшнинг пориллаши билан буткул коинот ёришиб кетгандек бўлади.

Атторнинг кўз қарашича, олам ягона, бетакрор, чексиз борлиқдир. У азалий ва абадий бўлган илоҳий зотнинг яратилиши бўлиб, у тинимсиз ҳаракатланиб туради. Атторнинг олам ҳақидаги қараши унинг инсон ҳақидаги қарашлари билан чуқур киришиб кетади.

Барча тасаввуф таълимотчиларига ўхшаш Атторнинг назарида ҳам инсон ташқи шакл жиҳатидан моддий дунёнинг бир таркибий қисми бўлса-да, аммо унинг қалбида илоҳий нур мавжуд. Инсоннинг вужуди бир турли қобиқ ёки пўстлоқдан иборатдир. Унинг моҳияти руҳ бўлгани учун у шарафлидир. Мана шу маънони кўзда тутиб Аттор инсонга қарата нидо қилади:

— Сенинг гавҳаринг, яъни руҳинг фаришталарнинг саждагоҳи эканлигини унутма. Бошингда халифалик тожи бор. Одам ато фарзандисан, яъни Оллоҳнинг ердаги ноибисан. Жаннатдан тушгансан, яна ўша гулшан, яъни жаннат сари интилгин... одамийлик ва илоҳийлик сифатларидан узоқлашма, сенинг атлас тўнинг одамийлик сифатингдир.

Инсоннинг моддийлик сифати уни мутлоқ руҳнинг баҳридан айриб турадиган бир пардадир. Ана шу парда сабабидан инсон гафлатга гирифтор бўлади, надомат чекади, ҳижрон илкида заифлашади, ўзини маъносиз йўлини қоронғи, қисмагини хира ҳис қилади. Турли ташвиш, изтироблар унга ором бермайди. Умидсизлик ичида ўзини ёруғликдан, ҳақиқатдан йироқ деб қараб эсанкирайди. Булар модда билан руҳ ўртасидаги зиддиятнинг инсон туйғусидаги ифодалари бўлиб, бунда инсон ўзидаги моддий маломатларни бўйсундириб, яъни пардани йиртиб, руҳият манзилига қадам ташлай олса, шубҳасизки, у шон-шухрат тахтада улуғворлик тожини кияолади. Аттор Инсоннинг ана шу паллага етишини орзу қилади ҳамда унга ета олишига ишонади. Шундан, у кескин ҳолда ёзади:

— Сенинг ичингда жавҳар — мутлақ руҳнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охири йўқотган нарсанг сенинг ўзингдир, сен бу зоҳирий сирларнинг тузоғига гирифтор бўлгансан. Сен яратгучининг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, лекин унинг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг ҳаммадан афзал, шу жавҳар сен учун ҳақиқий зотга олиб борадиган раҳбардир. Ҳаёт, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг нигоҳларингдир, уйинг ичидасану хаёлингда эшикнинг сиртида тургандайсан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан.

Атторнинг бу сўзлари ажойиб чуқур фалсафий маъно ва мушоҳадаларга бой. Инсонда “мутлақ руҳнинг сири бор”. Бу Аттор учун ҳарқандай шубҳадан мустаснодир. Бироқ, инсон, яъни, сен “уйнинг ичидасану хаёлингда эшикнинг сиртида тургандайсан”. У ҳолда “эшикни очиб”, уйнинг ичига кириш учун нима қилиш керак? Жавоб фақат битта, қалб эшигини очиш керак. Худди шу нуқтани кўзда тутган Аттор шундай дейди:

“Руҳ одамнинг ички дунёсидир, шу боис инсон ўз ичига сафар қилиши керак. Бунинг усули ҳам битта, яъни ўзини билиш, аслий “мен”га қайтишдир. Инсоннинг фожиаси ўз моҳиятидан олислаб кетганлигидадир. Бунинг Атторнинг кўйидаги қарашларидан билиш мумкин:

— Чунки, сен ўз-ўзингдан айрилган, ўз аслингдан бегона бўлиб, йўқолгансан. Сен ўзингга маъшуксан, ўзинга қайт, саҳрода кезма, ватанга қайт. Ушбу ватан муҳаббатидан иймон пок бўлгусидир, негаки, маъшукнинг пок жонингнинг ичидадир. Одамлар ўзгаларнинг қиёфасида ўзларини кўради, лекин ўзларини ўзлари танишмайди. Илоҳий таниш ҳам шунга ўхшайди. Тангри таолони ҳарким аввал ўздан изласин, “ўзини таниган раббини ҳам танийди” деган ҳадисни эсидан чиқармасин. Ўзликни таниш эса маърифатдир, маърифат йўли чин вафо, қалб кўзининг очилишидир.

Бу парчани ортиқча шарҳлашнинг албатта ҳожати бўлмаса керак. Фақат юқорида тилга олинган “қалб эшиги” деган сўзни Аттор бу ерда янада образли ва ёрқин ҳолатда “қалб кўзи” деб олган холос.

Аттор яна инсоннинг вужудини моддий борлиқ, яъни сурат, ундаги илоҳий руҳни маъно, яъни моҳият деб қараб, ҳақиқий мавжудликни руҳ билан боғлаб тушунтиради. Одам инсофдан қараса руҳни бирламчи, вужуд, яъни моддани

иккиламчи ҳисоблайди. Демак, Атторнинг қарашича, одамнинг вужуди – ташқи шаклига эмас, қалбига қараш керак. Асосий субъект яна шу одам, руҳ ёки маъно одамнинг оламга бўлган муносабатини ўлчайдиган бирдан бир омилдир. Аттор бундай деб ёзади:

– Нима учун суратнинг дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг кулли-борлиқ ичидасан. Сен суратнинг ҳамроҳлигидан қутулсанг, худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, худо дийдорини жонда кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз сен ҳақсан.

“Суратни синдирсанг шак-шубҳасиз сен ҳақсан”. Бу Атторнинг инсон моҳияти ҳақидаги қарашларининг биридир. Тухумни ёриб чиққандан кейин унинг моҳияти намоён бўлади, яъни тухумнинг бир хил шакл ёки сурат эканлиги ойдинлашади. Демак, тухумнинг маъноси исботланади. Буни одамга таққослаганда, тан бир хил шакл, ана шу шаклнинг физиологик, психик асоратларидан тозалаб жавҳарни, яъни жонни танигандагина, одамнинг моҳиятини билиш мумкин. Атторнинг назарида одам билан илоҳий зотнинг муносабати ана шундай. Аттор инсонни юксак даражадаги шараф соҳиби деб билади. Инсонда бундай руҳнинг аломати бўлганлиги учун, ҳатто уни мантиқий йўсинда мутлақ руҳ билан бир ўринга кўяди. Бу эса Аттордаги ўз даврига – ўрта аср Шарқ ислом муҳитини ёриб чақишдек бир тушунчани ҳосил қилади. Бинобарин, бу Аттор идеясидаги юксак шижоат ва жасоратнинг маҳсулидир дейиш мумкин. Бундай руҳ эса худо, инсонни худога баробар кўйиш бу куфрдан дарак беради. Боязид Бистомий ана шу қарашни туфайли кофирликда айбланиб, маломат даштида сарсон-саргардон бўлди. Мансур Ҳаллож ана шу қараш орқасида кофирликда айбланиб, аввал дарра билан жазолаш, кейин эса жасадини ўтда куйдириш усули билан ўлдирилди. Аттор буларни ниҳоятда яхши биларди. У ҳолда яна шу “хавфли қараш”ни шарҳлашдан мақсад нима эди?

Атторнинг назарида бу қараш ҳаргиз ҳам куфрдан дарак бермасди. Уни куфр деб қараш беҳудлик, юзакилик, нодонлик, мутаассибликдан бошқа нарса эмас эди. Илоҳий маърифатни сезмаган, ўзидаги зоҳирий тушунчалардан қутулмаган, ўз қалбига қулоқ солмаган, сувни кўлмаклардан ичиб, ҳақиқий булоқни эсдан чиқарган кишилар бу қарашнинг магзини асло чақолмайди, шунинг учун, уни юзаки ҳолда куфр деб тушунади. Бирок, майли Боязид Бистомий бўлсин, майли Мансур Ҳаллож бўлсин ва майли Аттор бўлсин, инсонни Худога тенглаш ширкдир.

Лекин, Атторнинг қарашича, инсоннинг ўз моддий пўстини бўйсундириб, руҳ томон юзланиши осонликча амалга ошадиган жараён эмас. Бу жараёнда турли васваса ва мушкулотлар инсонни маърифатдан гўё юксак бир қалъа деворидек айириб туради. Уни абадийлик нисбатидан, яъни олам неъматлари орқали маҳрум қилади, уни ўткинчи жилвалар орқали гафлатга бошлайди. Инсондаги ижобий ва салбий аломатлар ўртасида мана шу тахлитда тўхтовсиз кураш бўлиб туради, бу курашнинг натижаси инсоннинг тақдирига бевосита таъсир кўрсатади. Аттор бу курашда инсонни шараф манзилига, яъни ижобий хислатларга ундайди. Аттор ўзининг “Панднома” сида бундай деб ёзган:

Камбағаллик гарчи қаттиқ, эй жавон,
Бўлмагай ҳаргиз жаҳолатдан ёмон.

Атторнинг қарашича, инсон учун моддий жиҳатдаги йўқсиллик ҳеч гап эмас, ҳаммадан ёмони маънавий йўқсилликдир. Жаҳолат – нодонлик, разолат, зулм қабилар маънавий йўқсилликнинг муҳим аломатларидир. Ҳадисларда жаҳолат қиёматнинг бир турли аломати қаторида тилга олинган.

Кимки ул уйқудадир ўлган эрур,
Аҳли гафлатга бу иш бўлгон эрур.
Кимки онинг ақлу ҳуши бўлмаса,
Ул ўлуктур, сен тириклардин дема.

Атторнинг назарида, инсоннинг жисмоний жиҳатдан бор ёки йўқ бўлиши ҳаргиз ҳам унинг ўлик, тириклигига кафолат бўлмайдиган ҳақиқий ўлимдир, унинг ифодаси қалбидадир. Аттор “Тазкиратул-авлиё” да ёзади:

Молик Динор бундай дейди:

– Мен Ҳасан Басрийдан: “Бу дунёдаги энг оғир азоб–уқубат нима?” деб сўрадим, у жавоб айлаб:

– Қалб ўлими, – деди.

Мен яна:

– Қалб ўлими дегани недур? – деб сўрадим. У:

– Ўткинчи дунёга муҳаббат, – деб жавоб айлади.

– Ўткинчи дунёга муҳаббат нимадан дарак беради? – деган саволга Ҳасан Басрий бир оғиз сўз билан:

– Нафсдан, – деб жавоб берган. Бу ерда Агторнинг инсонга қарашидаги яна бир нуқта майдонга чиқади.

“Ул эрур бил одамийнинг одами,
Йигса аввал нафси бедин ҳар дами”.

“Боқмағил лаззати нафсоний сари,
Боқмағил ҳам олами фоний сари”.

“Нафсни зиндонга солгон яхшироқ,
Ҳарна деса аксин олгон яхшироқ”.

Бу каби мисолларни Агтор асарларида қўплаб учратиш мумкин. Чунки Агтор нафсни инсондаги муҳим доvon деб қарайди. Нафс ўзи нима? Лўнда қилиб айтганда, инсондаги ҳайвоний хислатларнинг бош кўтаришидир. Инсон нафс иллатларидан покланмас экан, ўзидаги илоҳий руҳни ҳис қилиш шарофатидан маҳрум бўлади.

Агтор объектив реалликка нисбатан муносиб инсоний маишатларни ҳам ҳаргиз назардан соқит этмайди. Аммо ҳалол ва ҳаромдан иборат нозик инсоний мезонни инсон олдига шарт қилади.

Ким ҳаромдин ботинин пок этмади,
Руҳи, бил, ўз манзилига етмади.

Ҳалоллик инсон учун бурч ва фазилатдир. Ҳаром бўлса ҳайвоний иллатдир. Одам ўзини камол топтириш учун, ҳалоллик шарофатини азиз тутиб, ҳаромдан доимо сақланиши керак.

Агтор фалсафий қарашининг туб негизи комил инсон гоёсидан иборатдир. Инсон илоҳий маърифатга нечоғлик теран кирса, унинг қалби шунчалик ёришади ва покланади. Покланишнинг даражаси камолотнинг даражасига таъсир кўрсатади.

Комил инсонлик ҳаргиз ҳам етиб бўлмайдиган қуруқ гоё эмас. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, имом Бухорий, ат-Термизий, имом Муслим, Аҳмад Ҳанбал кабилар комиллик даражасига етган инсонлардир. Бундай одамлар ҳарбир даврда майдонга келади. Шу даврнинг маърифатини намоён қилади, шу даврнинг садосини жаранглатади.

Агтор инсон қалбини бир тиниқ шишага, поклигини унинг жилосига ўхшатади. У покликка алоҳида урғу беради.

Ҳар бир мусулмонки бўлса ботамиз,
Тўртни тўртдан пок тутсун ул азиз.
Дилни сен аввал ҳасаддин пок қил,
Ўзни сўнгра соҳиби идрок қил.
Пок қилгил кизбу ғийбатдин забон,
Ўтмасун десанг имонимга зиён.
Пок агар бўлса зиёдин дил, амал,
Етмағай ҳаргиз имонингга халал.
Етмаса қорнингга бир зарра ҳаром,
Марди имондор бўлғайсан тамом.
Ким ҳаромдин ботинин пок этмади,
Руҳи, бил, ўз манзилига етмади.

Кимни кирдори риёдин пок эмас,
Буриёдек сурати бир нафсу бас.

Аттор бу парчада тўрт нарсани тўрт нарсдан, яъни дилни ҳасаддан, тилни гийбатдан, дилни иккиюзламачилиқдан, нафсни ҳаромдан пок тутиш зарурлигини таъкидлайди. Чунки, Атторнинг қарашича, ҳасад, гийбат, иккиюзламачилиқ, ҳаром каби иллатлар инсон руҳини хиралаштирадиган, булғайдиган, инсоннинг эътиқодини сустлаштириб, маърифатдан йироқлаштирадиган, ҳайвоний истакларга йўл очадиган иллатлардир.

Аттор “Илоҳийнома”да ўзининг садоқати ва поклиги билан шоҳлик тахтига етган бир аёл ҳақидаги таъсирли, алангали ажойиб бир ҳикоятни мисол қилиб келтиради. Аёл деярли ҳар бир қадамда шаҳват ва ҳирсни қўзгаган азоб-укубатларга дучор бўлади. Мақсадига етолмаган кишилар ҳар хил пас, бузуқ воситалар орқали аёлга зулм қилади. Аммо аёл ўлим хавфи олдида ҳам ўзининг поклигини олдинги ўринга қўяди. Натижада у ахири мурод-мақсадига етади.

Аттор ҳикояда персонаж тили орқали бундай дейди:

– Тўғри, дунёда ҳеч бир жонзот шаҳватдан холи эмас, бу сирни билмаган одам жисмоний жиҳатдан майиб, нуқсонлиқдир. Ундай киши соғлом эмас. Аммо, шаҳват ҳадидан ошса ҳирс, ифлослик келиб чиқади, кейин уни тўхтатиб бўлмайди. Шаҳват шавқи кучайса орадан муҳаббат кўтарилади. Ҳолбуки, инсоннинг моҳияти муҳаббатдир. Бироқ, муҳаббат ҳам чегараланиб туриши керак, агар чегарадан чиқиб кетса, жонинг муҳаббатнинг кўзи олдида ожиз, арзимас бўлиб қолади.

Аттор инсонга нисбатан меъёрида бўлган шаҳватни соғломликнинг ифодаси деб билади. Чунки у ҳикояда яна: “Агар эрлар билан аёллар қўшилмаса одамзотнинг насли қандай давом қилади? Оламнинг тузилиши, қонунияти бузилмайдими? Чунки, бу илоҳий ҳикматнинг тартиб тадбиридир, мулк ва мамлакат, дунё ишлари шу асосга қурилган. Барча жонзотлар қўшилиб, кўпайиб, наслини давом эттиради.

Доимий ривожланиш шундан келиб чиқади. Одамзод минг-минг йиллардан ошиб қанчадан қанча риёзат ривожланишни ўтказиб, ҳозирги ҳолга келган”. Аттор инсон моҳияти муҳаббат эканлигини, муҳаббат оламнинг тузилиши, инсоният тадрижий тараққиётининг асоси эканлигини таъкидлайди. Бироқ муҳаббат ҳадидан ошса ҳирсга, нафснинг қулига айланиб, покликка таъсир етказишини, муҳаббатни нуқул шаҳватдан иборат деб тушунмасликни уқтиради.

Аттор инсоний муҳаббатни қадрлайди, инсоний муҳаббат йўлидаги жасоратни мадҳ этади. Чунки инсоний муҳаббатни “илоҳий ҳикматнинг тартиб тадбири” деб қарайди. Инсоний меҳр, шафқат ва қадр-қимматни куйлаш Атторга хос фазилат бўлиб, унинг асарларидаги муҳим ғоявий мазмунларнинг бири ҳисобланади. У бу нуқтани ўз асарларида ҳар хил тафсилот – ҳикоятлар орқали образли, таъсирли ҳолда ёритиб беради. Жумладан, “Мантиқ-ут-тайр” дostonидаги нон воситаси билан ўлимдан қутулиб қолган бир асир ҳақидаги ҳикоятдан бунга яққол кўриш мумкин. Ҳикоятда баён қилинишича, бир баҳодир жангда рақибини енгади ҳамда уни ўлдириш мақсадида ханжар олгани уйига кириб кетади. Худди шу орада баҳодирнинг хотини асирга нон беради. Баҳодир қайтиб келиб асирнинг қўлида нон турганлигини кўриб, “Бу нонни сенга ким берди?” деб сўрайди. Асир “Аёлинг берди” деб жавоб беради. Бунга эшитган баҳодир “сени ўлдириш энди менга ҳаром бўлди. Чунки, бизнинг нонимизни еган ҳар қандай кишига биз тиф кўтаролмаймиз” деб асирни озод қилиб юборади.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ, АҲЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Ўрта асрлар – инсоният тафаккур тарихида саралаш аҳамиятига эга бир палла бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги замон Фарб ва Шарқ олимлари бирдай эътироф қилганидек, бу палла авваломбор Шарқ мусулмон элларида уйғониш вазифасини

ўтаган. Маънавий, диний-фалсафий масалалар ҳақидаги баҳс-мунозаралар тадрижий чуқурлашиш ва муайян асос ҳозирловчи оқим, таълимотлар майдонга келди. Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Абуллоҳ Ансорий (1005-1088), Юсуф Ҳамадоний (1048-1148), Санойӣ (1045-1141), Муҳаммад Ғаззолий (1059-1111), Аҳмад Яссавий (1105-1167), Ибн Рушд (1126-1198), Ибн Арабий (1105-1167), Саъдий Шерозий (1184-1298), Жалолиддин Румий (1207-1273) каби уламо олимлар етишиб чиқиб, ислом фалсафаси тараққиётига зўр туҳфалар қўшдилар. Фаридиддин Аттор ана шундай гирдобли тошқинликда, шунингдек, диний, сиёсий ва ижтимоий зиддиятларга тўлиб-тошган алангали, силсилали бир шароитда яшаб ижод қилади.

Аттор ўз даврининг иймонли, виждонли, ақл соҳиби ва бурчига содиқ вакили бўлиб, айни давр шароитидаги сиёсий, ижтимоий ва ахлоқий масалаларга нисбатан ўз кўз қарашларини ҳар хил шакл ва воситалар орқали ўртага қўйиб ўтган.

Атторнинг диёнатли, маърифатли, адолатли, тариқат йўлини тутган шоҳ ҳақидаги орзу-армонлари гуманистик ғояларининг муҳим таркибий қисмини ташкил қилади.

Агар подшоҳ келган балога кулса, яъни беҳудлик қилса, унинг давлатига қатъий нуқсон етади. Давлатнинг беҳатар, омон бўлиши эл учун бахт-саодат, шоҳ учун оғир масъулиятдир. Агар шоҳ бепарволик қилса, рақибларни заиф чоғлаб мағрурланса, давлатга зиён етади. Шунинг учун шоҳ ҳар доим хушёр, огоҳ бўлмоғи, давлатга, элга посбон бўлмоғи керак. Бу шоҳ учун энг муҳим шартдир.

Суҳбати ҳар бенавою ҳар ҳақир,
Подшоҳга еткузур бешак ҳақир.
Боз аврат бирла кўп суҳбат этар,
Ўзини ул шоҳ беҳурмат этар.

Давлатни бошқаришда оқилларнинг маслаҳатларига амал қилган подшоҳ оқилдир. Аммо, дидсиз, маърифатдан йироқ кишиларнинг муҳаббатига, хушомадига ишониш подшоҳга хўрлик, бечораликдан бошқа нарса олиб келмайди. Кеча-кундуз кайф-сафо, айш-ишратга берилган подшоҳ ҳам элнинг назаридан қолади.

Қилса гар оҳангки зулм ул подшоҳ,
Суд қилмас анга, бил, хайлу сипоҳ.

Маъноси: Магар подшоҳ халқига зулм — жафо қилса, авомнинг ҳам, унинг қўл остидаги сипоҳларнинг ҳам унга фойдаси бўлмайди.

Подшоҳ золим эрса элдан яхшилик кўрмайди. Донишмандларда “эл рози — худо рози” деган гап бор. Элнинг розилиги албатта худонинг марҳаматидан дарак беради. Элдан яхшилик кўрмаслик — элнинг қарғишига, нафратига қолиш демақдир. Қарғиш ва танбеҳ-қораюзлик, дўзахийликнинг белгисидир. Ўзини мусулмон ҳисоблаган ҳар бир банда учун (ҳатто у подшоҳ бўлса-да,) золимликдан ўзга оғир гуноҳ, дўзахдан ортиқ оғир жазо йўқ.

Мақтанчоқлик, ёлғончилик инсоний хислатларга ёт, айниқса, подшоҳлар учун ёмон иллатдир. Подшоҳнинг мақтанчоқлиги ва ёлғончилигининг зиёни бутун элга офатдир. Бу моҳиятан қараганда инсоният шон-шарафига қилинган ҳақорат, шунингдек, руҳий зулматдир. Бунга лоқайдлик билан қараган подшоҳнинг зар либослари “ано ридо”, яъни машаққат тўнидир. Шу боис Аттор бундай мисраларни битади:

Подшоҳларга керакдур адлу дод,
То раиййат аддин бўлғуси шод.
Қилса гар лашкарга султон кўп карам,
Лашкари ҳам жон берур баҳри дарам.

Яъни: Подшоҳларга диёнат, адолат керак, шу билан у халқнинг диёнатиغا эришолади.

Подшоҳ ҳам, унинг қўл остидагилар ҳам одил бўлса мамлакат ва шоҳга барқарорлик насиб бўлади.

Агар подшоҳ лашкарларга яхшилик қилса, лашкарлари ҳам унинг учун жонларини аямайди.

Қисқаси, адолат — подшоҳ учун бош мезон. Адолат бўлгандагина эл равнақ топади, мамлакат мустақамланади.

Аттор асарларида подшоҳларни инсофли, диёнатли бўлишга, тариқат йўлини тутишга, маърифат эгаллашга ундайди. Чунки ўзи камол топган подшоҳ элни ҳам камолот йўлига бошлай олади.

Атторнинг назарида подшоҳлар ҳам аслида одатдагидек бир одам. Агар подшоҳ ўзининг шоҳлик тожини ва шоҳона тўнларини ечса, унинг оддий кишилардан ҳеч қандай фарқи қолмайди. Шундай экан, подшоҳ нуқул подшоҳлик тахтидагина ўтириб қолмай, ўзининг одамлигини тез-тез эслаб турса, эл орасига кириб элнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб турса, шавкати янада ошади. Аттор “Мантиқ-ут-тайр” дostonида Искандар ҳақидаги теран маъноли қисқа бир ҳикоятни мисол қилиб келтиради:

Жаҳонгир Искандар бир куни бир мамлакатга элчи юбормоқчи бўлди. Бир неча одамга бир хил кийим кийдирди ва ўзи ҳам шу кийимдан кийиб элчилар билан бирга йўлга чиқди. Ҳеч ким қайси бири Искандар, қайсилари элчилар эканлигини билмасди. Ва яна ҳеч кимда Искандардан аломат йўқ эди. Агар бирортаси мен Искандарман деса ҳам ҳеч ким бунга ишонмасди...

Искандар эса ҳаммани кўриб турарди ҳамда ҳамманинг аҳволидан хабардор эди. Искандарнинг ҳар бир кўнгилга йўл топишга имкони, ихтиёри бор эди. Гумроҳ дилларга йўл топиш қийин, гумроҳларнинг йўли — гумроҳлик, гафлат ва адашиш йўлидир. Шоҳ гарчи хужранинг сиртида бегона одамдек туюлса-да, лекин хужра ичида ҳаммага маҳрам, яъни ҳамхона эди.

Бу парчадаги жумлани қисқача шарҳлаб ўтишга тўғри келади. Ҳукмдор эл орасига кирганда ёки авомнинг бир таркибий қисмига айланганда у подшоҳ эмас, одатдаги оддий бир одам бўлиб қолади. Лекин у шу орқали гумроҳликдан, гафлат ва адашишдан сақланиб, ҳар бир кўнгилга йўл топади, натижада у қалб хужрасида эл билан биргаликка эришади. Бу билан Атторнинг, подшоҳ ҳақидаги фалсафий қарашлари равшанлашади. Мақсад эл қалбига йўл топиш, эл билан ҳамнафасликдир. Мана Атторнинг адолатли шоҳ ғояси ва адолатли давлат тушунчаси; бу ислом динининг маънавий ва сиёсий, ижтимоий жавҳарларига асосланган ўрта асрлар шароитидаги демократик руҳдаги ҳокимият андозасидир.

Аттор раҳмдиллик ва саховатни подшоҳларнинг муҳим белгиси деб қарайди. У “Мантиқ-ут-тайр” да бундай бир ҳикоятни келтиради:

Бир подшоҳнинг қадди-қомати келишган, жасур бир шаҳзода фарзанди бўлиб барча одамлар унга ҳавас қилишарди. Шу қаторда бир дарвиш шаҳзодага ошиқу беқарор бўлибди. У ҳар вақт шаҳзоданинг йўлига зор-интизор бўлиб, шаҳзода от миниб шаҳар кўчаларидан ўтганда у шаҳзода минган отнинг туёқ изини кўзларига суртиб фиғон чекаркан. Бу иш ҳамма ерга овоза бўлиб кетибди, шаҳзода ўнғайсиз ҳолатда қолиб, бу ишни отасига баён қилибди. Подшоҳ бу гапни эшитиб газаби жунбушга келибди ҳамда дарҳол дарвишни тутиб отга боғлаб ўлдиришни амр қилибди. Дарвиш қўлга олиниб, жазони ижро қилишга тайёрланибди. Шунда дарвиш подшоҳга, сўнгги бир ўтиниши борлигини, ўлдиришда шаҳзоданинг отига боғлаб ўлдиришни орзу қилишини айтибди. Дарвишнинг бундай садоқати ва жасоратидан таъсирланган подшоҳ уни ўлимдан озод қилиш билан бирга уни ўз саройига бошлаб ўғлига ҳамроҳ қилиб қўйибди.

Аввало шунга айтиш керакки, Аттор асарларида тасвирланган воқеалар бир эмас, бир неча маъно ва мазмун қатламларини бирлаштиради. Юқоридаги воқеада Аттор бир тарафдан подшоҳнинг раҳмдил, ўғлининг юмшоқ ва оддийлигини, диёнатни улуғлаш орқали ҳукмронларга ишора қилса, яна бир томондан муҳаббат, садоқат, вафо ҳам жасоратнинг куч-қудратини намоён қилиш орқали инсоннинг ўз бахти учун ўлимдан қўрқмай, содиқ қолишни кўрсатади. Бу хил руҳ Атторнинг инсон озодлиги ҳақидаги ғоясининг бир таркибий қисмидир.

Саховат ва ҳиммат ҳақидаги фикрлар Аттор асарларидаги муҳим нуқталарнинг бири ҳисобланади. У подшоҳлардан тортиб ҳар бир фуқарога саховат ва ҳимматни ўзига мезон қилишни тарғиб этади. Чунки, саховат ва ҳиммат диёнатнинг, холисликнинг, меҳр-шафқатнинг, шунингдек, яна улугликнинг белгиси ҳамдир. Алишер Навоий ҳазратлари саховат ва ҳимматга бундай таъриф беради: “Саховат инсоният боғининг ҳосилдор дарахти ҳамда шу дарахтнинг фойдали мевасидур. Саховат одамийлик мамлакатининг мавж уриб турган денгизидур, тўлқинли денгизнинг бебаҳо гавҳаридур. Саховатсиз одам ёмғирсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ анбарга ўхшайди... Одам бир тан бўлса, ҳиммат унинг жонидур.

... Ҳимматсиз киши эр эмас, жонсиз танни ҳеч ким тирик демас”.

Аттор “Илоҳийнома”да ҳиммат ва саховатга ишора қилиб, бундай ҳикоятни келтиради:

– Кунлардан бир куни Ануширвони Одил вазир-визаролари билан юрт айланишга чиқди. Боғларни, ҳосилдор далаларни кўрди. Йўли саҳрога тушиб, белини уч ердан боғлаб, сув ташиб саҳронинг бир бўлагини обод қилиб кўчат экаётган бир нуруний мусавид қарияга дуч келди. Қария шижоат ва завқ билан ишларди. Ануширвони Одилнинг қарияга ҳаваси келди ва отидан тушиб унинг олдига борди.

– Ассалому алайкум ота, ҳорманг. Соқолингиз оқариб, ёшингиз ҳам бир ерга бориб қолибди. Уйда ўтириб дам олсангиз бўлмайдим, бу дунёингиздан у дунёингиз яқинроқ кўринади. Сиз эккан кўчатлар кўқариб то ҳосил бергунча қанча йиллар керак, унга сиз борми, йўқми? – деди. Қария подшоҳга қараб табассум билан деди:

– Эй подшоҳи олам, бизгача қанчадан-қанча одам дарахт кўқартириб кетди. Мевасини биз едик. Энди навбат бизга келди. Мен бу кўчатларни ўзим ҳузурини кўрай деб экаётганим йўқ, балки келгусида яшайдиган одамлар, яъни авлодлар мевасини есин деб экаямман.

Қариянинг гаплари Ануширвони Одилга манзур бўлди. У хурсанд бўлиб, шу саҳрони обод қилишга сарфлагасиз, деб бир ҳамён олтин берди.

– Шоҳим, мана кўрдингизми, мен эккан кўчатлар мева берди, – деди нуруний оқсоқол қария ҳамёнга ишора қилиб.

Подшоҳ қариянинг бу сўзидан янада яйраб кетди ва яна бир ҳамён олтин ҳада қилди.

Аттор “Панднома”да подшоҳга фитна-фасод келтирадиган ишлар ҳақида тўхталиб бундай деб ёзади:

Аввалидур мулкига жабру амир,
Яна қилса кўп хиёнат ул вазир.
Ким яна беги хиёнатлик эрур,
Подшоҳ бундин залолатлик эрур.

Яъни: Қўл остидагиларга жабр-ситам қиладиган амир, хиёнаткор вазир ҳамда хиёнаткор беклардан подшоҳга яхшилик келмайди, улар подшоҳни ҳақ йўлидан оздиради.

Амир қўл остидагиларга жабр-зулм қилса, вазир ва беклар хиёнат қилса, бунинг оқибатида подшоҳ йўлдан адашади. Шунинг учун ҳукмдор доимо ҳушёр бўлиши ва адолат ила иш юритиб, қонунга қаттиқ риоя қилиши керак бўлади. Золим ва хиёнаткорлар, амалдор, судхўрлар, порахўрларни вақтида бирёқли қилиш керак. Фосиқ амалдорлар халқнинг газабини кўзгатиб, ҳукмдорни оёқ ости қиладиган, давлатнинг тагига сув қуйиб, пароканда ва вайрон қиладиган кишилардир. Тўғрироғи, улар тубан унсурлардир.

Ҳам вазири бўлса гофил, беҳабар,
Мулки шоҳ ондин бўлур зеру забар.
Қилса гар шоҳ мулкига беги ситам,
Подшоҳга еткусидур ранжу алам.

Вазир қатъий зийрак, доно бўлиши керак. Чунки у подшоҳнинг таянчи, элнинг кўз-қулоғидир. Магар вазир гофил бўлса элга тинчлик, хотиржамлик бўлмайди. Беклар элга зулм қилса бунинг ранжу алами подшоҳга бўлади. Демак, подшоҳ элнинг отаси. Қолган амалдорлар подшоҳнинг воситасидир. Воситадан чатоқ чиқса жамиятнинг тартиби бузилади. Унинг зиёни элга ҳам, бинобарин подшоҳга ҳам бирдек бўлади, шунинг учун:

Чун салоҳият ишини шоҳ этар,
Бекки ҳам қўл зулмидин кутаҳ этар.
Бўлмаса гар воқифу доно вазир,
Подшоҳга кўп етар ондин зарар.
Тутмаса гар шоҳ сиёсатни бакор,
Бузгой ул шоҳ мулкини кўп нобакор.

Яъни: Агар подшоҳ сиёсатни қаттиқ тутмаса, нобоп кишилар унинг давлатини бузади, яъни ишдан чиқаради.

Гийбат – эл орасига фитна-фасод уругини сочиб иноқликни бузадиган, инсоний фазилатларни куйдириб, араз-ғараз, бегоналашув эшигини очадиган, элнинг маънавий мувозанатига заҳар сочадиган разил иллатдир. Аттор ана шу масалани кўзлаб, бундай деб ёзади:

Солма тил гийбат сари, эй хушманд,
Тушмасун то қўл оёғинг узра банд.
Ким тилин гийбат сиридин сақлади,
Ул ўзини офат соридин сақлади.

Яъни: Эй хушёр одам, гийбатга берилма, гийбат туфайли сенга кишан солинмасин.

Ким тилини гийбатдан сақласа, шу ўзини офатдан сақлайди.

Гийбатнинг зиёни аввало гийбат қилувчининг ўзига бўлади. У гийбат орқали ўзига кишан солади. Элнинг назаридан қолади. Дўст-биродарларининг хурматидан тушади. Ахлоқ мезонларининг жазосига учрайди. Гийбат кўнгилни булғаб, маърифатнинг юзига ҳаёсизлик пардасини тортади. Фам-хусумат воситасида тухумга тук ундиради. Шу боис:

Пок қилғил кизбу гийбатдан забон,
Етмасун десанг иймонингга зиён.

Зийрак кишилар ҳар вақт ўзини гийбатдан йироқ тутати. Чунки гийбат қилиш фосиқлик, аҳмоқликнинг аломатидир. Аттор аҳмоқнинг аломатини куйидагича сезади:

Аҳмоқда уч аломат бордур,
Бири улдур – егани мурдордур.
Биридур кўп сўзламоқ одат анго.
Ҳам ибодат вақтидур кўҳлат анго.

Яъни: Аҳмоқнинг уч аломати бордир, унинг бири ҳаром ейиш, бири кўп сўзлашни одат қилиш, яна бири ибодат вақтида ясаниш.

Шоир фосиқларнинг белгисини бундай тасвирлайди:

Бўлди фосиқлардан уч иш ошкор,
Бири фосид иш эрур лайли наҳор.
Доим озори халойиқдур бири,
Таркидур доим шарият буйруғи.

Яъни: Фосиқлардан уч иш ошкора бўлади, бири кеча-кундуз бузуқ иш қилиш, бири доим халойиққа озор бериш, яна бири шарият буйруғини бажармасликдир.

* * *

Агтор кишилар орасидаги бахтсизлик, раҳмсизлик ва нокаслик аломатлари манбаини жаҳолатда деб қарайди. Жаҳолатдан қутулмай туриб, одам равнақ тополмайди, элга осойишталик бўлмайди. Шу боис у кишиларни огоҳлантириб ёзади:

Ким жаҳолатдин узун дур этмади,
 Ҳаргиз ондин бахти бад айрилмади.
 Ким халойиққа тараҳхум қилмагой,
 Ўтса нокасликда ҳар кимнинг куни,
 Келмағай самийға давлатнинг уни.

Яъни: Ким жаҳолатдан ўзини йироқ тутмаса, ундан бахтсизлик аримайди.

Ким халойиққа раҳм-шафқат қилмаса, анга бахт-давлат асло келмайди.

Куни нокасликда ўтган кишининг қулогига бахт-давлатнинг уни етмайди.

Жаҳолат исканжасидан ўзини озод қилишнинг йўли — илм эгаллашдир. Аммо бунинг учун зийраклик, ижтиҳод керак. Агтор илм олишда ақлни биринчи ўринга қўяди. Чунки ақл соғлом тафаккур, ўткир фаросат, уйғоқ онг, тебранмас ирода ва алангали шижоатнинг йиғиндиси, покиза қалб, самимий эътиқоднинг ифодасидир. Рухий ва жисмоний жиҳатдан беҳуд, маслақсиз, мақсадсиз, ўзининг инсоний бурчи-қимматини йўқотган кишилар бу насибага нойил бўлолмайди.

Агтор кишиларни шахсий манфаатни кўзламасликка, элнинг қадрига етишга, дўстликни қадрлашга, қаноатли бўлиб, нафснинг қулига айланмасликка, одамийлик, мард, камтар кишилардан ўрганишга чорлайди.

Назм:

Қилма ҳаргиз ўз муродинг бирла иш,
 Ким муродингга пушаймон бор эмиш.
 Эл қадрини билгил, эй писар,
 То сенинг қадрингни билсун ўзгалар.
 То тилим бўлсун десанг элга дароз,
 Дўст ҳожат айла, сиридин айла оз.
 Дўстларға кимнинг қадри бўлмади,
 Ул ўлукдур, гарчи жони ўлмади,
 Кимда гар йўқдур қаноатдин нишон,
 Бас, они бой айламас мулки жаҳон.
 Ҳам тавозийлик бўлуб, бўл боадаб,
 Марди тақво суҳбатин қилгил талаб.

Дарвоқе, назар доираси тор, кўзи кичик, дўстликнинг қадрини билмайдиган, ҳа деганда нафсига чўғ ташлайдиган, тақаббур, илмдан беҳабар кишилар жамиятни булғаб, элнинг шаънига доғ туширади. Уларни доимо ҳидоятга ундаш Агтор каби табаррук зотларнинг виждоний бурчидир. Агтор ана шу нуқтаи назардан қараб, жамиятдаги ҳар соҳа, ҳар касб кишиларига ахлоқий, ақлий, виждоний дастурларни беради.

Ким сенинг юзингга айбинг айтадур,
 Бил сени зулматдин нурга қайтарур.
 Сенга ҳар ким гар бўлубдур раҳнамо,
 Жон бирлан қилгил они шукрин бажо.
 Ҳам хирадманди замонингни тани,
 Яхши хулқу яхши халқингни тани.

Дунёда айбсиз — нуқсонсиз одам йўқ, айбни тузатиб, поклик мартабасига етиш учун айбни билиш керак. Биров айбингни юзингга солиши сенга қилинган улкан ёрдамдир. Бу сени зулматдан нурга бошлаган билан баробардир. Айбни кўрсатиб берувчи сен учун раҳнамо — йўл бошловчидир, сен унга жон, дилинг билан раҳмат айтишинг керак. Шу боис, сен замоннинг фаросат эгаларини, яхши хулқ ҳамда сенга шу хулқни ўргатган яхши халқингнинг қадрини билгил.

Атторнинг назарида инсон барча ижтимоий муносабатларнинг негизи ҳисобланади. Шундай экан, инсондаги айб-нуқсонлар ёлғиз бир одам билангина чекланиб қолмасдан, борлиқ ижтимоий муносабат турларига таъсир кўрсатади; жамият мезонларига зарар етказади. Шу боис адолатли, баркамол, соғлом жамият барпо қилишда ишни ҳар бир одамдаги айб-нуқсонларни тузатишдан бошлаш керак. Ҳар бир одамнинг хулқи яхшилангандагина, буткул халқнинг хулқи яхшиланади.

Яхшилик ва ёмонлик инсонга нисбатан ахлоқий масъулият мезони ҳисобланади. Бу мезонда инсоннинг қай томонга мойиллиги унинг ахлоқий қиёфасини белгилайди. Инсон ана шу мезонда ўзининг эл-юртга қадр-қиммати ва ор-номуси бор-йўқлигини кўрсатади. Шунинг учун Аттор асарларида яхшилик ва ёмонлик тушунчасига алоҳида урғу беради:

Кимда бўлса ақл ва донишдин чироқ,
Юргай у тўрт насадин доим йироқ.
Нолойиқ ишларга йўл қўймайди у,
Кишиларни ноумид қолдирмайди у.
Ҳушёр бўл, қилма ёмонлик майлини,
Бўлма енгил, қил омонлик майлини.

Яъни: Кимда ақл-фаросатдин нишон бўлса у тўрт насадин доим йироқ бўлади:

У нолойиқ ишларга йўл қўймайди, кишиларни ноумид қолдирмайди.

Ҳушёр бўлиб, ёмон ўйларга бормади, енгиллик қилишдан ўзини тортиб, омонликни ўйлайди.

Ишқал, ёмон ишларни қилиш албатта ёмондир; шунингдек, ёмон ишларга йўл қўйиш, кишиларни ноумид қолдириш ҳам ёмонликдир. Хусусан, кишиларни ноумид қолдириш, турли иш-амалларда кишиларнинг ақида-ихлосини, орзу умидларини писанд қилмаслик, афсуски, кўпларда учрайди. Шундай экан, бу албатта ёмонликдир.

Доимо бўлай десанг соғу омон,
Яхшилик кўрсун сендин буткул жаҳон...
Ким биров бағрини зулмда тилди,
У ўз вужудини ярадор қилди.

Шунинг учун Аттор кишиларга нидо қилади:

Қўлингдан яхшилик келмаса, ёмонлик ҳам қилма, токи вужудинг қилмишингдан кўрмасин азоб-алам.

Яхши хулқ — яхшиликнинг асосидир, у кишиларнинг иззат-ҳурматини ўзига жалб қилади.

Керак бўлса обрў оламда,
Яхши хулқ бўлсун одамда.

Аттор яхши сўзни ҳам яхшиликнинг аломати деб билади:

Эй биродар, бўлса эс-хушдин нишон,
Бўл мулойим, боадаб, ширин забон.

Қисқаси, Аттор ўз даврининг ижтимоий муҳитини атрофлича чуқур кузатиш, таҳлил қилиш орқали барча инсоний хислатларнинг йиғиндисини яхшилик, инсоний хислатларга ёт барча иллатларни ёмонлик тушунчаси билан шарҳлайди.

Атторнинг бахт-саодат ҳақидаги қарашлари ҳам унинг яхшилик гоёсига ёндашган ҳолда қойил қоларли мазмунларни ўз ичига олади. Масалан, у миннатсиз эҳсон, кишига озор бермаслик ва адашганни тўғри йўлга бошлаш каби уч ишни саодатнинг бошланиши деб қарайди. Бу уч ишнинг замири фақатгина ўзгаларга яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўрсатиш, ўзгаларни ўйлаш асосига қурилган бўлиб, инсонпарварликдан иборат оламшумул гўзал фазилатдир.

Аттор оғиздан чиққан сўз, камондан отилган ўқ, бошга келган бало-қазо ва зое кетган умрдан иборат тўрт ишни ортга асло қайтариб бўлмаслиги сабабидан одамга пушаймондан ўзга бир яхшилик келтирмайди деб талқин қилади ҳамда камондан отилган ўқни оғиздан чиққан сўзга, зое кетган умрни бошга келган бало-қазога ўхшатади. Бу орқали эса кишиларни тилда ўзига огоҳ бўлишга, умрни маъносиз ишларга зое қилмасликка қатъий ундайди.

Аттор яна қуйидаги етти ишни одамга хорлик олиб келади деб қарайди:

1) Чақирилмаган жойга меҳмон бўлиб бориш, 2) жоҳиллик, 3) жанжал-кашлик, 4) ўзини кўз-кўз қилиш, 5) биров қулоқ солмаса ҳам тўхтамай сўзлаш, 6) душмандан умидвор бўлиш, 7) аёл кишига ва болага ҳазил қилиш.

Аттор асарларида ахлоқ масаласи бошдан охир муҳим ўринда туради.

Чунки Аттор фалсафасининг марказий қисми бўлган комил инсон ғоясининг тартиблари энг аввал ахлоқий мукамалликдан бошланади.

БЕШИНЧИ БОБ

ФАРИДИДДИН АТТОР ҒОЯЛАРИ ВА АСАРЛАРИНИНГ КЕЙИНГИ ДАВРЛАРДАГИ ТАЪСИРИ

Атторнинг тасаввуф ғояларини илгари сурган ҳолда ёзган асарлари ундан кейинги форс, шунингдек, Ўрта Осиёдаги туркий тилли халқлар тасаввуф таълимоти ва адабиётига зўр даражада таъсир кўрсатган.

Атторнинг таълимоти биринчилардан бўлиб ижодий ворислик қилган, уни бойитиб яна бир поғона юқори кўтарган киши болалигида отаси билан Атторни йўқлаган, унинг назарига тушиб, у ҳаля қилган “Асрорнома” асарини энг қимматли ёдгорлик қаторида ёнидан қўймаган мавлоно Жалолиддин Румий бўлган эди. У тасаввуф адабиётини бойитиш ҳам қанот ёйдиришда Аттордан атрофлича руҳий озиқ олди, Атторни ўзининг устози деб билди.

Жалолиддин Румий Атторнинг тасаввуф таълимотидаги устозлик ўрнини назарда тутиб, уни яна бир машҳур тасаввуф шоири Санойи билан тенглаштиради.

Аттор руҳ буду, Санойи ду чашми ў,
Мо аз пайи Санойю Аттор омадем.

Яъни:

Аттор руҳ эди, Санойи унинг икки кўзи эди, биз Санойи ҳам Атторнинг ортидан эргашиб келдик¹.

Кейинги ўрта асрлар Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари ичида майли чуқур ёки қисман бўлсин, Атторнинг таъсиридан баҳраманд бўлмаганлар деярли йўқ даражада эди. Майли, тасаввуф таълимоти нуқтасидан бўлсин ёки фалсафий шеърят нуқтасидан бўлсин, Аттор ҳамон жозибали, сеҳрли кучи орқали ижодкорларни ўзига жалб қилиб келди ва келмоқда. Кейинги даврлардаги форс мутафаккирларидан Ҳофиз Шерозий (1300–1389, Абдурахмон Жомий (1414–1492), Алишер Навоий (1441–1501) каби мутафаккир шоирлар болалик чоғларидан Атторни севиб, Атторнинг таъсиридан беҳад баҳраманд бўлганлар.

XV асрга келганда туркий шеърят даҳоси Алишер Навоий Аттор таълимотини туркий тилда ижодий шарҳлаб, унинг туркий тилли халқлар орасидаги ўрнини юксакларга кўтарди. У Атторга назира тарзида ёзган “Лисон-ут-тайр” (“Қуш тили”) номли асарида Аттор ҳақида бундай деб ёзади: “У менга тилнинг мушкулларини ўргатиб, мени бу тилнинг устози қилиб тарбиялади. Бу тил соҳасида шундай етилдимки, кушларнинг сўзларини туркий тил билан сўзладим, туркларча созларга солиб, туркларча куй ва қўшиқларни жўр қилдим; сархушлик ичида гўёки ёқимли сайрагучи қушдек наво қилдим”.

Кўрамизки, Амир Алишер Навоий ҳазратлари болалигидаёқ Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр” асарини ўқиб ва ҳатто ёд олиб, уни кўлидан туширмаган ва бу асар унга келажакда буюк шоир бўлишида сўзсиз улкан

¹ “Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар” (Тасаввуф алломалари). Шу тўпламда: Маҳкам Маҳмудов. Фаридиддин Аттор. Т., Ўзбекистон., 1993.

илҳомбахш таъсир кўрсатган. Дарвоқе, Навоий Аттор гоёлари ва ижтимоий таъсирини туркий халқлар орасида тарқатиб, форслар ва туркий халқлар ўртасидаги гоёвий ҳамда адабий алоқаларни яна бир поғона юклаштиришда гоёт зўр аҳамиятга эга кўприк вазифасини ўтаган мутафаккирларнинг биридир. Навоий Атторни самимий ифтихор туйғуси билан “фонийлик кўҳиқофининг анқоси, жамики қушлар тилининг доноси, шариат йўлларининг пешвоси, тариқат авлиёларининг қиблагоҳи, ҳидоят шами билан қалбларни нурлантиргувчи, ҳақиқат сирларининг кашфиётчиси, нозиклик нурларининг мазҳари, маърифат аҳлларининг тождори” деб таърифлайди. Бу Навоийдек мутафаккир адибнинг Аттор ҳақидаги фақат ҳаяжонли туйғусининг маҳсули бўлмасдан, балки узоқ муддатли ўрганиш, чуқур, атрофлича мулоҳаза қилиш натижасида келинган хулоса, ҳақиқий ҳайрат ва виждоний бурч ва ифтихор туйғуларининг ифодаси эди. Туркий халқлар Навоийнинг бу сўзларини ана шундай самимий эътиқод билан қабул қилган.

Атторнинг “Панднома” каби бир қисм асарлари Шарқ мусулмон халқлари, айниқса Ўрта Осиёдаги туркий халқлар орасида мунтазам ўқув қўлланмаси сифатида қўлланилади. Бу билан Атторнинг таъсир доираси янада кенгайиб, ўқимишли одамларнинг деярли ҳаммаси Аттор руҳидан қурби етгунча баҳраманд бўлиш имкониятига муяссар бўлганлар.

Атторнинг “Мухторнома” номли асари номаълум таржимон томонидан Султон Салим даври (1566-1574 йиллар)да туркчага таржима қилинган.

XV асрда яшаган Муҳаммад Бадахшоний “Мантиқ-ут-тайр”ни қисқартириб ёзиб турк султони Боязид I га тақдим қилган

XVIII асрнинг бошларида яшаган хўтанлик шоир Иброҳим ибн Юсуф ал Хўтаний “Мантиқ-ут-тайр”ни уйғур тилида етук ижодий баркамолликда амалга оширган.

Атторнинг “Мусибатнома” номли асари Султон Муроднинг топшириғи билан Пирмуҳаммад исмли таржимон томонидан “Тариқатнома” деган ном билан усмонли турк тилига таржима қилинган.

Атторнинг “Илоҳийнома” номли асари ҳам Султон Муроднинг топшириғи билан Шамсиддин Аҳмад Сивосий деган киши тарафидан туркий тилга қисқартириб таржима қилинган.

“Панднома” турк, фаранг, олмон, лотин ва ҳинд тилларига таржима қилинган, кўп марта шарҳлар ёзилган. Бу асарнинг таржимон Убайдуллоҳ томонидан 1899 йили амалга оширилган туркий таржимаси “Булоқ” журналининг 1999 йил 2-сонида эълон қилинган.

“Тазкират-ул-авлиё”нинг уйғур тилига қилинган бир таржима нусхаси форс миллий кутубхонасида сақланмоқда. Асарнинг 1890 йили нашр қилинган франсузча таржимаси ҳам бор. Туркияда унинг туркчага ўтирилган таржималари мавжуд.

“Гумгумнома”нинг русчага ва туркчага қилинган таржималари ҳам бор. Асарнинг туркча таржимаси 1873 йили Қозон дорилфунуни матбаасида нашр қилинган.

Кези келганда яна шуни ҳам қўшиб қўйишга тўғри келадик, тарихда Аттор асарлари узлуксиз тарзда кўчирилиб тарқатилиб келинган, жуда кўп тилларга ағдарилган ҳамда шарҳланган. Бу ҳақда махсус изланишга, атрофлича тадқиқотлар олиб боришга тўғри келади.

ХОГИМА

Шундай қилиб Аттор ҳақидаги бу сафарги изланишларим шу ерда якунланди. Бу жараёнда мен шуни ҳис қилдимки, Аттор дунёси чин маъноси билан ажойиб бир сирлар хазинаси экан. Бу хазинага назар ташлаган ҳар бир одам Атторнинг сеҳр кучидан ҳайратланмай қолмайди. Агар мен бу ёзмаларим орқали ўқувчиларга Аттор тўғрисида озми-кўпми маърифат етказолган бўлсам, ўзимни бу буюк зотнинг шарафли номи олдида виждоний бурчимни қисман адо этган бўламан.

Охирида ўқувчиларга буларни ёзиш жараёнидаги баъзи масалалар ҳақида қуйидагича эслатма бериб ўтишни зарур деб ҳисобладим:

1. Атторнинг номидан келтирилган мисолларнинг кўп қисми мен кўриш имкониятига муяссар бўлган асарлардан олинди. Яна бир қисм мисоллар чет элик атторшуносларнинг Аттор ҳақидаги тадқиқотида келтирилган манбалардан олинди. Фақат Атторнинг тасаввуф таълимотига тааллуқли баъзи умумий тушунчалар ҳақидаги айрим бир-икки мисоллар Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” номли асарининг Мулла Сиддиқ Ёрқандий тарафидан насрийлаштирилган нусхасидан олинди. Бунда Навоийнинг ўз тилидан ёзган: “Мен бу сўзларнинг лойиҳасини ўзим тузмадим, балки, Шайх Фаридиддин Атторнинг сўзларини шарҳладим, Менинг умидим шуки, ҳар ким бу китобимга кўз солиб ўқиса, қушларнинг сўзларидан кўнглига ҳарорат тушса, уни Шайхнинг нафасларидан деб билсин,” деган сўзлари келтирилган.

2. Асосий мисоллар қайта баён қилинди. Фақат жумла ичида келган айрим мисол ва кўчирма сўзларгина қўштирноқ ичида олинди. Мисоллар ўқишга қулай бўлиши учун насрий баёни бўйича олинди. “Панднома”дан олинган мисоллар ҳозирги замон уйғур ва ўзбек тилларида баён қилинди.

3. Аттор дунёқарашини инкор этадиган баъзи мисоллар гарчи Аттор асарларида бўлмаса-да, Аттор қарашларини ёритишга мос келадиган бошқа тасаввуф таълимоти ва тадқиқотида оид манбалардан олинди.

4. Бадиани ёзишда асосан ўзбек олими, тасаввуф таълимоти бўйича етук тадқиқотчи ва файласуф, таржимон Нажмиддин Комилов жанобларининг Аттор ҳақидаги тадқиқотларидан ҳам фойдаландим. Бу ерда олимга шахсан самимий миннатдорчилигим ва ташаккуримни билдираман ҳамда чуқур иззат-ҳурматимни изҳор қиламан.

*Уйғурчадан
Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН
таржимаси*

Руҳият оламининг тадқиқи: жараён ва эврилиш

Кўп йиллар ҳукмронлик қилган шўро адабиёти ўз ўрнини янгиланишлар билан бойиётган адабий жараёнга бўшатиб берди. Ижтимоий жараёндаги эврилишларни, айниқса, ҳаёт ва ўлим оралиғида сарсон қаҳрамоннинг изтиробларини тасвирлаш бобида Тоғай Мурод сўз санъатини маромига етказди. У ўзбек адабиётида ўз йўналишига, ўз овозига эга ёзувчи эди. “Тоғай Мурод адабиётга дангал кириб келди. Ундан ўн-ўн беш кичик асар, тўрт қисса, икки роман, нари борса уч жилдга жо бўларлик мерос қолди. Аммо ёзувчи асарлари руҳини, улардаги ўзбекона гурур, сурур, қатъият, орият, жўмардликни жобажо қиладиган ҳажмни топиш мушкул”, – деб ёзади А. Расулов. Унинг илк “Юлдузлар мангу ёнади” қиссаси адибни шахс сифатида элга танитди. Шундан бошлаб, барча асарларида миллийлик, ор-номус, ўзбекнинг аслига хос хислатлар тиниқ кузатув ва бадиий тил билан тасвирланади. “Ўз аслига тортмаган, ўз аслини унутган одам – одам ҳам эмас”, – дейди ёзувчи. Мана шу қоидага унинг деярли барча қаҳрамонлари амал қилади. “Ор-номус учун кураш болаликдан бошланади! Одамлар киндик қонлари томмиш ер шарафи, орияти учун олишадди”. “Халқ нимаси билан халқ. Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ!” “Ошингни еса-да мард есин, бошингни еса-да мард есин!” – бундай фикрлар Тоғай Мурод қаламидан кўплаб тўкилган. Унинг қаҳрамонлари феъл-атворидаги мураккабликларига қарамай самимий инсонлар. Ёзувчининг элига нисбатан чексиз ҳурмати акс этмиш воқеликдан ҳам сезилиб туради. Ҳарҳолда, адиб ўзи айтмоқчи “инсон қанчалик одил бўлсин, қанчалик танти бўлсин, барибир... ўз юрти, ўз элига торғар экан...”

Ёзувчининг ҳикоя ва қиссаларида орттирган маҳорати “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романида бор баста билан акс этди. Романда бошқа асарларида учраганидек, ор-номус масаласи ҳам, миллий руҳ ҳам, тасвирнинг соддалиги ҳам, ҳатто, сурхон шевасига хос услуб ҳам сезилиб туради. Аммо асарда янги бир руҳ бор. Бу ўз-ўзини тафтиш қилиш руҳи. Энди адибнинг қаҳрамонига эмас, балки қаҳрамоннинг ўзини-ўзига нигоҳи етакчилик қилади, яъни қаҳрамон кечинмалари билан эркин қолади. Ботир фирқа мисолида ёзувчининг олам ва одам, жамият ва шахс масаласига доир фалсафий қарашлари зухур бўлади. Тўғри, баъзан Ботир фирқа ўрнини ёзувчи эгаллагандай таассурот қолдиради, аммо адиб қаҳрамони орқали даврга баҳо беради, унинг қарашларини акс эттиради. Бадиий асар фақат воқеликни тасвирлаш билан эмас, ёзувчи ниятининг маҳсули сифатида ҳам қимматга эга. Зеро, ёзувчи интеллекти асарлари билан белгиланади. Агар асар ёзувчи интеллекти ва ҳис-туйғулари билан уйғунлаша олса, у ҳақиқий бадиий асар мақомини олади, миллат маънавий бойлиги сифатида яшаб қолади.

Ташқи омиллардаги мутаносибликнинг йўқолиши аввало шахснинг, сўнгра кишилиқ жамиятининг ўзгаришига сабаб бўлади. Бундай вазиятда қаҳрамоннинггина эмас, унинг яратувчиси ёзувчининг ҳам қарашлар тизими ўзгаради. Ботир фирқа ҳаётининг қай бир жабҳасида ёзувчи умри яширинган. Шу боис кўп ҳолларда Ботир фирқа Тоғай Муродча ўйлайди ва англайди. Ёзувчи руҳиятидаги эврилишлар сўз шаклида моддийлашгандан кейин қаҳрамон маънавиятини китобхонга англата олади. Аммо ўша эврилиш муайян якунга келгунча, шубҳа ва иккиланишлар оралиғидан ўтади. Бу, табиийки, қаҳрамоннинг ўй-хаёллари, кечинмалари тарзида акс эта боради. Ботир фирқанинг ўз-

ўзини тафтиши, ўзгаларга муносабати замирида ҳам ёзувчининг воқеликка муносабати ётади. Саид Аҳмад Тоғай Мурод қиссаларини қўшиқ деб атайди. Унинг романларида ҳам қўшиқ оҳанглари бор, аммо улар мунгли ва ҳазин қўшиқлар. Чунки уларда миллат фожиаси акс этган. “Бу дунёда ўлиб бўлмайдими” романида Ботир фирқа образи XX асрнинг зиёли одами сифатида гавдаланган. У бир неча даврларнинг тирик гувоҳи. Ботир фирқа роман воқеаларининг бошидан охиригача ўқ чизик вазифасини бажаради. Чунки Ботир фирқа рамзий образ. У — даврнинг ўзи. Даврларни ўзида мужассамлаштирган қаҳрамон. Шу боис давр оғриқларини бошқалардан кўра кўпроқ ҳис қилади. Аммо мустабид тузумдан сўнг аросатда қолган қаҳрамон. У ўлим ва тириклик чегарасида сарсон. Ёзувчи Ботир фирқани тўлалигича, инсоний фазилатлари ва камчиликлари билан тасвирлайди. У Бўри полвонга ўхшаб ҳалолликни яшаш мезонига айлантириб олмаган, баъзан муроса йўлини ҳам танлайди, шу туфайли замон чиғирқларидан омон ўтган инсон.

Ёзувчи яшашдан маъно топа олмаётган, ўлишга-да имкони йўқ одамнинг руҳий ҳолатларини Ботир фирқа мисолида очиб берар экан, қаҳрамони қисматида XX асрдаги жуда кўп арбоблар тақдири аросатда ўтганлигига ҳам ишора қилади. Бу, дарҳақиқат, миллат фожиасининг бир кўриниши эди. Ёзувчи бир ўринда Ботир фирқанинг ҳақиқий миллатчи бўлганини айтиб ўтади. Миллатчилик шовинистик майл эмас, балки миллатпарварлик руҳида бўлиши романнинг кўпгина ўринларида кўзга ташланади. Ҳаёт ва ўлим масаласини англай боришда қаҳрамоннинг миллатпарварлиги яққол намоён бўлади. Асар бошларида ўлим кескин фожианинг натижаси ўлароқ берилади. Бош қаҳрамон ҳам ўлимга бот-бот юзланади. Умуман, романда ўлим одамлар қисматидаги битик эканлиги таъкидланса-да, асар охирида ўлим Ботир фирқа мушоҳадалари тарзида фалсафий тус олади. Воқеалар сўнггида қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришлар ўлимга юзма-юз келиши туфайли кескинлашади. Ўлим — одамзотни турмуш ташвишларидан халос қилувчи, ўзи билан ёлғиз қолдирувчи, унда ўзгариш ясовчи азалининг мутлақ қонуни. “Қайсики марҳумнинг жанозасига тумонот одам йиғилдими, бўлди, ана шу одам жаннатга бўлади!” Бу қаҳрамоннинг ўлим ҳақидаги илк ўйлари эди. “Менгаям... шунча одам келармикан? — деди. — Келмайди, келмайди! Совет даврида партия совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар орден-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ, аммо-лекин ўлим бор!” Шу дамдан бошлаб қаҳрамон учун босиб ўтилган йўл ўз маъносини йўқотди. Утмиш истиқболда ҳеч нарса ваъда қилмайди, бугундан умид йўқ, келажақда эса ўлим отлик манзил қолди. Ботир фирқанинг эндиги ҳолати жуда кўп талқинларга асос беради. Унда инсон мавжудлигининг экзистенциал кўринишларини ҳам, маънисиздек ниҳояланаётган куннинг абсурд лавҳалари ҳам, Яратганни танишга томон интилаётган кўнгилнинг синергетик ҳолатлари ҳам акс этган. Аммо ҳамма талқиндан мурод — инсонни англаш. Тоғай Мурод Ботир фирқанинг ўй-фикрларини қадам-бақадам текширар экан, инсон туғилиш ва ўлим ораллигида синовга маҳқум эканлигини шарт қилиб қўяди. Ўлим ҳақида фикр юритиш ҳам Яратганни англашга томон интилиш. Яратган бандасини синовлари билан мукофотлайди. Унинг олдида бандалик улуг мукофотдир.

Ботир фирқа мисолида коммунистик мафкура билан қуролланган, унинг ғояларини ўзига сингдириб олган одамнинг ўлим олдида довдираши, лекин ўз ақидаларидан воз кеча олмаётган, ўлимга умрнинг якуни деб қараса-да, ўлимдан кейинги ҳаётни ғира-шира тасаввур қилаётган инсоннинг умр шомидаги қисмати ёритилган. Гарчи қаҳрамон: “Асл инсоннинг асл баҳосини...ўлим беради! Шу боис, асл инсон учун ўлим писанд эмас! Асл инсон ўлимни очик юз билан кутиб олади. Асл инсон ўлимни табассум билан кутиб олади.

Боиси, асл инсон эл-юрт учун кўлидан келмиш эзгуликни бажариб бўлади. Асл инсон эл-юрт олдида ўз бурчинини адо этиб ўлади”, — деса ҳам ўзи асл инсонми-йўқми эканлигидан ташвишга тушади. Собик мафкура билан қуролланган одамнинг бу қадар ўз-ўзининг бешафқат тафтиш қилиши Тоғай Мурод асарида юксак чўққига кўтарилган. Инсон дунёда ўзига берилган бирги-

на яшаш имкониятидан фойдалана олади. Тугилиш ва ўлим Яратганнинг ихтиёрида. Аммо яшамоқликнинг ҳам ўз шarti бор. Инсон ўз аслига интилиб яшай олсагина охирги манзилга қўрқувсиз етади. Худди шу ҳолат билан айрим файласуфлар келиша олмайди. Масалан, абсурд қаҳрамон олдида ўзини ўлдиролмишдек эркинлик бор. Бошқа эркинликлардан у маҳрум дейилади Камю фалсафасида. Аммо ўзини ўлдириш ҳам қисмат эканлигини ўйламайди. Қисматга бўйсунмаслик исёнга олиб боради. Исён ё одамни итоатга олиб келади, бу ҳолда у руҳий сокинликни ҳис қилади ёки ундаги ёвуз руҳ — демон, яъни ақлнинг эгасига бўйунсунган руҳ, ўзи ҳам навбатдаги қурбонга айланади. Ўзини чин мусулмон деб билган одам учун абсурд йўқ. Шунга қарамай айтиш мумкинки, инсон ҳаётининг қайсидир дақиқалари абсурд ҳолатларни ўзида мужассам этиши мумкин. Абсурд инсон ожизлиги яққол кўринган ўриндан бошланади. Ботир фирқанинг ўз эътиқодидан айрилиб, Яратганнинг ҳам марҳаматидан умид қилолмаган дақиқалари абсурдга асос беради. Аммо мусулмон одамнинг фитратига яширинган эътиқод уни Яратган билан боғлайди. Ботир фирқанинг “Бу дунёда ўлиб бўлмайди”, деган хулосаси ҳам Яратганга итоатга келишида эди. Сиртдан қаралганда, ҳаётдан ўз улушини олиб хотиржам яшаётгандек кўринган Ботир фирқа руҳиятидаги пўртаналарда ёзувчи етказмоқчи бўлган англам — ҳаёт ва ўлим фалсафаси яширинган. Ботир фирқа фожиаси кўпларнинг ҳам фожиаси эди. Улар ўзи ҳақ деб билган гоёлар қурбонига айланган эдилар. Совет тузумида инсон ўлим ва ундан кейинги ҳаёт ҳақида бошқача фикрлар эди. Шу боис Ботир фирқа назарида ўлим бу дунёдаги муносабатларга барҳам беради. Қандай ўлишнинг аҳамияти йўқ. У шунинг учунгина ўлимга тайёр. Бунинг учун ўз жонига қасд қилиши мумкин. Аммо ўз жонига қасд қилиш гуноҳлигини билгач, қабристон эшигидан соядай чиқиб кетади. Тоғай Мурод қаҳрамонини ана шундай аросатда қўйиб мустабид тузум асоратларини фош қилади. Ботир фирқа мураккаб образ. Унинг фитратида мусулмончиликка йўгрилган миллий руҳ коммунистик гоёлар ила шаклланган эътиқод билан кураш олиб боради.

Романдаги айрим тафсилотлар, масалан, “Гигиена керак бўлса... дезодорант сепинг, дезодорант! Исириқ эскилик сарқити! Шундай, исириқ эскилик сарқити!” дейиши ёдимизга Чўлпоннинг шотут егани учун матбуотда кечирим сўраб изоҳ берганини ёдга солади. Қатагон йилларининг бу қадар шармандали мудҳиш сиёсати қирқинчи йилларда ҳам давом этганлиги романда бир-икки детал билан аниқ тасвирланади. Шу тариқа исириқни эскилик сарқити деб билиш одамларни жанозасиз кўмишга тўсқинлик қилмай қўйди. Бора-бора Ботир фирқанинг ўзи ҳам бу хил сиёсатга кўнибгина қолмай, ўзи ҳам шунга мос фикр юрита бошлади: “Замон бўлса тескари кетяпти. Мана, ҳамма худога сигина бошлади. Бунинг оқибати яши бўлмайди. Худога сигиниш бора-бора нимага олиб келади, биласанми? Худога сигиниш... шахсга сигинишга олиб боради! Ишончим комил, худога сигиниш... шахсга сигинишга олиб боради”. Худони шахс сифатида моддийлаштириш Ботир фирқага хос тушунча деб қаралса ҳам, айна пайтда ёзувчининг ўзи шу қарашдан холи бўлмаганлигини кўриш мумкин. Шунга қарамай, қаҳрамоннинг намоз ва имон ҳақидаги фикрлари унинг тийнатида ўзаро кураш авж олганини кўрсатади. “Намоз ўқишни биров кўриши шартми? Намоз ўқиш — эътиқод. Эътиқод юракда бўлади... Мусулмончилик дилда бўлади... Шундай, шундай. Ҳамма гап — имонда! Инсонни инсон этувчи — имон. Дунёни дунё этувчи — имон. Бир сўз билан айтсак, имон билан яшаш керак!” Ботир фирқа нутқидаги айрим фикрлар унинг шахсига соя солади. Назаримизда, ёзувчи ҳам бунга эътибор қаратмагандай туюлади. “Айтишларича, Куръон еттинчи асрда нозил бўлган. Аммо-лекин ҳозир йигирманчи аср якунланыпти, йигирманчи аср! Еттинчи аср гапи тугул, мана шу йигирманчи аср бошидаги гаплар бугунги кунга тўғри келмай қолди. Масалан, Куръон ҳам Ҳадисларда... отангни ўлдириганга... онангни бер, дейди. Душман чап юзингга урса, сен ўнг юзингни тутиб бер, дейди. Ушбу панд-насихатларни қандай тушунса бўлади?.. Аммо-лекин ушбу панд-насихатларни мен мана шундай тушунаман: эй халқ, қўймижоз бўл! Эй халқ, пода бўл!.. Йиллар

мобайнида қулоғимизга қуйиб келинмиш ушбу панд-насихатлар... баранлигимизни тамал тоши эмасмикин?” Ёзувчи кечаги гап бугунга тўғри келмайди демоқчи бўлган гапини ҳадис ва Қуръонга боғлайди. Бизнингча, ёзувчи ҳам қахрамонига ҳамоҳанг қарашдан холи эмас. Акс ҳолда рус тарихи билан шуғулланган мутахассислар ҳам билавермайдиган Филофей, Маномох, Грознийлар ҳақида ҳалқнинг бугунги тарихи ва тақдирига боғлаб фикр юритадиган Ботир фирқа ҳадисларни бу қадар жўн талқин қилмаган бўлар эди. “Душман чап юзингга урса, сен ўнг юзингни тутиб бер”, деган фикр насоро дини таълимотида учраб, Исо алайҳиссалом билан боғлиқ. Бунинг замирида сенга биров душманлик қилса ҳам, сен унга душманлик қилма, деган фикр ётади. Бундай талқин Ислом динида йўқ. “Отангни ўлдирганга онангни бер” деган фикр эса, Қуръон ва ҳадисларда қайд этилмаган.

Романдаги сунъий лавҳалар Ботир фирқанинг кампири билан суҳбатда ҳам кўринади. Чол-кампир демократлардан тортиб собиқ иттифоқ қонунларини ҳам эринмай таҳлил қилиб ўтирадилар. Ботир фирқа қолиб унинг кампири ҳам салкам сиёсатчи бўлиб кетадики, бу дарҳақиқат асарнинг бадиийлик даражасига путур етказилади. Ботир фирқа жамиятда рўй бераётган ҳар бир ҳодисани назардан ўтказилади, муносабат билдиради. Аммо ёзувчи бу тимсолда ҳар муаммони осон ҳал қилувчи инсонни эмас, ҳаёт ва ўлим оралигида сарсон турган кишининг ҳолини тасвирлайди. Ўша ҳолатда қахрамонни ўзи билан ёлғиз қолдиради ва инсон тафаккуридан юқорида турган муаммоларни ҳал этиш инсонга тақдир қилинмаганини англатади. Улимни эслаш ҳар қандай ақли инсонни ҳам доводиратиб ташлайди, чунки ўлим ақл мушоҳадасидан ташқарида. Уни ақл билан эмас, қалб билан анланганидагина сокинликка эришилади. Оллоҳ инсон тафаккур қилиши учун одамга ақл берган. Ақл руҳга, руҳ эса Яратганни англашга восита бўлсагина одамзот муаммолардан халос бўлади.

Ёзувчи бир ўринда “Сўзлар Қуръондан бўлди, овоз... партиявий бўлди! Овоз... райкомона бўлди! Сўзлар пайгамбардан бўлди, оҳанг... партия съезида сўзловчи оҳанг бўлди. Сўзлар охиратдан бўлди, оҳанг... райком бюросида дағдага этувчи оҳанг бўлди” тарзида персонажнинг трагикомик ҳолатларига эътиборни тортади. Вазият шу билан яқун топмайди. “- Ассаломо алайкум аҳлад диёри минал мўъмина ва муслимийна ва инна иншоллоху бикум лоҳикун. Антум фаратуна ва наҳну лакум табъаун...”

Ана шу жойда Ботир фирқа чидаб туролмади. Ботир фирқанинг кўнгли бузилди. Ботир фирқанинг кўнгли вайрон бўлди.

Ботир фирқа... хўнг-хўнг йиғлаб кўя берди! Ботир фирқа ... ўкириб-ўкириб йиғлаб кўя берди

— Ув-ув-ув!.. — дея йиғлади.

Кўзларини қўллари юзи билан артиб-артиб йиғлади. Бурунларини тортиб-тортиб йиғлади. Юз-кўзларини костюми этаклари билан артиб-артиб йиғлади.

— Эй худо, мен бир нотавон бир бандангман!, — деди. — Мениям... йиғиштириб ол! Мен ғариб бандангниям йиғиштириб ол-да, кўй!” Борган сари қахрамоннинг руҳий тўлғанишлари кучайиб боради. Айниқса, қабристон тош битикчиси билан бўлган суҳбат унинг қарашларини ўзгартириб юборади. Шу ўринларда одам ожиз банда эканлиги, ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлиги фақат ўлимгина абадий ва туганмас, инсоннинг амалларини сарҳисоб бўлувчи куннинг бошланиши эканлигини англаб боради. Романнинг 65-72-боблари бутунича Ботир фирқанинг руҳий таҳлилларига бағишланган. Бу руҳий таҳлиллар ҳаёт ва ўлим оралигида аросатда қолган инсоннинг изтироблари шаклида намоён бўлади. Еттита бобда Ботир фирқа туганмас ўй гирдобиде қолади. Бир умр одамлар ва жамият сарҳисобини олган одам ўзини тафтиш қилаётган пайтда ожиз қолади. Ўз-ўзини англаш ҳамиша мушкул. Ўзини англай олган одамгина ўзгани англайди. Худони англайди. Зеро, Яратганни ҳар ким ўзи билганича тушуна боради.

Мусулмон одам умидсизликда ҳам умид қилади. Унинг бошқалардан фарқи ҳам шунда. “Шундай, ўлим ҳақ, шундай... Шундай экан, худо мен бечорага-да раҳм этса эди. Худо мен бандасини-да ўз раҳматига олса эди!

Олмайди, худо мени ўз раҳматига олмайди! Худо менинг гапимга қулоқ-да солмайди!

Боиси, мен умримда худонинг отини атамай яшадим. Мен умрим мобайнида худога тош отиб яшадим. Мен умрим давомида худога шак келтириб яшадим! Шундай экан, худо мени... итмисан-эшакмисан, демайди”. Умидсиз қаҳрамонлар образи ғарб адабиётида учраб туради. Аммо ўзбек адабиётида бу қадар ўзини яланғоч фош қиладиган образни Тоғай Мурод ижодидагина учратиш мумкин.

Ботир фирқа фожиаси кўплаб аросатда қолган, ўзлари ҳақ деб билган, гоёлари саробга айланган одамларнинг фожиаси эди. Лекин у йиллар давомидаги тажрибаси туфайли омон қолди. “Сароб” романи қаҳрамони Саидий ҳам худди шундай тўзонларга дуч келган эди, аммо у ёш ва тажрибасизлиги туфайли қурбон бўлди. XX аср адабиётини таҳлил қилар эканмиз, биргина асрда тизимнинг икки бор ўзгарганига ва ҳар сафар бу ўзгариш қурбонлар талаб қилганига гувоҳ бўламиз. XX асрнинг 30- йилларида “Сароб” даврнинг кескин ўзгаришга учраши қандай оқибатларга олиб келишини Саидий ва маслақдошлари мисолида очиб берилган бўлса, XX аср охиридаги эврилишлар Ботир фирқанинг кечмиш ва кечинмалари мисолида ўзининг бадиий ифодасини топган. Демак, ёзувчи қай бир маънода даврга бадиий қаҳрамонлари ҳаёти орқали ўз хукмини чиқаради.

*Хуршида ҲАМРОҚУЛОВА,
ТДПУ докторанти*

Ушбу мақола Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамият фонди томонидан ажратилган грант асосида тайёрланди.

Лойиҳа номи: «Буюк аждодларимизнинг маънавий жасоратини улуғлаш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўлини ибрат мактаби сифатида тарғиб этиш, ёшларимиз тафаккурини умумбашарий қадриятлар асосида камол топтириш, уларда мустақиллигимизга нисбатан ғурур ва садоқат туйғуларини шакллантириш».

Ўзбекларнинг этник тарихи

Ўрта Осиё халқларининг, жумладан ўзбекларнинг этногенези ва этник тарихини ўрганиш умумий этнография (этнология) фанининг энг муҳим ва ниҳоятда мураккаб ажралмас таркиби ҳисобланади. Бу муаммони нафақат ўзбек эли, балки ҳудуддаги қўшни этнослар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш шарт. Чунки Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиши ибтидоий даврлардан умумий муштаракликка эга.

Дастлабки этнографик маълумотлар энг қадимий аجدодларимиз турмушига оид археологик ва палеоантропологик тадқиқотлар орқали бизга етиб келган. Ибтидоий аجدодларимиз ўзаро ва қўшни қабилалар билан яқин алоқада бўлиш учун бир-бирини билишга интилганлар, оқибатда қўни-қўшнилари тўғрисида ҳар хил маълумотлар тўпланиб, оғзаки ижод орқали бизгача етиб келган. Бундай маълумотларни ибтидоий расмлардан ҳам билиш мумкин.

Илк элатлар тўғрисида айрим хабарлар тошга битилган ёзувларда сақланиб қолган. Орол бўйи, Аму ва Сирдарё, Мовароуннаҳр ва Бақтрияда яшаган қабила ва элатлар тўғрисида маълумотлар қадимий ёзувларда ҳам мавжуд.

Кейинги маълумотларга қараганда, жаҳонда уч мингдан беш минггача этнослар ва этник гуруҳлар мавжуд. Фақат ҳозирги Ўзбекистоннинг ўзида юздан ортиқ элатлар яшайди. Уларнинг ҳар бири узоқ тарихга эга. Аммо ҳудуддаги (туб аҳоли асли ўртаосиёликлар, жумладан ўзбеклар, қирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ ва тожиклар бу ерда палеолит (қадимги тош) даврида умумий этник заминда пайдо бўлиб, минг йиллар давомида уларнинг ирқий ва этник ўзига хос ху-

сусиятлари шаклланиб, тиллари ҳам ўзгариб келган.

Ўзбекистон археологларининг янги кашфиётларига кўра, Марказий Осиёда одам бир миллион йил муқаддам пайдо бўлган. Тахминан эрамиздан аввалги III минг йилликда узоқ давр давомида минтақада мураккаб этногенетик жараёнлар юз бериб, катта кўчишлар содир бўлган, асрлар оша чегаралари ўзгариб турган ўзига хос муайян хўжалик маданий типлар тарихий этнографик вилоятлар ва этник бирикмалар, халқ ва элатлар юзага келган. Жумладан, кўҳна Окс (Аму) ва Яксарт (Сирдарё) бўйларида йирик скиф ҳамда сармат, сак-массагет қабилалари уюшмаси юзага келган.

Бепоён Евроосиё ва Марказий Осиё даштларида Итил (Волга) бўйларидан Шарқда Энасой (Енисей), Жанубда ҳамда Аму, Сирдарё ва Орол денгизи соҳилларида скифлар номи билан тарихга кирган жуда кўп сонли кўчманчи қабилалар ва ўтrock элатлар яшаган. Мазкур ҳудудда яшаган қабила ва элатлар фақат тилигина эмас, балки хўжалик фаолияти, маданияти, келиб чиқиши жиҳатидан ҳам умумийликка эга бўлганлиги археологлар томонидан аниқланди.

Мазкур этник гуруҳлар қўшни халқлар тарихида ҳам муҳим рол ўйнаганлигини антик муаллифлар қайд қиладилар. Дарё соҳилларида яшовчи сак-массагет, сармат ва ҳоказо қабилалар дехқончилик билан шуғулланганлар, тош, мис, бронза қуруллари, безак ва буюмлар ишлаб чиқарганлар, кўчманчи қавмлар эса чорвачилик билан шуғулланганлар.

Эрамиздан аввалги II минг йиллик охирларида Дашти-Қипчоқдаги мазкур кўчманчи ва ярим ўтrock

қабилаларнинг бир қисми ҳозирги Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида жойлашган, Хоразм, Марғиёна ва Бактрияда яшовчи ўтроқ қадимий тилларда гапирувчи элат ва халқлар билан яқин алоқада бўлган сак-массагет ва скифлар бутун Яқин ва Ўрта Шарқ, ҳатто Европага ўз таъсири-ни ўтказиб турган.

Милоддан аввалги I минг йилликда минтақада жиддий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз беради. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, шаҳар – қалъаларнинг пайдо бўлиши, йирик суғориш ва мудофаа иншоотларининг қурилиши даставвал текин қўл меҳнати ҳисобига амалга оширилди. Қўшни Эрон, айниқса Мидия давлати (мил.ав. VII-VI асрлар) ташкил топишдан олдинроқ Марказий Осиёда иккита қулдорлик давлати – Бактрия ва Хоразм пайдо бўлганлиги тўғрисида форс ва юнон ёзма манбалари хабар беради. Мазкур манбалар ва тош қабрларга битилган расмлар (Персепол саройи), зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”, Рим, юнон ва Хитой муаллифларининг асарларида ҳозирги марказий осиеликларнинг қадимий аجدодлари сак-массагетлар, юэчжи, кангюй (қанғар, қанғҳа), усун ва бошқа элатлар тилга олинади. Шуларнинг ичида энг катта элат саклар жуда кенг ҳудудни – Тиёншон ва Помир этакларидан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ерларни эгаллаган, уларнинг зич жойлашган ери Сирдарё ҳавзаси бўлган.

Умуман сак-массагет қабилалари конфедерация (бирикма)сига қуйидаги элатлар кирган: қадимги Сирдарё ҳавзасида, Амударёнинг шарқий ўзани буйида ва Қорақумда яшовчи апасиақлар; Сирдарё ўрта оқимида жойлашган дахатўхарлар; тахминан Зарафшоннинг қуйи қисми ва Амударёнинг ўрта оқимида яшаган дарбеклар; Нурота тоғларида ўрнашган сакаравақлар; Сирдарёнинг ўрта оқимидан Тиёншонгача чўзилган усунлар ҳамда хоразмийлар кирган. Юнон ва рим манбаларининг хабарларига қараганда, мазкур қабилаларнинг саклар деб номланиши та-

содифан бўлмаган, уларнинг тил жиҳатдан бир этник жараён билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди. Ҳозиргача тилимизда сақланиб келган “сақа” сўзи “сак” атамаси билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ўша манбалар бу даврда воҳаларда яшовчи халқлар билан даштдаги чорва қабилалари ўртасида этник ва маданий жиҳатдан унча фарқ бўлмаганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғли районларида илк антик даврда кўчманчи қабилалар ҳам яшаган. Айрим тадқиқотчилар бу қабилаларни “Авесто”да тилга олинган, кенг ҳудудда кўчиб юрган сак қабилалари билан бир хил деб ҳисоблайдилар. Қадимий юнон ва Эрон манбаларида Каспий денгизи шарқидан Шимолий Хитой, Ҳиндистон ва Жанубий Сибиргача жойлашган сак, скиф, массагет қабилалари нафақат кўчманчи, балки қисман ўтроқ ҳамда овчилик-балиқчилик билан шуғулланувчи Оролбўйи ва қуйи Сирдарёдаги қабилаларни ҳам ўз ичига олганлиги таъкидланади. Эрамининг бошларида ҳам сак қабилалари скиф оламининг бир қисми ҳисобланиб, ўзининг антропологик тузилиши, тили ва маданияти билан Шарқий Европа, Сибирь ва Қозоғистон дашти, Каспий денгизи жануби-шарқиде кўчиб юрган скифларга жуда яқин турган. Аммо ҳўжалик-маданий жиҳатдан улар орасида ўзаро бир оз фарқ бўлган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ўтроқ аҳолиси, шимоли-шарқий томонда Тиёншон ва Олой қабилаларининг, шарқда – сак-сармат кўчма гуруҳларнинг, жанубда – деҳқончилик билан шуғулланиб келаётган туб жой этник гуруҳларнинг бирикуви туфайли ўзига хос этномаданият бирикмалари юзага келади. Оқибатда маҳаллий аҳолининг антик даврдаги этник қиёфаси ва антропологик тузилишида қурама типлар пайдо бўлади. Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, минтақага муҳим этник қатлам бўлиб кирган саклар, Тиёншон бошқа тоғ районларида яшайдиган аҳоли чорвачилик билан, Фарғона ва Сирдарё бўйи саклари деҳқончилик билан шуғулланишган. Археологик қазилмалардан топил-

ган қурол-аслаҳа, турли буюмлар, ҳунармандчилик ва деҳқончилик маҳсулотлари, мудофаа ҳамда суғориш иншоотлари ва бошқа бой материаллар мазкур қабил ва элатларнинг юксак маданият яратган этнослар эканлигидан далолат беради. Улар Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбекларнинг ҳам шаклланишида энг қадимий этник қатлам сифатида қатнашган қабилалардан ҳисобланади.

Ўрта Осиёнинг эраמידан аввалги I минг йиллик ўрталаридан бошлаб дастлаб ахамонийлар империясига кириши, кейин македониялик Искандарга бўйсундирилиши маҳаллий элатларни узоқ ўлкалар билан алоқаларини кучайтиришга олиб келди. Тарихий маълумотлар қараганда, ўрта осиеликларнинг вакиллари Эрон подшоли Дуро ва Ксеркснинг Юнонистонга қарши юришларида иштирок қилганлар. Сакларнинг анча қисми эронликларнинг ҳарбий қемаларида хизматда бўлганлар. Ўрта Осиёдан чиққан кишилар, чунончи, хоразмликларни ҳатто Жанубий Мисрда ҳам учратиш мумкин эди. Аксинча, ўша даврда ташқаридан келтирилган қуллар ҳар хил этносларнинг вакилларидан бўлган. Кўҳна харобалардан топилган буюмлар, қурилиш ва мудофаа иншоотлари, ҳунармандчиликнинг айрим турларини маҳаллий усталаргина эмас, балки жанубий ёшнинг ёлқалардан асирга тушган қуллар ёшли билан иллингандлиги ёдгорликлардан кўриниб турибди. Масалан, Хоразм ва унинг теvarалидаги қудратли апасиакларнинг йалъа ва йасрларида ишлаган чет эллик усталар тўз хўжайинларининг талабига биноан хоразмликларнинг меъморчилик ва қасб санъатида таълид йилганлар.

Археологларнинг фикрича, мазкур этник жараёнда қатта қудудларга тўз таъсирини ётказган Хоразм алоқиди гринни эгаллайди. Эраמידан аввалги II минг йилликда Хоразмнинг бронза даври маданияти, афтидан Копетдо I этакларида топилган текш ирилган илк деъончилик маданияти билан III арлий Европадаги даш т бронза маданиятини бир-бирига боъловчи қалъа ётлий хизмат йилади.

“Авесто”да Ўрта Осиёда илк қулдорлик давридаги ижтимоий тузум ва маҳаллий элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган. Унда айтилишича, жамоада чорва моллари жуда кўп бўлиб, ўтроқ аҳоли чорвадор ва деҳқончилик хўжаликларидан иборат бўлган, чорва моллари кўп бўлган ҳарбий аристократия бошқалардан ажралиб турган. Бу муқаддас китобда Қанғҳа давлати ҳам тилга олинади. Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цзянь Ўрта Осиёда йирик Кангюй (Қанғҳа) давлати мавжудлиги ҳақида ҳикоя қилади. Машҳур ҳинд достони “Маҳобҳорат”да бу ўлкада яшаган саклар тилга олинган. Қурама тоғ этагида жойлашган кангарлар, Сирдарёнинг юқори оқими ва Фарғона саклари ҳамда бошқа қабилавий бирикмалар Қанғҳа давлатига қарам бўлган. Хитой манбаларининг хабар беришича, эраמידан аввалги II-I асрларда Шаҳрисабз Китоб воҳаси (Сусе), Сўғдиёна, Хоразм, Тошкент воҳаси ва Чирчиқ водийси (Юни), Зарафшоннинг ўрта оқими (Фуму), Бухоро воҳаси (Ги) ўтади. Унинг шарқий чегараси Фарғона, жанубда Парфия ва Бактрия билан туташган. Хитой солномаларига қараганда, Қанғҳа ҳукмронлиги Орол ва Азов денгизлари оралигидаги аланлар мамлакатига, Ўрол бўйи ўрмон қабилаларига етган ва улар мўйна билан солиқ тўлаганлар.

Археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё кушонлар даврида хўжалик жиҳатдан анча юксалган бўлиб, ирригация иншоотлари ривожланди (Хоразмда Гавҳар ва Чарманёб, Бухорода Гав-Китфор, Сўғдда Дарғом магистрал каналлари), қулчилик равақ топади, тош ёрғучоқлар ўрнига тегиронлар пайдо бўлади, танга зарб қилиш ва пул муносабатлари кучаяди. Шаҳар ҳаёти юқори даражага кўтарилади, масалан, Марв шаҳри 350 гектар, Самарқанд 100 гектар ерни эгаллаган.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа ўртаосиёлик халқларнинг келиб чиқиши ва этник тарихига минтақадаги қадимий мураккаб этник жараёни аниқ тасаввур қилмагун-

ча объектив баҳо бериш ниҳоятда қийин. Турли ирқ ва диндаги ҳар хил элатларнинг бирлашувидан ташкил топган аждодларимиз энг қадимий даврлардан ёзувли юксак маданият ва илк давлат яратганлар.

Энг кейинги йирик кўчиш XV аср охирлари ва XVI аср бошларида рўй берди. Бу даврда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча бўшашган Мовароуннаҳрда маҳаллий ҳоким ва подшолар орасидаги тахт талашилар, халқ оммасининг огир аҳволга тушиб қолгани кўшни кўчманчи ўзбекларга қўл келган эди. Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистоннинг Зарафшон, Сурхондарё ва Қашқадарё водийларида, Хоразм воҳаси ва бошқа ҳудудларда “ўзбек” номи билан аталган туркий қабилалар ҳам ўрнаша бошлайди. Улар маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетади.

“Ўзбек” атамаси илмий жиҳатдан ҳали тўлиқ аниқланмаган. Дастлаб бу сўзни араб муаллифи Усман ибн Мункиз (XII аср охирлари) асарларида учратамиз. Кейин Рашидиддин солномаларида Жалолиддиннинг ҳарбий навкарларидан бири ҳам “ўзбек” исми билан тилга олинади. Атоқли тарихчи Ҳамдуллоҳ Қазвиний (XV аср) Олтин Ўрда хони Ўзбекининг лашкарларини “ўзбеклар” деб номлайди, унга тегишли ўлкани эса “Мамлақати ўзбек” деб атайди. Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийлар ўзбекларни Олтин Ўрда билан боғлиқ деган фикрни билдирадидлар. Бошқа манбаларга қараганда, XV аср охири – XVI аср бошларида Абдулхайрхон ва унинг набираси Шайбонийхон қарамоғида барча қабил ва элатлар бирикмасига умуман “ўзбеклар” деб ном берилган.

Кўпгина манба ва ривоятларда ўзбекларнинг генеология (шажара) ҳақида гапирилиб, ўзбек халқи 92 уруғ (қабил)дан ташкил топган дейилади. Асли бу рақам ҳақиқатга тўғри келмайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўзбекларнинг келиб чиқиши каби уларнинг этник тузилиши ҳам ниҳоятда мураккаб ва кўп асрлик тарихий тараққиёт натижасида бир неча марта ўзгариб кетган.

Янги давр (XIV-XIX асрлар) давомида ўзбекларнинг этник шакл-

ланиши давом қилиб, ўзларининг уруғ-қабилавий номларини то ўтган аср бошларигача қисман сақлаб келганлар. Улар нафақат этник жиҳатдан, балки турмуш тарзи ва ижтимоий ҳолати билан ҳам ўзаро фарқ қилганлар. Айрим ўзбек қабилалари ўтроқ деҳқончиликка тўла ўтмаган кўчманчилик хўжалиги ва турмуш анъаналарини сақлаб, ярим ўтроқ ҳолатда яшаганлар. Улар тиллари (шеваси)даги фарқ жиҳатдан анча ажралиб турганлар. Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, ўзбекларнинг анча қисми кўшни мамлакатларда яшаб, этник хусусиятларини сақлаб қолганлар. Аммо ўша даврда ҳали ҳамма ўзбек элатлари бир меъёردа ривожланмасдан, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан жойлашган муҳитига қараб ўзаро фарқланган.

Тадқиқотчилар ўтган аср арафасида ўзбек халқи таркибида учта йирик этник гуруҳ (субэтнос) мавжуд бўлганлигини қайд қиладилар. Улардан биринчиси энг қадимий даврлардан ўтроқ ҳолатда шаҳар ва қишлоқларда яшаб келган ва Урта Осиёга эрамининг I минг йиллиги охирларидан бошлаб кўчиб келиб, аста-секин ўтроқлашган туркий элатлар билан аралашиб кетган ва ўша даврларда “сарт” деб аталган аҳолидир. Улар асосан Фарғона, Тошкент, Хоразм, қисман Зарафшон воҳаларида, умуман озми-кўпми деярли ҳозирги Ўзбекистоннинг ҳамма ерида жойлашган эди.

Иккинчи субэтнос Шайбоний ўзбеклар келишидан олдин қадимий туркий элатлар билан турк-мўғул қабилаларининг аралашмасидан келиб чиққан. Улар XX аср бошларигача уруғ-қабилавий анъаналарини сақлаб сартларга қўшилмай, яримўтроқ турмуш тарзида яшаб келганлар ва этнографик адабиётда “турклар” деган ном билан маълум бўлган (Б.Х.Кармишева, К.Ш.Шониёзов). Бу аҳоли асосан Фарғона водийсида, Самарқанд ва Жиззах вилоятларида, Ўзбекистоннинг шарқий қисмида яшаган.

Ўзбекларнинг учинчи йирик этник гуруҳи XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрга кўчиб келган Дашти қипчоқ ўзбекларининг авлодларидир. Улар ярим кўчманчилик турмуш анъана-

ларини сақлаган ҳолда, чорвачилик ҳамда деҳқончилик хўжалигини бирга олиб борган субэтнослардан иборат. Бу гуруҳ турли қабилалардан иборат: қўнғирот, манғит, қипчоқ, найман, кенагас, сарой, хитой, минг, юз, қирқ, қатағон ва ҳоказо. Мазкур қабила ва элатлар Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Шерободдарё, Бойсун дарёлари ҳавзасида, Нурота ва Қурама тоғ этакларида, Хоразм ва Фарғона воҳаларида жойлашган. Шулардан энг кўп сонли қисми 20-йилларда Бухоро амирлигида (130 мингдан ортиқ манғитлар, 35 мингдан ортиқ кенагаслар, қўнғиротлар эса 86 мингга яқин), Туркистон ўлкасининг Самарқанд вилоятида 52 минг қипчоқлар, Фарғона водийсида 42.5 мингга яқин қипчоқлар, Тошкент ва Сирдарё вилоятларида 50 мингга яқин қурама яшаган.

Мазкур субэтнослар XIX аср охири – XX аср бошларида ўзига хос маиший турмуш, урф-одат ва тилдаги шева хусусиятлари билан ўзаро фарқ қилса-да, ягона ўзбек элати эканлигини исботловчи белгиларни сақлаб, ўзларини “ўзбек” деб номлаганлар. Узоқ вақт давомида сарт, турк ва Дашти қипчоқ ўзбек авлодларидан иборат субэт-

нослар ярим қўнманчи-чорва хўжаликлар, ўтроқ сартлар билан яқинлашиб борган. Турли этник қатламларнинг бирлашув жараёни, айниқса, Фарғона водийсида, қисман Самарқанд вилояти ва Тошкент уездида жиддий тус олган ва фаол ўтган.

Чунки бу ердаги турк қабилаларининг кўпчилиги, Бобур ёзганидек, Дашти қипчоқ ўзбекларининг келишидан олдин ўтроқ ҳолатда яшаганлар. Октябр тўнтаришидан кейинги ўн йилликларда уруғ-қабилачиликни унутган турклар ва сартлар Фарғона водийсида этник хусусиятларини сақлаб қолганлар. Дашти қипчоқ ўзбекларидан юзлар, қипчоқлар, қурамалар бир оз ўзига хослигини сақлаган. Лекин, минг, қўнғирот, қирқ, қатағон, сарой қабилаларнинг вакиллари маҳаллий сартлар билан аралашиб кетганлар. Зарафшон водийсида жойлашган ўзбеклар ҳам (20 га яқин уруғ) қабилачилик анъаналарини йўқотиб, миллий бирликка қўшилиб кетган.

Шундай қилиб, умумий ўзбек (туркий) этнос XX асрда халқ сифатида шаклланди ва бугунги мустақил Ўзбекистон Республикасига асос солди.

*Исо ЖАББОРОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, фалсафа фанлари
доктори, профессор*

Тасаввуф талқини

Тасаввуф илми, унинг тариқатлари ҳақидаги кенг қўламли таълимотларнинг илдизлари қадимий даврларга бориб тақалади. Ирфоний тасаввурлар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг ўсиши билан бирга ўсиб, ривожланиб келган.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ўзининг «Тасаввуф ҳақида тасаввур» номли асарида тасаввуф тарихини қуйидагича келтирадилар: «Замони саодатда ва ундан кейинги дастлабки вақтларда ақоид, фикҳ ва бошқа исломий илмлар қатори тасаввуф ҳам алоҳида ажраб чиққан эмасди. Уша даврдаги мусулмонлар Пайгамбар (с.а.в) нинг ҳаётлик чоғларида барча нарсада у зотнинг ўзларига эргашар эдилар.

Тобеинлар авлоди эса бошқа барча илмлар қатори руҳий тарбия ва нафсни жиловлаш илмини ҳам саҳобалардан қабул қилиб олдилар.

Улар орасида тасаввуф йўналишини белгилаш ва унинг илм сифатида шаклланишига катта ҳисса қўшган зотлар етишиб чиқди. Булардан Увайс ал-Караний, Ҳасан ал-Басрий, Саъид ибн Мусаййиб, Жаъфар Содиқ ва бошқаларни барча эътироф этиб, зикр қиладилар. Уларнинг тутган йўли энг тўғри йўл эканига ҳеч ким ихтилоф қила олмаган.

Тасаввуф ва мутасаввуфлар тарихини ўрганган олимлардан Абу Нуъайм ўзининг «Хулятул авлиё» китобида тобеинлардан тасаввуф ила машҳур бўлган икки юз кишининг таржимаи ҳолини келтирган. Табаъа тобеинлар авлодида Фузайл ибн Йез ва Иброҳим ибн Адҳам бошлиқ кўплаб сўфийлар етишиб чиқдилар.

Усмон Турарнинг «Тасаввуф тарихи» асарида қуйидаги муҳим маълумотлар келтирилади: «Фикҳ, тафсир, калом ва бошқа зоҳирий илмлар каби тасаввуф илми ҳам иккинчи, учинчи асрларда пайдо бўлди. Бу илм Исло

жамиятида пайдо бўлган шаръий илмлардандир. Ҳижрий иккинчи асрдан бошлаб мусулмонлар орасида молдунёга ҳирс қўйиш кучайиб кетгач, уларни низомга соладиган тасаввуф илмига эҳтиёж пайдо бўлди. Бу илмга биринчилардан бўлиб, тобеинларнинг улугларидан бири ҳазрат Алининг шогирдлари Ҳасан ал-Басрий асос солдилар. Тасаввуф тарихида Басра мактабининг намояндаси саналган Ҳасан ал-Басрийнинг амал тарзи — ўттинчи дунё ҳаётидан юз ўгириб, фақатгина ёлғиз Оллоҳга йўналиб, унга суяниш ва ҳар лаҳзада ундан кўрқмоқ эди. Ҳасан ал-Басрий тафаккурга ҳам кўп эътибор берган, унинг фикрича тафаккур инсонга яхши билан ёмонни кўрсатувчи ойна бўлиб, уни доимо ёмонликдан сақлайди. Басра, Куфа, Бағдод ва унинг атрофида кенг тарқалган тасаввуф ҳаракати ҳижрий учинчи аср охиридан эътиборан Араб ярим оролининг ўзга ўлкалари, Миср, Хуросон ва Исло оламининг бошқа диёрларида ҳам ёйилди. Шу тарзда Бағдод, Басра, Мадина ва Хуросонда тасаввуф мактаблари юзага келди ва янада ривож топиб, Исло тараққиёти тарихида муҳим ўрин тута бошлади. Шундай қилиб, ҳижрий учинчи ва тўртинчи асрлардагина тасаввуф мустақил илм сифатида ҳам ўргатиладиган бўлди. Илк даврлардаги зоҳидларнинг йўлидан борганлар ҳижрий иккинчи асрнинг охиридан эътиборан «Сўфий» деб, улар юрган йўл «Тасаввуф» деб айтила бошланди¹».

Тасаввуф калимаси каби, тасаввуф жараёнининг қаердан пайдо бўлгани ҳақида ҳам турли фикрлар айтилган. Айниқса, гарб шарқшунослари кўпинча «Тасаввуф Ислодан ташқаридаги таълимот» деган ғояни илгари суриш-

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т. Истиқлол, 1999. Б.23.

ган. Шарқшуносларнинг бундай қарашлари бир неча нуқтада кўзга ташланади.

Эрондан келиб чиққан деган даъво замирида араблар фалсафий тафаккур жиҳатидан қобилиятсиз, бегараф бўлсалар, эронликлар бу борада қобилиятли, нозик тафаккур тарзига кўра тасаввуф арабларга Эрон таъсири орқали ўтган деган иддао ётади. Уни илк бор Комте де Гобинью «Эрон тарихи» номи асарида ўртага ташлаган. Кейинчалик бу фикрни Броун маъқуллаган, Олмонияда Хортан, Делитш, Францияда Эдгард Блохед ва Ренан каби шарқшунослар томонидан танқидий ёндашилмаган ҳолда қўллаб-қувватланган. Ҳолбуки, тасаввуф Эронга араб миллатига мансуб илк мутасаввуф ва сўфийлар орқали кирган¹.

Ҳиндистондан келиб чиққан деган даъво ҳам мавжуд. Машҳур олим Абу Райҳон Беруний (973-1051)нинг «Ҳиндистон» асарида ҳинд фалсафасининг Исломга таъсири ҳақида маълумот бор. Масалан, Патанжали деган бутпарастлик фалсафасининг Ислом мутасаввуфларидан Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллоҷ ва Маҳмуд Шабустарийга таъсир қилганлиги кўп айтилади. Бироқ бу даъво ҳам ўта шубҳалидир. Чунки Патанжали фалсафаси бу зотлардан кейин юзага чиққанлиги тарихдан маълум. Қолаверса, бу фалсафа Исломга тамоман зид. Зеро, Ислом «борлиқ» (вужуд) фикрини қабул этиб, «йўқлик» фикрини рад ётади. Исломда дунёга кўнгил қўймаслик, мутлақ борлиқ бўлмиш Оллоҳга яқинлашмоқ учун қилинади. Ислом Ҳиндистонга жангу жадал билан эмас, мутасаввуфлар, кубравия, нақшбандия, шаттория, равшания ва нурбахшия тариқатлари воситасида кириб борган². Никольсон, Блохет, Дози ва Ван Кремер каби шарқшунослар тасаввуфнинг келиб чиқишини ҳиндга боғлайдилар. Тасаввуфдаги «фано» билан бутпарастликдаги «нирвана» назариялари ва илк сўфийлардан Иброҳим ибн Адҳам билан Будда ҳикоялари орасида ўхшашлик, мазкур иддаоларнинг асосий далилидир. Л.Массигнон, Л.Гардет ва Анавати каби олимлар тасаввуфдаги зикр ус-

лубларини ҳинд таъсирида вужудга келган дейдилар³.

Шунингдек, тасаввуф янги афлотунчилик оқими таъсирида келиб чиққан деган қараш янги афлотунчилик, ҳинд мистицизми ва Орфеос динидан таъсирланиб шаклланган; Орфеос дини эса шарқ динлари таъсирига учраган; янги афлотунчилик Плотинус Афлотун фалсафаси билан шарқ фалсафасини бирлаштирган деган даъвога асосланган. Шу боис, бу фалсафа ғарб ва шарқ олимларининг эътиборини тортиб келган. Аммо тасаввуфнинг илк даври бўлган зуҳд босқичида янги афлотунчилик таъсирини кўриш имконсиз. Чунки таржималар орқали юнон фалсафасининг мусулмонлар орасида ёйилиши анча кейин содир бўлган. Илк сўфийлар ҳар доим бу фалсафага қарши турдилар. Мазкур фалсафа тасаввуфга таъсир кўрсатади дегувчилар «Ваҳдати вужуд» фалсафаси билан ибн Арабий қарашларини кўзда тутмоқдалар. Л.Массигнон шулар жумласидандир. Олим Эрол Гунгўр «Янги афлотунчилик таъсири тасаввуфнинг иккинчи даврида – тасаввуфий тафаккур бир тизимга кирган даврда рўй берди», – деб ёзади. Шу билан бирга Э.Гунгўр, ибн Арабий мазкур фалсафадан кўп таъсирланганлигини таъкидлайди⁴. Аммо шуниси аён ҳақиқатки, ибн Арабий ва ундан кейинги мутасаввуфларда янги афлотунчилик таъсири асло сезилмайди. Лекин бу мутасаввуфлар ушбу фалсафадан озикланган бўлсалар ҳам, ўз фалсафаларини исломий пойдевор асосига қурганлар.

Тасаввуф гоёлари иброний-насронийликдан келиб чиққан деган даъво ҳам бор. Иброний-насроний унсурлардан арабчага ўтган ва мутасаввуфлар томонидан қўлланилган «лохут», «носут», «жабарут», «малакут» каби бирқанча истилоҳларга асосланган баъзи шарқшунослар Ислом дини ва тасаввуф иброний-насроний муҳитидан келиб чиққан деган қарашни илгари сурадилар. Аммо бир-бири билан озми-кўпми ўзаро алоқаси бўлган, фарқли эътиқод ва анъаналар орасидаги таби-

³ Эрол Гунгўр. Ислом тасаввуфи масалалари. Истанбул. Б. 49-50.

⁴ Янги афлотунчи фалсафанинг тасаввуфга таъсири ҳақида қаранг: юқоридаги китоб, Б. 51-61.

¹ Моҳир Из. Тасаввуф. Истанбул. Б. 85.

² Ўша адабиёт. Б.86-87.

ий боғлиқликни истисно қилганда, Ислом ва тасаввуф на яҳудийлик, на насронийлик таъсирида юзага келган. Қолаверса, бу динлар эътиқоди жиҳатидан Исломга мувофиқ келмайдиган тизимлардир.

Юқорида айтиб ўтилган ташқи таъсирлар тўғрисида шундай фикр билдириш мумкин: Ислом тасаввуфи ҳеч қандай ташқи таъсирга асосланмаган ҳолда бевосита исломий тамойиллар заминида юзага келган. Тўғри, тасаввуф фалсафий характерга эга бўлиб, «Ваҳдати вужуд» назарияси кенг тарқалган даврда баъзи ташқи манбалар, унсурлар тасаввуфга ўтган бўлса-да, ўз моҳиятини йўқотиб, исломийлашган ва тасаввуфий исломий хусусиятини тўла-тўқис сақлаб қолган. Шуни ҳам айтиш керакки, фарқли эътиқод ва анъаналар орасидаги ўхшашликлар асло бири иккинчисидан таъсирланганини кўрсатмайди. Инсоний жамиятларда, турли давр ва турли жойларда бир-бирига ўхшаш анъанавий унсурлар учраши асосан инсонийлик за-

рурати туфайли юзага келади. Исломият, ўз исломий тамойилларига зид бўлмаган ҳолларда, ташқи анъана ва маданиятларга нисбатан ўта бағрикенг, келишувчан диндир. Шу билан бирга, соғлом эътиқодий ва ижтимоий пойдевор асосида, ислом жамиятда бош кўтарган айрим норозиликларга ҳам ўз вақтида барҳам берган ва ўз софлигини доимо муҳофаза қилиб келган. Тасаввуфий нуқтаи назар ҳам айнан шудир.

Ишончли маълумотларга қараганда, тасаввуф — бу саодат асри деб номланмиш Муҳаммад (с.а.в)нинг даврларида юзага келган. Лекин у ақоид, ҳадис, фикҳ илмлари каби алоҳида ажралиб чиққан эмас эди. Кейинчалик бир устознинг руҳий тарбиясини олган жамоа аъзоларининг тутган йўлини тариқат деб номлаш одат тусига кирди. Улуғ аждоқларимиз, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Хўжа Аҳрор каби валий зотлар тасаввуф тараққиётига улкан ҳисса қўшидилар.

*Фазлиддин ҲУСАНОВ,
Тошкент ислом
университети аспиранти*

Ушбу мақола Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамият фонди томонидан ажратилган грант асосида тайёрланди.

Лойиҳа номи: «Буюк аждоқларимизнинг маънавий жасоратини улуғлаш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўлини ибрат мактаби сифатида тарғиб этиш, ёшларимиз тафаккурини умумбашарий қадриятлар асосида камол топтириш, уларда мустақиллигимизга нисбатан ғурур ва садоқат туйғуларини шакллантириш».

Озар шоирига эҳтиром

Ўтган асрнинг 40-50 йилларида забардаст шоир Самад Вурғун довруғи қатор ўлкаларга ёйилганди. У адабиёт майдонига кириб келган дастлабки пайтлар — 30-йиллардан бугунга қадар ҳам дилларда ёд бўлиб кетган асарлар ёзса-да, 1937 йилнинг қатағонидан кейинги йилларда шоирга бўлган халқ муҳаббатини севиниб кўнгилга жо қилиш, тилга олиш мумкин эмасди. Шубҳасиз ўша хавfli дамларда бу туйғулардан — ҳузурбахш онлардан баҳраманд бўлиш мумкин эмасди. Сўнгра урушнинг ўт-оловли силсилалари ҳамманинг орзуларини, истак-ниятларини куйдириб кул қилди. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, 37-йилнинг даҳшати урушдан ҳам оғир, таҳликали эди. Ўша йилларда энг яхши асарни, шеърий санъатни, санъаткорликни таърифлашга қўрқиншарди. Бирдан нимадир, қандайдир ифодадаги таг маъно топиларди. Шу билан ҳамма нарса тамом бўларди. Бироқ даҳшатли уруш йилларида ҳам яхши асар таърифланди, шоирга ҳам, ўқиганга, эшитганга ҳам руҳ берди, тазйиқлардан чарчаган руҳни оғриқдан халос этди.

Айни шундай оғриқларни Самад Вурғун ҳам бошидан кечирди. 37-йилнинг ҳар қора туни ёруғ тонг отиши билан тугашига севинач, кейин яна қўрқинчли кечалар бошланарди. Ниҳоят, “бу даҳшатли” йиллар тугади ва Самад Вурғун шеъриятининг садоси эллардан элларга ёйилди. Ҳамманинг Самад Вурғун сингари ёзгиси келарди. Ёшлар бу таъсирни ўз ижодларида янада тезроқ ҳис этишди. Ҳатто ўша давр — 50-60-йилларининг мўътабар зиёлилари, адабиётшунослари, тадқиқотчилари “сал бўлмаса” исён кўтардилар: — Ҳамма Самад Вурғун бўлмайди-ку, ахир?! Мумтоз шоирлардан баҳра олиш, ўрганиш керак, Самад Вурғундан нарига — ўтган йилларга, асрларга башарият меҳрини қозонган санъаткорларга мурожаат қилиш, улардан фойдаланиш лозим. Шу тарзда ёзилган адабий-танқидий мақолалар ҳали шоир ҳаёт эканлигидаёқ ёзилар, босилиб чиқарди. Самад Вурғун эса ўз шоирона дунёсида эди. Озарбайжон адабий муҳитида бу таъсир сал бўлмаса оммавийлашиб кетганди. Айни шундай вазиятни Чўлпон шеърияти билан яқиндан танишганда ҳам ҳис этдим. Фақат ўзбеклар эмас, бутун Ўрта Осиё туркий ижодкорларининг руҳи яқин, қони яқин. Руҳ айни, қон айни, Оллоҳ ягона, қаҳрамонлик, шижоат, жасорат бир хил — булар табиий ҳислардан туғилган миллий-руҳий яқинлик, турмуш тарзи эди. Ҳамма у каби табиатга, шеъриятга шайдо бўлишни истарди. Ҳамма “Озарбайжон”га ўхшатиб ёзишни истарди. Шундан бўлса керак, ҳамма бу “Озарбайжон”ни ўз тилига таржима қилди. Бу борада профессор Воқиф Арзуманлининг тадқиқотларида, хусусан “Адабиётга жо бўлган санъат” (Самад Вурғун ва СССР халқлари адабиёти) китобида кенг адабий далиллар келтирилган. Ўзбекистонда “Озарбайжон” шеърининг бошқа-бошқа шоирлар томонидан ўзбекчага ўгирилган беш машҳур таржимаси бор: Мутаржимлар — Мақсуд Шайхзода, Туроб Тўла, Илёс Муслим, Мамарасул Бобоев ва Абдулла Ориповлардир. Атоқли ўзбек шоири Фафур Фулом “Самад бошдан-оёқ истеъдод эди. У шеър учун туғилганди”, деб ёзган эди. Вурғунга шеърлар бағишланганди.

Ўзбекистон халқ шоири Фафур Фулом “Самад Вурғунга” шеърини номдор шоирнинг 50 йиллиги муносабати билан ёзганди. Ушбу шеър илк марта шоирнинг юбилейи кунларида янграган ва 1956 йил 12 майда “Адабиёт ва инжасанъат” газетасида босилган эди. Шеърни озарий тилига дастлаб Зайнал Халил ўтирганди. Кейинчалик бу шеър 1958 йилда Бокуда нашр қилинган “Ўзбек адабиёти антологияси”да, 1979 йили Фафур Фуломнинг “Умрим баҳори”да ва Халил

Ризонинг “Турон гулдастаси” ҳамда “Оҳангдор Ўзбекистон” мажмуаларида эълон қилинди. Фафур Фулом “Самад Вурғунга” деган шеърида Турон дунёсининг қудратидан, тарихидан, шеъриятдан, мусиқаси ва санъатидан сўз очади. Низомий, Маҳсатий шеъриятдан баҳс этади. Сўнг ўзбек шоири Самад шеърининг қудрати, софлиги, тиниқлиги, фалсафаси, гўзаллиги, уфқларга, қаҳқашонга ёйилган куйларимизнинг оҳангдорлиги қаршисида бош эгиб, гурурланади.

Қондошим, қариндошим, қардошим Самад Вурғун
Тасаллои дил учун тарихдан деганим бас.
Сен ўз халқинг шоири, халқлар абадий турғун –
Томирдаги қонингу кўкрагингдаги нафас.

Энг яқин дўстларимни бирма-бир санар экан,
Самад Вурғун номини атайман гурур ила.
Чунки мен бирга яшаб, бирга ижод этганим,
Қалбимда истироҳат, бир жаҳон сурур ила.

Бу шеър неча бор Озарбайжон матбуоти саҳифаларида, мажмуа ва китобларда босилиб чиқди. Фафур Фуломнинг бу икки халқ орасидаги адабий дўстликни тараннум этган “Бири-бирига шогирд, бири-бирига устод” шеъри тилларда достонга айланди.

Полвонтошда қайнаган
Олтин нефть булоқлари
Таълим олди Боқунинг
Жаҳон хазинасидан.
Боқу ёритар эди
Уйимнинг чироқларин.
Электрга кўчгунча
Маърифат зинасидан.
Бу икки эмиқдош халқ
Қуёшлар қилиб ижод,
Бири-бирига шогирд,
Бири-бирига устод.

Дўстона алоқаларимиз равнақида таржима санъати билан бир қаторда адабий учрашувлар ҳам муҳим ўрин тутлади. 1960 йилда Ўзбекистонда озарбайжон, Озарбайжонда эса ўзбек адабиёти кунлари ўтказилиши арафасида Озарбайжон Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби Меҳди Хусайн шундай деганди: “Замонавий адабиётимизнинг буюк ижодкорлари Жаъфар Жабборли ва Самад Вурғун Ўзбекистонда севилгани қадар Ойбек, Фафур Фулом ҳам Озарбайжонда севиб ўқилади. Бу жуда табиий ва қонуний бир ҳолдир. Ҳаммамизга яхши маълумки, қилич ва найзалардан вужудга келган жароҳатларни ҳамиша шеър ва санъат малҳами тuzатган. Жасоратли саркардалар қилич билан ололмаган юракларни Низомий, Навоий, Пушкин, Воқиф, Фурқат ва Муқимий шеърлари осонгина фатҳ этгани ҳеч кимга сир эмас”.

Ўзбек адабиёти ҳақида ўйлаганда, буюк Навоий кўзларимиз нурига, қалбимиз гурурига айланса, “Самад Вурғун ва ўзбек адабиёти” деганда энг аввало Фафур Фуломни эслаймиз. Озарбайжон халқ ёзувчиси Азиза Сафарзода қайд қилганидек, Самад Вурғун қандай санъаткор бўлса, ўзбеклар учун Фафур Фулом ҳам шундай санъаткордир. Озарбайжон деганда Самад Вурғун, Ўзбекистон деганда Фафур Фулом келади кўз ўнгимизга. Дарҳақиқат, бу икки улуг шоир қалин дўст эди. Самад Вурғун асарлари ўзбек тилида оммавий нусхаларда босилди. 1963 йилда “Танланган асарлари”, 1968 йилда яна бир достони алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. 1978 йилда Фафур Фулом номидаги нашриётда Самад

Вургуннинг “Танланган асарлар”и ва “Воқиф” драмаси ўзбек тилида бир китобга жамлашиб босиб чиқарилди.

“Ўзбек ўқувчилари буюк Озарбайжон шоири Самад Вургун шеърларини севиб ўқийдилар, – деб ёзган эди профессор Лазиз Қаюмов. – Унинг асарларини ўзбек тилига республикамининг энг яхши шоирлари Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода ва бошқалар ўгирганлар. Мен Самад Вургуннинг Бокудаги уй-музейида Фафур Фуломнинг таъсирли дастхати ёзилган шеърини китобини кўрдим”.

Шоир Сайёр юрак сўзларини, Самад Вургунга муҳаббатини шундай таърифлайди: “Озарбайжон билан, унинг бой адабиёти билан дўстлашганимга анча бўлди. Бу дўстлик ўз илдизлари билан жуда қадимларга бориб тақалади. Даҳо Низомийдан, Насимийдан, Фузулийдан, Воқифдан бошланган ушбу дўстлик санъатига қалбдан шайдо бўлганим Самад Вургуннинг бой ижодий меросигача юрагимга жо қилганман. Ростдан ҳам шеърятда, санъат оламида қалбимга, руҳимга, Самад Вургунчалик яқин бошқа ижодкор йўқ. У мен учун шеър, санъат дунёсининг нодир гавҳари, шеърят қаҳқашони, порлоқ юлдузидир. Самад Вургуннинг номи Миртемир номи сингари менга жуда азиз ва қадрлидир. Озарбайжон адабиёти, бу адабиётнинг байроқдори Самад Вургунни мен учун кашф этган ва севдирган ҳам устозим, муаллим Миртемир бўлган эди. У Самад Вургун асарларини кўз ўнгимда тилимизга ўгирган. Миртемир ҳар мисранинг, ҳар байтнинг, ҳар шеърнинг таржимаси учун соатлаб вақт сарфларди.

Адабиётларимиз ўртасида ўхшаш жиҳатлар кўп. Халқларимиз маънавий яқинлиги жуда беғубор. Ўзбек ёзувчи ва шоирлари Озарбайжон адабиётига жуда қизиқдилар ва севиб ўқийдилар. Масалан, гўзал истеъдод соҳиби Миртемир ижодини ўрганган сари одамга шундай туюладики, гўё шоир Ўзбекистонда эмас, Озарбайжонда яшаб ижод қилгандай. Республикаимизда унинг ўнлаб адиб дўстлари бор. Шоир шеърятини билан танишгач, Миртемир халқимиз ҳаётига катта ҳурмат, адабиётимизга чуқур муҳаббат билан қараганига амин бўласиз.

Ўзбек адабиётининг йирик тадқиқотчиси ва таржимони Халил Ризо “Кундалик”дан бир барг узиб, “Турон гулдастаси”нинг 110-саҳифасига шундай ёзганди: “Кечадан бери Тошкент яқинидаги Дўрмон кўрғониди, ёзувчилар уйидаман. Шоир қардошимиз Раззоқ Абдурашид билан танишдим. Бу киши Самад Вургуннинг “Мен шошилмайман”, “Шоир мунча тез қаридинг сен?” шеърларини, “Агар сендан тонар бўлсам, насибам оху зор ўлсун” газалини ўзбек тилига ўгирган шоирдир. 1978 йилда Раззоқ Абдурашид таржимасида Самад Вургуннинг бир китоби Тошкентда чоп этилди. Китобда ўзбек адабиётшунос олими Лазиз Қаюмовнинг буюк озарбайжон шоири ҳақида дил сўзлари битилган. Китобда ёзилишича, Раззоқ Абдурашид озарбайжон адабиётининг заҳматқаш тарғиботчиларидан биридир. Халил Ризо “Турон гулдастаси”да бу шоирнинг Самад Вургун ҳақидаги “Шеърга айланган юрак” радиопьесаси хусусида илиқ фикрлар ёзиб қолдирган.

Муқимий ва Фурқатдан Ҳусайн Жовид ва Самад Вургунга қадар, Низомий ва Шекспирдан Пушкин ва Маяковскийгача ўзбек, рус, озарбайжон ва дунё адабиётининг турли намояндалари ҳақида 300 дан ортиқ илмий мақола ёзган Мақсуд Шайхзодани Халил Ризо қудратли олим, нафис шеършунос ва адабиётшунос олим сифатида таърифлаган. Бу ўринда Самад Вургуннинг “Занжининг орзулари” дostonини ҳам қайд қилиш мумкин. Ўзбек шоири Шухратнинг “Яна келдим” шеърини икки қардош халқ дўстона туйғуларини тараннум этади. Шоир ўз шеърини устоз Самад Вургунни ширин хотиралар билан жонлантиради:

Самад Вургун у чоқларда барҳаёт эди,
Шеърлари жангчиларга бир қанот эди!
Минбарлардан сўзлар эди оташин нутқин
Гўё ёвга отар эди адашмас ўқин!

Шухратнинг “Самад Вурғунга” шеъри “Улдуз” журналида 1972 йил 1 (январ) сонидан босилиб чиқди. Шеърда устоз санъаткорга ўзбек шогирдининг қалбидан кўчган оташин шеърий туйғулари, юксак муҳаббати акс этганди.

Ўзбек шоири Нормурод Нарзуллаев “Улдуз” журналининг 1978 йил январ сонидан босилган суҳбатида шундай ёзади: “Эндиликда биз катта ҳурмат ва муҳаббат билан Ҳамза ҳамда Собир, Жаъфар Жабборли ва Самад Вурғун билан Фафур Фуломнинг, Сулаймон Рустам билан Ойбекнинг номларини ёнма-ён атаймиз”. Шоирнинг озарбайжонлик дўсти Собир Наврўзга бағишланган “Бағрингда кезаман” шеърисида шарқ шеъриятининг нафаси, оҳанги сезилиб турибди. Шоир гўзал Боку, Озарбайжоннинг фусункор табиати, тарихий намояндалари — Фузулий, Насимий ва Самад Вурғунлар ҳақида тўлқинланиб ёзади. Бу шеър озар тилида (Аҳад Мухтор таржимасида) шундай жаранглайди:

Шухрати абадий, ишқи азалий,
Нафаси куёшли ёзи андирир.
Фузулий бобонинг ўтли газали,
Яна юраклари қанадландирир.

Нағма қўшиб дўғма элина,
Меҳрибон қўйинида Вурғун яшайир.
Санин чичайина, санин гулуна,
Санин тупроғина вурғун яшайир.

Файзи Шоҳисмоил “Лолазор диёр” шеърисида Бокуга, Озарбайжонга бўлган муҳаббатини назмий сатрларда тараннум этади. Она юрти Ўзбекистоннинг лолазор водийларини, гўзаллигини жўшиб таърифлар экан, қардош Озарбайжонни ҳам унутмайди. Аксинча, шоир “Онам Ўзбекистон” деб атаган ватан билан бир қаторда оловлар диёри Озарбайжоннинг ҳам ўз қалбидан жой олгани ҳақида фахрланиб гапиради. Озарбайжон сўзи, меҳри шеърга, куй-кўшиққа айланса, Самад Вурғун номи ҳам унда куёшдек порлаб туради:

Азалдан дўст-қардош ўзбеги озар,
Низомий — Навоий солган йўлдан то —
Фафур — Самад ёзган сатрга қадар
Дўстликка мангулик бахш этди ато.

Ўтган асрнинг 70—80-йилларида ўзбек адабиётида “Озарбайжон” мавзуси алоҳида ўрин эгаллади. Шу жиҳатдан Жуманиёз Жабборовнинг “Боку сафарида ўйлаганларим” балладаси ва “Бугун бизда меҳмон бор” шеъриси эътибор берайлик. Балладани ўқигач, шу нарса аён бўладики, муаллиф бир неча бор Бокуда бўлган ва озар халқининг маданияти, феъл-атворини яхши билади. Муаллиф балладада Озарбайжон табиатини, меҳнатсевар халқи эришган ютуқлар ва муваффақиятларни таърифлар экан, Самад Вурғуннинг “Озарбайжон” шеърини ҳам эслаб ўтади. Демак, Самад Вурғуннинг ана шу гўзал шеъри ўзбек шеъриятига кучли таъсир кўрсатгани маълум бўлади. Ўзига хос ёзилган, бетакрор асарнинг бадиий намуналар яратилишига таъсир кўрсатишига доир мисоллар кўп. Самад Вурғун ва атоқли ўзбек шоири Абдулла Орипов ҳам айна мавзуни қаламга олган. Ҳамид Олимжоннинг “Ўзбекистон”, Фафур Фуломнинг “Ўзбекнома”, Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон”, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим” шеърларини ўқирканмиз, Самад Вурғун яратган “Озарбайжон” шеъри ҳам фикримизда жонланиб туради.

Абдулла Ориповнинг “Озарбайжон” шеърисида Озарбайжон билан ўзбек диёри бир отанинг авлодлари қаби тасвирланади. Шеърнинг ажойиблиги шундаки, ҳар байтнинг бир сатри Ўзбекистонга, иккинчи сатри Озарбайжонга бағишланади. Асар бадиий жиҳатдан муваффақиятли чиққан. Шоир қадимдан давом этиб келаётган биродарлик, дўстлик ҳақида ҳароратли мисралар тизади:

Низомий болидан ҳалво пишурмиш
Навоний забт этиб туркий жаҳонни.

Бир лаҳза қўлидан қўйганми ўзбек,
Ўзинг айт, Фузулий битган девонни.

Вурғуннинг шеъри деб жон чекса ўзбек,
Озар ҳам аярми Фафурдан жонни.

Шоир Туроб Тўланинг “Дилимдасан ҳамиша” шеърида ҳам бу ҳис-туйғу, бу таъсир, бу ҳаяжон юксак оҳангларда жаранглайди. Яна бир муҳим нуқта шундаки, шоир Озарбайжонга бағишланган шеърига Самад Вурғуннинг:

Эл билирки: сан манимсан,
Юртим, элим, масканимсан

каби оташин мисраларини эпиграф қилиб олган. Туроб Тўланинг 10 бандлик (ҳар банди 6 мисрадан) бу шеърида “лирик мени” ўзи кўрган юлдузлар сони қадар кўп ўлкалар ичида Озарбайжончалик мислсиз гўзал юртни кўрмаганини ёзади. “Турна кўзли булоқлардан”, даралардан, қоялардан, ҳар очилган лоласидан, ой боқишли, ўт ёқишли, нур ёғишли, муҳаббатли гўзалларидан, жаннатмонанд афсонавий табиатидан, мўл неъматларидан, мовий Ҳазардан, баҳорий боғларидан, куй-қўшиқли санъаткорларидан соф инжулар – мисралар тизибди шоир. Шеър озарбайжон тилида (С.Сархонли таржимасида) шундай жаранглайди:

Ой баҳишли қизлар гўрдум,
Ўд ёхишли гўзлар гўрдум.
Нур ёғишли юзлар гўрдум,
Ҳар на гўрдум, гўзал гўрдум:
Муҳаббатла гулду жаҳон –
Озарбайжон, Озарбайжон.

1956 йил апрел ойининг дастлабки кунлари эди. Гўё жаҳон адабиётининг буюк намояндалари Бокуга йиғилганди. Озарбайжонда Самад байрами – шоир Вурғуннинг 50 йиллиги нишонланаётганди. Самад Вурғуннинг ўзи бу тadbирда қатнаша олмади. Келган меҳмонларга биродари Меҳдихон Вакилов шоирнинг ташаккурномасини ўқиди. Улардан жуда рози эканлигини, севгисини, муҳаббатини билдирди. “Кўнгилдан-кўнгилга йўллар кўринар” – дея ҳаммани бағрига босиб чиқди. Ўша кунларда Ўзбекистондан Фафур Фулом, Ойбек, Зулфия хоним Бокуга келишганди. Ҳамма Самад Вурғунга бағишланган шеърларини ўқир, матбуотда чоп эттирарди. Кейин – бир ойдан кам вақт ўтмай, Самад Вурғун бу дунёни тарк этди. Бокуга яна меҳмонлар келди. Бу сафар ҳамма қайғули, дардли эди. Фафур Фулом, Зулфия, Ойбек... Ана шу қайғу муносабати билан Фафур Фулом “Молодёж Азербайджана” газетасининг 1956 йил 11 май сонида “У бизнинг қалбимизда” деган мақоласини эълон қилди.

Орадан 20 йилга яқин вақт ўтди. Бокуда Самад Вурғуннинг уй-музейи ташкил этилди. Ўша кунларда, 1975 йилнинг октябрида Озарбайжонда адабиёт кунлари ўтказилди. Ўлка байрам либосига бурканганди. Ўзбекистондан ҳам бир гуруҳ меҳмонлар келишганди. Шу байрам арафасида – адабиёт кунлари олдидан Самад Вурғун уй-музейининг очилиш маросими ўтказилди. Байрам қатнашчилари бу тантанали тadbирнинг иштирокчи намояндаларига айландилар. Ўша кунни ўзбек шоираси Зулфиянинг унутилмас ҳодиса таъсирида ёзган янги шеъри ҳаммани ҳаяжонга солди. Зулфия хонимнинг “Шоир уйида” туркум шеърлари Самад Вурғун ҳақидаги ёрқин хотирага айланди...

Музейнинг қайдлар китобида ўзбек элчиларининг анча дил сўзлари битилган. Зулфия шундай ёзганди: “Буюк Самад Вурғун асрлар оша миллионлар қалбида

абადий яшайди. Ҳамчунин уни жуда севган ўзбек халқининг қалбида”. Уй-музейида намоиш қилинган тўнни Самад Вурғунга Фафур Фулом кийдирганди. Музейда ўзбек адибларининг дастхатлари битилган кўпгина китоблар ҳам бор.

Ўзбек шоири, драматурги Асқад Мухтор ёзади: “Ўзбек халқи орасида Фафур Фуломнинг “Самад Вурғунга”, “Озарбайжонлик пахтакор қардошларга” шеърлари Самад Вурғун таржимасида тиллардан-тилларга ўтиб юрибди. Кўплаб матбуот саҳифаларида ёзилганидек, Самад Вурғун ва Фафур Фулом узоқ йиллар ижодий дўстлик оғушида яшаганлар. Оммавий ахборот воситаларида қайд қилинганидек, ўзбеклар Низомийни ва Фузулийни, Самад Вурғун ва Расул Ризони ҳақли равишда ўз шоирлари ҳисоблайдилар.”

Уларнинг асарлари ўзбек китобхонларига яхши таниш. Озарбайжонлик шоир ва ёзувчиларнинг асарлари ҳам Ўзбекистонда кўп нусхаларда нашр этилмоқда. Ёш, истеъдодли ижодкорлар унутилмас Самад Вурғун қалб ҳарорати билан ёндирган машғалани баланд кўтариб, шараф билан олға элтмоқдалар.

Умуман, Самад Вурғун ва ўзбек адабиёти мавзуси теран бир дарё. Бу дарёда минглаб инжулар Самаднинг шеърият денгизида барқ урмоқда. Икки халқ ва икки қардош адабиёт, бир отанинг авлодларидир. Навоийнинг адабий мероси озарбайжон адабиётида, адабиётшунослигида шу қадар катта ўрин эгаллайдики, буюк мутафаккирнинг 540 йиллик юбилеи арафасида ўлмас Самад Вурғун: “Мен ва биродарларим сўнгги пайтларгача Навоий ўзбек шоири эканини билмасдик. Ҳамма жойда унинг номи бир озарбайжон шоиридек тилга олинарди”, деган эди.

*Олмос УЛВИ,
филология фанлари номзоди,
Озарбайжон МФА Низомий номидаги
Адабиёт институтининг катта илмий ходими*

Шукроналик

Ижодхонадаги чоғгина китоб жавони ойнасига беш-олтита сурат қўйилган. Уларда акс этган кишилар оила аъзолари — ота-она, рафиқа, фарзандлар ва, ҳатто, неvara, эваралар ҳам эмас. Булар шоирнинг Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, Қайсин Қулиев, Шароф Рашидов, Мустай Карим, Зулфия, Давид Қуғилтинов каби забардаст адиблар билан турли йилларда, турли давраларда тушган суратлари.

Жавондан оила аъзоларининг сурати ўрин эгалламагани уларга беҳурматлик эмасми, деган иштибоҳга бораман, зотан, улар шоир Шукруллонинг — табаррук 90 ёшни қоралаб қолган отахон шоиримизнинг қонида, жонида. Бу суратлар уларга яқинликни кимларгадир кўз-кўз қилиш учун ҳам қўйилмаган. Улар шоир шухратпарасглигига бир мужда ҳам эмас, асло. Дил, кўнгил, юракнинг нозик торларини тўғри тушунганлар яхши биладики, бу суратлар шунчаки оддий суратларгина эмас, кимларнингдир акси муҳрланган оддий хотираларгина эмас. Бу суратлар ўзбек шоири Шукрулло тақдирининг, гоҳида аччиқ, гоҳида пўртанавор, гоҳ шуълавор, гоҳ оғир, лекин порлоқ кечган қисмати ва ҳаётининг нурли, ҳаётбахш парчалари, зарварақларидир. “Кечаётган” эмас, “кечган” дейишимнинг сабаби суратдагиларнинг кўпи ёки аксари, ҳозирда ҳаётдан кўз юмган. Уларнинг дўсти, ҳаммаслаги, биродари, қадрдони Шукрулло ака бугун бамисоли улар учун ҳам яшаётгандек, уларнинг елкасидаги руҳий оғирликни шеърларидан бирида таъкидлашича, ўз елкасида орқалаб бораётгандек. Шундай экан, бу дўстларнинг хотирасисиз яшаш мумкинми, ахир. Улар ҳар куни, деярли, ҳар дақиқада Шукрулло ака билан бирга, унинг хотирасида, қалбида, олаётган нафасида.

Этиборлиси шундаки, бу дўстлар ҳаёт гаштини суриш, дастурхон атрофида бир-бирларининг шарафига қадаҳ кўтариш билангина банд бўлмади. Асосийси, улар бир-бирларининг қадрларига ета олдилар. Ўзаро ҳам, матбуот орқали ҳам бир-бирларидан илиқ сўзларини аямадилар. Зеро дардингни ҳис этолмай сени кўкларга кўтармоқчи бўлган мақтовдан, дардингни билиб айтилган икки оғиз гап ортиқроқ эмасми? Ким билсин, уларнинг аксарини, қувонч, шодликдан ҳам кўра умумий дард, дард бўлганда ҳам фақат шахсийгина эмас, миллионларни тўзита-тўзита, пировардида умумий тақдир ипига тизган дард биллаштирандир, эҳтимол. Зеро, Шукрулло ака бошига тушган қатагон даҳшати айрим дўстлари бошида баайни такрорланган, баъзиларини эса, у ё бу даражада четлаб ўтмаган эди.

Грузин адиби Чабуа Амирежибини кўпчилик яхши билади. У ҳозир жаҳонда машҳур ёзувчи. “Дружба народов” журналининг 1976-77 йилларидаги тўрт сониди “Дата Туташхиа” романи босилганда дув-дув гап бўлгани хотирамизда. Кейинчалик бу асар асосида яратилган кўп серияли телефилм ҳам машҳур бўлиб кетди. Тақдирни қарангки, Амирежиби ҳам, Шукрулло ҳам даҳшатли қатагон даврида бир лагерда бўлишган, умумий азобларни бошқа-бошқа казармада кечиришган, лекин бир-биридан воқиф бўлишмаган. Буни кўп йиллар ўтгач, тинчлик замонларида дўстлар, биродарлар аниқлашади ва бир-бирларига маълум қилишади. Тақдир, қисмат, гойибона уларни қадрдон, дарддош дўстга айлантиради. Амирежиби ўша вақтларда қамоқхонадан олти марта қочган, лекин ҳар гал яна қўлга тушиб, жазоси янада кучайтирилган экан. Адибнинг ўз бошидан ўтган ана шу воқеаларга бағишланган “Гора Мбаргали” номли салмоқли романи чоп этилди ва хориждаги улкан ёзувчилар, режиссёрларнинг ҳам эътиборини ўзига тортди. Ҳозир Ҳолливуд шу асар асосида филм тайёрламоқда. Қизиқарлиси, филмда Амирежиби ролини Ҳолливуд мутахассислари назарига тушган унинг ўз ўғли ижро этмоқда. Ана шу Чабуа Амирежиби Шукрулло акага юборган ўзининг суратига шундай дастхат битибди:

“Ўз миллатининг муносиб фарзанди ва умуман, мустақил гражданин деб билганим Шукрулло саломатлиги учун қадаҳ кўтарайлик!”

Гап бу ерда грузинларга хос қадаҳпарварлик сўзидаги тантанаворлик ҳақида эмас. Гап ушбу фикрда Шукрулло ака табиатидаги етакчи фазилатлар топқирлик билан аниқ, тиниқ ва мухтасар ифодаланганида. Амирэжибининг яна бир суратига кўзим тушиб қолди. Адиб айнан юқоридаги сўзлар ёзилган патнисдек келадиган қоғозни кўксига қўйиб ўтирибди.

Мазкур фикрларни ўқиб кимдир: бу, ахир, дўстлар, яқинлараро бўладиган ўзаро ҳазил-ҳузул ишлар-ку, шуни дўмбра қилиб жамоатчиликка олиб чиқиш шартми, дейиши ҳам мумкин. Бундай арзимасдек деб туюлган ҳодисалар, аслида шусиз ҳам тўпорилашиб, дағаллашиб бораётган ҳаётимизга кичкинагина бўлса-да, чиройли самимий завқ қўшиши мумкинлигини инкор этмаслигимиз керак, деб ўйлайман. Алаҳхусус, қатағон даҳшатларини кечирган бундай тақдирдош, қисматдошларнинг ўзаро шунақа муносабатлари замирида сўзга сигиши қийин бўлган даражадаги меҳр ётибди, ахир.

Қолаверса, Шукрулло ўз халқининг муносиб фарзанди ва кенгроқ маънода, ўз даврининг муносиб гражданини, деган фикр шунчаки айтилган гап эмас, бу унинг ижодиёти, шахсияти ва ҳаётидан келиб чиқиб айтилган фикрдир. Буни “Инсон ва яхшилик”, “Зарралар”, “Суянчиқ”, “Сенинг бахтинг” каби ўнлаб тўпламларидаги, “Табассум ўғрилари”, “Хатарли йўл”, “Ўғрини қароқчи урди”, “Унсиз фарёд” каби драмалари, “Кафансиз кўмилганлар”, “Тирик руҳлар” каби романлари тасдиқлай олади. Айрим ноҳақликлар ёхуд янглиш бешафқат қаттиққўлликлар туфайли деярли жазоланиш арафасида турган ўнлаб ёшларнинг жонига оро кириб, адолат йўлига ўтишга кўмак бергани ундаги инсонпарварликнинг яна бир қиррасини ёритиб туради. Атоқли шоир Рауф Парфига ўз вақтида кўрсатган бегараз моддий ва маънавий ёрдамларини адабиёт ихлосмандлари тилларида дoston қилиб юрадилар. Яшаётган маҳалласини обод қилишдаги, ниҳоятда зарур бўлган дўконлар қурилишини ташкил этишдаги, эҳтиёжмандларга мурувват кўрсатишдаги жонбозликлари учун ён-атрофдаги ёшу-қари қўни-қўшнилар Шукрулло ака шаъни учун дуога қўл кўтарганларининг кўп бор гувоҳи бўлганман. Шукрулло шеър, роман, драма, публицистик мақолаларида фақат юрт дарди, Ватан қувончи, юртдошлар орзумидлари ҳақида ёзиш билангина кифояланиб қолмади. Муаллифнинг дардлари, қувонч-изтироблари, умид-армонлари, умуман, замонамиз, давримиздаги шу масалаларга дахлдор муаммолар билан туташиб, чирмашиб кетади. Инсон шахс сифатида эса, доим беҳаловат, ёнса ҳам самимий ёнади, куйса ҳам самимий куяди. Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев, Давид Қуғилтинов, Мустай Карим ва бошқалар шоирнинг сўзамоллиги ёки суҳандонлиги, давradoшлиги ёки дўстпарварлиги учунгина эмас, назаримда, энг аввало ундаги шу фазилатлари ва инсонпарварлиги учун юксак қадрладилар.

Чабуа Амирэжибининг юқорида айтилган ўз халқининг муносиб фарзанди ва умуман муносиб гражданини, дейилган фикр замирида ана шу чуқур омиллар ётади.

Мен Шукрулло ака ҳақидаги мақолаларни, мулоҳазаларни кўздан кечириб, Амирэжиби айтганга яқин фикрлар оз эмаслигини кўрдим.

Масалан, ўзимизнинг машҳур шоиримиз Шухрат ака Шукрулло ижоди ҳақида гапиратуриб унинг шеърлари “ноҳақликлар олдида ғазоби келадиган фаол гражданиннинг қузатуви самараларидир”, дейди. “Шукрулло ҳақиқий шоир сифатида ўз зиммасида асримиз қувончлари ва дардларини кўтариб ўтмоқда”, деб ёзади у ҳақда Давид Қуғилтинов.

XX асрнинг юқорида номлари тилга олинган улкан сўз усталари Шукруллонинг наинки шахси, ижодига ҳам юксак баҳо беришган. Ўзаро хатлар, ёзишмалар, дастхатларгина эмас, катта миқёсларда чиққан газета-журналларда ай-тилган ўнлаб фикрлар, махсус мақолалар, тақризлар, Шукрулло аканинг тўпламларига ёзилган сўзбошилар бунинг далилидир.

“Шукрулло шеърятнинг азамат заҳматқашидир. У шеърят заргарларининг сафидан ўрин олиш ҳуқуқига эга”, деб ёзган эди бундан салкам ўттиз йил аввал Қайсин Қулиев ва ўзбек дўстига бағишланган мақоласини “Ёрқин таллант”, деб атаган эди. Бу улкан ижодкорнинг мақсади Шукруллони фақат

қўкка кўтаришдангина иборат бўлган эмас. Кези келганда, улар шоир хусусида айрим танқидий фикрларни ҳам далил, рўй-рост айтишдан ийманмайдилар.

Бундан чамаси ўттиз йил аввал Мустай Карим “Литературная газета”да Шукрулло ҳаёти ва ижодига бағишланган, айниқса, “Суянчиқ” шеърлар тўпламига кирган шеърлари атрофида атрофлича фикр юритилган “Ақл ва қалб етуклиги” мақоласини эълон қилди. “Шоирнинг ўзи ҳам ўз овозида ҳамиша бир текис эмас, оҳанг танлашда доим ҳам уқуви рўёбга чиқарвермайдиган ҳолат учраб туради”, дейди у. Бироқ Мустай Карим айна вақтда Шукрулло ижоди, хусусан, унинг кўп йиллик ижод намуналари моҳиятини жуда тиниқ ифодалайди:

“Суянчиқ” тўпламида сиз қандай бўлса шундайлигича, жамики афсунгар ранго-ранглигидан тортиб, қаҳ-қаҳа-ю фарёдгача бўлган буткул торлари жаранглаб турган бир шоир билан танишасиз. Муҳими — ана шу торларни тинглай билишда”.

Лекин Мустай Каримнинг мана бу фикрлари, айниқса, қимматлидир: “Шукруллонинг янги тўплами нафақат шоир ижоди, балки кўпмиллатли азамат шеъриятимизда диққатга сазовор ҳодисадир”. Бу Ойбек, Фафур Ғулумлар авлодидан сўнг ўзбек шеърияти ҳақида катта минбарда туриб айтилган жиддий ва гўзал фикрлардан бири эди.

Шукруллонинг, айниқса, Расул Ҳамзатов билан биродарлиги, ҳамкорлиги ҳавас қиларлидир. Биз, адабиётшунос дўстларим Нуъмон Раҳимжонов ва Нарзулла Шодиев — учовчимиз Расул Ҳамзатов билан у Тошкентга келган кунларнинг бирида учрашганимизда, дўстим Шукруллони биласизларми, унинг мана бу шеърини-чи, деб рус тилида уч-тўрт сатр шеърни ёд ўқиганди. Бу сатрлар мазмунини ёдимда сақлаб қолишга ҳарчанд уринмай, ўша ҳолатда бунинг уддасидан кўнгилдагидек чиқолмадим, шекилли. Шукрулло аканинг тўпламларидан топиш қийин бўлди. Ушбу мақолага тайёрланаётганда дафтарларим орасидан Расул оға ўшанда рус тилида ўқиган бир байт маънолари ёзиб қўйилган варақ чиқиб қолди. Шукрулло аканинг шеърларини қайтадан назардан ўтказдим, энди топгандек бўлдим. Агар янглишмаётган бўлсам, улар қуйидаги мисралар экан, чамаси:

Саҳрода ой ботар, саҳро зим-зиё,
Юлдузлар ёприлар осмонга бир дам.
Юлдуз оқ из солиб учади баъзан,
Биллур жомдан шароб тўкилди гўё.

Мен буларни келтираётганимнинг сабаби, агар Шукрулло ака билан шеърият ҳақида дилдан, самимий суҳбатлашиб қолсангиз, тўқсонни қоралаб қўйган отахон шоир лафзидан Ҳоди Тоқтош, Вали Фафурий, Усмон Носир, Фафур Ғулум ижодидан юзлаб сатрларни ёддан эшитасиз. Улар ичида, албатта, Расул Ҳамзатов шеърлари ҳам бўлади. Умуман, Расул оға Шукрулло ҳаёти ва қисматининг ажралмас бир қисмати бўлиб қолган, десак янглишмасмиз. Шукрулло аканинг эл оғзига тушган “Жавоҳирлар сандиғи” асари ҳам, назаримда, бевосита Ҳамзатовнинг “Доғистоним”и таъсирида яратилган бўлса ажаб эмас. “Шукруллодек ажойиб ўртоғим бор, дейди Расул Ҳамзатов. Униқига кўп марта борганман. Асарларидан шарқона фалсафий фикрлар, ҳикматлар ва гоятда нозик туйғулар уфуриб туради”. XX аср жаҳон шеъриятига шарқона фалсафий фикрларни янгича бир тароватда жойлай билган, шу аснода нозик туйғуларни санъаткорона ифодалашда донг қозонган Расул Ҳамзатовки шундай дер экан, асарларини ўз она тилимизда, аслиятда ўқиб турган биз — унинг мухлислари бундан гурурланмай бўладими?

Расул Ҳамзатов Шукрулло ҳақида айрим мулоҳазаларни айтиш билан чега-раланмади. Вафотидан олдин у “Қайсин Қулиев хотирасига” номли бир шеър ёзди. Унда қуйидаги сатрлар бор:

Қайда Зулфияхон, Силва, Шукрулло,
Иракий?.. Уларга таъзимда бошим.
Шукур, ярлақади қулини Худо,
Сиз каби дўстларни этди йўлдошим.

Расул Ҳамзатовдек шоир шеърининг қаҳрамонларидан бирига, қаҳрамон бўлганда ҳам тарихий шахс сифатидаги қаҳрамонлардан бирига айланиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бунинг устига қадрдон ва дўст сифатида эътироф этилиш, уни қўмсаш ва соғиниши Шукруллони шахс ва ижодкор сифатида кўз олдимизда яна бир баҳя юқори кўтаради. Юқоридаги мисраларни ўқиб, наинки Расул ога Шукрулло тақдирида, балки айни вақтда Шукрулло ака ҳам Расул Ҳамзатов тақдирида бир умрлик ўчмас сиймо бўлиб яшаганига ишонч ҳосил қилади киши.

Буюк Расул Ҳамзатов вафот этганда замонавий шеърият ва шеърхонлар ларзага келди. Шукрулло каби унинг яқин дўстлари қалбига тушган ларзанинг эса таърифга сиғиши қийин бўлса ажаб эмас. Лекин яхши ҳамки, дунёда ҳаммани ва ҳамма нарсани ўзига сиғдира олиш имкониятлари яширинган шеър деган мўъжиза бор. Шоир Шукрулло бағрида ҳам ана шу мўъжиза жунбушга келди: “Расул Ҳамзатовни хотирлаб...” шеърм қоғозга тушди. Асарга шеърхонлар, мутахассислар баҳо беришар, албатта. Лекин Шукрулло аканинг ўзи уни ҳеч қачон баҳолай олмайди, буни ихтиёр этмайди ҳам. Чунки бу шеърда қадрдон дўсти билан бирга Шукрулло аканинг ўзи ҳам, маҳзун юраги ҳам ётибди.

Кечагина, Расул, саломатликка
Қадаҳ кўтаргандик қолдирмай юқин.
Мана энди менга қолдириб кетдинг
Соғинч, айрилиқнинг тоғдек зил юқин.

Догистонлик улкан, сахий қалбинга
Шодлик ҳам халқингнинг дарди жо бўлди.
Тинмас ирмоқлардан денгизлар пайдо,
Шеъринг дунё ичра бир дунё бўлди.

Ҳар бир каломингда, ҳар бир шеърингда
Халқнинг догистонлик Расули эдинг.

Шеър ўзбек шоирнинг XX аср жаҳон адабиётидаги улкан намояндаларидан бири шаънига қўйилган ўзига хос шеърый ёдгорликкина бўлиб қолмай, қадрдон дўстидан айрилиб қолган дўст қалбининг аччиқ нидолари ҳамдир.

Шукрулло ҳаёти ва ижоди ҳақида кўп ёзилган ва келгусида ҳам ёзилади. У ҳақда алоҳида китоблар, монографиялар, рисоалар чоп этилган. Аввалги асрнинг 50-йилларидан бу ёғига ўтган вақт мобайнида у ҳақда юзлаб мақолалар эълон қилинди. Шу давр ичида жумҳурият адабий жараёнида фаол иштирок этган шоир, адиб, драматург, танқидчиларнинг кўпчилиги Шукрулло ижодида у ё бу даражада муносабат билдирди, тақриз, мақолалар ёзди. Улар ичида Фафур Ғуломдан тортиб Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Нуриддин Муҳитдинов, Одил Ёқубов, Васил Қобулов, Наим Каримов, Жамол Камол, машҳур шоир, ёзувчи, давлат арбоби, турли йўналишдаги танқидчи ва адабиётчилар бор.

2001 йилда “Ёзувчи” нашриётида эълон қилинган “Умрбоқийлик” номли тўпламнинг биринчи китобидан Шукрулло ижоди ҳақидаги юзга яқин мақоланинг ўрин олганиёқ бу адиб ижоди ҳақида юртимизда ҳам, ундан ташқарида ҳам қизиқиш қай даражада эканини кўрсатиб турибди.

Сўнгги вақтда Шукрулло ижодиди жиддий эврилишлар кўзга ташланди. Шу вақтгача у, асосан, шеъриятда қалам тебратган бўлса, бугунги китобхон уни салмоқли бир қатор романлар муаллифи сифатида ҳам яхши билади. Чуқур миллийлик билан суғорилган “Жавоҳирлар сандиги” китобхонларнинг сеvimли асарларидан бирига айланди. “Кафансиз кўмилганлар” ва “Тирик руҳлар” маъно-моҳиятига кўра янги давр ўзбек романчилигига бир қатор янги қаҳрамонлар дунёсини олиб кирди. Эътиборлиси, бу романлар наинки ўзимиз, ҳатто хориж китобхонларининг ҳам эътиборини тортди. “Кафансиз кўмилганлар” романи қисқа муддатда Туркияда икки марта нашр этилди. Қисқа вақт ичида бир роман бир мамлакатда бир эмас, икки марта нашр этилиши, бу ҳар қалай, ҳар бир, ҳатто улкан адиб ҳам ва у мансуб халқ ҳам қувонса, гурурланса арзигулик ҳодисадир. Дўстим Тоҳир Қаҳҳор хабар беришича, яқинда Туркияда

жаҳон адибларининг қатагон қилинган қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдири акс эттирилган кўп жилдлик чоп этилибди. Мажмуага туркийзабон адиблар ичидан Шукруллонинг “Кафансиз кўмилганлар” романи танлаб олинган. Бу Шукруллонинг, умуман, Туркияда таниқли ва сеvimли адиблигига яна бир далил эканлигидан ташқари, бу мамлакатда унинг асарлари қиммати ва аҳамиятини халқро микёсда муносиб баҳолай оладиган мутахассислар ва адабиёт ихлосмандлари мавжуд эканини кўрсатади. Шунини эслатиб ўтишим жоизки, “Кафансиз кўмилганлар” романи немис ва рус тилларида ҳам нашр этилиб, китобхонлар эътиборини қозонган.

Шукрулло ижоди ва унинг, айниқса, “Кафансиз кўмилганлар” романи ҳақида қачон, қаерда гап бормасин, хотирамга дарҳол бу асар ҳақида академик Восил Қобулов айтган бир фикр келаверади. Романдан қаттиқ таъсирланган олим шундай деган эди:

“Кафансиз кўмилган юртдошларимиз хотирасини абадий ардоқлаш, улар номини халқимиз қалбида сақлаш йўлида ҳар қандай чора кўрсак оз, бирор кунни уларнинг хотирасига бағишласак савоб иш бўларди”.

Агар янглишмасам, бу фикр мустақилликка эришганимиздан сўнг бир йил ўтар-ўтмас айтилган эди. Вақтики етиб, мамлакатимизда Хотира ва Қадрлаш куни эълон қилинди. Бу қарор миллионлаб ватандошларимиз хоҳиш-иродаси, шу жумладан, Восил Қобулов, Шукрулло каби улкан олим ва ёзувчиларимиз қалбининг акс-садосига ҳамоҳанг эканлиги билан ҳам қадрлидир.

Ушбу мақоладаги мулоҳазалардан мурод Шукруллони кўкка кўтариш эмас, албатта. Кўриб қўйинг, унинг шахси ва ижодига не-не улуг зотлар юқори баҳо беришмаган, деб уни кўз-кўз қилиш эмас. Шукрулло ўзбек адибларидан бири. Унга кўрсатилаётган иззат-ҳурмат айнаи вақтда ўзбек ижодкорларидан бирига кўрсатилаётган иззат-ҳурматдир. Унинг ижодига берилаётган баҳо, маълум маънода, ўзбек адабиётига ҳам берилаётган баҳодир.

Танқидчилигимизда баъзан бўш асарларга юқори, энгил-елпи баҳо бериш, муаллифни ўринсиз ҳаволантириш ҳоллари учраб туради. Адабиётга бундай ёндашиш ҳеч қачон ўзини оқламаган. Бироқ қаттиққўллик зарур, талабни баландроқ қўйиш керак, деган мақсадда тўғри баъзан ижодкорларимизга меҳримизни зўрма-зўраки қантариб қўямиз, уларга, асарларига самимий, илиқ муносабатимизни намоён этишни орқага сураимиз. Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Қайсин Қулиев, Давид Қуғилтинов ва бошқаларнинг Шукрулло шахси ва ижодига муносабатлари, зарур бўлганда ва ўрни келганда меҳрини кўп ҳам аяйвермаслик масаласида бизга ибрат эмасми? Биз баъзан ўз адабиётимизга, унинг намояндаларига ўзимиз бермаган ва беришдан товсалланиб турган баҳони ўзгалар беришса, ўзгалар гоҳида ўз юртдошларимиздан кўра қадр-қимматимизга ўзимиздан кўпроқ етишса — булар ҳам айрим тўғри хулосалар чиқаришимизга туртки бера оладиган ҳодисалар эмасми?

Шукруллонинг бахти, омади шундаки, у Ватанда ҳам, ундан узоқларда ҳам ўз қадр-қимматини топа олган, ижодига мана-ман деган ихлосмандларни ортира олган шоир ва ёзувчидир. Шаҳси ва ижодига бундай муносабат йилдан-йилга ортиб бормоқда. У олисдаги Расул Ҳамзатовгина эмас, ўз юртида Фафур Фуломдек буюк ижодкорнинг ҳам эътиборига тушган, меҳрини қозонган шоир. Атоқли устоз шогирди шаънига “Шукруллога” ҳамда “Туш йўйиш” номли иккита катта-катта шеър бағишлаган. Бу асарларда Фафур Фулом Шукрулло табиатидаги у ёки бу феълни мақтаган, шеърларидаги у ёки бу хислатни маъқуллаган бўлса керак, деб ўйласангиз янглишасиз. Бу шеърларида Шукруллога муносабат орқали буюк шоир Фафур Фуломнинг ўзича ҳис қилган чуқур ва теран фалсафий мушоҳадалари, инсон, ҳаёт, келажак ҳақидаги поэтик хулосалари намоён бўлади.

Меҳнатсиз умр ҳам бебаҳо¹ бўлур,
Чирик латта каби увада бадан.
Бир умр текинга яшаб қаримак
Ҳаёт қомусида олинмагай тан.

¹ Баъзи нашрларда “бебаҳо” деб ёзилган (Б.Н.).

Саксон ёш, тўқсон ёш отахонлар бор,
Оғир меҳнатларга беролган бардош.
Қалби, асаблари қуйма пўлатдан,
Юлдуз кўк устида куюқ қора қош.

Хулласи, тиш тушмай, сочинг оқармай,
Юзлардан ошмоқни қилганда мўлжал,
Қўлингда қуролинг, ақлинг, меҳнатинг
Порлоқ тақдирингни қилиб берар ҳал.

Устоз башоратлари ўзини оқляпти: мўлжаллаб айтилган юз ёш ҳам яқинлашиб қолди. Шоирнинг қуроли — қалами кўлидан тушгани йўқ. Ақли, меҳнати бутун йўлини ёритди. Халқига, Ватанига садоқати дардига дармон бўлди. Уларнинг барчаси уйғун бирликда порлоқ тақдирини ҳал қилиб берди.

Машаққатли ва порлоқ ҳаёт йўлида Шукрулло акага кўп нарса насиб этди: ўсмирлик чоғларида бир парча нон учун ярим кечадан саҳаргача навбатда турган кунлари бўлди; олис Қорақалпоғистонда оч-наҳор ўқитувчилик қилди; ижоднинг юлдузли онларинию ҳаёт завқини энди туя бошлаганида ноҳақ равишда қатағон азобларини кўриб келди; бутун умр Ватан эрки ва озодлигини орзу қилиб яшади, ана шу эрк, озодликка эришилиб, мустақиллик замонларида яшаш ва ижод этиш, шу мустақилликни мустаҳкамлашга камтарин ҳиссасини қўшиш насиб этди; Республика Президенти қошидаги маслаҳат кенгашининг аъзоси бўлди, ота-оналари орзу қилиб етиша олмаган Маккаю Маданнинг тупроғини кўзига суртди. Мана, салкам тўқсон ёшида ҳам кўлдан қалами тушгани йўқ...

*Бахтиёр НАЗАРОВ,
академик*

Дўстлар армуғони

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги йилларда жаҳоннинг барча мамлакатлари каби Туркия жумҳурияти билан ҳам иқтисодий-сиёсий ва маданий соҳаларда кенг алоқаларни йўлга қўйди. Жумладан, шу давр ичида қардош турк халқи билан бўлган қадимий адабий-маданий алоқаларимиз истиқлол давримизнинг янги вазифалари нуқтаи назаридан давом эттирила бошланди. Истиқлол даврида Ўзбекистондан бир қанча ўзбек ёзувчи ва шоирлари, маданият ва фан арбоблари Туркияда, шунингдек, Туркиянинг қатор маданият ва санъат намояндалари Ўзбекистонда бўлдилар. Туркияда ХХ аср ўзбек адабиётининг ёрқин намояндалари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Одил Ёқубов, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов асарлари турк тилига, турк адабиётидан Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Эмин Юрдақул, Ризо Тавфиқ асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, кенг ёзувчилар оммасига етказилди. Ўзбекистонда чиқиб турган “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи” журналлари, “Шарқ”, “Маънавият” нашриётларида босилган мазкур турк шоирларининг шеърларини туркчадан ўзбек тилига Миразиз Аъзам, Мипўлат Мирзо, Тоҳир Қаҳҳор ва бошқалар маҳорат билан таржима қилиб, ўқувчиларни хушнуд қилиб келмоқда. Туркияда чиқиб турган “Қардош адабиётлар”, “Қардош қаламлар” даврий журнал-ларида ҳамда адабий тўпламларда Ўрта Осиёдаги қардош қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ халқлари адабиётлари каби ўзбек халқининг ҳам энг қадимги давр адабиётидан тортиб, мустақилликкача ва мустақиллик даври адабиётининг сара асарларидан намуналар, тақриз ва мақолалар чиқиб турибди. Шулардан бири яқинда Туркия пойтахти

Анқарада босилган даврий адабий тўплам “Қардош қаламлар”нинг 33-сони бўлди. Мазкур тўплам бу йил мамлакатимизда кенг нишонланган Республикамиз пойтахти Тошкентнинг 2200 йиллик тўйига бағишланди. Қардош Туркия жум-ҳуриятида чоп этилган ушбу адабий нашр республикамиз мустақилликка эришгандан кейинги йилларда чоп этилган ўзбек адабиётдаги энг яхши шеър, наср, адабиётшунослик, публицистик асарларидан намуналар, шунингдек, Тошкентнинг ўтмиш тарихи, бугунги бахтли қиёфаси ҳақидаги мақола ва очерклар, ҳикоялар ўрин олган. Тўплам турк ёзувчиси Али Ақбошнинг “Муҳтарам ўқувчи” номли қисқа кириш сўзи билан очилади. Унда ўзбек халқининг қадимий буюк адабиёти билан турк адабиётининг алоқалари, Алишер Навоий, Лутфий ва бошқа шоирларимизнинг асарлари Туркияда қадимдан эъзозлангани, бугунги истиқлол давридаги янги ўзбек адабиёти намуналари ҳам севиб ўқиладигани, энг яхши намуналари тўпламда босилаётгани ва бу таржималар Тошкентнинг 2200 йиллиги юбилейига армуғон эканлиги алоҳида қайд қилинган. Тўпламда Мирпўлат Мирзонинг “Онажон”, Тўра Мирзонинг “Усмон Носир онаси Халам бибининг сўзлари”, Шукруллонинг “Имон”, Омон Матжоннинг “Бобил харобаси”, “Уйғониш”, Тоҳир Қаҳҳорнинг “Кун кўзи” каби она меҳр-муҳаббати, инсоний имон-этиқод, юрт ва ватан қайғуси, миллий уйғониш туйғулари ва буларга қарши хуружларга нисбатан чуқур нафрат ҳислари ёрқин акс этган шеърлари жой олган.

Ўзбек олимларидан таниқли адабиётшунос ва публицист Ортиқбой Абдуллаевнинг “Ошоба фожиаси”, тарих фанлари доктори Ҳайдарбек Бобобековнинг “Тошкент тарихидан

лавҳалар” мақолаларида чоризмнинг Туркистонни забт этишда Тошкентда ва Ошоба қишлоғида қилган босқинчилик ва ёвузликлари, маҳаллий халқнинг фидокорона ҳимоялари бой тарихий фактлар асосида очиб берилади. Айниқса, “Ошоба фожиаси” мақоласида чор генерали Скобелевнинг ўз жазо отрядлари билан Фарғона водийсида қилган шафқатсиз қирғинлари, фидойи аждодларимизнинг она юрт мустақиллиги учун мардонавор курашганлиги ва бу шонли тарихни эслаш бугунги истиқлол кунлари учун не чоғлик муҳим аҳамият касб этиши таъсирли ёритилган.

Тўпلامнинг наср ва публицистика бўлимида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов билан суҳбат, Муҳаммад Шариф Бобоҳоннинг “Ўзбек адабиётининг таниқли адиби Одил Ёқубов” номли мақоласи, Нурали Қобулнинг “Дўстмурод бобо”, Ўткир Ҳошимовнинг “Интиқом”, машҳур “Зумрад ва Қиммат” эртаги таржимаси берилган.

Бундан ташқари тўпلامда академик Бахтиёр Назаровнинг “Мустақиллик йиллари ўзбек шеърятини манзаралари”, профессор Нўмонжон Раҳимжоновнинг Зоҳир Аъламнинг “Бухородаги илк намоз” ҳикоясининг ёзилиш тарихи”, таниқли шоир ва таржимон Тоҳир Қаҳҳорнинг “Туркчадан ўзбекчага ва ўзбекчадан туркчага таржима муаммолари” каби муҳим илмий-назарий мақолалари ҳам ўрин олган. Бахтиёр Назаров мақоласида истиқлолимиздан кейинги йилларда ўзбек шеърятдаги янги кўтарилишлар, уларнинг энг ёрқин намуналари, айниқса, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Усмон Азимов, Шавкат Раҳмон шеърисида очиқ кўринганлиги илмий асосда таҳлил қилиб ўтилади. Нўмонжон Раҳимжонов мақоласида “Бухородаги илк намоз” ҳикоясининг гоёвий-бадий хусусиятлари, эстетик аҳамияти кенг таҳлил қилиб берилади.

Тоҳир Қаҳҳор мақоласида Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар

ва ундан кейинги йилларда турк адабиётидан ўзбек тилига ва ўзбек адабиётидан турк тилига таржима қилинган асарлар ва бу ҳақдаги тадқиқотлар борасида фикр юритилади. Мақолада, айниқса, юртимиз мустақиллигидан кейин юз бераётган янги ўзгаришлар, истиқлол шарофати туфайли ҳар икки қардош халқлар шоир ва ёзувчиларининг бир-бирларига эмин-эркин келиб-кетишлари ва бевосита мулоқотларининг кенгайганлиги бой фактлар орқали ёритилади.

Тўплам Тошкентнинг 2200 йиллик юбилейига бағишлангани учун унда фақат ўтмиш тарихи ҳақидагина эмас, истиқлолдан кейинги даврлари ҳақида ҳам мақолалар берилган. Жумладан, Фахриддин Рафиевнинг “Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти”, Султон Мардон ўғлининг “Тошкент тарихининг 2200 йиллиги” мақолалари шулар жумласидандир. Уларда республикаимиз пойтахти Тошкентнинг истиқлол йилларидаги қиёфаси ҳақида батафсил сўз юритилади. Мустақиллик йилларида пойтахтимизнинг қиёфаси мислсиз ўзгарганлиги, гўзал ва муҳташам бинолар, равон йўллар ва кўприклар қурилганлиги, янги масжид ва мадрасалар қад кўтарганлиги кўрсатиб берилади.

Тўпламга кирган ўзбек муаллифларининг шеър, наср, мақола ва очеркларни таржима қилишда туркиялик қаламкашлардан Али Ақбаш, Фатма Акар, Мерал Тариқчи, Фатма Очиқлар астойдил тер тўкканлигини мамнуният билан айтиш лозим. Ўзбек шоир ва таржимонларидан Муҳаммад Шариф Бобоҳон, Тоҳир Қаҳҳор, Юлдузбек Мусахонов, Замирбек Мамасиддиқов, Шоҳина Бобоҳонова, Абдурасул Исҳоқов ва бошқалар ҳам журналнинг сифатли чиқишига муносиб ҳисса қўшганлар. Тошкентнинг 2200 йиллигига бағишланган мазкур адабий-бадий мажмуанинг Туркияда нашр этилиши қардош турк қаламкашларининг ўзбек халқига муносиб совғаси дейиш мумкин.

*Шерали ТУРДИЕВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси
музейи” катта илмий ходими,
филология фанлари номзоди.*

Фанимиз машъали

Ўзбекистоннинг тараққиёт тарихида XX асрнинг биринчи ярми алоҳида ўрин эгаллайди. Зеро, айна шу даврда республикамизда маънавий-маърифий соҳаларда дадил қадамлар қўйилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида жадидларнинг даъвати аҳолининг зиёлилари онгида қолоқлик, саводсизликка қарши кураш ва жамиятни янги ривожланиш сари бошлаганди.

Бундай йўналишни биринчи галда шу заминнинг буюк фарзандлари – шоир ва ёзувчилари – Беҳбудий, Авлоний, М.Абдурашидхонов, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор бошлаб берган эдилар. Бу адибларнинг асарларида Туркистон ўлкасининг ўтмишидаги аҳволи ёрқин акс этганди.

Ўзбек адабиётининг етакчи адиблари изидан Қори Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Мирзаали Мухаммаджонов, Олим Шарафиддинов, Малик Набиев, Обид Содиқов, Мухаммаджон Ўрозбоев, Эркин Юсупов, Саъди Сирождиддинов сингари ўзбек фанининг фахри бўлган олимлар фаолият кўрсата бошладилар. Уларнинг ёрқин хотирасини ёд этиш ҳар бир зиёли инсоннинг бурчидир. Зеро, улар XX асрнинг биринчи ярмидаги маърифатпарварларимиз билан бир сафда турган эдилар.

Мен, аввало тиббиёт фани вакилиман. 60 йилдан бери одамларни даволайман. Ўз касбим туфайли юқорида номлари қайд қилинган фан ва адабиёт арбоблари билан кўп мулоқотда бўлганман. Шу боис, уларнинг хотирасини эҳтиром билан эслаб, халққа, фанга ва жамиятга беғараз хизматларини юксак қадрлайман.

Мен жуда ҳурмат қилган ана шундай олимлардан бири – истеъдодли тадқиқотчи, фанга ва жамиятга беназир хизмат кўрсатган фан ва давлат арбоби Обид Содиқов эди.

Обид Содиқов буюк олим, беназир мураббий, ўқитувчи, кимё фа-

нида бутунлай янги йўналиш яратган йирик ташкилотчи сифатида ватандошлари хотирасида ҳамиша сақланиб қолади. Обид ака шахс сифатида табиат томонидан юксак тақдирланган ажойиб фазилатларга эга киши эди.

Атоқли олим кўп йиллар давомида Тошкент Давлат университети ва Ўзбекистон Фанлар академиясига раҳбарлик қилди. У юксак малакали ходимлар тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Кейинчалик ана шу илм соҳиблари орасидан таниқли фан арбоблари, Фанлар академиясининг муҳбир аъзолари, академиклар етишиб чиқдилар.

Обид Содиқовнинг ноёб фазилатларидан бири одамлар билан муомала қила билиш эди. У ҳаммага билан бирдек самимий эди. Шахс сифатидаги юксак хислатларидан яна бири кишилар ҳақида фақат яхши гапириш эди. 50 йилдан зиёд вақт мобайнида у билан яқин муносабатларда бўлганим боис, Обид Содиқовнинг бирор киши ҳақида ёмон гапирганини билмайман.

Буюк алломанинг шахс ва олим сифатидаги ноёб ва бетакрор фазилатлари кўпгина республикаларнинг илмий марказлари билан яқин алоқалар ўрнатишда намоён бўлди. Натижада кўплаб ўзига хос илмий йўналишлар ишлаб чиқилди, ўзаро конференция ва симпозиумлар ташкил этилди. У илмий марказларни ва лабораторияларни бирлаштириш, шунингдек, олимлар ўртасида шахсий алоқалар ўрнатишда ҳам кўпчиликка намуна эди. Хусусан юқумли касалликлар кафедраси билан ушбу сатрлар муаллифи раҳбарлигидаги вирусларга қарши ишлаб чиқилган мутлақо янги дори-дармонларни ўрганиш соҳасида Вирусология лабораторияси ўртасида биргаликдаги тадқиқотларни жорий қилиш бунинг ёрқин далили бўла олади.

Шундай кишилар борки, уларнинг ҳаётини табиатнинг ўзгармас қонунидай қабул қиласиз: чинор

дарахти шундай табиий ўсади. Шунинг учун ҳам асрлар оша яшайдиган ана шу дарахт умри билан киёсланадиган Обид Содиқовдай кишилар ҳаётдан кетадиган бўлса, тўсатдан бўшлиқни, шундай йўқотиш олдида ожизлигини ҳис қиласан, ҳақиқатни тушуна бошлайсан, қани энди бу бўшлиқни тўлдириб бўлса...

1974 йили мен фавкулудда вазиятга биринчи бўлиб гувоҳ бўлган шифокор аҳволига тушиб қолдим. Ушанда Обид Содиқовнинг соғлиги ёмонлашган эди.

24 июлдан 25 июлга ўтар кечаси соат бирларда уйимга Обиджон аканинг кенжа ўғли – Улугбек кириб келди. У ташвишланиб отаси мени шошилиш чакраётганини айтди.

Яхши эсимда, бундан 2–3 ой олдин Обид ака юраги безовта бўлаётганидан шикоят қилган эди.

Дастлабки ташхис – ўткир στενοкардия. Дўхтирларнинг шифохонага ётиб ўзини текширтириш ҳақидаги таклифини рад этиб, зарур ишларим кўп деб, даволанишга ётмади. 1974 йилнинг 25 июли кечаси аҳволи кескин оғирлашди. Кенгайган миокард инфарктига учрагани кўриниб турарди. Мен дарҳол зарур чоралар кўриб, оғриқ қолдирадиган муолажани қилдим ва тез ёрдам чақирдим.

Дори-дармон таъсирида бемор анча ўзига келиб, шифохонага ётмаслигини айтди. Кардиограмма эса, аҳволи янада оғирлашаётганини кўрсатарди. Шошилиш шифохонага ётқиши шарт эди!

Шунда Обид Содиқов ёнидан кетмаслигимни илтимос қилди. Беморнинг аҳволи бир неча кун мобайнида оғир бўлиб қолаверди. Уч ҳафтадан зиёд ёнида бўлиб, шунга ишонч ҳосил қилдимки, Оллоҳ Обид Содиқовни ёрқин онг, кенг қамровли фикр, кучли ирода, туганмас сабр-тоқат билан ёрлақан экан...

Табобат соҳасидаги кўп йиллик тажрибамда шунга ишонч ҳосил қилдимки, беморлар саломатлиги оғирлашган пайтда тугаб бораётган ҳаёти учун курашиб, қаттиқ оғриқлар туфайли жуда инжиқ бўлиб қолишаркан.

Бу борада Обид Содиқов истисно бўлиб чиқди. Бутун касаллиги давомида у ўзини йўқотмади. Дарди ҳар қанча оғир бўлмасин, ўзини яхши тутди. Дардини энгиллатишга уринаётган тиббиёт ходимларига бирор марта қаттиқ гапирмади. Ат-

рофдагиларга жуда хушмуомалада бўлди. Бир сўз билан айтганда, ўзини жуда яхши тутадиган, ҳавас қилса арзийдиган одамохун киши эди Обиджон ака.

Олимнинг илмий фаолияти, фан ва жамиятга намунали хизмати бу қадар юксак баҳоланиши камданкам учрайдиган ҳодиса: Обид Содиқов Олий Кенгаш фармони билан энг юксак давлат мукофоти Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган эди. Ана шундай дамларда инсон алоҳида қувончни ҳис этгандай, жамиятда тутган ўз ўрнини, нуфузини, уни билган кишилар даврасидаги эътиборини сезгандай туюлади. Лекин Обиджон акада бу нарса – кибр-ҳаво кайфияти йўқ эди. У киши ўзини ўта камтар тутарди. Обиджон ака фан ва жамиятга хизмат қилишдаги ўз масъулиятини сира унутмасди.

Йиллар ўтади, одамлар биринкетин бу оламни тарк этадилар, лекин инсонда ҳаётга муҳаббат, уни янада гўзалроқ қилишга, ўзидан яхши ном қолдиришга интилиши сўнмас ва табиийдир. Маълумки, табиатда ҳеч нарса беиз йўқолмайди. Обид Содиқов фақат буюк олимгина эмас, кишиларда катта кучгайрат билан ишлашга жўшқинлик уйғотишга қодир, жозиба кучига эга инсон эди. Обиджон ака шон-шараф, фахр ва садоқатни ҳаётининг мазмуни деб биларди!

У киши ажойиб оила соҳиби эди, фарзандлари: Алишер ва Комила ота изидан бордилар, олим – кимё соҳасида фан доктори ва номзоди бўлдилар. Икки укаси Карим Тиллаев ва Раҳим Тиллаев кимёгар олим бўлиб етишдилар. Умр йўлдошлари – Қундузхон Оллоҳ тақдирлаган ноёб инсоний фазилатлар соҳибаси эдилар. Қундузхон биолог олим, ажойиб педагог сифатида ҳам, меҳрибон она сифатида, ёстикдошининг содиқ ҳамфикри сифатида ҳам ардоқли аёл эди.

Обид Содиқов ватанпарварлик туйғуси билан жўшиб яшади ва меҳнат қилди. Таъкидлаб ўтилганидек, илм-фаннинг турли йўналишлари ривожланишида фаол қатнашди. Кимё фанининг тиббиёт ва қишлоқ хўжалигидаги роли ҳамиша олимнинг диққат марказида бўлиб келганди. Обид Содиқов гўзанинг оқ палак касаллигига қарши кураш бўйича олиб борилган тадқиқотларда бевосита иштирок этди.

1960 йилларда мамлакат тараққиётининг барча соҳаларида во-

люнтаризм амалда бўлган пайтда қишлоқ хўжалигини янги ерларни кенг миқёсда ўзлаштириш йўли билан жадал ривожлантириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан юқори ҳосил олиш учун кимё фани ютуқларини дадил жорий қилиш таклиф этилди. Шу мақсадларга эришиш учун Марказ фосфор ва хлорорганик бирикмалардан, шунингдек, ДДТ ва алдрин сингари захарли моддалардан кенг миқёсда фойдаланишни тавсия қилади.

Юқоридан белгиланган бу дастурни амалга ошириш натижасида, захарли моддалардан қишлоқ хўжалик зараркундаларига қарши кураш ва ўғит сифатида фойдаланиш, шунингдек ғўза баргини тўқдиришда кимёвий моддаларни қўллаш натижасида одамларнинг захарланиш ҳоллари кўпайиб кетди. Шу боисдан Ўзбекистон Фанлар академияси қошида Кўмита тузилди, Обид Содиқов унга раис қилиб тайинланди. Юқори масъулиятли олим бошчилигидаги бу Кўмитада қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, биология ва кимё соҳасидаги олимлардан махсус гуруҳ тузилди. Олимлар олдида кимё фани ютуқларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш дастурини ишлаб чиқиш, ўғит ўрнида қўлланиши мумкин бўлган кам захарли кимёвий бирикмалардан фойдаланиш, айти пайтда қишлоқ хўжалик зараркундаларига қарши курашнинг зарарсиз усулларини жорий қилиш вазифаси қўйилди. Академик Малик Набиев, Обид Содиқов ва бошқа олимларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли ДДТ, алдрин, бутифос сингари кимёвий моддалар ишлаб чиқаришдан олиб ташланди, уларнинг ўрнига кам зарарли дорилар ишлаб чиқилиб жорий этилди.

Обид Содиқов фаннинг турли соҳаларидаги тадқиқотларни қўшиб олиб боришга моҳирона раҳбарлик қилди. Натижада ғўзадан вирусга қарши госсипол дориси тайёрлашга муваффақ бўлинди. Бу дори грипп ва герпетик инфекцияга қарши курашда муваффақиятли қўлланилди. 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошларида Марказий Осиё республикаларида вирусли гепатит билан касалланиш бўйича оғир вазият вужудга келди. Обид Содиқовнинг тиббиёт соҳасида юз бераётган ҳодисаларни тезда илғай олиши жадаллик билан масъул қарорлар қабул қилиш ва янги илмий ечимлар қўллашга имкон берди.

Ўзаро суҳбатларимиздан бирида Обид Содиқовга Ўзбекистонда вирусли гепатит бўйича эпидемиологик вазиятни баён қилдим. Шунда у киши менга Ўзбекистон Фанлар академияси Президиумининг кенгайтирилган мажлисида бу борада маъруза қилишни таклиф этди. Академия Президиумининг мажлисига кўплаб илмий институтларнинг директорлари, академиклар, иқтисодчи олимлар таклиф қилинди. Маърузадан сўнг, кўтарилган масала юзасидан олимларнинг фикр-мулоҳазалари эшитилгач, Обид Содиқов мажлис иштирокчиларига мурожаат қилиб, касалликни камайтиришга қаратилган зарур вазифалар бўйича илмий тадқиқотларни мувофиқлаштиришни таклиф этди. Бунинг учун Генетика, Биокимё, Кибернетика, Биология ва Кимё институтларини жалб этиб, Ўзбекистонда вирусли гепатит касаллигини камайтиришга қаратилган Дастур ишлаб чиқишга киришиш зарурлигини таъкидлади.

Кишиларнинг ҳаёт йўлида шундай воқеалар ҳам юз берадики, улар инсоннинг ўзига мутлақо боғлиқ бўлмайди. Юқорида эслатиб ўтганимдек, Обид ака оғир аҳволда шифохонага ётқизилган кунларда олимнинг тўнғич ўғлининг никоҳ тўйи белгиланган эди. Тўйга 5-6 ой давомида тайёрланишганди. 25 июлда тўй маросими. Шу куни кечаси Обид Содиқов қаттиқ бетоб бўлиб шифохонага тушди. Меҳмонларга тўй таклифномалари тарқатилганди.

Обид Содиқов аҳволининг оғирлашгани ҳаммани ташвишга солди. Келиннинг ҳам, куёвнинг ҳам оиладагилари нима қилишни билмай қолишди. Баъзилар тўйни орқага суришни таклиф қилишди, бошқалари Обид аканинг ўзидан сўрашни таклиф этишди. Келиннинг отаси Анвар Аъзамхўжаев билан куёвнинг амакиси Карим Тиллаев шундай мулоҳазалар билан шифохонага келишди. Лекин Обиджон аканинг аҳволи шундай ҳолатда эдики, бу хусусда унга мурожаат қилиш асло мумкин эмасди. Унинг ҳузурига ҳеч кимни киритишмасди. Фақат менинг киришимга рухсат этилганди. Тўй базми шу куни соат 18.00 га белгиланганди. Мен у ётган хонага кирдим. Оғир бемор Обид ака ўрнида мудраб ётарди. Қандай безовта қиламан? Бу аҳволда мени тушунармикин? Унинг ёнида 30-40 таққалар ўтирдим, лекин ҳеч нар-

са дея олмай, аста қайтиб чиқдим. Фикран Оллоҳдан узр сўраб, Обиджон ака номидан тўйни тўхтатмасликни ва бошқа вақтга кўчиришни ўйламасликни илтимос қилдим. Шу гапларни айтarkanман, виждонан жуда қийналдим, лекин Обиджон ака билан гаплаша олганимда, у ҳам шундай деган бўларди, деб ўйладим.

Тўй – белгиланган кун ва вақтда бўлиб ўтди! Ёшларнинг ҳаёти изга тушиб кетди, лекин Обид Содиқов номидан қилган қарорим мени узоқ вақт қийнаб юрди. Унинг ёнида бўлган пайтларим ўғлининг тўйини эслаб қолармикин деб роса хижолат чекиб юрдим. Лекин у бу ҳақда бирор марта ҳам сўрамади...

Ҳаёт ўз қонунларига бўйсунган ҳолда давом этарди. Беморнинг аҳволи ҳам кундан кунга яхшилашиб борди. Кучли инфарктни бошидан кечирган олим орадан ярим йил ўтгач, ишга чиқиб, Ўзбекистон Фанлар академияси Президенти сифатида 1983 йилгача меҳнат қилди ва илмий фаолиятини давом эттирди.

Иқтидорли толибнинг бу фазилатини шу даврдаги таниқли олимлар С.Н.Наумов, Ц.П.Цукервани,

Г.В.Лазуревскийлар сезиб, “Обид Содиқов – бўлажак йирик олим” деб башорат қилган эдилар. Бу башорат Обиджон 27 ёшида фан номзоди, орадан беш йил ўтгач, 32 ёшида фан доктори бўлганида ўз тасдиғини топди. Олим 34 ёшида профессор унвонига эришди, ва шу йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги бўлди.

Обид Содиқовнинг алколоидлар соҳасида олиб борган чуқур излаишлари органик кимёни бойитди. Унинг илмий фаолияти ва тадқиқотларига кимё соҳасининг академик А.Н.Несмеянов, М.И.Кабачник сингари йирик олимлари юксак баҳо бердилар. Уларнинг мақолаларида “С.Юнусов ва О.Содиқовларнинг илмий ишлари туфайли Ўзбекистон алколоидлар тадқиқоти бўйича йирик республикалардан бирига айланди” деб таъкидланган эди.

Обид Содиқовга ўхшаган олимлар ҳаётлари вақтидаёқ ҳақли равишда кимё фанининг буюк ижодкорлари сафидан жой олдилар. Ўзбек халқининг фахри бўлиб қолдилар. Фавқулодда олим ва устоз, мутафаккир Обид Содиқовнинг хотираси халқимиз қалбида ҳамisha яшайди.

*Шабот Хўжаев,
профессор*

Дурдоналар гулдастаси

*“Минг бир рубоий”, “Фан” нашриёти,
Тошкент, 2009 йил.*

Адабиётшунос олим, таржимон Эргаш Очилов чорак асрдан буён рубоий таҳлили ва таржимаси билан шуғулланади. Шу давр мобайнида у форсийзабон шоирларнинг беш мингдан ортиқ рубоийсини ўзбекчалаштирди.

Таржимон аввало, рубоийларни аслига монанд ҳолда, яъни арузда таржима қилиши диққатга сазовор. Айни пайтда, ўзи эътироф этганидек, “адабиёти-мизда бутун бир даврни ташкил этадиган рубоийларни бармоқ вазнида таржима қилишнинг аҳамиятидан ҳам” қўз юмиб бўлмайди.

Шоислом Шомуҳамедов Умар Хайём рубоийларини бармоқ вазнида таржима қилар экан, уларнинг ўзбеккона руҳини беришга интиланган.

Таржимон таржима жараёнида асл мазмунни, айниқса тасаввуфий истилоҳ ва ибораларни сақлашга интилади. Шу боис унинг таржимасидаги рубоийлар китобхон тафаккурига бевосита таъсир кўрсатади. Шу маънода, “қатрада — уммон, учкунда қуёш мазмунини беришдек рубоийга хос хусусият” (Ғафур Ғулом) Э.Очилов таржималарида маълум маънода нисбатан тўла сақланади.

Заҳматкаш олим, таржимон яқинда яна бир “Минг бир рубоий” тўпламини ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилди.

Таржимон, тўпловчи ва нашрга тайёрловчи мазкур тўпламга нима учун айнан шундай ном қўйган? Тўпламдаги рубоийлар миқдорини кўрсатиш баробарида мазкур номда шоирона муболага бор. Хусусан, бу ном беихтиёр “Минг бир кеча” эртақларини ёдга солади. Қолаверса, дардимиз беададлигини баён қилиш зарурияти туғилса, “кўнглимда минг бир дард бор” дея ёзғирамиз. “Минг бир рубоий” тўпламидан жой олган ҳар бир рубоийда, қатор сатрлару ибораларда минг бир ҳикмат яширинган. Мазкур ҳикматларни ўқиш, уқиш, мушоҳада қилиш, айниқса тасаввуф руҳида битилган рубоийлар мазмун-моҳиятини англаш ўқувчидан муайян тайёргарлик талаб этади.

Ҳар бир рубоийнавис ҳаёти ва фаолияти ҳақида мухтасар, лекин атрофлича маълумот берилгани ҳам мазкур тўпламнинг ўзига хос фазилати. Бу ҳар бир муаллиф рубоийларини англаш учун очқич вазифасини ўтайди.

Тўпламда Абу Абдулла Рудакий, Абу Али ибн Сино, Амир Хусрав Деҳлавий, Фоний сингари аллома рубоийнавислар, қолаверса Зебуннисо, Ойиша Самарқандий, Маҳаста Ганжавий, Меҳри Ҳиротий сингари форсийзабон шоирлар ижодидан намуналар ҳам берилган.

“Чуқур билими, кенг дунёқарши, ноёб истеъдоди туфайли Жомий ва Навоийнинг назарига тушган” Бадриддин Ҳилолий рубоийларда ҳам ҳақиқий ва мажозий маъноларни маҳорат билан омухта қилгани, илоҳий ва дунёвий ишқни ҳассослик билан қуйлагани учун ўз даврининг Ҳофиз Шерозийси сифатида донг таратган.

Дар олами касе хуррам нест,
Шодию нишот дар бани одам нест.
Он кас, ки дар ин замона ўро ғам нест,
Ё одам нест, ё аз ин олам нест.

Таржимаси:

Бу бевафо оламда биров хуррам эмас,
Ҳеч кимга қувончу шодлик ҳамдам эмас.
Кимнинг бу замонда қўнгли тўла ғам эмас,
Оламдан эмас ёки у, ё одам эмас.

Бадриддин Ҳилолийнинг қуйидаги рубойиси ҳам аслиятда гўзал жаранглайди:

Не аз ту ҳаёти жовидон меҳоҳам,
Не айшу танаъуми жаҳон меҳоҳам.
Не кому дилу роҳати жон меҳоҳам,
Оне ки, ризои туст, он меҳоҳам.

Таржимада рубойӣ жанрига хос яхлитлик ва лўндалик хислатлари бой берилгандай:

Сендан боқий ҳаётни ҳеч он тиламам,
Ё неъмату шодликни беармон тиламам,
Ё коми дилу фароғати жон тиламам,
Дардинга ўзингдан ўзга дармон тиламам.

Аслиятдаги форсча саноқли сўзларни ҳисобга олмаганда, ҳақиқий ўзбек шеърият ихлосманди учун мазкур рубойида илгари сурилган гоё-фикр равшан. Лекин энг муҳими, бадиият қоидаларига риоя қилиб, мазкур рубойидаги айрим сўзларни алмаштириш ҳисобида қуйидагича таржима қилиш ҳам мумкин:

Эй ёр, на ҳаёти жовидон даркор,
На айшу танаъуми жаҳон даркор.
На коми дилу роҳати жон даркор,
Рози-ризолигинг бегумон даркор.

Рубойӣ теран фалсафий мушоҳада билан бирга юксак шоирона маҳорат талаб қилади. Рубойинавислар калом уммони ичра бамисоли гаввос каби сузиб, жавоҳирларни маҳорат билан шеърий сатрларга тизиши зарур. Рубойӣ таржимони олдиға ҳам, албатта, шундай талаблар қўйилади.

“Минг бир рубойӣ” ўзига хос тасаввуф лугати сифатида ҳам қадрли. Таржимон ўнлаб тасаввуф истилоҳларига изоҳ беради. Лекин “чўнг”, “алвон”, “заъфарон” сингари кенг оммага тушунарли сўзларга ҳам изоҳ берилиши фақат китобхон диққат-этиборини чалғитади, холос.

Мазкур дурдоналар тўплами шеърият мухлисларига манзур бўлиши шубҳасиз. Чунки рубойилар илҳом бахш этиши баробарида Паҳлавон Маҳмуд башорат қилгандек:

Олам фили қайтаролмагай шиддатимиз,
Дунёни қилур саросима шавкатимиз.
Жой олса чумоли сафимиздан ногоҳ,
Бир лаҳзада шер айлар уни давлатимиз!

Рубойининг 3-4-мисралари қуйидагича таржима қилинса яхши бўларди.

Гар чумоли кириб қолса сафимизга
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.

Қадимда шоирларимиз форс тилини ҳам мукамал билган, ўнлаб туркийзабон шоирлар айна пайтда форс тили, қолаверса араб тилида ҳам ижод қилганлар. Шу боис форсийзабон аллома шоирларнинг бевосита рубойӣ жанрида яратилган дурдона асарларидан баҳраманд бўлиш борасида илгари ҳеч қандай муаммо бўлмаган. Бугунги кунга келиб Шарқ мумтоз шоирлари асарларини ўзбекчалаштириш замон талабига айланди. Миллий шеъриятимиз тараққиёти учун бу сув ва ҳаводай зарур. Бинобарин, кейинги йилларда бир қанча шоирлар айнан тўртликлар тўпламини эълон қилганини инобатга оладиган бўлсак, “Минг бир рубойӣ” каби дурдоналарни кўплаб нашр этиш катта амалий аҳамиятга эга эканлиги яққол сезилади.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ

Бенедикт САРНОВ

Ҳеч ажабланманг!

ҲАРАКАТДАГИ ЖАЛЛОД

Ўтган асрнинг ўн еттинчи йили баҳорида, Россияда инқилобий талотўплар эндигина жунбушга келаётган бир паллада хориждан яқинда қайтиб келган Лениннинг ким эканлиги ҳали маълум эмасди, кўпчилик учун эса сирли туюларди. Уша кезлардаги сиёсатчилардан бири Петр Бернгардович Струведан ногоҳ воқеалар марказига чиқиб қолган, кимлиги номаълум бу кимсани икки оғиз сўз билан таърифлаб беришини сўрашади.

– Сиз ахир у билан таниш эдингиз. Ҳатто хорижда у билан кўшни бўлиб яшагансиз.

Струве кулимсираб қўяди.

– Икки оғиз сўз билан дейсизми? – қайта сўрайди у. – Ҳай, майли, ижозатингиз билан айта қолай. Тўғрисиям, икки оғиз сўз кифоя.

Шундай дея бурро жавоб қилади:

– Ҳаракатдаги жаллод!

ТРОЦКИЙ ҒАЛАБА ҚИЛСА

Бу воқеани Натан Эйдельманга отаси гапириб берган экан. Маҳбуслар лагерида ҳар куни сталинчилар троцкийчилар билан баҳслашаркан. Бу тортишувни биронта гуруҳга қўшилмайдиган бир кекса яҳудий маҳбус диққат билан тингларкан. Ана шундай тортишувлар ниҳоясида у бир куни Натаннинг отасига шундай дебди:

– Биласизми, Яков Наумович, мен ниҳоят Троцкий билан Сталин орасидаги фарқни тушуниб етдим.

– ???

– Мана сиз уйга нечта хат юборишга ҳақлисиз?

– Бир йилда иккита.

– Мабодо Троцкий ғалаба қилганда эди... Нима бўлганда ҳам Лев Давидович Сталиндан фарқли ўлароқ зиёли одам эди. Агар у ғалаба қилганда сиз бир йилда иккита эмас, учта хат юборишга ҳақли бўлар эдингиз.

ҚАЙСИ ГУНОҲИМИЗ УЧУН?

Бир куни Семён Израилевич Липкин менга Доғистон обком котиби Дониялов ўз халқини чеченлар, ингушлар, болқорлар, қрим татарлар бошига тушган кулфатдан қандай қилиб қутқариб қолгани ҳақида гапириб берувди.

Уруш йиллари Берия Бош Қўмондонликнинг Шимолий Кавказ фронтидаги вакили бўлиб, ўша кезларда Доғистон обкоми котиби бўлган Донияловнинг уйида яшарди. Муносабатлари жудаям дўстона бўлмасанда, ҳарқалай, расмиятчиликдан холироқ эди. Ишлар чаппасига кетаёт-

Охири. Боши ўтган сонларда.

ганини пайқаган Дониялов Москвага, дўсти Лаврентий хузурига ошиқади. У ҳам вазиятни яшириб ўтирмайди.

— У ҳаммасини ҳал қилиб қўйган, — дейди Берия. — Дарбантгача бўлган ҳамма худуд РСФСР таркибида қолади, Дарбантдан нарёғи Озарбайжонга ўтади. Халқ сургун қилинади. Тайёргарлигингни кўравер.

— Наҳотки бирон чораси топиломаса? — У ҳамма нарсани ҳал қилиб қўйган бўлса, бу ҳақда гапириш энди фойдасиз эканини яхши тушуниб турса-да, Дониялов умидвор бўлиб сўрайди. Кутилмаганда Берия кўнглига кичик бир чўғ ташлаб кўяди.

— Мен бир ўзим ҳеч нарса қилолмайман, — дейди у. — Аммо сени Георгий билан учраштириб қўяман. (Маленков назарда тутилади). Агар Георгий рози бўлса, учовлон бир уриниб кўрамиз... Ҳозирча Москвада бўлиб, кутиб тур.

Шундай қилиб, Дониялов кута бошлайди.

Худо ёрлақаган кунларнинг бирида ўртоқ Маленков уни қабул қилади. Ўзи узоқ вақт интиқ кутган ва астойдил тайёрланган учрашув ниҳоят бўлиб ўтади.

Шарқ одами эмасми, гапни узоқдан бошлайди. Доғистон халқининг баҳорги экин-тикин мавсумига кўтаринки руҳда киришаётгани ҳақида ҳикоя қилади. Доғистондан ўтажак темир йўл қурилишини ҳам тилга олади...

Маленков бу гапларни қўлогининг бир чети билан тинглайди. Масала ҳал бўлган, шу боис энди пешонаси шўр республиканинг обком котиби айтаётган гапларнинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ. Аммо ўшанда Дониялов тазйиқсиз, беозор бир оҳангда гап қотади:

— Ўртоқ Сталиннинг Доғистонга автономия берилганини шахсан эълон қилганда сўзлаган нутқига... йил тўлишини нишонламоқчимиз.

Маленков типирчилаб қолади:

— Қанақасига — шахсан эълон қилган?

— Шахсан. 1920 йилнинг 13 ноябрида Темир-Хон-Шўрадаги маҳаллий театрда нутқ сўзлаган.

— Нутқ эълон қилинганми?

Дониялов ХАЛҚЛАР ОТАСИнинг олдиндан тайёрлаб қўйилган ва ўша нутқ махсус белги билан ажратиб кўрсатилган китобини столга кўяди.

Очилган саҳифага тезда кўз ташлаган Маленков Донияловнинг қўлини қисиб, дейди:

— Ўртоқ Дониялов, уйга қайтиб, хотиржам ишлайверинг.

Шу-шу Доғистон халқини сургун қилиш масаласи бошқа кўтарилмайди.

Семён Израилевичнинг ўша ҳикоясини доғистонлик (аниқроғи-қўмиқ) ёзувчи дўстим Муҳаммад-Султон билан гурунглашаётиб эслаб қолдим. Муҳаммад-Султон Доғистон обкомини чорак асрдан буён бошқараётган Дониялов ўзи авар бўлгани учун мутгасил ўз миллатдошларига ён босиб, қўмиқларга панжа орасидан қараганини айтиб ҳасрат қилади, зеро, унинг ишончи бўйича айнан қўмиқларнинг нуфузи Доғистонда устивор бўлмоғи лозим экан. Бу адолатсизлик Доғистон тарихида ҳам ўз асоратини қолдирибди. Махач Дахаевнинг шахси ҳар жиҳатдан улуғланибди, ҳатто республика пойтахти ҳам унинг номи билан аталибди (Махачқала), чунки Махач авар экан. Қўмиқ Уллубий Буйнакскийнинг номи эса эътибордан четда қолибди. Шу боис Муҳаммад-Султоннинг бош қаҳрамони Буйнакский бўлган китобини обком унчалик қўллаб-қувватламабди. Бу бориб турган адолатсизлик: ахир Уллубий Буйнакский большевик бўлган, таърифи кетган Махач эса большевик ҳам бўлмаган: меньшевикми, эсерми — бир бало бўлганмиш. (Тарихий мавзуларда, Шимолий Кавказдаги инқилоб ва фуқаролар уруши ҳақида бир қанча романлар ёзган адиб Муҳаммад-Султон меньшевик билан эсер ўртасидаги фарқни ўзиям яхши билмасди. Ундан «Махач ким бўлган ўзи — меньшевикмиди ёки эсермиди?» деб сўраганимда, у: «Бу сиз — ўрисларнинг ишингиз, бунақа бош оғриқларга тоқатим йўқ», дея жавоб қилувди).

Муҳаммад-Султон бир куни яна Дониялов ҳақидаги эски пластинка-сини айлантириб, аварлар қўпроқ қўллаб-қувватлангани, қўмиқлар, лезгинлар ва республикдаги бошқа халқларга эътибор суғулган ҳақида шикоят қила бошлаганда, шундай дедим:

– Нима бўлганда ҳам сен ёқтирмайдиган мана шу Дониялов сизларни қутқариб қолган-ку.

– Кимни қутқарибди? Нимадан қутқарибди?

– Сургундан қутқарган.

Шу лаҳза Муҳаммад-Султон мендан Липкин айтган ўша воқеани эшитса, қанчалар ҳайратланишини ўзимча тасаввур қилдим.

– Ахир Сталин сизларни ҳам сургун қилмоқчи бўлган-ку. Худди чеченлар, ингушлар, қрим татарлар каби...

Муҳаммад-Султоннинг кўзларида самимий ҳайрат зоҳир эди:

– Қайси гуноҳимиз учун?

СИЗНИ РОСТДАН КАЛТАКЛАШГАНМИ?

О. исмли машҳур, беҳад гўзал ва малоҳатли киноактриса урушдан кейин тез орада қамоққа олинади. Бечора лагерда кўп азоб чекади. Тутқунликдан илгари, озодликда юрганида жуда доврўф таратганди. Хушторлари бисёр, кўнглига йўл топганлар ҳам кўп эди, улар орасида юқори лавозимли одамлар ҳам бор эди. «Киборлар» гуруҳидаги танишлари орасида Давлат хавфсизлик қўмитаси халқ комиссари Абакумов ҳам бор эди. Ниҳоят, чексиз азоб-уқубатлардан жони ҳиқилдоғига келган боёқиш хоним эски танишлигини эслатиб, мушқулини осон қилишини илтимос қилиб комиссарга хат ёзмоқчи бўлади.

Хат ёзилади. Бу расмиятчиликдан холироқ бўлган бир ҳасрат эди. Ҳамма нарса очиқ-ойдин ёзилганди. Актриса қамоқхона ва лагерда ўз бошидан кечирган жамики азобларни батафсил тилга олганди.

Мактуб, шубҳасиз, расмий йўл билан эмас, қандайдир бир мўъжиза туфайли эгасига етказилади. Шундай қилиб, ажойиб кунларнинг бирида хонимни лагернинг зах бурчагидан олиб чиқишади, ювиб-тараб, қорнини тўйгазиб, кийинтириб Москвага олиб келишади. Тўппа-тўғри Лубянкага келтиришади. Дуч келган жойга эмас, халқ комиссарига рўпара қилишади.

Комиссар унга пешвоз чиқади, воқеа гўё Кремлдаги қандайдир бир зиёфатда рўй бераётгандек хонимнинг қўлини ўпади.

Хонанинг ичкарироғидаги дастурхонда ҳамма ноз-неъматлар муҳайё эди: коньяк, шампан виноси, мева-чевалар, ширинликлар...

Комиссар актрисани ишора билан ўтиришга таклиф қилади, ўзи рўпарадан жой олади, қадаҳларга вино қуяди. Ўтган-кетганни эслашиб, мириқиб суҳбатлашишади. Актриса дунёга қайтиб келгандек бўлади, жамики чекилган заҳматлари энди ортда қолганига чиппа-чин ишониб қўя қолади. Ва ниҳоят, комиссар қуруқ сафсатани бир четга суриб, мақсадга кўчади.

– Мен хатингизни ўқиб чиқдим, – дейди у. – Наҳотки мана шу ёзганларингизнинг ҳаммаси рост бўлса?

– Рост, – дейди актриса гапини тасдиқлаб.

– Сизни ростдан ҳам калтаклашганми? – сўрайди комиссар.

– Калтаклашган, – хоним яна тасдиқлайди.

– Сени қандай қилиб уришган? – сўрайди комиссар. – Қандай қилиб?

У хонимнинг оғзига бир мушт туширади.

– Мана шундай уришганмиди?

Тишни зирқиратадиган яна бир зарба берилади.

– Балки мана бундай уришгандир?

Комиссар шу тариқа хумордан чиққунча дўппослаб бўлгач, соқчини чақиради. Калтакланган, қонига беланган актрисани кўтариб кетишади. Ҳибсхонага тиқиб қўйишади, орадан бир неча кун ўтгач, яна орқага, қайта лагерга жўнатишади.

АТАЙ ҚИЛМАДИМ-КУ!

Қайсидир бир газетанинг бош мақоласида даҳшатли бир хато ўтиб кетади. Доимий ишлатиб келинадиган «доқий Сталин» иборасида «ҳ» ҳарфи «қ»га алмашиб, «доқий» бўлиб қолади.

Муҳаррирни, табиий, қамоққа олишади. У ўн йилга ҳукм қилинади. Боёқиш терговчи ва ҳакамлар олдида ўзини оқлаб шундай дейди:

– Тушунинглар, ахир! Мен атай қилмадим-ку!

– Албатта, атай қилмагансиз, – дея унга жавоб қилишади. – Биз атай қилмаганингизга шубҳаланмаймиз. Агар атай қилгансиз деб ўйлаганимизда, сизни отишга ҳукм қилган бўлардик.

У МЕНГА ЁҚМАДИ

Бир куни Горький Бабелга шундай дейди:

– Эртага Сталин олдимга келади. Сиз ҳам келинг. Унга ёқишга ҳаракат қилинг. Сиз яхши гурунг берасиз... Бирон нарса ҳақида ҳикоя қиларсиз... Мен унга ёқишингизни жудаям хоҳлардим. Бу жуда муҳим.

Бабел келади.

Чой ичиб ўтиришади. Горький нима ҳақдадир гапирар, Сталин индамай ўтирар эди. Шунда Горький маънодор томоқ қириб қўяди. Бабел ишорани тушуниб, илинж билан гап очади. У яқинда Парижга борганини, у ерда Шаляпинни кўрганини айтади. Тобора гапга берилиб, Шаляпинни ватандан узоқда соғинч қийнаётгани, мусофирчиликда унга ҳам осон тутиб бўлмаслиги, Россияга қайтишни орзу қилаётгани ҳақида тўлиб-тошиб сўзлайди. У мўлжалга тўғри ураяпман деб ўйларди. Аммо Сталин пинагини бузмайди. Фақат чой қошигининг истакон четига урилишигина эшитиларди.

Ниҳоят, у гап қотади.

– Халқ артисти Шаляпиннинг ватанга қайтиш масаласини, – дейди у секингина, – сиз билан биз ҳал қилмаймиз, ўртоқ Бабел. Бу масалани совет халқи ҳал қилади.

Биринчи гапи унча қовушмаганини пайқаган Бабел бироздан сўнг бошқа томондан ёндошиб кўрмоқчи бўлади. Яқинда ўзи бориб кўрган Сибир ҳақида гап бошлайди. Бу ўлканинг қаҳрли жозибасини тилга олади.

У жўяли гапиряпман деб ўйларди. Аммо Сталин бу гап ҳам пинагини бузмайди. Ҳамон чой қошиқнинг ўша жиринги қулоққа чалиниб турар, ўзи эса миқ этмас эди.

Бабел ҳам ноилож жимиб қолади.

– Сибир дарёлари, ўртоқ Бабел, – дея худди залворли сўзларини тарозига солгандай оҳиста гап бошлайди Сталин, – маълумингизким, жанубдан шимолга қараб оқади. Шунинг учун халқ хўжалигига ҳеч қандай аҳамияти йўқ...

Бу воқеани иссиғида Бабелнинг ўзи бир танишимга ҳикоя қилади. Гапининг адоғида у шундай дейди:

– Сизга нима ҳам дер эдим, азизим. Мен унга ёқмадим. Аммо энг даҳшатлиси...

– ???

– У ҳам менга ёқмади.

У ЁМОН КУЙЛАМАЙДИ...

Чамаси, бу воқеа тожик адабиёти ва санъати ҳафталиги ёпилишида рўй берганди. Кремлда катта зиёфат берилади. Зиёфатдан кейин нуфузли меҳмонларга кино намоиш қилинади.

Деворга яқинроқ қўйилган столда очилган, очилмаган шишалар, чала-ярим тановул қилинган овқатлар кўзга ташланади. Атрофда хизматкорлар қуймаланиб юришибди. Залнинг иккинчи бир адоғида меҳмонлар кинога таклиф қилишларини кутиб туришибди. Иккинчи томонда Сиёсий бюро аъзолари. Уртада – бўшлиқ.

Ногоҳ меҳмонлар орасидан бир киши ажралиб чиқади. У ўзини «доҳийлар»дан ажратиб турган бўшлиқни кесиб ўтиб, тўппа-тўғри Сталин томон қараб юра бошлайди. Бу Корнейчук эди.

Корнейчук доҳий билан юзма-юз бўлгач, унга нимадир дейди. У қисқа жавоб қилади.

Кейинчалик айтишларича, ўртада бундай савол-жавоб бўлган экан.

– Ўртоқ Сталин, – дейди Корнейчук. – «Правда» газетасининг бугунги соҳида сафдошларингиз билан Малий театрга борганингизни ўқиб қолдим. Ўша кун менинг «Украина даштларида» деган пиесам қўйилаётганди. Спектакл ҳақидаги фикрингизни билмоқчи эдим.

Сталиннинг пешонаси (у бетакаллуф муомалани ёқтирмасди) тиришади.

– Сиз ёмон ёзясиз, Корнейчук. Чуқур эмас ёзганларингиз.

Бу жавобни эшитган Корнейчукнинг кўзига дунё қоронгу кўриниб кетади. У ичимлик ва газакнинг чаласи қолган столга бориб, ўзига ароқ қуяди. Ичади. Яна қўйиб ичади...

У «Бўлар иш бўлди, бундан баттар бўлмайди», дея ўзини бутунлай қўйворади. Навбатдаги қадаҳни зарда билан кўтариб, ўзи суйган украинча бир қўшиқни хиргойи қила бошлайди.

Санъат масалалари қўмитаси раиси Храпченко доҳийга хушомад қилмоқчи бўлиб, норози оҳангда тўнғиллайди:

– Бу қандай шармандалик! Жа-а ҳалдидан ошиб кетяпти!

– Нега энди? – дейди Сталин. – У ёмон қўйламаяпти. Баъзан эса ёмон ёзмайди. Сен бўлсанг... – доҳий Храпченкога ўгирилади, – на қўйлашни, на ёзишни эплейсан...

ЎЗИ ИСТАГАНИНИ КУЙЛАЙВЕРСИН!

Кремлдаги бир концертда Иван Семёнович Козловский қўйлаётганди. Сиёсий бюронинг айрим аъзолари урф бўлган халқ қўшиқларидан ижро этишни сўрай бошлайдилар.

Сталин шундай дейди:

– Козловскийга тазийқ қилманглар. Майли, Козловский ўзи истаган қўшиғини қўйлайверсин. У ҳозир Чайковскийнинг «Евгений Онегин» операсидан Ленский ариясини ижро этмоқчи.

Ҳамма кулиб юборади. Козловскийнинг ўзи ҳам уларга қўшилиб қулади. Кейин Ленский ариясини ижро этади.

АНТОКОЛЬСКИЙ, ТУР ЎРНИНГДАН!

Боқудаги қандайдир адабий тадбирга Москвадан ёзувчилар делегацияси келади. Зиёфат уюштирилади. Тантана чоғида Озарбайжоннинг ўша кезлардаги зўравон ҳукмдори (уни Лаврентий Бериядан ҳам даҳшатлироқ дейишарди) Миржаъфар Багиров тўсатдан, томдан тараша тушгандек Самад Вургунга қараб, кўлини бигиз қилиб, дўқ уради:

– Сенга кўрсатиб қўяман, Самад!..

У талмовсираб қолган боёқиш Самадни яна анчагача исканжага олади.

Ҳукмдорнинг бу заҳар-заққум иддаоларида шу қадар чексиз нафрат, ёвузлик зоҳир эдики, бундан москвалик меҳмонлар ҳам мулзам бўлиб қолишади. Павел Григорьевич Антокольский эса чидолмай луқма ташлайди.

– Ўртоқ Багиров, – дейди у. – Сиз нима учун Самад билан бунақа оҳангда гаплашясиз? Биз бу ажойиб шоирни жуда қадрлаймиз, биз...

Багиров Антокольскийга ёвқараш қилиб ўқрайди, ёнидаги югурдакларидан бу ким ўзи деб сўрайди. Унга тушунтиришади. Шунда у Павел Григорьевичга ўгирилиб, секингина амр қилади:

– Антокольский. Тур.

Антокольский туради.

Багиров дейди:

– Ўтир.

Антокольский ўтиради.

Муаммо барҳам топади. Зиёфат давом этади.

АҚЛЛИ ОДАМ ЎЗИ ТУШУНИБ ОЛАВЕРАДИ

Бу воқеани Г.К.Жуковнинг ҳаётлигида чоп этилган барча мемуарларининг муҳаррири Анна Давидовна Миркина бундай ҳикоя қилганди:

«Брежнев Жуковнинг мемуарларига кириб қолишни жудаям истаганди. Аммо Жуков фақат шахсан учрашган одамлар ҳақида ёзганди. Уруш пайтида Брежневни бирон марта ҳам кўрмаганди.

Бош котибнинг ёрдамчиларидан бири мана бундай чорани ўйлаб топади. Жуковга хотираларида шундай мазмундаги бир воқеани киритиб ўтиш таклиф этилади: Новороссийскдаги истехкомни кенгайтириш масаласи муҳокама қилинаётганда маршал 18-армия сиёсий бўлими бошлиғи Леонид Ильич Брежнев билан маслаҳатлашмоқчи бўлади, аммо уни жойидан тополмайди, у оғир жанглар кечаётган Кичик ерда эди.

Бу қўшимчага Жуковнинг муносабатидан шу қадар кўрқардимки, матнни тасдиқлатиш учун олдига боришга ботинолмадим. Урнимга адъютант Прядухинни юбордим.

Албатта, Жуковнинг далаҳовлисида тўс-тўполон бўлади. Мен жазава сал босилгандан кейин бордим. Уша қўшимча киритилмагунча китоб чиқмаслиги ҳаммага аён эди. Дили хуфтон бўлган Георгий Константинович узоқ сукунатдан сўнг ахийри мурасага кўнади:

– Ҳай майли, ақлли одам ўзи тушуниб олаверади.

У шундай дея матнга имзо чекади.

Бу тафсилотни «Аргументы и факты» газетасида ўқиб, бошқа бир воқеани эсладим. Ундаги қаҳрамон маршал Жуковчалик машҳур бўлмасанда, ҳарқалай анча таниқли шахс – Василий Семёнович Гроссман эди.

Бу ёзувчининг ҳаётидаги энг катта фожеа – «Ҳаёт ва тақдир» романи қатағонга учрагач, асарларини чоп этиш тўхтатилади. Тирикчилиги ўтмай қолади. У Арманистонга бориб, маҳаллий муаллифлардан бирининг семизгина романини таржима қилмоқчи бўлади. Ана ўша сафар давомида буюртма таржима қатори «Кекса одамнинг сафар хотиралари» деган асари ҳам яратилади. Мўъжазгина қисса, аниқроғи очерк, янаям аниқроғи насрий дoston, йиллар ўтгач, бошқа ном билан дунё юзини кўрган асар босилишига унчалик кўзи етмаган ҳолда «Новый мир» журнаliga тақдим этилади. Ногоҳ, о, мўъжиза! Кўлёмза иккиланмасдан қабул қилинади. Твардовский уни навбатдаги сонга қўйворади. Ниҳоят, яна бир мўъжиза юз беради – асар цензура чиғириғидан ҳам ўтади. Бу ёзувчининг номидан қатағон тамғаси ҳам олиб ташланади дегани эди...

Аммо афсуски, бахт ҳеч қачон тўлиқ бўлмайди.

Номи шубҳали ёзувчининг кўлёмзасини ўқиган цензура ходими барибир асарнинг битта жойига эътироз билдиради. У журналдаги юз саҳифалик асардан бор-йўғи кичик бир абзац олиб ташланишини талаб қилади. Унда ёзувчи тоғ қишлоғидаги тўй тантанасида гитлерчилар ёвузликларидан чексиз азоб чеккан яҳудийларни кўллаб-қувватлаб гапирган арман деҳқонларига таъзим бажо айлагани ички бир дард билан изҳор этилганди.

Албатта, цензура талабини бажариш муаллиф учун ахлоқий мурасага бориш билан баробар эди. Аммо бошқа жиҳатдан қараганда, бу парчанинг у қадар катта бадиий қиммати йўқ эди. Ҳарқалай, уни асардан олиб қўйиш катта бадиий йўқотиш бўлмасди.

Аммо Гроссман бу парчани олиб ташлашни ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Уни кўндиришга уриниб кўрдилар, турли мулоҳазалар айтилди, ялиниб-ёлборишди. Аммо у ўз сўзида қатъий туриб олди. Хуллас, асар босилмайди.

Уқоридаги икки воқеани таққослаб кўрарканман, ўзимча ўйлардим: бу тасодифми? Ёки бир-бирига ўхшаш бу ҳолатда кўзойнакли, нимжонгина бир зиёлининг урушнинг афсонавий қаҳрамони, Сталин билан кўрқмай баҳслашган машҳур кўмондондан кўра иродалироқ, қатъиятлироқ бўлиб чиққанида бир қонуният бормикин?

Бу саволга менинг жавобим бор. Ўз наздимда қанчалар теран, чуқур туюлмасин, бу борадаги мулоҳазаларимни айтиб ўтирмайман.

Ақлли одам ўзи тушуниб олаверади.

АЖОЙИБ ОДАМ

Кремлдаги қандайдир бир зиёфатда Михаил Кольцов Семён Михайлович Будённий билан ёнма-ён ўтириб қолади. Ўзаро чурқ этмай ўтиришади. Бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки хил одам нимани ҳам гаплашарди? Аммо бир маҳал Будённий Кольцовнинг қулоғига энгашиб, шундай дейди:

— Ана бу одамни танийсизми?

У қўшни столда ўтирган, шоп мўйловли, ёши қайта бошлаган одамни кўрсатади.

— Бу — Ока Иванович Городовиков, — дея тушунтиради Будённий. — Унинг қандай жанг қилганини кўрсангиз эди. Сўқишмадан кейин атрофга қараб оқларнинг ўликлари қалашиб ётганини кўрасан. Бу Ока Ивановичнинг иши эканлиги дарҳол маълум бўлади. Кўлида шунақа зўр хунари бор-да. Ўзига қарасанг, жиккаккина одам. Куч-қуввати ҳам айтарли эмасдек. Аммо қилич чопганда одамни нақ иккига бўлиб юборади. Елкадан белгача...

У бироз жимиб қолади, сўнг бошини чайқаб, ихлос ва ҳатто андак ҳасад билан хўрсиниб қўяди:

— Ажойиб одам!

ЎЗИМ ҲАМ БИЛУВДИМ-А!

1934 йилнинг 1 декабрида «Ленинград оқшоми» газетасининг навбатдаги сони ўз вақтида терилиб, кечиктирилмай босмаҳонага юборилади. Маълумки, эрталабки газеталар тунда, кечкилари эса кундузи босиларди, шу боис «ўз вақтида» дейилгани — эрталаб эди.

Газета ишида гоҳо кутилмаган муаммолар чиқиб қолар, шу боис нашрнинг чоп этилиши ҳам кейинга сурилар эди. Аммо ўша куни ҳамма иш сип-силлиқ кетаётганди. Ва ниҳоят, газета энди чоп этила бошланганда эшик очилиб, кимнингдир ҳаяжонли хитоби янграйди:

— Кировни ўлдиришибди!

Бунга жавобан саҳифаловчи яхудий чол томдан тараша тушгандек луқма қилади:

— Ўзим ҳам билувдим-а!

Ўз ишининг ҳадисини олган бу кекса газетачи тайёрланган суиқасд-ни назарда тутмаганди, албатта. У фақат шунақа кутилмаган ишқалликлар туфайли газетанинг вақтида чиқмай қолишини таъкидламоқчи эди, холос. Газета иши ўзи шунақа эди.

Аммо унга бу нарсаларни бошқа жойда тушунтиришига тўғри келади. У ерда эса ҳеч қандай тушунтиришлар кор қилмайди, албатта.

ПОЭМАНИНГ МИСИ ЧИҚДИ

Ўтган асрнинг 60- йиллари Малеевқада — ёзувчиларнинг ижод уйида мең Иосиф Ильич Юзовский билан анча яқинлашиб қолдим.

Ўша кезлар Солженициннинг «Иван Денисовичнинг бир куни» деган ҳали чоп этилмаган қиссаси қўлма-қўл бўлиб юрар, иккимиз ҳам уни ўқиган эдик. Бу асар қандай таассурот қолдирганини сўраганим-

да, Юзовский қаттиқ таъсирланганини айтади. Сўнгра қўшимча қилиб дейди:

– Аммо бу мумкин эмас?

– Нима мумкин эмас! – ҳайрон бўлдим.

– У социализмга қарши, – дея изоҳ берди у. – Бу эса мумкин эмас.

Аввалига мен тушунмадим: қанақасига мумкин эмас экан? Нега мумкин эмас? Чиғириқдан ўтмаслиги, босиб чиқарилмаслиги учун мумкинмасми? Шу тарзда ёзиш – олдиндан иш хуржун бўлади деганими? (Шу мавзуда гаплашаётганимизда бир куни Виктор Борисович Шкловский шундай деганди: «Биласизми, биз автобусга йўл бўшатаётганимизда буни ҳиммат юзасидан қилмаймиз!»)

Маълум бўлишича, Юзовский бутунлай бошқа нарсани назарда тутган экан. У шунчаки юзаки эмас, балки муҳимроқ сабаблар важдан социализмга қарши ёзиб бўлмайди деб ҳисобларкан. Бу ўринда анча залворли, ички бир тақиқ лозим экан.

Ўз фикрини тушунтираркан, у менга шундай воқеани ҳикоя қилди.

Маяковский 1927 йили «Яхши!» деган поэмасини эълон қилганда у Ростовда яшаркан. Ўшанда у ёш (жуда ёш) танқидчи эди, маҳаллий газеталар унинг мақолаларини жон-жон деб босарди.

Ўша кезлар Маяковский номи у қадар жарангдор эмасди, Юзовский ортиқча ишқалликсиз ўша маҳаллий газетада шоирнинг янги поэмасини кескин танқид қилиб чиқади. Мақола жуда кескин, ҳатто андак таҳқиромуз эди. Бу «Поэманинг миси чиқди» деган сарлавҳанинг ўзиданоқ маълум эди. Космополитизмга қарши кураш авж олганда айбланувчиларнинг олдинги сафида бораётган Юзовскийнинг бошига бало бўлади бу мақоласи. Мақола унга кўйилган жиноятларда асосий далил бўлиб қолади: лилипут Гулливерга қарши қўл кўтарди!

Аммо «Гулливер» Ростовга келганда ўзига қарши қўл кўтаришга журъат қилган ўша «лилипут» билан учрашишдан ор қилиб ўтирмайди. Қайтанга, ўзи уни қидириб топади, бир қовоқхонага олиб кириб сийлайди ва қилмишини тушунтириб беришни талаб қилади.

Ўшанда жуда ёш бўлган Юзовский табиийки, Маяковскийга оёғидан бошигача анграйиб қараб қолган (дарҳақиқат, унинг бўйи жуда паст эди) бўлса-да, мақоласи учун тавба-тазарру қилиб ўтирмади. У атрофдаги ҳаётнинг даҳшат эканини, Маяковский поэмасида тасвирлаганига мутлақо ўхшамаслигини узуқ-юлуқ қилиб, аммо ҳаяжон ва ишонч билан гапира кетади. Кеча ўлка партия қўмитаси котибининг отиб кетилганини айтади. Атрофда, ўрмонларда қуролли газандалар изғиб юрибди. Шаҳар кўчалари ўликларга тўлиб кетган. Одамлар очликдан азоб чекмоқда. Сиз эса нималар деб валдираяпсиз? «Пишлоқлар тўлиб ётибди... Нарх-наволар тушяпти...» эмиш... Қанақа пишлоқлар? Қаерда кўра қолдингиз пишлоқларни? «Ер ҳайдайди, шеър тўқийди...» эмиш... Қизиқ, бунақа оперетта деҳқонларини қаерда кўрувдингиз?

Маяковский миқ этмай эшитиб ўтиради. Маъюсланиб, узоқ сукут сақлайди. Кейин шундай дейди:

– Демак, гап бундай. Ўн йилдан кейин бу мамлакатда социализм қурилади. Ана ўшанда бу поэма яхши бўлади... Мабодо бундай бўлиб чиқмаса... Бундай бўлмаса, иккимизнинг бу тортишувимиздан нима маъно бор, ва бу поэма, мен, сиз ва мана шу ҳаётимизнинг нима қиммати бор?..

ҲОЖАТИ ЙЎҚ

Бу рассом ҳақидаги ҳикояни мен Наташа Роскинадан эшитувдим.

Наташа у билан урушдан кейин Саратовда, рассом у ерга мажбурий кўчирилгандан кейин танишганди. Унгача эса рассом хориждан бошпана топганди. Ватанга қайтишни кўпдан орзу қиларди, фақат қирқ бешинчи йилдагина ниятига эришиш имконияти туғилади. Ва у дарҳол бу имкониятдан фойдаланади.

Революция пайтида ёш рассом Николай Гушчин Уралга бориб қолади. Ўша кезлар у большевикларнинг ашаддий тарафдори эди, қандайдир большевикча варақаларни тарқатиб юрарди. Аммо ўша кезлар Колчакнинг қўли баланд келаётган эди, у колчакчилар таъқибидан қочиб, анча-мунча сарсон-саргардонликлардан кейин Узоқ Шарққа келиб қолади. У ердан денгиз орқали Европага боради. Охир-оқибат Парижда қўним топади.

Ана ўша ерда томир отиб қолиши лозимдек эди: ахир рассом учун Париж орзудаги гўша эди.

Аммо Гушчин уйга, ватанга қайтишни истарди. Шу боис қайтиш визасини олиш ҳаракатига тушади.

Аммо большевиклар – айнан ўшалар тоифасига мансублиги учун хорижга бориб қолган одамга қайтиш визасини беришдан бош тортадилар.

Боёқиш совет элчихонаси ва консулиги остонасига қайта-қайта бош уриб боради, таниш-билишларини ишга солади, хит бўлади, ялиниб-ёлборади, ўзича нималарнидир исботлашга уринади, ҳеч қандай натижа чиқмайди.

Шу тарзда орадан бир неча йиллар ўтади.

Бир куни у ногоҳ қаҳвахонада инқилобдан олдинги эски таниши Маяковскийни учратиб қолади.

Гушчин унга худди туғишганини кўриб қолгандек талпинади. Ўзининг овораи сарсон бўлганини гапириб беради, Маяковскийнинг Советлар Россиясида нуфузи баландлигини билиб, ундан ёрдам сўрайди. Аммо Маяковский кутилмаганда унинг бу илтимосига жавобан тутун қайтаради.

– Нега энди у ёққа боришинг керак бўлиб қолди?

– Нега энди деганинг нимаси? – Гушчин ҳайрон бўлади.

У бошқалардан кўра Маяковский дардимни яхшироқ тушунар деб ўйлаганди. Шоирнинг бу галати саволи худди устидан бир челак совуқ сув қуйиб юборгандек туюлади.

– Нега энди эмиш! – гарангсиз минғирлайди. – Ишлаш учун! Халқ учун!

Маяковский қўлини елкасига авайлаб қўйганча шундай дейди:

– Қўйсанг-чи, Коля! Ҳожати йўқ!

НЕГА ҲЕЧ КИМНИНГ ЭСИГА КЕЛМАГАН?

Америкада бизга сидқидилдан хайрихоҳ бўлган америкалик зиёлилар даврасида ўзимиздан бориб қолган эмигрантлардан бири сталинча қатағон даҳшатлари ҳақида ҳикоя қилади. Одамларнинг тунлари юрак ҳовучлаб зинапоядан эшитилган қадам товушларига қулоқ солиб ётишлари, уларни кўчанинг ўзидаёқ тутиб олиб, машинага босганча қайтиб чиқиш душвор бўлган Лубянкага тиқиб қўйишлари, «ўн йил хат ёзиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш» (аслида отишга фатво билан баробар) ҳақида ҳукм чиқарувчи совет жазо маҳкамаларининг мунофиқлиги, маккорлигини тилга олади.

Америкаликлар бу даҳшатларни мутаассир бўлиб эшитишади, ҳикоячининг наздида тингловчи жаноблар ва хонимлар уни аъло даражада тушунаётгандек туюлади. Аммо шу орада ёқимтойгина бир америкалик хоним шундай деб қолади:

– Мен бунақа ҳикояларни жуда кўп эшитганман. Нима ҳам дердим! Даҳшат, ҳаммаси даҳшат, албатта. Аммо мен фақат бир нарсани тушунмай турибман: нега полицияга мурожаат қилиш ҳеч кимнинг эсига келмаган?

ХРУШЧЁВНИНГ АСЛ БАШАРАСИ

Хрушчёвнинг асл башарасини мен фақат бир марта кўрганман. Аммо шунинг ўзи қифоя қилган.

Бу воқеа 59-йилнинг охирларида бўлганди. Ёзувчиларнинг Бутунитифоқ учинчи съезди ўтказилаётганди. Анжуманнинг охирги йиғилиши ўтказилаётган Кремлда «бизнинг Никита Сергеевич»имиз катта нутқ ирод қилади.

У минбарда пайдо бўлганда гулдурос эмас, яккам-дуккам, ланж қарсақлар чалинади.

Кўзойнагини қўндириб, олдидаги тайёр матнни очгач, ўзича уч дақиқа одатий-расмий гапларни айтиб туради. Аммо ортиқ чидай олмайдди: маъруза матни ёзилган қоғозларни бир четга суради, рисоладаги одамдек, ҳатто андак хижолатомуз кулимсираб, шундай дейди:

– Нима десангиз денг, ўлай агар қоғозга қараб гапиролмайман...

Зал бу гал жонли, самимий қарсақлардан жунбушга келади.

Кўлловдан дадилланган Хрушчёв гапида давом этади:

– Қоғозга қараб гапирсанг бир ҳисобдан хотиржамроқ бўласан. Айниқса шунақа тингловчилар олдида. Аммо иложим йўқ. Майли, поймапой гапирсам гапира қолай, аммо қоғозсиз гапираман. – Шундай дея қоғозларини кескин нари суриб қўяди.

Ана ўшанда гулдурос қарсақлар чалинади.

Аммо қоғозсиз гапирган «бизнинг Никита Сергеевич»имиз қуюшқондан чиқа бошлайди. Ёзувчиларга ақл ўргатишга тушади. Сўнгги йиллар адабиётида пайдо бўлаётган хато йўналишлар ҳақида гапиради. Дудинцевнинг партия матбуотида қораланган романини тилга олади, Маргарита Алигернинг номини ҳам (шоирани негадир «ўртоқ Елигер» деб атади) шу оҳангда санаб ўтади.

Залдагиларнинг тарвузи қўлтиғидан тушади. Нотиқнинг сезгирлиги га қойил қолиш керак, бу ўзгаришни дарров пайқайди.

– Ҳай майли энди! – яна ёқимли жилмайиб қўяди. – Бу ўртоқларни танқид қилиб бўлдиқ, асосли танқид қилдик – бас энди... Хатоларини ортиқ эслаб ўтирмайлик...

Бу сўзлар қизгин олқишлар билан кутиб олинади. Ана ўшанда у бирдан сергак тортади. Залга қўлини бигиз қилиб, таҳдид оҳангида таъкидлайди:

– Аммо унутиш ҳам керак эмас!

Чўнтагидан қордек оппоқ рўмолчасини олиб, намоишкорона бир четини тугиб қўяди:

– Мана! Эсдан чиқармаслик учун тугиб қўйдим. Тағин хомтама бўлиб юрманглар. Ҳаммаси эсимда. Ҳар бир фамилия эсимда. Уртоқ Дудинцевни ҳам, ўртоқ Елигерни ҳам эсимдан чиқармайман...

Зал яна маъюсланади, нотиқ яна ўзини қўлга олади.

– Биласизми, баъзан шундай бўладики, – дейди яна ўша мулоим жилмайиш билан, – айрим китобларни ўқиётиб ухлаб қолганингни сезмай қолсан. Ухламаслик учун ўзингга игна санчишинг керак. Мана, тан олиб айтишим керак, ўртоқ Дудинцевнинг китобини нинасиз ўқидим...

Залда яна олқишлар янграйди.

– Аммо мумкин эмас, ўртоқлар! Мафкура бобида ҳеч қандай муро-сага бориш мумкин эмас. Биз бунга йўл қўймаймиз!

Шу тариқа, нотиқ деярли икки соат давом этган нутқи мобайнида гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга оғиб туради.

КЎНГЛИНГИЗ ЖОЙИГА ТУШДИМИ?

Марк Осипович Рейзен Сталиннинг сеvimли хонандаси эди. Қачонлардир Сталин уни Ленинградда эшитган, кейин Москвага кўчириб келиб, Большой театрга солист қилиб қўйганди.

Рейзен муттасил Кремлга – Сталин ҳузурига таклиф қилинар, уй концертларида хониш қилиб турар эди. Бу воқеа шундай рўй беради. Концерт арафасида унга Поскребишев телефон қилиб, тайинлайди:

□ Марк Осипович, бугун одатдагидек сизни олиб келишга боришади.

Космополитизмга қарши 49-йили бошланган ҳужум авжига чиққанда Большой театр директори ҳалдидан ошиб, Рейзенни ишдан бўшатиб юборганди. Поскребишевнинг ўша одатий кўнғироғига жавобан Марк Осипович шундай дейди:

– Бугун овозим панд бериб қўйиши мумкин.

– Бу нима дегани? Нима бўлди ўзи?

□ – Мен энди Большой театрнинг солисти эмасман.

Поскребишев гўшакни жойига қўяди. Бироздан кейин яна телефон қилиб, дейди:

– Марк Осипович, бугун олдингизга одатдагидан вақтлироқ боришади.

Рейзенни Сталиннинг ҳузурига олиб киришганда у хонасида ёлғиз бир ўзи ўтиргандек туюлади. Аммо Сталин трубкаси билан девор ёнида девордек оқариб кетган одамга ишора қилиб кўрсатади. У Большой театрнинг директори эди. Сталин унга ўгирилиб, трубкаси билан Рейзенни кўрсатиб, сўрайди:

– Бу ким?

Директор талмовсирайди, аянчли кулимсираб жавоб қилади:

– Бу Марк Осипович Рейзен.

Сталин бош чайқайди:

– Нотўғри.

Юмшоқ этиги билан гиламда юриб, директор олдида тўхтайтиди ва дейди:

– Бу – СССР халқ артисти, Совет Иттифоқи Давлат академик Большой театри солисти Марк Осипович Рейзен. Такрорла.

У итоат билан такрорлайди:

– СССР халқ артисти, Совет Иттифоқи Давлат академик Большой театри солисти Марк Осипович Рейзен.

Сталин дейди:

– Мана энди тўғри айтдинг.

Трубкасини шошилмай тутатиб, яна гиламда юради. Яна директор олдида тўхтайтиди:

– Сен ўзинг кимсан?

– Мен...м-мен Большой театр директориман, – у гарангсиб жавоб қилади.

Сталин бош чайқайди:

– Нотўғри. Сен – ахлатсан. Такрорла.

У такрорлайди.

– Мен – ахлатман.

– Энди тўғри айтдинг, – қайд қилади Сталин. – Бу ким бўлди? – трубка яна Рейзен томонга қаратилади.

– СССР халқ артисти, Совет Иттифоқи Давлат академик Большой театри солисти Марк Осипович Рейзен, – директор яна тўтидек бурро такрорлайди.

– Тўғри, – дейди Сталин. – Сен ўзинг кимсан?

– Мен – ахлатман! – боёқиш шу билан энди қутуларман деган умидда андак ҳазиломуз оҳангда жавоб қилади.

– Тўғри, – дейди Сталин яна маъқуллаб. – Бу ким?

Керакли ўша жавоб айтилгач, яна исканжа давом этаверади:

– Сен кимсан ўзи?... Тўғри... У ким?... Тўғри...

Шу тариқа қийин-қистов бир неча бор такрорланади.

Ниҳоят, сабоқ етарли бўлганига ишонч ҳосил қилгач, директорга эшикни кўрсатиб дейди:

– Йўқол.

Осон қутулганидан ўзини йўқотиб қўяёзган боёқиш директор апилтапил қорасини ўчиради.

Сталин Рейзенга ўгирилиб сўрайди:

– Энди кўнглингиз жойига тушдими?

*Русчадан
Шодмон ОТАБЕК
таржимаси*

Янги нашрлар

ТОҲИР МАЛИК. **“Келинлар дафтарига”**. Рисола. Адади 2 000. “DAVR PRESS” нашриёти. Тошкент, 2009 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Маликнинг янги нашрдан чиққан “Келинлар дафтарига” китоби ёзувчининг “Одамийлик мулки” асарига илова тарзида юзага келган. Уч китобдан иборат ушбу ахлоқий рисола келинларга мурожаат тарзида ёзилган бўлса-да, унда куёв, қайнота ва қайноналар этиборини тортувчи масалалар ҳақида ҳам атрофлича фикр юритилади.

Фариштали аҳил оила “бахт саройи” деб таърифланади. Ёш келин-куёвларга никоҳ ўқилганда шу сарой пойдеворига илк гишт қўйилади. Мазкур саройни ҳаётга қадам қўйган эр ва хотиннинг ўзлари барпо этмоқлари даркор. Ота ва она, қайнота ва қайноналар эса маслаҳатчилардир.

“Келинлар дафтарига” китоби суҳбат тарзида ёзилган. Ҳар бир суҳбатда ҳикматли ҳикоялар, ривоятлар ҳам берилганки, уни ўқиб, нафақат келинпошша балки, ота-она, қайнота-қайноналар ҳам ибрат олади.

ТЎПЛАМ. **“Жозиба сеҳри”**. Шукрулло ижодининг олмос қирралари. Адади 500. “MERIYUS” нашриёти, 2009 йил.

Шоир Шукруллонинг ижодий йўли ёритилган ушбу тўпلامдан олимлар, тадқиқотчилар, шоирнинг мухлислари ҳамда шогирдлари ёзган мақолалар, истаклар ва шеърлар ўрин олган. Китобда Шукруллонинг ижодий фаолияти орқали ўзбек адабиёти тарихига назар солинади. Унинг тараққиёт йўллари, Шукрулло ижодининг ўзига хослиги, адабий маҳорати, санъаткорлиги нозик кузатишлар асосида изчил ёритилади. Тўпلامни тузиш жараёнида, шоир ижодининг ўсиш ва улғайиш даври, шоир бадииятининг сирлари, “Ҳасрат боғи” пьесаси атрофидаги баҳслар, шоир шахси ва ижодига доир фазилатлар алоҳида-алоҳида бўлимларда жонли бўёқларда акс этган.

УРФОН ОТАЖОН. **“Мушоара ёхуд шеър баҳси”**. Адади 1 000. “MERIYUS” нашриёти. Тошкент, 2009 йил.

Йиллар, асрлар давомида маслакдош шоирларнинг шеър баҳси, мусобақаси сифатида айтган мушоара санъати ўзига хос маънавий-маърифий қадрият ҳисобланади. Негадир кейинги пайтларда шоирларимиз мушоара йўли билан шеър ёзишга кам этибор бермоқдалар.

Шу маънода Урфон Отажон тузган “Мушоара ёхуд шеър баҳси” китоби катта амалий аҳамиятга эга. Мазкур китобда Абдулҳамид Хуррамнинг бир гапини келтиради, унинг айтишича, шоирлар суҳбати асносида қандайдир бир кайфият пайдо бўлиб, ўз-ўзидан мушоара ёзилар экан, мавзу танланиб, бир шоир матлаъни ёки бир мисрани бошлаб, даврага ҳавола этар экан. Бошқа шоир айни ўша мавзунини давом эттириб, ёнидагига узатар экан, ўртада фақат қоғоз-қалам ва фикр айланган. Матлаънинг кимга тегишли бўлиши олдиндан аниқланмаган, лекин кимга навбат келса, ўша шоир матлани ёзиб, мушоарани яқунлаган.

Мушоара фақат ўзбек халқига тааллуқли бўлмай, бошқа халқларда ҳам мавжуд. Форс адабиётида мушоара кўп учрайди, у айнан ўзбек мушоараларига ўхшаш.

Муаллифнинг ёзишича, мушоара анъанаси қачон бошланганлиги ҳақида адабиёт тарихида аниқ маълумотлар йўқ. Лекин Фитратнинг хабар беришича, Унсурий, Асжадий, Фаррухий ва Фирдавсийлар рубойи-мушоара ёзган эканлар. Ушбу китобда ўзбек шоирларининг мушоаралари жамланган.

ТўЛАН НИЗОМ. **“Ватан ҳақида кўшиқ”**. Адади 2 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом ижоди мустақиллик йилларида юқори поғонага кўтарилди. Муаллиф ўттизга яқин дoston ва лирик қиссалар яратди. Шоир халқимизнинг асрий орзуси бўлган эркин-хур турмушни, абадий қадриятларимизни жўшқин илҳом билан куйлай бошлади. Унинг асарларида Юртбошимизнинг тарих олдидаги унутилмас хизматлари, Ватан бахт-саодати, келажаги йўлида қилаётган доно раҳбарлиги, халқимиз эришаётган улғвор натижалар, мисли кўрилмаган буюк иншоотлар тараннум этилади. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов китобга “Истиқбол тараннуми” сарлавҳали сўзбоши ёзган.

ШАҲОБИДДИН МУҲАММАД ан-НАСАВИЙ. **“Султон Жалолiddин Мангуберди ҳаёти тафсилоти”**. Адади 1 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Инсон фақат бугунги кун билангина яшамайди. Унинг қалбида эртанинг умиди ҳам бўй кўрсатиши табиий. Аслида бугун ҳам, эрта ҳам ўтмишдан андоза олади. Шундай экан, биз эртанинг умидида яшаётганлар оладиган андозаларимизнинг тарихини яхши биламизми? Бизларга ўрناق бўлувчи, бизларни улғвор ишларга, яратувчиликларга ундовчи ажодларимизни яхши биламизми? Бу саволга ҳар бир авлод ўзича жавоб ахтармоғи лозим.

Тарихда буюк ишлари, мардликлари, қаҳрамонлиги, озодлик учун кураши билан из қолдирган Жалолiddин Мангуберди тақдирини яхши билиш ҳам ана шу саволга изланаётган жавоблардан биридир. Нашриёт ўқувчиларга лотин имлосида туҳфа этаётган ушбу китоб буюк саркарда, машҳур юртдошимиз Жалолiddин Мангуберди ҳақида батафсил маълумотлар бериши билан қимматлидир.

ТУРСУН АЛИ. **“Гуллётган юрак”**. Шеърлар, таржималар. Адади 2 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Ушбу асар шоирнинг бутун ижодиёти, хусусан, “Сокин ҳайқирӣқ” ва “Ой япроғи” каби кейинги йилларда нашр этилган тўпламларининг мантиқий давомидир. Бир-бирига уйғун тўрт фаслдан иборат янги асар аввалгилари каби кўнгилдаги оний кечинмаларнинг сирли дунёсига ошно этади. Тасаввур ва Тафаккур кенгликлари сари бошлаб боради, инсон ва кўнгил сирлари ҳақида сиз билан дилдан дардлашади.

АБДУНАБИ ҲАМРО. **“Вақт дарёси”**. Ҳикоялар. Адади 2 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Муаллифнинг бир неча назмий ва насрий тўпламлари ўқувчиларга яхши таниш. Ушбу тўплам адибнинг сара ҳикояларидан ташкил топган. Китоб саҳифаларидан ўрин олган тарихий ҳикояларда эрк ва озодлик учун курашган боболаримиз хотираси улғуланса, замонавий мавзудаги ҳикояларда инсон руҳиятининг ранг-баранг қирралари акс этади. Айрим ҳикоялар янгича услубда ёзилганлиги ва сюжетнинг серқирралиги билан диққатга сазовор. Уларда қаҳрамонлар тақдиридаги кескин вазиятлар, бурилиш ҳолатлари ўзига хос тарзда тасвирланган.

ЖОНРИД АБДУЛЛАХОНОВ. **“Тарки дунё”**. Роман-хроника. Адади 3 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Таниқли ёзувчи Жонрид Абдуллахоновнинг “Тарки дунё” асарида Фаргона водийси атрофида дастлабки йилларида шўролар тузумига қарши миллий-озодлик ҳаракатлари, истиқлолчилар кураши бадиий талқин этилган. Воқеа асосан 1917-1922 йилларда Кўқон ва Марғилон атрофларида кечади. Ана шу оғир йиллардаги шиддатли воқеалар, Шўро ҳукуматининг ёлгон ваъдаларига учган ватандошларимиз бошига тушган мусибатлар, қизғин курашлар, ютуқ ва мағлубиятлар асарда анча кенг қўламда тасвирланади. Яқин-яқинларгача ўша замоннинг зайли билан эрк йўлида беқиёс жасорат кўрсатган ҳақиқий қаҳрамонларга тўғри баҳо берилмади. Уларни қоралаб, ҳатто босмачилар деб атадилар. Фақат мустақилликка эришганимиздан кейингина улар оқландилар. Мазкур асар ана шу ҳақдадир.

2009 ЙИЛ “ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

ЎРХОН ПАМУҚ. (Туркия). **Истанбул. Хотиралар ва шаҳар** (*М. Абзам тарж.*). № 1.

Қувайт ҳикоялари: ЛАЙЛО УСМОН. **Жинни қиз. ҲАДАЯ СУЛТОН АС-САЛИМ. Аёл қалби** (*Ш. Аҳмедова тарж.*). № 1.

Л. ПИРАНДЕЛЛО. **Италия ҳикоялари** (*Н. Жўраева тарж.*). № 2.

ПРЕМЧАНД. (Ҳиндистон). **Севги инъоми.** Роман (*А. Файзулла тарж.*). № 2,3.

Б. ШИНКУБА. (Абхазия). **Кетганларнинг сўнгиси.** Роман (*Ф. Шоҳисмоил тарж.*). № 2,3,4,5.

Эрон ҳикоялари. (*И. Зоир тарж.*) № 4.

В. ЯН. (Россия). **Қўрғон узра гулханлар.** Роман (*О. Абдуллаев, Ш. Худойбердиева тарж.*). № 4,5,6.

Ф. ИСКАНДАР. (Абхазия). **Қуёнлар ва бўғма илонлар.** Қисса (*Р. Отаули тарж.*). № 5,6,7.

Ф. ЖИЙЛОН. (Хитой. Шинжонг). **Маҳмуд Кошгарий.** Роман (*С. Холбеков тарж.*). № 7,8.

Б. САЙТАҚОВ. (Туркменистон). **Бола бахши.** Ҳикоя (*М. Сафаров тарж.*). № 7.

Л. БОРХЕС. (Аргентина). **Ҳикоялар** (*М. Маҳмуд, А. Абдуқодиров тарж.*). № 8.

И. ВАЗОВ. (Болгария). **Зулм исканжасида.** Роман (*Т. Алимов тарж.*). № 9.

Х. ИСРОИЛ. (Хитой. Шинжонг). **Қор кўп ёққан қиш.** Қисса (*Ҳ. Зайниддин тарж.*). № 9.

Ж. ФУСТЕР. (Испания). **Талваса.** Роман (*Н. Жўраева тарж.*). №10,11,12.

Х. КОРТАСАР. (Аргентина). **Ҳикоялар** (*М. Аҳмедова тарж.*). №10.

Р. СТИВЕНСОН, О. УАЙЛД. (Англия). **Икки ҳикоя** (*Р. Обид тарж.*). № 11.

М. ҒАПАРОВ. (Қирғизистон). **Мурғобликлар.** Қисса (*Т. Адашбоев тарж.*). № 11.

Ж.М. ЛЕКЛЕЗИО. (Франция). **Диего ва Фрида.** Роман (*Б. Зокир тарж.*). № 12.

Ш. БОДЛЕР. (Аргентина). **Насрий назмлар** (*И. Хафизов тарж.*). № 12.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Л. СКИРДА. (Украина). **Товланди бинафша рангида дунё** (*М. Мирзо тарж.*). № 1.

ҲОМЕР. (Греция). **Одиссея.** Достон (*Қ. Мирмуҳаммедов тарж.*). № 1.

К. КАЛАДЗЕ. (Грузия). **Эҳтирослар қайнар юракда** (*Р. Парфи тарж.*). № 2.

Ғазал бўстонида. Урта осиелик арабнавис шоирлар ижодидан. (*Ҳ. Шарипов тарж.*). № 2.

А. ТАРКОВСКИЙ. (Россия). **Бамисли ўз дардинг — ўзганинг дарди** (*М. Мирзо тарж.*). № 3.

Ҳ. ШЕРОЗИЙ. (Эрон). **Бир дилбари жоним менинг.** Ғазаллар (*С. Саййид тарж.*). № 3.

Р. ТАВФИҚ. (Туркия). **Руҳимда очилар опшоқ гунчалар** (*Т. Қаҳҳор тарж.*). № 4.

-
- Х. ҲАЙНЕ. (Германия). **Ишқий кўшиқлар** (А. Шер тарж.). № 4.
Л. ШЕРАЛИ. (Тожикистон). **Дилимда бир дунё дод айлади, оҳ** (О. Икром тарж.). № 5.
Ижод бўстонида терилган гуллар. Ҳ. Олимжон таржималари. № 5.
И. ЮСУПОВ. (Қорақалпоғистон). **Мастона булбул** (Жамоа тарж.). № 6.
К. АЛЛАБЕРГАНОВ. (Қорақалпоғистон). **Мангу булоқ.** № 6.
М. ФУЗУЛИЙ. (Озарбайжон). **Сайри лолазор этмазмидим?** (М. Кенжабек тарж.). № 6.
М. КЕНЖАБЕК. **Ошиқи содиқ Фузулий.** № 6.
Қирғиз шеърятидан. **Олатовдан эсан эпкин** (Т. Адашбоев тарж.). № 7.
П. НЕРУДА. (Чили). **Мунгтарак кўшиқ** (С. Раҳмон тарж.). № 7.
С. ТОСОН. (Япония). **Навқирон ёшлигим – баҳорий кеча** (Ф. Шоҳисмоил тарж.). № 8.
МАШРАБ. **Чамандин айрилиб бўлмас.** Ғазаллар. № 8.
М. ҲОШИМХОНОВ. **Жўшқин шеърят.** № 8.
Р. КАЗАКОВА. (Россия). **Оналик – бу севинч, ҳарорат** (О. Суяндиқова тарж.). № 9.
С. КРЕЙН. (АҚШ). **Йўлчи йўл танлади ҳақиқат томон** (М. Аҳмад тарж.). № 9.
Н. ЗАБОЛОЦКИЙ. (Россия). **Юрак титрар ҳайрат комида** (М. Мирзо тарж.). № 10.
Ш. ХАТОИЙ. (Озарбайжон). **Юзинг кўрмак саодатдир** (Ф. Шоҳисмоил тарж.). № 10.
Ф. ШИЛЛЕР. (Германия). **Шодлик, эй сен, илоҳий олов** (М. Али тарж.). № 11.
В. МУРАТХАНОВ. (Россия). **Биз кетамиз, сурат қолади** (Фахриёр тарж.). № 11.
А. АХМАТОВА. (Россия). **Нақадар тотлидир тириклик жоми** (М. Мирзо тарж.). № 12.
Япон мумтоз шеърятидан (Т. Али тарж.). № 12.

НАВОИЙХОНЛИК

- М. КЕНЖАБЕК. **Поклик ва муҳаббат тараннуми.** № 2.
Ю. ТУРСУНОВ. **Бир мактуб шаҳодати.** № 2.

ПУБЛИЦИСТИКА

- О. ШАРАФИДДИНОВ. **Мустақиллик меъмори.** № 1.
А. ОРИПОВ. **Маънавий жасорат соҳиби.** № 1.
Ф. ЭРҒАШЕВ. **Глобаллашув жараёни ва молиявий инқироз.** № 8.
В. ПОПОВ. **Шарқ имконияти.** № 8.

АДАБИЙ ТАНҚИД

- З. СУЛТОНОВА. **Тао Юанмин дала ва боғ куйчиси.** № 1.
Қ. ҚАҲРАМОНОВ. **Бадий тафаккурдаги эврилишлар.** № 3.
Бир кун, албатта, қайтаман (И. Бродский ижоди ҳақида). № 3.
Н. ДИЛМУРОВОВА. **Янгиланиш эстетикаси.** № 4.
Д. ҚАМБАРОВА. **Ўрта Осиё А.С. Пушкин наздида.** № 6.
Ш. ТУРДИЕВ. **Тарихга янгича назар.** № 9.
Г. АЗИМОВА. **Замонавий хитой шеърятини йўналишлари.** № 10.
Т. ҚАҲҲОР. **Минг-минг кўзли Туркистон булоғи.** № 11.
Х. ҲАМРОҚУЛОВА. **Руҳият оламининг тадқиқи.** № 12.

АДАБИЙ ҲАЁТ

- Х. ТОЖИЕВ, Ф. МИРЗАЕВА. “Робинзон Крузо” ва унинг муаллифи. № 1.
П. НУРЖОНОВ. Оламга йўл. № 5.
Г. ГОРБОВСКИЙ. Қадрдонлар дийдорини кўмсаб. № 8.
А. ЛЕСТЕР. Ўтмишнинг ҳаққоний қиссалари. № 8.
М. ҚҶЧҚОРОВА. Мактублар — қалб кўзгуси. № 11.

АДАБИЙ ЖАРАЁН

- Ш. АҲМЕДОВА. Қувайт ҳикоянавислиги ривожланиш йўлида. № 1.
А. ЭФРОН. Шоира байрамлари. № 1.
Ш. ДОНИЁРОВА. Миллий руҳ ва жаҳон романчилиги анъаналари. № 1.
В. КРУПИН. Мақтаниш керакми ёки тазарру қилиш? № 4.
Е. ПАРНОВ. Фантастиканинг бутунги аҳволи. № 5.
Ч. АБДУЛЛАЕВ. “Сименон маррасига етаман...” № 6.
А. АСКАРЛИ. Ўзбек шеърятининг озарий оҳанги. № 7.
Э. ОЛВОРТ. Биринчи ўзбек драмаси. № 8.
Н. КАРИМОВ. Дўстлик дарахтининг яшил барглари. № 8.
У. ҲАМДАМ. Бадиийлик мезонларининг умрзоқлиги. № 9.
А. СТОЛЯРОВ. Машаққатли йўл. Суҳбат. № 9.
Б. НАЗАРОВ. Шукроналик. № 12.

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ. Афлотун фалсафаси. № 6.
А. САИДОВ. Гёте — тафаккур шоири. № 8.
Д. КОРНЕГИ. Имконни бой берманг. № 9,10.
Т. ФИЁСОВ. Ўзбек халқининг содиқ дўсти. № 11.
Т. ШУЛЬЦ, М. ВОЛЬФ. Майкл Жексон, тантанавор ва фожиали умр.
№ 11.
И. ЖАББОРОВ. Ўзбекларнинг этник тарихи. № 12

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

- М. ХОЛБЕКОВ. Оноре де Бальзак ва “Инсон комедияси”. № 1.
Ҳақиқатга бахшида умр. *Давра суҳбати*. № 2.
М. АЛИ. Ўзбекистон куйчиси. № 5.
К. АВАЗ. Муҳаммадризо Огаҳий. № 10.
А. МЕЛИБОЕВ. Улуғбекнинг астрономия мактаби. № 11.
Ш. НАЗАРҲОНОВА. Нафосат гулшани. № 11.
АЗИЗИЙ. Фаридиддин Аттор. № 12.

МОЗИЙДАН САДОЛАР

- М. МАМАДАЗИМОВ. Улуғбек мероси жаҳон олимлари наздида. № 9.

МЕРОС

- Б. РАБҒУЗИЙ. Қисаси Рабғузий. № 4, 6, 7, 8.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

- О. УЛВИ. Адабий жараёндаги янги тамойиллар. № 1.
О. УЛВИ. Озар шоирига эҳтиром. № 12.

БИР АСАР ТАРИХИ

У. НОРМАТОВ. “Рухлар исёни”нинг нурли толеи. № 4.

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

Э. ЕЛИНЕК. Сўзларим – болаларим. № 3.
Г. СИНЬЦЗЯН. Адабиётнинг яшаш ҳуқуқи. № 7.

ИНСОН ВА ТАБИАТ

М. ЭМОТО. Сув қуввати. Бадиа. № 4, 5.

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Г. САИДФАНИЕВА. “Уйғонмадим сенинг кўксингда”. № 5.
П. МИРЗААҲМЕДОВА. Фитрат ижодида мифология. № 5.

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

В. ОБЕРЕМКО. Павлик ҳаётда бўлганми? № 7.

ТАРЖИМА МАКТАБИ

И. ФАФУРОВ. Нардасен, оҳ, нардасен. № 3.
М. ЖЎРАЕВА. Таржимон чизмакаш эмас, рассом. № 10.
Б. ХОЛБЕКОВА. Шегърий таржима мезони. № 11.

ТОШКЕНТНИНГ 2200 ЙИЛЛИГИГА

С. МУСАЕВ. Кўҳна ва навқирон пойтахт. № 6.
Ш. ЗИЁДОВ, Ф. КАРИМОВ. Тошкент қозикалони. № 8.
З. ВОСИФИЙ. Тошкент ва унинг боғлари. № 9.

ЁДНОМА

У. ЎЛЖАБОЕВ. Олмос истеъдод жилоси. № 10.
Ш. ХЎЖАЕВ. Фанимиз машъали. № 12.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

М. ИСҲОҚОВ. Жаҳон Ўзбекистонни танимоқда. № 1.
А. САИДОВ. Буюк Шекспир ўзбек тилида. № 2.
Ў. СУЛТОНОВ. Нодир манбалар дурдонаси. № 3.
Н. ЖЎРАЕВ. Тарих қатларига янгича нигоҳ. № 4.
А. ИБРОҲИМОВ. Маданий меросимизни ўрганиш йўлида. № 5.
М. САТТОРОВ. Чингиз Айтматовнинг бадиий кашфиётлари. № 6.
М. МАҲМУДОВ. Аҳли фазл ва беназир эл. № 7.
Э. УСМОНОВ. “Саккизинчи мўъжиза” билан учрашув. № 8.
О. АБДУЛЛАЕВ, Х. САМАДОВ. “Заковат” хазинасига илк қадамлар. № 9.
Н. НАЗАРОВ. Ўзликни англаш йўли. № 10.
Р. МАШАРИПОВ, В. АБДУЛЛАЕВА. Ҳарбий атамалар луғати. № 10.
М. САТТОР. Миллат шажараси. № 11.
А. ПАРДАЕВ. Дурдоналар гулдастаси. № 12.

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

С. ШЕЛДОН. (АҚШ). **Тақдир тегирмони**. Роман (Б. Зокир тарж.). № 1, 2, 3, 4.

А. КРИСТИ. (Англия). **Ҳикоялар** (М. Исмоилова тарж.). № 5.

ОГ МАНДИНО. **Яхши яшаш сири** (А. Мўмин тарж.). № 6, 7.

Ч. АБДУЛЛАЕВ. (Озарбайжон). **Борса келмасдан қайтганлар**. Роман (Б. Ризо тарж.). № 8, 9, 10, 11.

ЖАҲОН КУЛАДИ

Кунлардан бир куни. (Ҳ. Сиддиқ тарж.) № 8.

Б. САРНОВ. (Россия). **Ҳеч ажабланманг** (Ш. Отабоев тарж.). № 10, 11, 12.

ЖУРНАЛҲОН МИНБАРИ

Ш. НАЗАРҲОНОВА. **“Улисс саргузаштлари” ҳақида ўйлаганларим**. № 2.

М. ҚҶЧҚОРОВА. **Романнинг имкониятлари**. № 4.

У. ТҶЛАҒАНОВА. **Мангу қайлиқ ноласи**. № 5.

БАҲС. МУНОЗАРА. МУЛОҚОТ

А. КАБАКОВ. **Узлатнишин ёзувчилардан эмасман**. № 11.

МУТОЛАА

С. ГОВОРУХИН. **Қалбсиз авлод**. № 11.

Янги нашрлар. № 3,6,9,12.

2009 йил “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарлар. № 12.

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2010 йил сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

НАРАЯН (Ҳиндистон). **Ҳитопадеш**. Зарбулмасал.
Болеслав ПРУС (Польша). **Фиръавн**. *Роман*.
АНОР (Озарбайжон). **Ҳикоялар**.
Рашод Нури ГУНТЕКИН (Туркия). **Ҳикоялар**.
Фредерик ДАР (Франция). **Қабиҳнинг қаҳри**. *Қисса*.
Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ (Россия). **Камбағаллар**. *Роман*.
Гуннар СТОЛЕСЕН (Норвегия). **То абад сеники**. *Роман*.
Сьюзен ФОКС (АҚШ). **Самовий аҳду паймон**. *Роман*.

Булардан ташқари, Фарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журнаliga 2010 йил учун обуна
давом этмоқда.

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.